

ЗРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Хрестоматія
11 клас

Компетентнісний підхід

Автори-упорядники:
*О.М. Ніколенко, Л.Л. Ковальова, Л.П. Юлдашева,
Д.О. Лебедь, В.Г. Туряниця, О.В. Орлова,
Н.О. Любарець, К.С. Ніколенко*

Київ
«Грамота»
2019

Рецензенти:

- Н. І. Тарасова* – кандидат філологічних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;
І. Л. Чичкало – учитель зарубіжної літератури комунального закладу «Полтавська спеціалізована школа I-III ступенів № 3 Полтавської міської ради Полтавської області», учитель-методист.

Зарубіжна література. 11 клас : Хрестоматія / Автори-упорядники: О.М. Ніколенко, Л.Л. Ковальова, Л.П. Юлдашева, Д.О. Лебедь, В.Г. Туряниця, О.В. Орлова, Н.О. Любарець, К.С. Ніколенко. – К.: Грамота, 2018. – 344 с.

978-966-349-721-1

Посібник-хрестоматія відповідає новим навчальним програмам із зарубіжної літератури для 10–11 класів (2017), а також змісту підручників із зарубіжної літератури для 11 класу (рівні стандарт і профільний) авторського колективу під керівництвом О. М. Ніколенко. У виданні вміщено програмні художні твори (повністю й в уривках), а також дидактичні матеріали до них, що сприяють формуванню ключових і предметних компетентностей відповідно до Концепції Нової української школи та Рекомендацій Європейської Ради. Підручники, хрестоматія і зошит для контрольних робіт авторського колективу під керівництвом О. М. Ніколенко входять до навчально-методичного комплексу із зарубіжної літератури для 11 класу й ураховують досвід передових країн і сучасні вимоги до освіти молоді. Читачі знайдуть тут художні твори для обов'язкового читання і твори, що запропоновані за вибором учителів і учнів (варіативний компонент). Деякі тексти подано в кількох перекладах для організації уроків компаративного вивчення. Набуття певних умінь і навичок у процесі опанування зарубіжної літератури допоможе школярам краще підготуватися до життя в суспільстві, усвідомити своє місце в сучасному світі й надасть духовні орієнтири для подальшого становлення особистості.

Для закладів середньої освіти з українською мовою навчання, учнів, учителів, методистів.

978-966-349-721-1

ЗМІСТ

ЗОЛОТІ СТОРІНКИ ДАЛЕКИХ ЕПОХ

Німеччина

Йоганн Вольфганг Ґете	5
Фауст (<i>Уривки</i>).....	5

МОДЕРНІЗМ

Німецькомовна проза

Франц Кафка	36
Перевтілення (<i>Скорочено</i>).....	36

Росія

Михайло Опанасович Булгаков	54
Майстер і Маргарита (<i>Уривки</i>).....	54

ШЕДЕВРИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЛІРИКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Франція

Ґійом Аполлінер	94
Заріzana голубка й водограй.....	94
Міст Мірабо.....	95

Австрія

Райнер Марія Рільке	96
«Згаси мій зір...».....	96
Орфей, Еврідіка, Гермес.....	96
Зі збірки «Сонети до Орфея». «Ось дерево звелось...».....	99

Іспанія

Федеріко Ґарсія Лорка	101
Про царівну Місяцівну.....	101
Ґітара.....	103

Росія

Олександр Олександрович Блок	105
Незнайома.....	105
Анна Андріївна Ахматова	107
«Довкола жовтий вечір ліг...».....	108
«Думали: вбогі, немає у нас нічого...».....	108
Реквієм.....	109
Володимир Володимирович Маяковський	115
«А ви змогли б?...».....	115
«Послухайте!».....	116
Борг Україні.....	117
Борис Леонідович Пастернак	121
Гамлет.....	121
«В житті я хочу до всього дійти...».....	122
Зимова ніч.....	123

АНТИУТОПІЯ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Велика Британія

Джордж Орвелл.....	126
Колгосп тварин (<i>Уривки</i>).....	126
1984 (<i>Уривки</i>).....	141

ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ В ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТ.

Німеччина

Бертольт Брехт.....	156
Матінка Кураж та її діти (<i>Уривки</i>).....	156
Генріх Белль.....	174
«Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» (<i>Скорочено</i>).....	174

Німецькомовна поезія

Пауль Целан.....	180
Фуга смерті.....	180

ЛЮДИНА ТА ПОШУКИ СЕНСУ ІСНУВАННЯ В ПРОЗІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

США

Ернест Міллер Хемінгвей.....	185
Старий і море (<i>Уривки</i>).....	185

Колумбія

Габріель Гарсія Маркес.....	201
Стариган із крилами.....	201

Японія

Ясунарі Кавабата.....	206
Тисяча журавлів (<i>Уривки</i>).....	206

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Швейцарія

Фрідріх Дюрренматт.....	231
Гостина старої дами (<i>Скорочено</i>).....	231

Сербія

Милорад Павич.....	293
Скляний равлик.....	293

Аргентина

Хуліо Кортасар.....	304
Менади (<i>Скорочено</i>).....	304

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В ЮНАЦЬКОМУ ЧИТАННІ

Україна

Таїр Халілов.....	315
До останнього подиху (<i>Скорочено</i>).....	315

Австралія

Маркус Френк Зузак.....	334
Крадійка книжок (<i>Уривки</i>).....	334

Німеччина

Йоганн Вольфганг Гете 1749–1832

Постать Й. В. Гете стала знаковою для розвитку не тільки німецького, а й європейського Просвітництва. Його спадщина – численні епічні та ліричні твори, проза та віршовані драми, романи, мемуари, літературна та естетична критика, трактати з ботаніки, анатомії. На початку 1770-х років Й. В. Гете очолив угруповання молодих письменників «Буря і натиск». Лірика того періоду відзначається великою емоційністю, увагою до людської особистості, бунтівним пафосом, волелюбністю. В уривку «Прометей» (1773) виражений протест проти тиранії та релігійних догм, особливо значущий в умовах «ганебної політичної і соціальної епохи», яку переживала тоді відстала, феодальна роздроблена Німеччина. В основу новаторської історичної драми «Гец фон Берліхінген» (1773) покладено ідею об'єднання країни.

Найбільшим шедевром Й. В. Гете визнана поетична драма «Фауст», над якою він працював понад 60 років. Трагедія є підсумком тривалих роздумів митця про світ, людину, сенс буття, мистецтво, природу, добро і зло. 1794 року розпочалася дружба Й. В. Гете з драматургом, істориком і філософом Фрідріхом Шиллером. У цей період активно розвивається веймарський класицизм.

Фауст

Трагедія

(Уривки)

ПРИСВЯТА

Знов близитесь ви, постаті туманні,
Що вже мені з'являлися колись.
Чи вдержу вас? Чи знову тій омані
Мої чуття прихильно піддались?
Ви ринете! Пануйте ж, нестриманні,
Коли вже ви так владно піднялись;
Моя душа бентежно молодіє,
Коли від вас чудовний дух повіє.

Ви принесли веселих днів картини
І образів навіки любий рій;
І першого кохання й дружби тіні
Встають, немов у казці прастарій.
Згадалися життя зиг'заги звинні,
Минулий жаль, і втрати біль гіркий,
І ймення тих, що їх зрадлива доля
В цвіту стяла, мов квіти серед поля...

Пісень моїх не чують ніжні душі,
Що слухали пісні юнацьких днів;
Розвіялись бесіди наші дружні,
Їх відгомін давно вже відбринів.
Кругом чужі, хоч, може, й не байдужі,
Та їх хвала не радує чуттів;
А ті, що їх, мов рідні, привітають, –
Розкидані, десь по світах блукають.

І знов мене привиддя полонили,
Неначе звать в мовчазне царство сна,
Колишній спів мій, майже занімилій,
Лунає знов, мов арфа чарівна;
Я стрепенувсь, і сльози забриніли,
І серце враз відтало аж до дна...
Теперішнє здалека ледве мріє,
А що пройшло – ізнов живе і діє.

ПРОЛОГ У ТЕАТРИ

Директор театру, поет і комік.

Директор мріє поставити на театральній сцені п'єсу, яка принесла б іще більшу славу його театрові. Він звертається за порадою до поета, бо лише його талант здатен на диво. Однак поет не хоче догоджати нікчемному натовпові, він хоче творити для душі.

Поет

(...) Веди мене в небесний світ таємний,
Де радощі поетові цвітуть.
Лиш там любов і дружба нас чекають,
Божественні чуття в серцях плекають.
Що в глибині грудей у нас постало,
Що, тремтячи, зірвалось на уста,
Невдало раз, а інший раз і вдало, –
Поглине все хвилина зла й пуста;
А що роки у серці визрівало,
В довершене творіння вироста.
Примарний блиск живе одну хвилину,
Правдивому нема в віках загину.

Комік заперечує: тільки зацікавивши публіку, отримуєш визнання. І досить часто це якраз не «вічні» теми, а добрі жарти й веселощі.

Комік

(...) Отож зробіть нам п'єсу до пуття
І виведіть фантазію і волю,
Кохання й розум, пристрасть і чуття,
Та й дурості якусь там дайте ролю.

Директор

А головне, як більш перипетій!
Бо глядачі цікаві до подій;
Як більше сцен напружених, рухомих,
Щоб всяк дививсь, не зводячи очей, –
І ви попали вже в число відомих,
Усюди люблених людей. (...)
Варіть же швидше, друже милий,
Кріпкий напій, що ми ждемо;
Чого сьогодні не зробили,
Те завтра не прийде само!
Отож і дня дарма не гайте,
Як тільки є можливість десь,
За коси враз її хапайте
І вже із рук не випускайте,
Поки свого не доб'єтесь.
Адже яких лише дивацій
Не бачив наш німецький кін!
Тож не шкодуйте ні машин,
Ні чудернацьких декорацій.
Не бракуватиме зірок,
І сонця, й місяця, і неба,
Дамо й води, й вогню, як треба,
І скель, і звірів, і пташок!
Так розміркуйте ж все дотепно,
На сцені всесвіт умістіть
І швидко й бережно пройдіть
Із неба через землю в пекло.

ПРОЛОГ НА НЕБІ

Господь, архангели, згодом Мефістофель.

*Архангели Рафаїл, Гавриїл, Михаїл славлять дивний і вічний світ,
прекрасний, як і всі діла Творця.*

Мефістофель

О Господи, ти знов між нас явивсь,
Питаєш, як ідуть у кого справи;
Між челяддю і я тут опинивсь,
Бо ж завше був до мене ти ласкавий.
Не вмію я так компліментів править,
Як ангели, удатні на язик,
Від пафосу мого ти б засміявся навіть,
Коли б ти був од сміху не одвик.
Сонця й світи залишу я в спокої –
Я свідок лиш мізерності людської.

Смішний божок землі не зміниться ніяк, –
Як спервовіку був, так і тепер дивак.
Погано він живе! Не треба
Було б йому давати і крихти світла з неба.
Тим розумом владає він,
Щоб жити, як тварина із тварин.
Та він же чисто коник той цибатий
(Пробачте порівняння це мені):
Не підлетить, а вміє лиш стрибати
Та знай сюрчить в траві свої пісні.
Та у траві іще б якось жилося,
Так ні, притьмом в болото суне носа.

Господь

І вічно скаржишся мені ти!
Невже ж тебе задовольнити
Земля ніколи не змогла б?

Мефістофель

Ні, Господи! На ній одне лихе твориться:
Так люди мучаться,
що жаль на них дивиться, –
Вже проти них і запал мій ослаб.

Господь

Ти знаєш Фауста?

Мефістофель

Він доктор?

Господь

Він мій раб!

Мефістофель

Та раб то раб, а служить по-якому?
І їсть, і п'є він щось не по-земному.
Його думки, на безум хворі,
Ширяють десь в непевній даліні.
То з неба б він зірвав найкращі зорі,
То пив би він всі радощі земні;
Та ні земля, ні далі неозорі
Не вдовольнять тієї маячні.

Господь

Він поки що у мороці блукає,
Та я вкажу йому до правди вхід,
Бо знає садівник, як деревце плекає,
Який від нього буде цвіт і плід.

Мефістофель

Та він не ваш, я ладен закладатись!
Дозвольте лиш за нього взятись,
І піде він за мною вслід.

Господь

Я згоден, спробуй його злудить,
Поки живе він на землі;
Хто йде вперед, той завше блудить.

Мефістофель

Спасибі вам; з мерцями справи злі,
Я не люблю тії мороки;
Мені за них миліш здорові, повні щоки;
Я так люблю живих людей,
Як любить кіт живих мишей.

Господь

Що ж, спробуй відірвати духа
Від його першоджерела
І, якщо він тебе послуха,
Зведи його на стежку зла.
Знай, сам ти осоромишся натомість:
В душі, що прагне потемки добра,
Є правого шляху свідомість. (...)

ЧАСТИНА ПЕРША

ДІЯ ПЕРША

НІЧ

Вузька кімната з високим готичним склепінням.
Фауст сидить неспокійно в кріслі біля столу.

Фауст

У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов –
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов...
Ну і до чого ж я довчивсь?
Як дурнем був, так і лишивсь.
Хоч маю докторське звання
І десять років навмання
Туди й сюди, навкрив-навкіс
Воджу я учнів своїх за ніс, –
А серце крається в самого:
Не можем знати ми нічого!
Хоч я й розумніший, як бевзні ті всякі,
Учені, магістри, попи та писаки,
Хоч я в забобони й страхи не вдаюся,
Із пекла сміюся, чортів не боюся, –
Зате ніяких радощів не маю,
Не вірю я, що я щось знаю,
Не вмію я людей навчати,
Не вмію їх на добре напучати...

Грошей, майна я не нажив
І слави теж не заслужив;
Собака, й той не став би так жити! (...)
Ох! Я ще тут, в тюрмі-норі?
О мури прокляті сирі!
У цих мальованих шибках
Небесний світ – і той зачах!
Стримлять до неба стоси книг,
Ненатла точить їх черва,
Їх пилюга густа вкрива,
І кіпоть осіда на них; (...)
Замість живих природи хвиль,
Куди Творець людей вселив,
Навколо тебе – тлінь, і цвіль,
І жах потворних кістяків.
Тікай! На волю, на простір!
Візьми цю книгу чарівну;
Цей Нострадамів віщий твір
Тобі відкриє таїну.
Спізнаєш ти шляхи світил,
Збагнеш природи вічний рух,
І в душу вступить повинь сил,
Коли промовить духу дух.
Шкода обнять сухим умом
Священних знаків зміст живий;
Ви, духи, тут в'єтесь кругом,
Озвіться ж ви на голос мій!
(Розкриває книгу і бачить знак макрокосму).

Яким блаженством всі мої чуття,
Уся моя істота пойнялася,
Немов по жилах полумінь життя
І невмируща юність розлилася...
Чи то ж не Бог ці знаки написав,
Що душу збурену втишають,
Що серце вражене втішають,
Що перед розумом наяв
Природи тайнощі всесильні виявляють?
Чи ж я не Бог? Я просвітлів!
І враз моє духовне око
В природи творчий вир заглянуло глибоко.
Тепер збагнув я сенс премудрих слів:
«В світ духів можна прозирнути,
Та ум і серце мляві вкрай:
Встань, учню, і земнії груди
В ранковім сяєві скупай!» (...)

(Перегортає нетерпляче книжку й натрапляє на знак Духа Землі).

Цей знак на мене має інший вплив!

Ти, Дух Землі, мені рідніший,
Я став відразу мов сильніший,
Мов хміль вина мене сп'янив;
І я ладен пірнути в світу море,
Знести земні і радощі, і горе;
Ні грім мене, ні хвиль виття суроре,
Ні згуби страх, ні буря не поборе! (...)

Увіходить Вагнер у шлафроці, в нічному ковпаку, з лампою в руці.

Фауст відвертається з нехіттю.

Вагнер

Даруйте, ви декламували;
Це з грецької трагедії, мабуть?
Це вміння має значення чимале,
І я б хотів його здобуть.
Чував я, що й священик-казнодія
Повчитись часом може в лицедія.

Фауст

Так, якщо й сам священик – лицедій;
Немало є між них такого крою.

Вагнер

Ох! Ми живем здебільша самотою
І бачим світ хіба у день святий,
Немов крізь телескоп, лише здалека;
І вчить людей казанням – річ нелегка.

Фауст

Без почуття й мистецтво все даремне,
Коли ж говорить з вас душа,
То слово щире і буремне
Усі людські серця зруша. (...)
Як розум є в твоїх речах,
То будуть без окрас виразні,
Бо для правдивих мудреців
Не треба вишуканих слів.
Всі ваші фрази дуті, беззмістовні,
Цяцьковані, бундючно-пишномовні, –
То вітер лиш, що десь між верховів
Сухим осіннім листям шарудить.

Вагнер

Ох, довгий лан знання,
А ми недовговічні!
Всі досліди мої критичні
Не раз ця думка зупиня.
Як важко досвіду набратись,

Щоб до самих джерел дістатись!
А там, дивись, на півшляху
Спіткаєш нагло смерть лиху.

Фауст

Пергаментом жаги не вгамувати,
Не в нім свята, живуща течія;
Повік тобі на спрагу знемагати,
Коли суха душа твоя.

Вагнер

Пробачте, нам приємно завше
Побачить, дух часів прослідкувавши,
Які колись думки у мудреців були
І як далеко ми тепер вперед пішли. (...)
Дозвольте й завтра, в Великодне свято,
Спитати вас про те, про се.
Я щирий до наук – і знаю вже багато,
Але хотів би знати все.

(Виходить).

Фауст збирається випити отруту, однак раптом чує: «Христос воскрес!» Хор жінок на землі і хор янголів на небі співають великодні гімни любові й миру. Вражений Фауст згадує дитинство й щасливе відчуття весняних свят. Думка про самогубство полишає ученого, він виходить із будинку. Юрби радісних городян прямують за міську браму на гуляння. Прості люди щиро вітають доктора Фауста, згадуючи його батька-лікаря, що рятував їх від чуми.

Фауст

Блаженний той, хто ще надію має
На світ зірнуть із цього моря тьми!
Бо треба нам, чого не знаєм ми,
Що знаємо – з того пуття немає.
Та годі, годі сумувать
Такої гарної години!
Поглянь, як в сяєві прощальному блищать
Окучерявлені хатини...
Заходить сонце; гасне день у нас;
Десь інший край ще оживить та сила.
Коли б дались мені могутні крила,
Летів би я за сонцем повсякчас,
Глядів би я на світ просторий
У променистім сповитті,
На тихі падоли, на жевріючі гори,
На сріберні струмки і ріки золоті...
Ні дикі урвища, ні темряві ізвори

Мене б у льоті не могли спинить,
І ось уже внизу леліє море,
Ваблива, лагідна блакить...
Не видно вже Божистого світила,
А мрія знов у серці заясніла:
За ним, за ним летіти дню навстріч,
Лишаючи позаду себе ніч,
Над мною – небо, піді мною – хвилі...
Це мрія, сон, а день уже погас...
Чому лиш дух крилатий в нас,
Але тілесно ми безкрилі? (...)

Вагнер

І я, було, частенько химерую,
Але в таких дурницях не смакую.
Набриднуть швидко всі поля й ліси;
Пташині крила – то мені до лиха;
Книжки, книжки читати – от де втіха,
Немає в світі кращої краси!
Вони скрашають вечори зимою
І зогрівають серце і думки,
А розгорну пергаменти шумкі –
То й небо те, здається, тут, зі мною.

Фауст

Тобі одна знайома путь,
А я – стою на роздоріжжі...
У мене в грудях дві душі живуть,
Між себе вкрай не схожі – і ворожі.
Одна впилась жаждиво в світ земний
І розкошує з ним в любовній млості,
А друга рветься в тузі огневій
У неба рідні високості.
О духи, духи, ви ж тут є,
Ширяєте між небом і землею,
Зійдіть до мене й силою своєю
Змініть, змініть життя моє!
Коли б плаща чарівного я мав,
Щоб він мене поніс у світ незнаний,
То я б його, щасливець незрівнянний,
І за царську порфіру не віддав. (...)

Фауст і Вагнер бачать чорного пуделя, якого вчений приводить до свого кабінету. Пудель поводить дивно: вертиться на порозі, гарчить і зрештою втрачає собачу подобу. Філософ намагається здолати звіра чарами й замовляннями, але це не допомагає.

Фауст

(...) Лежить і виширивсь, бридкий;
Його не зрушив поклик мій! (...)
Спускайся униз мерщій!
Падай ниць перед паном!
Бачиш, мої не марнії погрози,
Сплять тебе святії грози!
Не змушуй же
Вогонь троїстий лити!
Не змушуй же
Щонайсильніших чар ужити!

Мефістофель

*(виступає, коли туман розійшовся,
з-за печі в одязі мандрованого схоласта)*

Що тут за шум? Чим зможу вам служити?

Фауст

Так ось хто в пуделі сидів!
Мандрований схоласт! Оце так насмішив!

Мефістофель

Вітаю вас, великовчений муже!
Од ваших чарів впрів я дуже.

Фауст

Як звешся ти?

Мефістофель

Як дивно запит цей
Від того чуть, хто зневажає слово
Й, не звикши мислить поверхово,
Зглибляє дійсну суть речей.

Фауст

Таких, як ти, відома суть –
Аж світиться крізь покрив назви;
Пізнаєтесь усюди враз ви,
Коли «лихими» вас «спокусниками» звуть.
Ну, добре, хто ж ти є?

Мефістофель

Я – тої сили часть,
Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого.

Фауст

Це загадка! Розгадку ж хто подасть?

Мефістофель

Я – заперечення усього!
Бо всяка річ, що постає,
Кінець кінцем нічим стає,
І жодна річ буття не гідна.
А все, що ви звете гріхом,

Чи згубою, чи просто злом, –
Ото моя стихія рідна. (...)
Цей світ, оце нікчемне Щось,
Проти Ніщо мов затялось;
На всякі способи я брався,
А все удачі не діждався:
Проти пожеж, потопів, бур
Земля стоїть собі, як мур!
Людське й звірине кодрло теж набридло:
Як можна так поводитися підло?
Вже я їх бив, губив – і знов,
Дивись, шумує свіжа кров.
І скрізь таке, хоч бийся в груди –
В землі, в воді, в повітрі, – всюди
Мільйони родяться життів,
В теплі і в холоді, в сирому і в сухому...
Остався б я, напевне, ні при чому,
Коли б огонь служить не захотів.

Фауст

На всеблагу творящу силу,
Підступний, нищий, хижий біс,
Ти руку смертно-зледенілу
Даремно, грозячи, підніс.
До чогось іншого б узявся,
Потворний дух, поріддя тьми!

Мефістофель

Та я вже й сам був поривався;
Про це ще поговорим ми.
А зараз можна мені вийти?

Фауст

Чому ж не можна? Ну й чудний ти!
Тепер уже знайомі ми:
Заходь до мене, як захочеш,
Вікном – вікном, дверми – дверми,
Та й через комин ти проскочиш.

Мефістофель

Та так-то так! А звідси вийти як?
Завадою постане під ногами
Біля порога тайний знак.

Фауст

А! Ти злякався пентаграми,
Що має силу над чортами?
Пекельнику, як ти сюди пробравсь?
І як це дух такий попавсь?

Мефістофель

А придивись до неї пильно, –
Вона накреслена нещільно:
Не вийшов трохи крайній кут.

Фауст

Випадок добре постарався!
Так ти тепер в неволі тут?
Оце не ждав, не сподівався!

Мефістофель

Коли сюди я вскочив псом,
Я не помітив знаку того, –
І чорту вийти вже незмога.

Фауст

А чом не вилізити вікном?

Мефістофель

Та звичка в нас така вже здавна повелась:
Чортам і привидам скрізь вхід без перепони,
Але кудою вліз, тудою і вилазь.

Фауст

То в пеклі теж свої закони?
Чудова річ! То з вами можна й пакт
Надійний підписати, безумовно?

Мефістофель

Як хто формальний укладе контракт,
Обіцяне завжди одержить сповна.
Колись питання це складне
Ми обговорим неодмінно.
Ну, а тепер пусти мене,
Прошу тебе, прошу уклінно. (...)

Фауст

Чи я шукав тебе, скажи?
Ти ж сам попавсь мені на щастя.
Хто чорта вловить, то держи,
Хтозна, чи ще коли впіймати вдасться.

Мефістофель

Гаразд, на все я пристаю,
Як хочеш, я лишусь з тобою,
Але дозволь фантазію твою
Потішити мого мистецтва грою.

Фауст

Роби що хоч, але гляди,
Щоб не було в тій грі нуди.

Мефістофель

Твої чуття за цю часину
Зазнають більше втіх, мій сину,
Ніж в цілий рік сіреньких днів.

Ти вбачиш любосну картину,
Ти вчуєш духів ніжний спів, –
І це не буде лиш маною:
Відчуєш ти амброзій пах
І смак нектару на устах,
Торкнешся щастя ти рукою. (...)
Дійдем до злагоди ми духом.
Дивись, яким прийшов я зухом:
В червець убрався, в блаватас,
Плащем обвинувся єдвабним,
Вдяг капелюх з пером привабним
Ще й шпагу замашну припас.
Послухай дружньої поради,
Вдягни й собі такі наряди,
Покинь нікчемні заняття, –
Узнаєш, що таке життя.

Фауст

Шкода мені у шати ті вбиратись,
Турбот життя й на них лежить печать.
Я застарий, щоб тільки гратись,
Замолодий, щоб не бажать.
Чого ж мені од світу ждати?
І що той світ спроможний дати?
Страждай, терпи! Терпи, страждай! –
Цей спів я чую щохвилини,
І щогодини, і щоднини
Усе життя – із краю в край.
Прокинувся уранці – і тривога,
Печаль гірка мене уже тіснить,
Що весь цей день не дасть мені здійснити
Ні одного бажання, ні одного... (...)
Онавіснів мені тягар буття –
Я кличу смерть, ненавиджу життя.

Мефістофель

Та хто ж бажає смерті прибуття?

Фауст

Блаженний той, кому у сьайві слави
Вона чоло у лавр зав'є кривавий,
Кого знайде серед гулянки
В обіймах дівчини-коханки.
Чому не вмер я в захваті в ту мить,
Як Дух Землі мені явився!

Мефістофель

І все-таки якогось трунку спить
Ти тої ночі не рішився.

Фауст

Як бачиться, ти любиш шпигувать.

Мефістофель

Хоч не всевіда я, а дещо можу знать.

Фауст

Тоді від пориву страшного
Спинив мене знайомий спів,
І спомин днів дитинства мого
Іще раз душу обманив...
Клену ж я все, що нас тримає
В тенетах марев і оман,
Клену я все, що нам скрашає
Життя земного тужний бран!
Прокльон бучному гордуванню,
Що дух ним сам себе п'янить,
Прокльон людському сліпуванню,
Що нас обманює щомить!
Прокльон вам, мрії славолюбні,
Бажання ввічнити ім'я,
Прокльон вам, пута злудні, згубні –
Робота, влада і сім'я!
Прокляття золоту, мамоні,
Що завдає нам тьму турбот
Або колише нас на лоні
Розкошололюбних насолод!
Я шлю прокльон любові щирій,
Смачному соку виногрон,
Я шлю прокльон надії, вірі,
Й терпінню надто шлю прокльон! (...)

Мефістофель

(...) Кинь панькатись із вічною журбою,
Що круком серце рве тобі з грудей.
Відчуєш ти, оточений юрбою,
Що й ти людина між людей.
Не хочу я, правда, рівнять
Тебе до того наброду.
Я сам не великого роду;
Але, коли схочеш пристать
До мене в життєвій дорозі,
То буду тобі по змозі
Товаришем вірним,
Слугою покірним,
А хочеш – і псом,
Безмежно відданим рабом.

Фауст

Якої ж ти від мене хочеш плати?

Мефістофель

Того часу ще досить довго ждати.

Фауст

Ні, ні! Ти, чорте, егоїст,
І так не зробиш, Бога ради,
Комусь другому щось в користь.
Кажи, якої хочеш плати,
А то не буду і наймати.

Мефістофель

Я маю тут тобі у всім служити,
Скоряючись завжди твому слову.
Коли ж ми там зустрінемося знову –
Ти мусиш те ж мені робити.

Фауст

Що буде там – мене це не обходить.
Ти можеш світ якийсь новий виводити,
Коли зруйнуєш той, що є.
На цій землі я радістю втішаюсь,
Під небом цим я муками караюсь,
І аж тоді, як з ними попрощаюсь,
Нехай що хоче настає.
І не бере мене цікавість
Спізнати той інакший світ,
Чи є і там любов, ненависть,
Чи є і там і верх, і спід.

Мефістофель

Та, якщо так, тобі немає ризику.
Угодьмося. Лиш дай мені підписку,
Я дам тобі таке, чого повік
Іще не бачив чоловік. (...)

Фауст

Коли,vspokoєний, впаду на ліні ложе,
То буде мій останній час!
Коли тобі, лукавче, вдасться
Мене собою вдовольнить,
Коли знайду в розкошах щастя, –
Нехай загину я в ту мить!
Ідем в заклад?

Мефістофель

Ідем!

Фауст

Дай руку, переб'єм!
Як буду змушений гукнути:

«Спинися, мить! Прекрасна ти!» –
Тоді закуй мене у пута,
Тоді я рад на згубу йти.
Тоді хай дзвін на вмерле дзвонить,
Тоді хай послух твій мине,
Годинник стане, стрілку зронить,
І безвік поглине мене. (...)

Мефістофель

Сьогодні ж, пане докторе, в обід
Я до своєї служби приступаю.
Але – життям і смертю закликаю –
Розписку дай, щоб все було як слід.

Фауст

Навіщо ця формальність дріб'язкова?
Не знаєш ти, що ми додержуємо слова?
Тобі не вистачить хіба,
Що слово дам несхибне, поки віку?
Весь світ тече, хисткий без міри і без ліку,
Мене ж затримає клятьба?
Хоч, може, це й химера все –
Але душа її приймає.
Блаженний той, хто вірність в серці має,
Він без жалю все в жертву їй несе.
А звій пергамену, і підпис, і печатка
Лякає всіх, як хижий василіск;
Там слово мертво од початку,
Там владу мають шура й віск.
Скажи ж мені, що треба взяти:
Мідь? Мармур? Шкуру? Папірець?
Різець, перо чи олівець?
Як бачиш, вибір пребагатий!

Мефістофель

Уже засипав, як з лоток...
Навіщо стільки тої мови?
Бери абиякий листок,
А підписатися – вточі краплину крові. (...)

Фауст

(...) Цей світ – не на мою подобу;
На людях нічусь я, малюсь,
Завжди соромлюсь і гублюсь.

Мефістофель

Нічого, друже мій, усе це згодом дасться,
У себе тільки вір, і ти доб'єшся щастя.

Авербахів склеп у Лейпцигу. Веселе й безтурботне товариство розважається, співає, галасує. Зчиняється сварка, що переростає в напад із ножем на Мефістофеля, чаклунство якого допомагає йому з Фаустом утекти. Вони опиняються у відьминій кухні, де вариться зілля вічної молодості. Відьма частує ним Фауста. На вулиці Фауст бачить Маргариту.

Фауст

Гарна панно! Не відмовте в честі,
Дозвольте вас додому провести.

Маргарита

Не панна я, й не гарна я,
Додому втраплю і сама.
(Випручалась і пішла).

Фауст

Йй-богу, чарівне дитя!
Таких не бачив за все життя.
Цнотлива, скромна – ангел кругом,
І трохи з перцем, заразом.
Корали уст, рум'янець щік –
Я не забуду їх повік!
Очиці опустила вниз –
Аж серце пройняла навкрізь.
А як відрізала мені...
Я в неї просто в полоні. (...)

Фауст і Мефістофель, проникнувши до помешкання Маргарити, залишають у її шафі подарунок – скриньку з коштовним убором.

Мефістофель

Та що? Убір, що Гретхен я дістав,
Піп загребущий одібрав!
Побачила ту штучку мати
І зразу стала потерпати:
Тонкий у неї аж надто нюх,
Весь ніс просяк молитовника дух, –
Обнюхує і се, і те,
Чи воно грішне, чи святе,
А що вже убір – то й видом видать,
Що не яка в нім благодать.
«Доню! – рече – неправе добро
Душу бентежить, збурює кров.
Божій Матері його віддаймо,
На манну небесну уповаймо!»

А Гретонька накопилила губи:
Дарованому коню та дивиться в зуби?
Той, певно, Бога в душі мав,
Хто їй ту цяцю підослав...
Та мати священика приводить,
Той скоро справі кінця доходить,
Сподобався йому дарунок.
«Добре, – глаголе, – есте вчинили!
Хто алчність боре, той Господу милий.
А в нашої церкви добрий шлунок,
Вже скільки царств вона пожерла,
А ще з переїду не вмерла:
Тільки церква, мої любі діти,
Може неправе добро стравити...» (...)

Фауст

А Гретхен?

Мефістофель

Та собі сидить,
Не зна, небога, що робить,
Думає про убір – аж до сліз,
Ще більш про того, хто приніс.

Фауст

Її журба мені докір.
Добудь їй зараз новий убір!
Той перший був її не варт.

Гретхен приходиться до сусідки Марти розповісти, що в її шафі знову з'явилася скринька, і похвалитися ще пишнішими прикрасами. Раптом заходить Мефістофель зі звісткою про смерть Мартиного чоловіка. Він знаходить привід привести до будинку Фауста як свідка.

САД

Маргарита під руку з Фаустом, а Марта з Мефістофелем гуляють по саду.

Маргарита

Я бачу, ви, жалкуючи мене,
Знижаєтесь – мені аж сором.
Життя, напевне, мандрівне
Навчило вас не будь суворим.
Не для таких досвідчених людей
Убожество моїх простих речей.

Фауст

Один твій зір, одне слівце твоє –
Чи ж де дорожча мудрість є?

(Цілує їй руку).

Маргарита

Та чи подоба ж вам ту руку цілувати?
Вона негарна, шкарубка.
Мені доводиться усього пильнувати,
А мати строга ще така. (...)

Фауст

Не часто ходиш ти гуляти?

Маргарита

Та в нас хазяйство не яке,
Але, нівроку, клопітке:
В нас наймишки нема; сама вбирай у хаті,
Сама вари й печи, сама і ший, і мий,
А мати в мене ще такі чепуркуваті,
Що Боже крий!
А стан у нас не дуже і скрутний;
Таки не гірш, як у людей, достаток:
Од батька нам оставсь порядний статок –
Будинок свій, садок при нім густий.
Тепер уже спокійні дні настали:
В солдатах братик мій,
Сестричку поховали...
Мені з тим дитинчам був клопіт немалий,
Та я б воліла з ним возитися і далі –
Воно (...) знайшлось уже по смерті тата.
А мамі тяжко так прийшлось –
Вже думали, що їй більш рясту не топтати,
Але таки очуняла якось.
Куди вже їй було гадати
Те пташенятко годувати!
От я й давай його тоді
Поїть на молоці й воді...
В моїх руках воно й росло –
Таке гарнесеньке було... (...)
А як кричить, беру я лялечку свою
Та й ну по хаті взад-вперед гуляти...
А вранці вже над ночвами стою,
А там базар, а там в печі попорай –
І так щодня, сьогодні, як і вчора.
Отак-то, паночку, доводиться усяк.
Зате вже всмак їси і спочиваєш всмак. (...)

Маргарита ворожить на пелюсточках айстри.

Маргарита

(...) Любить – не любить, любить – не любить...
(Зриваючи останній пелюсточок, по-дитячому радіючи).
Любить!

Фауст

Так, дитино! І це слово квітки
Хай буде словом Бога. Любить!
Ти знаєш, що це значить? Любить!
(Схопив її за обидві руки).

Маргарита

Я вся тремчу...

Фауст

О не лякайся! Нехай мій зір,
Хай потиск рук тобі те скаже,
Що словом не сказать.
Віддаться повністю, й блаженства
Зажить, що вічним бути мусить!
Вічним! Кінець його – то був би розпач!
Ні, без кінця! Без кінця! (...)
Облиш, дитя! Міцна моя любов;
Кого люблю – проллю за того кров,
А вірити не бороню нікому. (...)

Маргарита

(...) Ти віриш в Бога?

Фауст

А чи змога
Комусь сказати: «Я вірю в Бога»?
Чи ти в священника спитай,
Чи в мудреця про те – вважай,
Їх відповідь – мов глум.

Маргарита

То ти не віриш?

Фауст

Мій ангеле, не в ту ти міру міриш.
Хто б міг назвати Його
І так признати Його:
«Я вірю в Нього»?
Чи не відчують Його
І відметнуть Його:
«Не вірю в Нього»?
Всеобіймитель
І Вседержитель,
Хіба ж не обіймає, не держить Він
Тебе, мене, себе?
Хіба ж над нами не склепіння неба?
Хіба ж під нами не земная твердь?
Хіба ж нам не зоріють
Привітно зорі вічні?
Хіба ж я не дивлюсь тобі у вічі?

Хіба ж усе це не пройма
Твій ум і серце,
Не віє в вічній таємниці
Незримо й зримо вколо тебе?
Наповни ж Ним все серце, аж по вінця,
І якщо в цім чутті зазнаєш щастя ти,
То зви Його, як хочеш:
Любов! Блаженство! Серце! Бог!
А я ім'я не знаю
Йому! Чуття – то все;
Ім'я – то звук і дим,
Що пал небесний сповива.

Маргарита

Втішаєш ти мене всім тим;
Священик каже те ж; слова
Він тільки інші ужива.

Фауст

Ти обійди усі світи, –
Це кажуть всі од серця повноти,
Та кожному своя властива мова;
Чому й мені свого не вжити слова?

Маргарита

Послухаєш, то й гарно кажеш ти,
А все ж тривога обіймає,
Бо у тобі Христа немає.

Фауст

Дитино!

Маргарита

Горе мені тяжке,
Що ти попав в товариство таке.

Фауст

Яке?

Маргарита

Того, що ходиш завше з ним,
Ненавиджу я всім нутром своїм;
Такого не було ще ніколи;
Побачу – аж у серце коле,
Той чоловік страшний якийсь.
(...) Його присутність аж кров стена.
Я всім зичлива й приязна;
Тебе хочу бачить – жду не діждуся,
Того ж чоловіка душею боюся,
Та ще й здається, що він шахрай!
Як я неправа, Боже, не карай!
(...) Як тільки він заходить сюди –

Подивиться так глузливо завжди
І мов зі злом;
Знає, що йому чуже все кругом;
В нього написано на лобі,
Що йому ніхто не в уподобі.
Мені з тобою тут в тиші
Так легко, вільно на душі,
В його ж присутності мене мов що стиска...

Фауст

(до себе)

Моя вішунко ти чутка!

Маргарита

Аж самовладу я гублю,
Як він до нас свій вид бридкий появить.
Здається, що й тебе вже не люблю,
Молитися при нім не можу навіть... (...)

Закохані через силу мусять розстатися, бо вже пізно. Тоді Фауст дає дівчині пляшечку зі снодійним для матері, щоб та міцніше заснула, тоді вони можуть довше побути разом.

Солдат Валентин, брат Гретхен, уночі вистежує кривдника під вікнами сестри, про яку вже ведуться недобрі розмови. Мефістофель співає серенаду, щоб розчулити Гретхен. Валентин виходить із засідки й нападає, а Сатана під'южджує Фауста захищатися шпагою й робить так, щоб хлопець зазнав смертельного поранення.

Валентин

Вмираю! Скоро вимовить,
Зробить – іще скоріш.
Баби, покиньте скиглиць-вить
І слухайте пильніш!

Всі обступають його.

Ти, Гретонько, ще молода,
Ума в тобі шукать шкода, –
Ідеш ти не туди... (...)

Гретхен

Ой брате! Боже! Ти ж ганьбиш...

Валентин викриває перед людьми страшний гріх і ганьбу Маргарити та проклинає її, а Марту звинувачує у звідництві. Хлопець помирає.

Гретхен переживає докори сумління і від напруження втрачає глузд. Вона топить дитину, яку народила від Фауста. У Вальпуржину ніч Фауст і Мефістофель прибувають на околиці сіл Шірке і Еленд у горах Гарц, де зустрічають Блудного Вогника і з ним прямують далі. Сюди поволі збирається вся нечисть на бал до Сатани.

Фауст

(...) Яка користь промчати навпрошки?
Ні, краще йти по закрутах долини,
На прямовисні дертись стромовини,
Що з них униз мов падають струмки –
Які утіхи скрасять нам стежки!
Поглянь, в березах завесніло,
Одмолоділа і сосна;
Невже ж весна не ввійде в наше тіло? (...)

Мефістофель

Біжать, летять, свистять, стукочуть,
Скриплять, шиплять, киплять, клекочуть,
Смердять, іскрять, горять, печуть!
Відьомський дух повсюди чуть!
Держись мене, бо зразу відітруть.
Та де ж ти?

Фауст

(здалека)

Тут!

Мефістофель

Вже встигли відіпхати?
Та я ж таки господар хати!
Дорогу Фоланду! Гей, люба чернь, роздайсь!
До мене, докторе! За мене враз хапайсь,
Та й виб'ємось з цієї товчі.
Нащо вже й я, а чую прилив жовчі.
Мене мов тягне щось туди, в оті куці,
Щось блима там, мов очі вовчі...
Ходім, ходім туди мерщій!

Фауст

Дух заперечення! Ну що ж, веди де хочеш,
Коли вже ти увесь із протиріч;
Прийшли на Брокен ми стрічать Вальпурги ніч,
І раптом ти мені про самоту торочиш. (...)

Фауст

А ще я бачив...

Мефістофель

Що?

Фауст

Ти в даль вдивися пильно:
Он дівчина, прекрасна і бліда;
Мов скована – така її хода,
Ледь сунеться – повільно йде, повільно...
Мені здається, впізнаю
В ній Гретхен милую мою.

Мефістофель

Нехай собі! Немає в тім добра.
То ж привид неживий, оманлива мара.
Біда, кого вона спіткає,
Бо зір її у жилах кров стенає,
Людину враз у камінь обертає;
Ще про Медузу казка не стара. (...)

Фауст

Що за розкоші! Що за муки!
Мене до неї порива...
Та чом цю гарну шию обвива
Червоний шнур подобою гадюки,
А вшир – як спинка ножова?

Мефістофель

Та бачу, бачу всі ті штуки.
А часом під пахвою й голова,
Що втяв Персей їй міцнорукий.
Та що за мрією гоньба!
Ходім до того он горба,
Там шумно й людно, – чистий Пратер,
І, як не спить твій поводатир, –
Ми під театром стоїмо. (...)

ПОХМУРИЙ ДЕНЬ. ПОЛЕ.

Фауст і Мефістофель.

Фауст

В неволі! В розпачі! Довго блукала, страждаючи, по землі, а тепер – у неволі. Як злочинницю, вкинуто в тюрму на люті муки – її, миле, безталанне створіння! Аж ось до чого дійшло! Ось до чого!.. – І ти, лукавий, нікчемний духу, таїв усе від мене! (...) У неволі! У безпросвітній неволі! У владі злих духів і безсердечно осудливої людськості! А ти заколихуєш тут мене відворотними розвагами, приховуєш од мене її гірке горе, – нехай гине в безпораді!

Мефістофель

Вона не перша!

Фауст

Собако! Потворо мерзенна! (...) Не перша! – Горе! Горе! Ні думкою здумати, ні гадкою згадати! Уже ж не одна загинула в безодні такого лиха, і смертною своєю нелюдською мукою не відпокутувала вини всіх інших перед очима Всепрощаючого! Серце моє начетверо крається, як подумаю про одну оцю безталанну; а тобі байдуже – глузуєш з неволі тисячей істот! (...)

Мефістофель

Ти ще не виговорився?

Фауст

Врятуй її! А ні – горе тобі! Найтяжчі прокльони на твою голову на тисячі тисяч літ.

Мефістофель

Незмога мені розірвати пута месника, розбити його затвори. – Врятуй її! А хто довів її до загибелі? Я чи ти?

Фауст дико озирвається.

Що, грому шукаєш? Шкода, не дано його вам, злиденним смертним! Бач, тиранська звичка: роздробити безвинного суперечника, коли загонить на слизьке.

Фауст

Веди мене до неї. Її треба визволити!

Мефістофель

А про небезпеку свою забув? В місті ще свіжі сліди твого кривавого злочину! Над могилою вбитого ширяють духи помсти, чигаючи повороту душогуба!

Фауст

І тобі ще про це говорити! Смерть і погибель всесвітня на тебе, повторо! Веди мене до неї, чуєш, і звільни її!

Мефістофель

Та поведу вже, зроблю що можу. Що ж у мене, вся влада на небі й на землі? Я обмарю сторожу; добудь ключа і виведи її звідти людською рукою. Я ж чатуватиму наготові з чарівними кіньми, – умчу вас. Це я можу.

Фауст

Швидше!

НІЧ. ЧИСТЕ ПОЛЕ

Фауст і Мефістофель летять навзаводи вороними кіньми.

Фауст

Чом в'ються вони круг шибениці?

Мефістофель

Не знаю, щось варять, щось творять.

Фауст

Висяться, низяться, клоняться, хилляться.

Мефістофель

Чарують, чаклюють.

Фауст

І кадять, і святять.

Мефістофель

Вперед! Вперед!

В'ЯЗНИЦЯ

Фауст з низкою ключів і лампою перед залізними дверима.

Фауст

Знов жаль мене проймає незборимий,

У серці знов весь біль всіх серць людських.
Тут, тут вона, за мурами сирими,
Карається за свій безгрішний гріх!
Ти боїшся ввійти до неї?
Ти страшишся вини своєї?
Йди, не гайся! Смерть іде на поріг.

(Кидається до замка. Зсередини чути спів).

Пісня

Моя мати, ледащо,
Зарізала мене!
Мій батько, гультай,
Із'їв мене!
А сестричка мала
Взяла й знесла
Кістки в зелений гай;
Я пташечкою полинула –
Вилітай! Вилітай!

Фауст

(відмикаючи)

Не думає вона, що милий тут,
Соломи шелест чує, брязкіт пут.

(Входить).

Маргарита

(ховаючись у солону)

Ой горе! Йдуть... Ой смерть, не йди!..

Фауст

(тихо)

Цить, цить! Я випущу тебе на волю.

Маргарита

(кидаючись йому до ніг)

Коли людина ти, зглянься на мою долю! (...)

Я ж молода ще, молода!

І мушу вмерти!

Я гарною була, і в тім причина смерті.

В мене був дружок, а тепер нема,

Хтось порвав вінок, квіти поламав...

Ой, пусти! За що така насила?

Пощади! Що я тобі зробила?

Вчуй мою благальну річ...

Та я ж не бачила тебе й навіч!

Фауст

Чи виживу я цю стражденну ніч!

Маргарита

Тепер твоя тут воля, кате.

Дай хоч дитя погодувати,

Всю ніч воно ще тут було;
Вони взяли його, мені на зло,
І кажуть, що я вбивця немовляти.
І я безрадісно помру.
Пісень про мене співають... То нелюди – шакали.
Вони ту казочку стару
До мене приклали.

Фауст

(падає їй до ніг)

Тобі до ніг упав коханий,
Прийшов розбить твої кайдани.

Маргарита

(кидається до нього)

Усім святим повинні помолиться ми!
Дивись! Під східцями
Горить огненна
Страшна геєна!
Лукавий,
Губитель кривавий,
Рикає, мов звірюга!

Фауст

(голосно)

Гретхен! Гретхен!

Маргарита

(наслухаючи)

Я чую голос друга!
(Зривається на ноги, кайдани спадають).

Де він, де? Я вчула слово кличне!
Вільна я! Зникло тло темничне!
Швидше, швидше пригорнути,
Упасти на груди!
Крикнув він: «Гретхен!» Той голос любовний
Крізь регіт глумливий і скрегіт зубовний,
Крізь ревіт пекельний, диявольський сказ –
Той голос коханий впізнала я враз!

Фауст

Це я!

Маргарита

Це ти! Ох, ще скажи! Ще раз!
(Обіймає його).

Це він, це він! Не стало мук, образ,
І тьми тюрми, й кайданів, і недолі!..
Це ти! Я знов на волі!
Ти мене спас!
Дивись, ось тая вулиця,

Де вперше ми ззирнулися,
А ось і той садок,
Де з Мартою тебе я ждала в вечорок.

Фауст

(хоче вивести її)

Ходім! Ходім!

Маргарита

(пестить його)

Лишись!

І я тут лишусь, як ти лишишся! (...)

Мефістофель

(на порозі)

Швидше! Бо тут вам хвилинка остання.
Годі вагання й словами змагання.
Коней моїх здригання
День провіщає близький.

Маргарита

Хто це, хто це такий?
Він! Він! Прожени!
Чого він прийшов сюди з глибини?
По мене!

Фауст

Ти будеш жить!

Маргарита

Суд Божий буде мене судить!

Мефістофель

(до Фауста)

Ходім! Бо кину тут тебе із нею!

Маргарита

Боже, зжалься над рабою твоєю!
Ви, херувими і серафими,
Мене осніте крильми благами!
Генріху! Який ти страшний!

Мефістофель

Вона рокована!

Голос

(з неба)

Врятована!

Мефістофель

(до Фауста)

Мерщій!

(Зникає з Фаустом).

Голос

(зсередини, завмираючи)

Генріху! Генріху!

ЧАСТИНА ДРУГА

Акт 1

Фауст приходить до тьми в мальовничій місцевості. Виснажений та втомлений, він не може забути Маргариту.

Тим часом в імператорському дворі на зміну померлому блазневі приходять Мефістофель. Він нікому не подобається, але правителєві припало до душі його підлабузництво. Мефістофель пропонує імператорові нову ідею: запевняє володаря, що навколо його володінь заховано чимало скарбів, тож знайшовши усі, йому вдасться розбагатіти. Правитель зможе надрукувати паперові гроші, не підкріплені золотом, і віддати свої борги. Приставши на цю ідею, імператор на радощах влаштовує карнавал. Одягнені в чудернацькі костюми на ньому й Фауст із Мефістофелем. Захопившись веселощами, Генріх розпалює пожежу, але завдяки чарам диявола починається рясний дощ, який гасить вогонь. Фауст та Мефістофель навколішки просять прощення імператора, та правитель не тримає на них зла, бо до палацу надходять гарні новини – усі борги ліквідовано, країна процвітає. Імператор на знак вдячності призначає Мефістофеля на посаду хранителя державних надр, однак наказує стежити за ним.

Фауст просить Мефістофеля викликати духа Єлени Троянської та її викрадача Париса, бо імператор, в якого тепер багато грошей, пообіцяв поставити виставу за участю міфічних персонажів. Диявол відмовляється й посилає Фауста до царства Матерів. Повернувшись, Фауст викликає духів на сцену, але глядачі, не розуміючи, що це ілюзія, сприймають ці майстерно створені образи за живих людей.

Акт 2

Після далекої подорожі Фауст повертається до свого старого тісного кабінету. Усі ці роки двері були замкнені, тому всередині – жодних змін. А Вагнер, зайнявши місце Фауста, веде усамітнений спосіб життя.

Мефістофель відвідує лабораторію Вагнера, де вчений зайнятий створенням у колбі людини (Гомункула). Істота нагадує своєму творцю, щоб він випадково не розбив скло, але ємність вислизає в нього з рук. Гомункул побоюється, що Фауст, повернувшись у реальність, помре від туги в похмурій лабораторії. Тому пропонує Мефістофелю втекти з Фаустом у Вальпуржину ніч, кудись у ближчі до його світогляду часи й простори.

Фауст блукає стародавньою Грецією у пошуках вищого втілення краси – Єлени. Подорожуючи, Фауст зустрічає багатьох богів. Вони наполягають, що Елена принесе йому тільки страждання.

Акт 3

За допомогою магії цариця Єлена була відроджена перед палацом Менелая в Спарті в момент повернення її чоловіка до будинку після розгрому Трої. Вона тікає до прекрасного середньовічного замку, де на неї чекає Фауст. Учений шанобливо зізнається Єлені в коханні, і вони одружуються. Незабаром Фауст та його армія відбивають атаку війська Менелая, який хоче забрати Єлену. Подружжя живе у злагоді, незабаром у них народжується син Евфоріон. Він швидко виріс і згодом став воїном. Однак життя хлопця було недовгим. Після того, як Евфоріон стрибає зі скелі, Єлена з його тілом повертається до царства мертвих. У руках Фауста залишається її сукня, яка перетворюється на хмаринку й забирає його.

Хмара переносить Фауста в гірську місцевість. Тепер він розуміє, що абсолютний ідеал недосяжний, тому хоче влади, багатства та шанування, яких домагається ницими шляхами. Врешті перед Фаустом з'являються чотири духи: Нестачі, Провини, Турботи й Потреби. Турбота засліплює його, і він перестає бачити. Мефістофель виступає як наглядач за будівельними роботами, якими керує сліпий Фауст. Але робітники копають не траншею, як він розпоряджався, а могилу для нього.

Фауст

Край гір лежить гниле багно,
Весь край струїть грозить воно;
Його ми мусим осушити
І тим наш подвиг довершити.
Мільйонам ми настачим місця тут –
Стихію зборе їх свobodний труд.
Простеляться лани широкополі,
Стада рясні заграють на роздоллі,
Круті горби зведе трудящий люд,
Укриє їх узорами споруд –
І заживе в цім краї, як у раї...
Нехай лютують хвиль скажені зграї,
Хай спробують, де греблю ту прорвать –
Здолає гурт прорив затамувать.
Служить цій справі заповідній –
Це верх премудрощів земних:
Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.
Нехай же вік і молоде, й старе
Життєві блага з бою тут бере.
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Тоді гукнув би до хвилини:
Постій, хвилино, гарна ти!

Ніяка вічність не поглине
Мої діла, мої труди!
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя.

Фауст заточується. Лемури підхоплюють його і кладуть на землю.

Мефістофель

Утіхи, щастя – все йому в ненасить,
Жаги ніколи спрагнений не вгасить;
Бідаха рветься зупинить
Пусту, благу останню мить!
Боровся він зо мною скільки сил,
Та час – за нас: упав старий на діл.
Годинник став...

Мефістофель частково визнає свою поразку: Фауст хотів утримати мить, яку він так і не зміг подарувати. Та Диявол має намір боротися за його душу й кличе собі на допомогу сили зла. Всі чекають, коли душа Фауста вирветься з тіла, щоб ухопити її та пред'явити угоду, підписану кров'ю.

Мефістофель

(...) Держіть наготові руки й кігті,
Не дайте їй хтозна-куди забігти, –
Вона ж от-от вже вилине з нори,
Бо геній завше рветься догори.

Несподівано на померлого Фауста ллється променисте світло, що лине згори, – це небесне воїнство, яке прилетіло за його душею, тому що «вмерлому велено звестися в рай».

Хор ангелів

Що не належить вам,
То й не займайте,
Що дух бентежить вам,
Те оминайте.
Воїнство, гублячим
Відсіч готов!
Владна над люблячим
Тільки любов!

Ангели поступово займають весь простір і вражають все навколо чарами любові, які не можуть побороти навіть Мефістофель із чортами. Ангели піднімаються до небес, несучи безсмертну сутність Фауста. Мефістофель нарікає на себе, адже в двобой з Людиною він програв. У небесах перед Матір'ю Божою просить заступництва за душу Фауста Гретхен, яка покаялась і отримує Світлий дозвіл повести душу коханого у Високості.

(Переклад Миколи Лукаша)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Як ви розумієте поняття «угода з дияволом», про яке йдеться у трагедії? Розкрийте його біблійне підґрунтя, прямий і переносний зміст на підставі твору Й.В. Гете.

2. Як Фауст розумів поняття «прекрасна мить» на початку і в кінці твору? Що для вас означає «прекрасна мить» у житті?

Математична компетентність. 3. Складіть карту подорожей-випробувань Фауста. Позначте на ній ключові моменти в житті героя.

Компетентності в природничих науках і технологіях. 4. Виразно прочитайте перший монолог Фауста. У яких видах діяльності він досяг успіхів? Чому його не задовольняли знання, які він здобув?

Інформаційно-цифрова компетентність. 5. З допомогою Інтернету знайдіть відомості про Нострадамуса, праця якого згадується в першому монолозі Фауста. **6.** Знайдіть зображення знаку макрокосму, який побачив Фауст у книзі. Чи досяг, на вашу думку, пізнання макрокосму Фауст у фіналі твору?

Уміння вчитися. 7. Поділіть персонажів твору на групи:

а) міфологічні; б) реальні; в) фантастичні; г) інші.

Хто з персонажів належить різним світам? Поясніть.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 8. З допомогою Інтернету подивіться 1-2 кінофільми за мотивами твору Й.В. Гете «Фауст». Висловіть враження.

Екологічна грамотність і здорове життя. 9. Дискусія на тему «Фауст і Маргарита: кохання чи зрада?».

Предметні

Знання. 10. Розкрийте творчу історію «Фауста», його міфологічні та літературні витоки.

Діяльність. 11. Заповніть таблицю «Здобутки й помилки Фауста».

Цінності. 12. Яку користь прагнув принести людству Фауст? У чому він убачав мету своєї діяльності?

13. Чому образ Фауста називають *вічним*?

Німецькомовна проза Франц Кафка 1883–1924

Франц Кафка – один із найвизначніших німецькомовних письменників ХХ ст., більшість робіт якого опубліковано посмертно. Народився у м. Празі в єврейській родині, закінчив юридичний факультет Празького університету, тривалий час працював юристом у різних установах. Однак монотонна робота була для митця справжнім тягарем, тому він шукав усамітнення для літературної праці та філософських роздумів. Суперечності між високими духовними пориваннями й непривабливою реальністю, а також складні суспільні процеси початку ХХ ст. значною мірою вплинули на проблематику творів Ф. Кафки – відчуження людини, її блукання в абсурдному світі, зображення духовних і фізичних страждань особистості.

У творчості Ф. Кафки виявилися елементи експресіонізму, сюрреалізму, екзистенціалізму, натуралізму. За життя письменника вийшли друком лише три збірки: «Спостереження» (1913), «Сільський лікар» (1918) та «Художник голоду» (1924). Його перу належать також романи «Процес» (1925), «Замок» (1926) і «Америка» (1927), але вони так і не були завершені.

Перевтілення

I

Одного ранку, прокинувшись од неспокійного сну, Грегор Замза побачив, що він обернувся на страхітливую комаху. Він лежав на твердій, схожій на панцир спині і, коли трохи підводив голову, бачив свій дугастий, рудий, поділений на кільця живіт, на якому ще ледь трималася ковдра, готова щомиті сповзти. Два рядки лапок, таких мізерних супроти звичайних ніг, безпорадно метлялися йому перед очима.

«Що зі мною сталося?» – подумав він. Це був не сон. Він лежав у своїй кімнаті, звичайній невеликій людській кімнаті, серед чотирьох добре знайомих стін. Над столом, на якому розкладено загорнуті кожен окремо взірці сукна, – Замза був комівояжер, – висів малюнок, що його він недавно вирізав з ілюстрованого журналу й заправив у гарну позолочену рамку. На малюнку зображено даму в хутряному капелюшку й хутряному боа. Дама сиділа рівно й виставляла глядачеві важку хутряну муфту, в якій її руки тонули по самі лікті.

Погода була погана. Грегор вирішив ще поспати, раптом це химери, про які, прокинувшись незабаром, він забуде. Однак усі його намагання були марними. Всоте розплющивши очі, він бачив себе бридкою комахою. Але ж потрібно було йти на роботу!

«О Боже, – подумав він, – який важкий фах я собі вибрав! День у день дорога. І так доводиться хвилюватись набагато більше, ніж на тій самій

роботі дома, а тут ще ця жажлива їзда, морока з пересадками, нерегулярна, погана їжа, щораз нові, чужі, байдужі люди. А хай йому чорт!» (...)

Він знову ліг як лежав. «Отак щодня вставати вдосвіта, то можна зовсім отупіти, – подумав він. – Людині треба висиплятися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом повертаюсь до готелю, щоб переписати укладені угоди, ці панове ще тільки снідають. Хай би я спробував так у свого шефа: миттю вилетів би з роботи. А втім, хтозна, може, мені було б і краще. Якби я не тримався місця через батьків, то давно б кинув його; пішов би просто до шефа й сказав би йому геть усе, що думаю. Він би, певно, упав із своєї конторки! Дивна звичка – розмовляти зі службовцем згори вниз, сидючи на високій конторці. А підійти треба впритул, бо шеф недочуває. Ну, ще не все втрачено; як тільки я зберу грошей, щоб сплатити йому батьків борг, – на це треба п'ять або й шість років, – то неодмінно так і зроблю. І буде по всьому. А поки що треба вставати, бо мій поїзд відходить о п'ятій».

І Грегор глянув на будильника, що цокав на скрині. Боже милостивий! Було пів на сьому, і стрілка неухильно рухалась далі, навіть перейшла за половину, наближалася вже до сорок п'ятої хвилини. (...)

Що ж тепер робити? Наступний поїзд іде о сьомій; щоб на нього встигнути, треба стрімголов бігти на станцію, а взірці ж ще не запаковано і сам він аж ніяк не почувується бадьорим і моторним. І якби він навіть устиг на поїзд, все одно шеф буде лаятись, бо їхній кур'єр чекав на п'ятигодинний і давно вже повідомив про його прогул. Бо то такий шефів підлабузник, що нізащо не промовчить. А чи не зголоситися хворим? Ні, дуже незручно, та й підозріло, бо Грегор за свою п'ятирічну службу ще ні разу не хворів. Шеф неодмінно привів би лікаря із лікарняної каси, почав би дорікати батькам ледачим сином, не слухав би ніяких заперечень і послався б на лікаря, який узагалі всіх людей вважає за цілком здорових, тільки лінивих. Зрештою, хіба в цьому випадку він не мав би слушності? Справді, Грегор був тільки надто сонний, хоч і пізно встав, а так почував себе цілком добре і навіть дуже хотів їсти. (...)

– Грегоре! – почувся голос: це була мати. – Уже сорок п'ять хвилин на сьому. Хіба ти не будеш їхати?

Лагідний материн голос! Та він злякався, коли почув свою відповідь. Це був безумовно його колишній голос, але з домішком якогось болісного писку, що йшов ніби десь зсередини і що його годі було стримати. Через те слова можна було збагнути тільки першу мить, потім вони зливалися, ставали зовсім незрозумілими. Грегор хотів відповісти детально і все пояснити, однак, побачивши таке, сказав лише:

– Чую, чую, мамо, я вже встаю.

Мабуть, крізь дерев'яні двері зміна в Грегоровому голосі була непомітна, бо мати заспокоїлась і, човгаючи капцями, відійшла. Але ця коротка розмова звернула увагу всієї сім'ї на те, що Грегор чомусь і досі вдома, тож через хвилину в інші двері постукав уже батько – легенько, проте кулаком.

– Грегоре! Грегоре! – гукнув він. – Що сталося? – І за мить знову низьким голосом: – Грегоре! Грегоре!

А крізь треті двері тихенько покликкала сестра:

– Грегоре, тобі погано? Може, тобі щось треба?

– Я вже готовий, – відповів Грегор обом разом, старанно вимовляючи слова і роблячи між ними паузи, щоб батько й сестра нічого не помітили.

Батько повернувся до свого сніданку, а сестра прошепотіла:

– Грегоре, відчини, прошу тебе!

Проте він і гадки не мав відчиняти – навпаки, радів, що за час своїх подорожей набув звичку навіть удома замикати на ніч усі двері.

Він хотів насамперед спокійно встати, одягтися й поснідати, а тоді вже обміркувати, що робити далі, бо бачив, що в ліжку нічого путнього не придумає. Грегор згадав, що не раз уже, прокидаючись уранці, відчував якийсь легенький біль, певне, від того, що незручно лежав, однак коли вставав, усе миналося, тож він і тепер з нетерпінням чекав, що й сьогоднішні химери поволі минуться. А що зміна голосу – то тільки ознака сильної застуди, фахової хвороби комівояжерів, він нітрохи не сумнівався.

Скинути ковдру було легко: трохи надувся, і вона впала сама. А вже далі пішло важче, надто через те, що він став такий неймовірно широкий. Щоб підвестися, потрібні були руки і ноги, а Грегор мав натомість лише багато лапок, які безперестанку рухались і з якими він узагалі не міг впоратись. Коли Грегор хотів якусь зігнути, вона випростовувалась, а як нарешті йому таки щастило домогтися свого, інші, полишені самі на себе, тим часом прудко, судомно ворушилися. «Не треба тільки марно вилежуватися», – сказав собі Грегор.

Спочатку він хотів зсадити з ліжка нижню частину свого тіла, але ця нижня частина, яку він взагалі ще не бачив і не мав про неї жодного уявлення, виявилася найнерухомішою. Він пробував кілька разів, і все марно, а коли, нарешті, майже розлютившись, з усієї сили закинув низ, то погано розрахував і з розгону вдарився об бильце. Різкий біль показав Грегорові, що якраз нижня частина його тіла зараз, певно, і найчутливіша.

Грегор розпочав тривалі й марні спроби піднятися з ліжка так, щоб не пошкодити голови. Ще більше він боявся зчинити гуркіт, щоб не посилити тривоги в рідних. Він потребував допомоги.

(...) То, може, покликати когось на допомогу, дарма що двері замкнені? Подумавши про це, Грегор не втримався від усмішки, хоч як йому було зле.

Він уже так далеко висунувся, що ледве утримував рівновагу і не мав більше часу на роздуми, бо було десять хвилин на восьму, – коли це в сінях подзвонили. «Це хтось із фірми», – мовив Грегор сам до себе і завмер, тільки його лапки затанцювали ще дужче. Хвилину було

тихо. «Вони не відчинять», – сказав Грегор, охоплений якоюсь божевільною надією. Та ось служниця, як завжди, твердим кроком рушила до дверей і, звичайно, відчинила їх. З першого слова Грегор уже знав, що прийшов сам повірений. І чого тільки Грегор приречений служити в такій фірмі, де найменший прогул викликає найбільшу підозру? Невже всі службовці – поспіль негідники, невже між ними не може бути жодної вірної, відданої людини, що коли й згає вранці кілька годин, то її точить сумління, і що саме зараз нездатна встати з ліжка? (...) Ці думки розхвилювали Грегора, і більше від того, ніж через твердий намір, він щосили рвонувся з ліжка. Упав він не з таким гуркотом, як боявся, – трохи завдяки килимові, а трохи тому, що спина виявилась еластичнішою, ніж Грегор сподівався. Він глухо гупнув додолу і тільки забив голову, бо тримав її не досить обережно. Він покрутив нею і з досади та болю потер об килим.

– Там щось упало, – сказав повірений у кімнаті ліворуч.

Грегор спробував уявити собі, чи не могло б колись і з повіреним статись таке, як сьогодні з ним, і вирішив, що могло б. Та ніби у відповідь на його думки повірений упевнено пройшовся по сусідній кімнаті і зарипів лакованими черевиками. Із кімнати праворуч почувся шепіт сестри, що хотіла попередити Грегора:

– Грегоре, прийшов повірений.

– Я знаю, – тихо озвався Грегор, але сказати так, щоб сестра почула, не зважився.

– Грегоре, – покликав уже й батько з кімнати ліворуч, – прийшов пан повірений і питає, чому ти не поїхав вранішнім поїздом. Ми не знаємо, що йому відповісти. А втім, він хоче сам з тобою поговорити. Тож відчини, будь ласка, двері. Він уже ласкаво пробачить безладдя в кімнаті.

– Доброго ранку, пане Замза! – перебиваючи батькову мову, приязно гукнув повірений.

– Він хворий, – звернулась до повіреного мати, поки батько говорив біля дверей. – Він хворий, повірте мені, пане. А то б хіба Грегор пропустив поїзд! Він тільки й думає, що про фірму. Я вже аж серджусь, що хлопець увечері нікуди не виходить: ось тепер він був вісім днів у місті і хоч би один раз кудись пішов. Сидить з нами біля столу і читає газету або вивчає розклад поїздів. Ото тільки й розважиться, як заходиться щось вирізувати лобзиком. (...)

– Зараз я йду, – обачно, спроквола мовив Грегор, але не зрушив з місця, щоб не пропустити жодного слова. (...)

Однак це виявилось неможливим, тому що Грегор упав із ліжка й уже на килимі продовжував марні спроби підвестися. У сусідній кімнаті плакала сестра. Усіх гнітила невідомість.

– Пане Замза! – підвищив голос повірений. – Що ж сталося? Ви забарикадувалися у своїй кімнаті, відповідаєте тільки «так» та «ні», зав-

даєте своїм батькам тяжкого й непотрібного клопоту і просто обурливо нехтуєте – це тільки між іншим – свої службові обов'язки. Я говорю тут від імені ваших батьків і вашого шефа і настійно прошу негайно дати мені обґрунтоване пояснення. Я дивуюся, просто-таки дивуюся. Я вважав вас за спокійну, розумну людину, аж раптом ви починаєте показувати якісь дивні примхи. Шеф якраз сьогодні пояснював ваш прогул тим, що вам нещодавно доручено інкасувати гроші, – але я майже дав слово честі, що він помиляється. А тепер бачу вашу нерозумну впертість і втрачаю всяке бажання заступатися за вас. (...) Останнім часом ми були дуже незадоволені вашою роботою. Щоправда, зараз не та пора року, щоб мати особливі успіхи, це ми визнаємо; але такої пори року, щоб можна було не мати ніяких успіхів, взагалі не існує, пане Замза, і не повинно існувати.

– Але ж, пане повірений! – крикнув Грегор, не тямлячи себе; він так розхвилювався, що забув про все. – Я зараз устаю, негайно ж! Я залежався, бо мені не зовсім добре, я був знепритомнів. Я й досі в ліжку. Однак зараз я вже зовсім бадьорий і саме встаю. Потерпите одну хвилинку! Не завжди виходить так, як думаєш. Та мені вже полегшало. І звалиться таке на людину! Ще вчора ввечері я був цілком здоровий, хай он батьки скажуть, чи вірніше, вже вчора ввечері я відчував, що зі мною щось негаразд. (...)

І, поки Грегор одним духом вимовив це, ледве усвідомлюючи, що говорить, він легко, мабуть тому, що вже навчився в ліжку, підсунувся до скрині і спробував підвестися, спираючись на неї. Він справді хотів відчинити двері, справді хотів показатися батькам і поговорити з повіреним; йому кортіло знати, що скажуть ті, хто тепер так настійно вимагає, аби він вийшов, як побачать його. Якщо вони злякаються, тоді Грегор більше не несе відповідальності і може не турбуватися. Коли ж вони спокійно сприймуть його появу, то й тоді нема чого хвилюватись; він, якщо трохи поспішить, справді встигне на восьмигодинний поїзд. (...)

– Ви теж збагнули тільки одне слово? – спитав повірений батьків. – За дурнів він нас має чи що?

– О Господи! – вигукнула мати вже крізь сльози. – Він, мабуть, дуже хворий, а ми його мучимо. – І закричала: – Грето! Грето!

– Що, мамо? – озвалась сестра з другого боку. Вони перемовлялись через Грегорову кімнату.

– Мерщій біжи по лікаря! Грегор захворів. Швиденько! Ти чула, що він казав?

– Це якийсь нелюдський голос, – мовив повірений напрочуд тихо супроти материнського крику.

– Анно! Анно! – гукнув до кухні через передпокій батько і плеснув у долоні. – Негайно поклич слюсаря!

І обидві дівчини, зашелестівши сукнями, пробігли передпокою – як це сестра так швидко вбралася? – і відчинили сінешні двері. Не чути було, щоб вони зачиняли їх: певно, залишили навстіж, як буває в квартирі, де скоїлось страшне лихо.

Грегор заспокоївся, бо за дверима нарешті усвідомили, що з ним сталася біда, й були готові йому допомогти. Хоча зрозумів він і те, що його мова змінилася й більше не схожа на людську, тому він докладав великих зусиль, готуючись до майбутньої розмови. За допомогою стільця він дістався до замкової щілини й почав повертати ротом ключ.

– Чуєте? – озвався повірений у сусідній кімнаті. – Він повертає ключа.

Грегора це дуже підбадьорило; але ж якби вони всі гукнули йому, а надто батько й мати: «Сміливіше, Грегоре!», якби крикнули: «Крути, дужче крути!» і, уявляючи собі, що з тієї кімнати напружено стежать за його зусиллями, він безтямно вчепився всім, чим тільки міг, у ключа. Ключ повертався, і він повертався разом з ним; то, випроставшись, тримав його в роті, то, як було треба, повисав на ньому, то надавлював його усією вагою свого тіла. Нарешті замок дзвінко клацнув, і Грегор наче прокинувся. Полегшено зітхнувши, він сказав сам до себе: «От я й обійшовся без слюсаря», – і поклав голову на клямку, щоб відчинити двері.

(...) Зробити це Грегорові було дуже важко, тож він навіть не глянув ні на кого, бо не мав коли, аж раптом почув, як повірений голосно охнув, ніби вітер прошумів, і тепер уже й побачив, що той – він стояв найближче до дверей – затулив долонею роззявленого рота і помалу почав відступати, наче його відтягала якась невидима, невмолима сила. Мати – вона, незважаючи на присутність повіреного, була розпатлана, незачесана ще з ночі – спершу склала руки і глянула на батька, а тоді ступила два кроки до Грегора і впала на свої широкі спідниці, сховавши обличчя на грудях. Батько з ворожим виразом обличчя стиснув кулаки, наче хотів заштовхати Грегора назад до кімнати, потім затулив очі руками й заплакав, аж йому затрусилися могутні груди.

Грегор не зайшов до вітальні, а сперся на ту стулку дверей, що не відчинялася, – видно було тільки половину його тіла та схилену набік голову, коли він зазирає до батьків та повіреного. (...) Якраз навпроти дверей висіла Грегорова картка з часів його військової служби; він був у формі лейтенанта, руку тримав на держаку шпаги і безтурботно усміхався, вимагаючи поваги до своєї постави і мундира. (...)

– Ну, – мовив Грегор, певне, усвідомивши, що він єдиний зберіг тут спокій, – я зараз же одягнуся, запакую взірці і їду. Ви ж хочете... хочете, щоб я їхав? Ну, пане повірений, ви тепер бачите, що я не впертий і люблю працювати: мандри – важка штука, але я без них не міг би жити. Куди ж ви, пане повірений? До фірми? Ви розповісте все, як воно є? (...) Я ж так зобов'язаний панові шефові, ви самі добре знаєте. До того ж, я повинен піклуватися за батьків та сестру. Мені скрутно: та якось я викручусь. Але не завдавайте мені ще більше прикрості, ніж я вже маю. Підтримайте мене перед шефом. (...) Пане повірений, не йдіть, не сказавши мені жодного слова, яке б свідчило, що ви хоч трохи згодні зі мною! (...)

Грегор розумів, що нізачо не повинен відпустити повіреного в такому настрої, якщо не хоче поставити під загрозу своє становище у фірмі. (...) І, не подумавши про те, що він не знає, чи здатен тепер ходити, чи ні, і що, можливо, ба навіть цілком певно, його слів знову ніхто не зрозумів, він пустився одвірка, кинувся в двері, наміряючись наздогнати повіреного, що вже на сходах кумедно вчепився обома руками в поруччя, однак, марно шукаючи опори, зойкнув і впав на всі свої лапки. І як торкнувся ними підлоги, то вперше за цілий ранок відчув, що його тілові зручно; лапки мали під собою тверду опору; Грегор з радістю помітив, що вони навіть ладні його нести, куди він бажає; і він подумав, що всім його мукам скоро настане край. Однак ту ж мить, коли Грегор, ще трохи похитуючись після падіння, простягнувся на підлозі недалеко від матері, якраз навпроти неї, мати, що досі сиділа знічена, поринувши в своє горе, враз схопилася, простягнула руки, розчепірила пальці й закричала: «Рятуйте, пробі, рятуйте!» Вона нахилила голову, наче хотіла краще роздивитися на Грегора, але натомість безтямно позадкувала на середину кімнати; забувши, що позад неї стоїть накритий стіл, квапливо сіла на нього і, здавалось, зовсім не помічала, що з перекинутого кавника побіч неї ллється на килим кава.

– Мамо, мамо, – тихо мовив Грегор, дивлячись на неї знизу вгору. На мить він зовсім забув про повіреного, зате коли побачив, як розливається кава, не міг утриматись і вихлебтав її. Угледівши це, мати знову закричала, зіскочила зі столу і впала в обійми батькові, що кинувся їй назустріч. Проте Грегорові було зараз не до батьків, бо повірений ступив уже на сходи і, спершись підборіддям на поруччя, востаннє оглядався на їхнє помешкання. Грегор розігнався бігти за ним, та повірений, певно, щось запідозрив, бо, перестрибуючи через кілька східців, помчав геть. (...)

На жаль, його втеча, здавалось, зовсім роздратувала батька, який досі був відносно спокійний; замість доганяти повіреного або хоч принаймні не заважати Грегорові, він схопив у праву руку ціпок повіреного, що той його залишив разом з капелюхом та пальтом на кріслі, а в ліву газету з столу і, тупаючи ногами, почав загонити Грегора ціпком та газетою назад до кімнати. Дарма Грегор просив – щоправда, його прохання ніхто не розумів, – дарма покірно пригинав голову; батько ще дужче тупотів ногами. Мати, хоч надворі було холодно, відчинила вікно, перехилилася через підвіконня і затулила обличчя руками. Між вікном і сінешніми дверима утворився великий протяг, завіси залопотіли, газети на столі зашаруділи, декілька впало додолу. А батько безжалісно наступав і сичав, як дикун. Грегор ще не навчився лізти задки, тому відступав дуже повільно. Якби він зважився обернутися, то миттю був би у себе в кімнаті, але він боявся, що батькові не стане терпцю його чекати: батько щохвилини може завдати йому палицею смертельного удару по спині або по голові. Та врешті Грегор на свій жах побачив, що іншого рятунку він не має, бо, пересуваючись задки, помилився напрямком; тож він

почав якомога швидше, а насправді дуже повільно обертатися, весь час боязко оглядаючись на батька. Батько, мабуть, зрозумів його добрий намір, бо не заважав йому, а навіть часом допомагав ціпком, хоч близько не підходив. Аби ж тільки він не сичав так страшно! Грегор аж нестямився від того сичання. Безперестанку прислухаючись до нього, він не зоглядівся, як обернувся аж надто далеко; тож довелось ще трохи брати назад. Коли ж Грегор нарешті щасливо попав головою в двері, то виявилось, що вони завузькі для нього. Батько був у такому стані, що йому, звичайно, й на думку не спало відчинити й другу стулку, щоб зробити ширший прохід. Батько хотів одного: аби лиш якомога швидше спровадити Грегора в його кімнату. (...) Грегор боявся і – хай буде, що буде – почав пробиватися в двері. Він завис у дверях, піднявши один бік і геть обдерши його; на одвірках залишилися бридкі плями. Врешті він зовсім застряг і сам не міг далі ані зрушитись; один ряд лапок безпомічно метлявся в повітрі, а другий був болоче притиснутий до підлоги. Батько порятував його тим, що добре турнув ззаду, і Грегор, стікаючи кров'ю, упав аж серед кімнати. Двері замкнули ще й на засув, і стало тихо.

II

Аж смерком Грегор прокинувся від свого важкого, схожого на млість сну. (...) Він повільно, незграбно ще намацуючи собі дорогу вусиками, що їх аж тепер почав цінувати, рушив до дверей, подивився, що сталося. Лівий бік йому перетворився на суцільний зашкарублий шрам, і він кульгав на всі свої два ряди лапок. Одна лапка під час вранішньої пригоди покалічилась – ще й так диво, що лиш одна, – і тепер висіла, мов нежива.

Лиш біля дверей Грегор помітив, що його туди так вабило: запах їжі. Там стояла миска з солодким молоком, у якому плавали шматки білого хліба. Грегор мало не засміявся з радощів, тому що хотів їсти ще дужче, як уранці, і миттю ж занурив у молоко голову по самі очі. Але відразу ж розчаровано витяг її назад: не тільки через те, що йому заважала їсти рана на боці, – бо тепер він міг ковтати, лиш напруживши все тіло, – а й що молоко йому зовсім не смакувало, хоч раніше це була його улюблена їжа, і сестра, певно, тому й поставила миску. Він майже з огидою відвернувся від миски і поліз на середину кімнати.

Грегор бачив крізь шпарку в дверях, що у вітальні запалили газ, та коли раніше в цю пору батько любив урочистим голосом читати матері, а часом і сестрі вечірню газету, то сьогодні хоч би хто слово сказав. Що ж, можливо, останнім часом цю звичку, про яку сестра завжди розповідала й писала йому, взагалі забули. Але ж і в усьому помешканні стояла мертва тиша, хоч воно напевне не було порожнє. «Яке моя родина веде тихе життя», – подумки сказав Грегор, пильно вдивляючись у темряву. Він дуже пишався тим, що зумів забезпечити батькам і сестрі таке життя в такому гарному помешканні. І яке буде горе, коли всьому цьому спокоеві,

добробутові й привілля настане край! Щоб не ятрити собі душу такими думками, Грегор почав швидко лазити по кімнаті туди й назад. (...)

Самотньому Грегорові страшно було в кімнаті з високою стелею, в якій він жив ось уже п'ять років. Тому він заліз під диван, де було тісно й незручно, але страх зник. Він вирішив, що має поводитися спокійно і зобов'язаний полегшити неприємності, які спричинив рідним.

Уже вдосвіта Грегорові випала нагода перевірити слухність своїх висновків. Двері з передпокою відчинилися, і до кімнати зайшла сестра, вже майже цілком убрана. Вона уважно оглянулася, але не зразу вгледіла Грегора. Та коли помітила його під канапою – о боже, повинен же він десь лежати, не міг же він знятися й вилетіти, – то так злякалася, що не втрималась і хряснула дверима. Але, ніби покутуючи свою нерозважливість, відразу ж одчинила їх знову і навшпиньки зайшла до кімнати, як заходять до чужого або до тяжко хворого. (...) Сестра відразу з подивом зауважила, що миска повна, лиш трохи молока розхлюпано на підлозі, і не гаючись забрала миску, щоправда, не голими руками, а з ганчіркою.

Страшенно зацікавлений, Грегор губився в гадках, яку ж він дістане заміну. Та хоч скільки б він думав, то не здогадався б, що сестра зробить через своє добре серце. Вона принесла, щоб узнати його смак, цілий добір і розіклала все на старій газеті. Тут були доволі попсовані овочі, кістки з вечері, вимашчені у загуслій підливі, кілька родзинок і мигдалевих горіхів, сир, що його Грегор два дні тому відмовився їсти, сухар, шматок хліба з маслом, ще шматок хліба з маслом, посипаний сіллю. Крім того, вона поставила біля газети миску, очевидно, раз назавжди призначену для Грегора, і налила в неї води. І з делікатності – сестра ж бо знала, що Грегор при ній не стане їсти, – швидко вийшла з кімнати і навіть повернула ключа в замку, щоб він знав, що може робити, що хоче. (...) Грегорові аж очі сльозилися від задоволення; він швидко поїв одне за одним сир, овочі й підливу; зате свіжі страви йому зовсім не смакували, він навіть те, що їв, односив трохи вбік, щоб не чути їхнього запаху. (...)

Так діставав тепер Грегор їжу щодня: перший раз уранці, коли батьки й служниця ще спали, другий – коли вони кінчали обідати; батьки тоді знову лягали відпочивати, а служниці сестра давала яке-небудь доручення й одсилала. Звичайно, батьки не бажали, щоб Грегор помер з голоду, але, мабуть, докладніші розмови про ту годівлю були для них нестерпною мукою, тож, либонь, сестра хотіла якомога менше завдавати їм страждань, бо вони вже й так мали їх удосталь. (...)

Сестра піклувалася про Грегора, та він їв чимдалі менше й не виходив із кімнати. Рідні не знали, як себе поводити з ним, хоч минув місяць. Тільки з сестрою в Грегора були теплі стосунки; він мріяв про її навчання в консерваторії, та ці мрії викликали незадоволення матері й батька. Грегор поступово дізнався, що у них залишилися певні заощадження,

якими можна було б погасити батьків борг. Але ніхто з членів родини, окрім Грегора, не звик працювати, тому цих грошей не вистачило б надовго.

(...) Яюсь, коли вже минуло, мабуть, із місяць після Грегорового перевтілення і сестра мала б звикнути до його вигляду, вона зайшла трохи раніше, ніж звичайно, і застала Грегора ще на підвіконні; він непорушно лежав і дивився надвір, наче навмисне виставившись, щоб налякати її. Грегор не сподівався, що сестра ввійде, бо він заважав їй одразу відчинити вікно, але вона не тільки не ввійшла, а відсахнулася назад і замкнула двері на ключ; хтось чужий міг подумати, що Грегор чигав на неї і хотів укусити. Грегор, звісно, миттю сховався під канапу, але йому довелося чекати аж до полудня, поки сестра з'явилася знову; була вона схвильованіша, ніж завжди. Тоді Грегор переконався, що сестра й досі не звикла до його вигляду і ніколи не звикне, що їй доводиться силувати себе не втекти, коли вона бачить, як його тіло виглядає з-під канапи. Щоб вона його зовсім не бачила, Грегор одного дня приніс на спині простирadlo і, поморочившись чотири години, прилаштував його так, що тепер зовсім ховався під канапу, і сестра, навіть коли нахилилася, не могла угледіти його. Якби вона вважала, що простирadlo зайве, то могла б забрати його, бо ж добре бачила, що Грегорові не велика втіха отак запаковуватися, але сестра залишила простирadlo на канапі, і Грегорові здалося, що він навіть спіймав її вдячний погляд, коли трошки висунув голову, щоб подивитися, як вона сприйняла його винахід.

Батьки перші два тижні чекали на доньку, доки вона вийде з Грегорової кімнати, й детально розпитували її про його стан. Відносно скоро мати виявила бажання зайти до сина, та рідні не пускали її. Від цього в неї траплялися істерики.

Невдовзі Грегорове бажання здійснилося: він побачив матір. Удень з поваги до батьків він не хотів показуватись у вікні, по кількох квадратних метрах підлоги багато не налазишся, лежати нерухомо набридало вночі так, що він ледве міг дочекатися ранку, їжа теж скоро перестала давати йому хоч якесь задоволення, тож врешті він знайшов собі іншу розвагу: лазив уздовж і впоперек по стінах та по стелі. (...) Сестра відразу зауважила, яку розвагу знайшов для себе Грегор, – на стіні подекуди позалишалися клейкі сліди від його лапок, – і тоді їй спало на думку забрати з кімнати меблі, насамперед скриню та письмовий стіл, щоб Грегор мав більше місця лазити. Сама сестра не здатна була повиносити їх, батька вона не зважилась попросити, а служниця їй не могла допомогти; ця дівчина, якій ледве минув шістнадцятий рік, мужньо залишилась у них після звільнення колишньої куховарки, але випросила для себе пільгу: завжди замикатись на кухні і відчиняти тільки в нагальних випадках. Тому сестрі не залишалось ні-

чого іншого, як покликати на допомогу матір, коли батька не буде вдома. Мати схвильовано загомоніла з радощів, підійшла до дверей, але на порозі замовкла. (...)

– Заходь, його не видно, – мовила сестра, мабуть, ведучи матір за руку. (...) І тільки-но жінки, крякучи від натуги, вибралися із скринію за поріг, Грегор висунув голову з-під канапи, щоб поглянути, чи не можна обережно і якомога делікатніше порятувати від них письмовий стіл. Та, на жаль, мати перша вернулася назад – Грета тим часом у сусідній кімнаті марно намагалася сама зрушити скриню з місця, обхопивши її руками. А мати ж не звикла до Грегорового вигляду, їй могло б стати зле, якби вона побачила його, тому Грегор злякано позадкував під канапу. Але мати помітила, як заворушилося простирadlo, вона зупинилася, хвилику постояла і тихо вийшла з кімнати. (...) Вони спустошували йому кімнату, забирали все, що він любив; скриню, в якій лежав лобзик та інше начиння, вже винесли; тепер зрушили з місця письмовий стіл, що за довгий час міцно вгруз у підлогу; біля цього столу Грегор працював, як був студентом торговельної академії, готував уроки, як учився в реальному училищі, ба навіть як був ще школярем – тепер він справді не мав більше часу думати про добрі наміри матері та сестри; він, власне, майже забув про їхню присутність, бо вони потомилися і працювали мовчки, тільки чути було важкий тупіт їхніх ніг.

І він вискочив з-під канапи – мати й сестра саме відсапувалися у вітальні, спершись на письмовий стіл, – і заметушився по кімнаті, не знаючи, що йому найперше рятувати. Тоді йому впав у вічі портрет дами в хутрах, що висів на порожній уже стіні; він мерщій виліз на стіну і притиснувся до скла, яке його добре тримало і приємно холодило гарячий живіт. Голову Грегор повернув до дверей вітальні, щоб бачити, як заходитимуть мати й сестра.

Вони довго не дозволили собі відпочивати і швидко повернулися; Грета підтримувала рукою матір і майже тягла її.

– Ну, а тепер що ми винесемо? – мовила вона й оглянулася по кімнаті.

Раптом її погляд зустрівся з Грегоровими очима. Певно, тільки присутність матері стримала її, вона нахилилась до неї, щоб не дати їй глянути на стіну, і, не подумавши, сказала тремтячим голосом:

– Може, повернемось краще на хвилику до вітальні?

Грегор одразу все збагнув: сестра хотіла повести матір у безпечне місце, а тоді зігнати його зі стіни. Ну, нехай тільки спробує! Він сидить на портреті і не віддасть його нізащо. Скоріше стрибне сестрі на голову.

Але Гретині слова занепокоїли матір, вона відступила вбік, побачила величезну руду пляму на квітчастих шпалерах. І, ще навіть не усвідомивши як слід, що то і є Грегор, скрикнула грубим, різким голосом: «О боже, боже!» і з розпростертими руками впала, мов нежива, на канапу.

– Ну, стривай же, Грегоре! – сказала сестра, злісно глянувши на нього, і посварилася кулаком.

Відколи Грегор перевтілювався в комаху, це були перші слова, з якими сестра звернулася безпосередньо до нього. Вона вибігла у вітальню по якусь есенцію, щоб привести до пам'яті матір; Грегор хотів допомогти – рятувати картину ще буде час, – але так прилип до скла, що насилу відірвався; він теж побіг у вітальню, наче міг щось порадити сестрі, як колись, та тільки й того, що стояв позад неї без діла; сестра, перебираючи різні пляшечки, обернулася, побачила його і так злякалася, що одну впустила на підлогу; пляшечка розбилася, скло поранило Грегорові обличчя і якісь пекучі ліки бризнули на нього; тоді Грета, не гаючись більше, схопила пляшечок стільки, скільки могла втримати, і побігла з ними до матері, зачинивши ногою двері. Тепер Грегор був зачинений від матері, що через нього, може, лежить при смерті; (...) і, щоб не так страждати від докорів сумління і тяжких думок про матір, Грегор почав лазити по кімнаті. Він облазив усе – стіни, меблі, стелю, і врешті, коли вже йому вся кімната почала крутитися перед очима, а легше не стало, у відчаї кинувся з стелі просто на великий стіл.

Минула добра хвилина; Грегор лежав на столі, виснажений лазінням; навколо панувала тиша – певно, це була добра ознака. Аж ось пролунав дзвінок. Служниця, звичайно, сиділа замкнена в кухні, і відчиняти довелося Греті. Це прийшов батько.

– Що сталося? – були його перші слова. (...)

– Мати зомліла, але їй уже краще. Грегор виліз із кімнати.

– Я так і знав, – мовив батько. – Завжди казав, що так буде, але ж хіба ви, жінки, послухаєте?

Грегор збагнув, що батько зле зрозумів надто коротку Гретину відповідь і подумав, що Грегор силоміць вдерся до вітальні. Тому треба якось уласкавити батька, бо ж пояснювати що й до чого Грегор не мав ані часу, ані можливості. І він кинувся до дверей своєї кімнати й притулювався до них: хай батько, коли зайде з передпокою, відразу побачить, що Грегор хоче якнайшвидше вернутися до своєї кімнати і що його не треба туди заганяти; досить тільки відчинити йому двері, і він миттю зникне.

Проте батько був не в гуморі помічати такі тонкощі.

– О, – вигукнув він люто і водночас радісно, як тільки зайшов до вітальні.

Грегор обернув голову від дверей і вражено глянув угору на батька. Таким він його аж ніяк не уявляв собі; щоправда, Грегор останнім часом через те лазіння по стінах уже не так пильно стежив за всім, що відбувалося в домі, то ж, власне, мусив би й сподіватися, що якісь зміни могли зайти. Але все-таки, все-таки, невже це батько? Той самий чоловік, що колись кволий лежав у перинах, як Грегор вирушав у свої подорожі, а коли він повертався вечорами додому – сидів у кріслі, загорнений у халат, неспроможний навіть підвестися, і тільки радісно простягав назустріч йому руки? Той самий, що під час рідкіс-

них родинних прогулянок кілька разів на рік, у найбільші свята, закутавшись у старе пальто й обережно виставляючи наперед ковінку, плентався між Грегором і матір'ю, які й так повільно йшли, а з батьком мусили ще й стримувати крок, а як хотів щось сказати, то майже завжди зупинявся і збирав усіх навколо себе? Тепер же батько був такий показний: одягнений у щільний голубий мундир з позолоченими ґудзиками, який носять банкові службовці; над високим стоячим коміром звисало подвійне підборіддя; карі очі з-під кушуватих брів дивились бадьоро й уважно. Сиве, завжди розпатлане волосся тепер було надзвичайно дбайливо зачесане на прямий блискучий проділ. Свого кашкета з золотою монограмою, мабуть, якогось банку, він шпурнув через усю кімнату на канапу в другий куток і, закинувши назад поли сурдута та заклавши руки в кишені штанів, люто скрививши обличчя, попростував до Грегора. Батько, мабуть, і сам добре не знав, що він зробить, але ступав, вище, ніж звичайно, піднімаючи ноги, і Грегор здивувався, які величезні в нього підосиви на черевиках. Грегор не став чекати його на місці; він-бо з перших днів свого нового життя знав, що батько поклав собі бути до нього якнайсуворішим. І він почав тікати від батька, ставав, коли той зупинявся, й знову біг, як тільки той рушав з місця. І так вони помалу кружляли по кімнаті, наче батько грався з Грегором, а не гонився за ним. Тому Грегор бігав поки що тільки по підлозі; до того ж, він боявся, що батько ще дужче б розізлився, якби він виліз на стіну чи на стелю. А втім, Грегор бачив, що й такої повільної біганини довго не витримає; бо коли батько робив один крок, йому доводилось за цей час багато разів переступати своїми лапками. Він почав уже задихатися, бо здавна мав не дуже здорові легені. І коли він, хитаючись, мов п'яний, ледве розплющуючи очі, так запаморочившись, що вже не думав про якийсь інший порятунок, окрім втечі, зовсім забувши, що є ще стіни, щоправда, заставлені різьбленими меблями із визубнями та шпичками, напружував усю силу, щоб бігти далі, – несподівано щось пролетіло перед ним, легенько впало й покотилося по підлозі. Це було яблуко; відразу за ним полетіло друге. Грегор перелякано зупинився: годі було тікати далі, бо ж батько надумав шпурляти в нього яблуками. Він напхав їх повні кишені з миски, що стояла на буфеті, і тепер кидав одне за одним, поки що не дуже прицілюючись. Невеликі червоні яблука, ніби наелектризовані, розкочувались по підлозі, натикаючись одне на одне. Та ось одне легенько кинуте яблуко влучило в Грегора, але скотилося, не завдавши йому шкоди. Зразу ж за ним полетіло друге і просто-таки вгрузло йому в спину. Грегор хотів лізти далі, ніби сподівався, що коли він зрушить з місця, минеться страшний біль, та дарма: тіло його було наче пришпилене до підлоги, і він зомлів. В останню мить він ще побачив, як двері з його кімнати відчинилися і звідти вибігла мати в самій сорочці, бо сестра, щоб легше було дихати, роздягла її, коли вона лежала непритомна. За матір'ю бігла Грета і щось кричала. Мати

кинулась навперейми батькові, спідниці одна за одною спадали з неї, вона, спотикаючись, переступала через них, врешті добігла до батька, обняла його за шию і – цю мить Грегорові зрадив зір – стала його просити не вбивати Грегора.

III

Тяжка Грегорова рана, від якої він страждав понад місяць, – яблуко так і залишилось у нього в спині, як видима пам'ятка про ту пригоду, бо ніхто не зважувався виколупати його звідти, – навіть батькові, здавалось, нагадувала, що Грегор, незважаючи на свій теперішній жалюгідний і бридкий вигляд, все ж таки член родини і його не можна трактувати як ворога, а навпаки, закони родини вимагають проковтнути огиду й терпіти, тільки терпіти. І хоч Грегор через свою рану, очевидно, назавжди втратив рухливість і поки що, навіть щоб перейти кімнату, гаяв, мов старий каліка, не одну хвилину – про лазіння по стінах уже годі було й думати, – та за погіршення свого стану він одержав цілком достатню, на його думку, винагороду: тепер щовечора двері до вітальні, з яких Грегор дві години перед тим не зводив уже очей, відчинялися, і він, невидимий у темряві, лежав собі і бачив усю родину біля освітленого столу, слухав її розмову, так би мовити, з загального дозволу, не те, що раніше. Щоправда, це були вже не колишні жваві розмови, про які Грегор завжди з тугою згадував у маленьких кімнатках по готелях, коли стомлено кидався ввечері на вологу постіль. Тепер у вітальні здебільшого стояла глибока тиша. Батько після вечері швидко засинав у своєму кріслі, а мати й сестра зацитували одна одну; мати, згорбившись біля світла, шила тонку білизну для крамниці мод, а сестра, що знайшла собі місце продавщиці, вчила вечорами стенографію і французьку мову, щоб, може, хоч згодом дістати якусь кращу роботу. Часом батько прокидався і, ніби зовсім не знав, що спав, казав матері: «Як ти сьогодні вже довго шиєш!» й одразу засинав знову, а мати й сестра втомлено усміхалися одна до одної. Із своєрідної впертості батько відмовлявся навіть удома знімати мундир: його халат даром висів на вішалці, а батько дрімав у кріслі цілком одягнений, немов завжди був готовий до служби і навіть тут чекав наказів свого начальника. (...) Хто в цій спрацьованій, виснаженій родині мав час зробити для Грегора щось більше, ніж було необхідно? Жили вони дедалі скромніше; служницю врешті відпустили; височенна кістлява робітниця з сивим розпатланим волоссям приходила вранці і ввечері і виконувала найтяжчу роботу; все інше робила мати, уриваючи годину від свого цілоденного шиття. Дійшло навіть до того, що продали родинні коштовності, в які раніше мати й сестра, не тямлячись з радощів, убиралися на забаву та на свято; Грегор довідався про це, коли ввечері батьки з сестрою підсумовували, що за скільки пощастило продати. Та найбільше вони бідкалися, що не могли піти з цього завеликого, як на теперішні їхні достатки, помешкання, бо не

знали, як переселити Грегора. (...) І рана на спині починала боліти Грегорові наново, коли мати й сестра, поклавши батька в ліжко, поверталися до вітальні, сідали одна біля одної, кинувши роботу, і мати говорила, показуючи на Грегорову кімнату: «Зачини ті двері, Грето», – тоді Грегор лежав у темряві, а вони сиділи, обнявшись, і плакали або мовчки дивилися перед собою невидючими очима.

Грегор дні і ночі майже не спав. Часом він покладав собі, тількино ще раз відчиняться двері, знову взяти всі турботи про сім'ю на себе. (...) Тепер уже сестра не розмірковувала, що б Грегорові найбільше посмакувало, а вранці і вдень, біжучи на роботу, ногою швидко заштовхувала до його кімнати будь-яку їжу, а ввечері, байдуже, чи він ту їжу тільки покуштував, чи – таке тепер траплялося найчастіше – навіть не торкався до неї, вимітала одним помахом мітли геть. Прибирала вона кімнату тепер завжди ввечері і робила цю роботу так швидко, що далі нікуди. На стінах утворилися брудні смуги, подекуди зібралися цілі клубки куряви. Спочатку Грегор, коли заходила сестра, ставав на те місце, де було найбільше бруду, щоб таким чином якось дорікнути їй. Та, мабуть, якби він стояв там і тижнями, сестрі було б байдуже; вона бачила сміття не гірше за Грегора, але й не думала його замінити. А проте сестра із цілком новою для неї вразливістю – останнім часом уся родина стала ображатися на кожну дрібницю – пильно стежила, щоб ніхто, крім неї, не прибирав у Грегора. (...)

Але навіть якщо сестрі, стомленій роботою в крамниці, і набридло дбати про Грегора, як колись, то все ж необов'язково було саме матері замінити її або так занехаювати кімнату. Бо в домі була ще й робітниця. (...)

Грегор уже майже нічого не їв. Тільки як випадково натикався на приготовану йому їжу, то, для забавки, брав шматок до рота, тримав його годинами і здебільшого потім випльовував. Спочатку Грегорові здавалося, що йому не хочеться їсти через те, що доводиться жити в такій голій, брудній кімнаті, але якраз із зміною в кімнаті він дуже швидко змирився. В сім'ї взяли собі за звичку всі непотрібні речі заносити до Грегорової кімнати, а таких речей тепер було багато, бо батьки пустили на квартиру трьох пожильців. (...)

Одного вечора, коли Грета грала на скрипці пожильцям і всі були захоплені її грою, Грегор під враженням музики залишив свою кімнату. Його помітили, зчинився великий скандал. Пожильці відмовились платити за помешкання.

– Любі тату й мамо, – почала сестра і стукнула кулаком по столу, – далі так діло не піде. Якщо, може, ви цього не розумієте, то я розумію. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, а кажу лиш одне: треба якось здихатися її. Ми робили все, що могли: піклувались про неї, терпіли її. Думаю, що ніхто нам нічого не може закинути.

– Вона каже ширу правду, – мовив батько сам до себе. Мати, що й досі ще не віддихалась, затулила рукою рота і з божевільними очима почала глухо кашляти.

Сестра підбігла до матері й приклала їй руку до чола.(...)

– Нам треба здихатись його, – ще раз рішуче мовила сестра, звертаючись до батька, бо мати через кашель нічого не чула. – Він вас обох із світу зведе, я вже бачу. Нам усім доводиться так тяжко працювати, а тут ще й дома ця повсякчасна мука. Я більше не здатна її витримати. – І вона так гірко заплакала, що сльози закапали матері на обличчя, і та механічно витирала їх рукою. (...)

– Його треба спекатись! – крикнула сестра. – Іншої ради немає, тату. Тобі треба спробувати просто викинути з думки, що то Грегор. В тім наше й лихо, що ми й досі віримо, ніби це Грегор. Але ж хіба це може бути він? Якби це був Грегор, то він давно б уже зрозумів, що людям неможливо жити разом із такою потворою, і сам пішов би собі геть. Тоді в нас не було б брата, зате ми могли б спокійно собі жити далі і згадувати його добрим словом. А так ця тварина переслідує нас, розганяє по-жильців, хоче, певне, опосісти всю квартиру, а ми хай ночуєм на вулиці. Глянь, тату! – зненацька закричала вона. – Він знову починає! (...)

Проте Грегор навіть гадки не мав когось лякати, а надто сестру. Він просто почав обертатися, щоб зайти до своєї кімнати. А що був тепер зовсім немічний, то мусив навіть головою допомагати собі: високо піднімав її, а потім бився нею об підлогу і так обертався. (...)

Не встиг Грегор переступити поріг, як двері за ним зачинили й замкнули на ключ і на засув. Він так злякався несподіваного грюкоту позад себе, що йому аж лапки вклякнули. То сестра так поспішала. Вона вже стояла й чекала його, а тоді скрадливо підбігла до дверей, – Грегор зовсім не чув її кроків, – повернула ключа в замок й гукнула батькам: «Нарешті».

«Що ж тепер?» – спитав сам себе Грегор і озирнувся в темряві. Скоро він виявив, що вже взагалі не може й поворухнутися. Це не здивувало Грегора, швидше здалося неприродним, що його досі могли носити такі тоненькі лапки. (...) Гниле яблуко на спині і запалена рана навколо нього, геть заліплена пилюкою, вже майже не дошкуляли йому. Про свою сім'ю він згадував зворушено й любовно. Він тепер був ще більше, ніж сестра, переконаний, що мусить зникнути. Так він лежав, аж поки дзиг'арі на вежі пробили третю годину ранку, і думки його були чисті й лагідні. Він дожив ще до тієї хвилини, коли за вікном почало світати. А тоді голова його похилилась до самої підлоги, і він востаннє легенько зітхнув.

Коли рано-вранці прийшла робітниця – вона завжди, хоч скільки її просили не робити цього, з надмірної сили та поспіху так грюкала дверима, що в домі по її приході вже ніхто не міг спокійно спати, – то на хвильку заглянула й до Грегора, але не помітила нічого особливого. Вона гадала, що Грегор навмисне лежить нерухомо, щоб викликати до себе співчуття, бо вважала його за дуже хитрого. У неї в руках якраз була

мітла, і вона спробувала відігнати нею Грегора від дверей. Та коли він не зрушив з місця, служниця розсердилась і легенько штовхнула його; а коли й це не допомогло, приглянулася до нього уважніше. Збагнувши, що сталося, вона страшенно здивувалась, свиснула крізь зуби і, довго не роздумуючи, відчинила двері до спальні й гукнула в темряву:

– Гляньте-но, вона здохла! Лежить і не кивається!

Подружжя Замза посідали в постелі і, перелякані поведінкою робітниці, довго не могли збагнути, що вона сказала. Потім посхоплювались з ліжка, кожне на свій край, і пан Замза накинув на себе ковдру, а пані Замза просто в нічній сорочці зайшла до Грегорової кімнати. Тим часом відчинились також двері з вітальні і з'явилась Грета – відколи в них були жильці, вона спала там, – зовсім одягнена, ніби й не лягала в ліжко, та й бліде обличчя, здавалось, свідчило про те саме.

– Мертвий? – мовила пані Замза і запитливо глянула на робітницю, хоч могла й сама пересвідчитись у цьому, бо й так було видно, що Грегор неживий.

– Мені здається, що мертвий, – відповіла робітниця і на доказ своїх слів ще далі посунула Грегорове тіло мітлою. Пані Замза підвела руку, ніби хотіла стримати мітлу, проте не зробила цього.

– Ну, слава тобі господи! – сказав пан Замза і перехрестився. Усі три жінки і собі почали хреститись. (...)

Зі своєї кімнати вийшли жильці й здивувались, що на столі немає сніданку; за них забули. (...)

Раптом двері із спальні відчинились, і на порозі з'явився пан Замза в мундирі; жінка й дочка підтримували його під руки. Вони були трохи заплакані; дочка тулилась обличчям до батькового плеча.

– Забирайтеся геть з мого дому! – мовив пан Замза і показав на двері, не відпускаючи від себе дружини й дочки. (...)

Вони поклали собі сьогодні добре відпочити й погуляти; і обоє старих, і Грета не тільки заробили цей відпочинок, а й конче потребували його. І вони сіли до столу писати три пояснювальні листи: пан Замза своїй дирекції, пані Замза – замовникові, і Грета – господареві крамниці. Коли вони саме писали, зайшла робітниця сказати, що вже йде, бо скінчила ранкову роботу. Всі троє, схилившись над листами, спочатку лише кивнули, не дивлячись на неї; проте робітниця не йшла, і вони сердито підвели голови. (...)

– Ну... – почала робітниця і зайшлася веселим сміхом, – ну, вам нічого клопотатися, де діти ту погань. Все вже зроблено.

Пані Замза й Грета схилились над листами, ніби мали намір писати далі; пан Замза, помітивши, що робітниця хоче розповісти все докладно, рішуче спинив її рукою. (...) Потім усі троє вийшли з помешкання, чого не робили вже місяцями, і поїхали електричкою на природу, за місто. Вони сиділи самі на весь вагон, заллятий сонцем. Зручно вмостившись, родина обговорювала свої надії на майбутнє, і виявилось, вони не такі вже й погані, якщо їх добре зважити. Всі троє мають добру роботу, а надалі

сподіваються мати ще й кращу – раніше вони про це просто не питали одне в одного, бо мали інший клопіт. А зараз їхнє становище легко поліпшити, змінивши житло; вони хотіли знайти собі менше, дешевше, але зручніше і взагалі практичніше помешкання, ніж їхнє теперішнє, яке ще напатав колись Грегор. Отак розмовляючи, пан і пані Замза майже одночасно помітили, що їхня дочка, яка ставала дедалі жвавішою, останнім часом хоч і витримала таке лихо і щоки її зблідли, зробилася стрункою, вродливою дівчиною. Вони замовкли, майже несвідомо порозумілися поглядом і подумали, що час уже шукати для неї добру пару. А коли дочка перша схопилася виходити з поїзда і потягнулася молодим тілом, батьки побачили в цьому підтвердження своїх планів і добрих надій.

(Переклад Євгена Поповича)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте пряме і переносне значення назви оповідання «Перевтілення».

Математична компетентність. 2. Накресліть схему-ланцюг подій, що засвідчують моральне падіння членів родини Грегора Замзи. Спробуйте пояснити мотиви їхніх учинків.

Компетентності в природничих науках і технологіях. 3. Зробіть припущення, на яку саме комаху перетворився Грегор Замза. Поясніть свою гіпотезу.

Інформаційно-цифрова компетентність. 4. З допомогою Інтернету встановіть, що означає слово *комівояжер* і коло його обов'язків. Поміркуйте, чому саме цю професію обрав Ф. Кафка для свого героя.

5. Знайдіть в Інтернеті малюнки Ф. Кафки. Які з них, на ваш погляд, відповідають внутрішньому стану головного героя оповідання «Перевтілення»?

Уміння вчитися. 6. Визначте характерні ознаки кафкіанського світу.

Соціальна та громадянська компетентності. 7. Уявіть, що ви опинилися в ролі Грегора Замзи в сучасному світі. Як би поставилися до вас близькі й рідні, суспільство? **8.** В оповіданні Ф. Кафки йдеться про відчуження людей. Чи існує це поняття в наш час?

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 9. Знайдіть в Інтернеті 1-2 твори образотворчого мистецтва і кіно, в яких утілено мотиви оповідання «Перевтілення». Чи відповідають вони задуму митця?

Предметні

Знання. 10. Доведіть, що «Перевтілення» – це не фантастичний, а метафоричний твір.

Діяльність. 11. Складіть цитатний план твору відповідно до розвитку сюжету і змін персонажів.

Цінності. 12. Як ви вважаєте, що було втрачено в родині Грегора Замзи? А як Грегор Замза ставився до родичів? Наведіть цитати й прокоментуйте.

Росія

Михайло Опанасович Булгаков 1891–1940

Дитинство і юність М. Булгакова минули в Києві, з яким пов'язане становлення митця. Михайло захоплювався класичною літературою і архітектурою, музикою і театром. Закінчивши гімназію, вступив на медичний факультет Київського університету, однак у зв'язку з початком Першої світової війни склав випускні іспити екстерном і почав працювати лікарем.

Жахливі революційні та воєнні події початку ХХ ст. знайшли відбиток у романі М. Булгакова «Біла гвардія» (1923-1924), п'єсі «Дні Турбіних» (1926). Із нищівним сарказмом митець зобразив духовну деградацію суспільства у творах «Дияволіада» (1923), «Фатальні яйця» (1924), «Собаче серце» (1925), «Зойчина квартира» (1926), «Червоний острів» (1927). Через гостросатиричний зміст твори М. Булгакова були заборонені, а самого митця тривалий час переслідувала влада. Свій останній роман «Майстер і Маргарита» (1920-ті – 1940) письменник так і не завершив.

Майстер і Маргарита

*«...Ну, добре, хто ж ти є?
Я – тої сили часть, що робить
лиш добро, бажаючи лиш злого».
Гете «Фауст»*

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ 1

НИКОЛИ НЕ РОЗМОВЛЯЙТЕ З НЕВІДОМИМИ

У пору спекотливого весняного заходу сонця на Патріарших ставках з'явилося двоє громадян. Перший з них – приблизно сорокарічний, зодягнутий у сіреньку літню пару, – був малого зросту, темноволосий, вгодований, з лисиною, свого респектабельного капелюха пиріжком ніс у руці, а ретельно поголене обличчя його прикрашали надприродні за розмірами окуляри в чорній роговій оправі. Другий – плечистий, рудий, чубастий молодик у збитій на потилицю картатій кепці – був у ковбойці, жмаканих білих штанах і чорних тапочках.

Перший був не хто інший, як Михайло Олександрович Берліоз, редактор товстого художнього журналу і голова правління однієї з найбільших московських літературних асоціацій, скорочено званої МАСОЛІТ, а молодий супутник його – поет Іван Миколайович Понир'єв, що писав під псевдонімом Бездомний.

Втрапивши в тінь ледь зазелених лип, письменники найперше кинулися до строкато розмальованої ятки з написом «Пиво і води».

Ба, слід відзначити першу дивовижу цього страшного травневого вечора. Не тільки біля ятки, а й по всій алеї, рівнобіжній до Малої Бронної

вулиці, не було ані душі. В ту пору, коли вже, здається, і сили бракло дихати, коли сонце, розпкіши Москву, в сухій імлі валилося кудись за Садове кільце, – ніхто не прийшов під липи, ніхто не сів на лаву, безлюдна була алея. (...)

Цієї хвилини скоїлася друга дивовижа, що стосувалася самого Берліоза. Він раптом перестав гикати, серце його тріпнулось і на мить кудись провалилося, потім стало на місце, але з тупою голкою, що застрягла в ньому. До того ж Берліоза охопив безпричинний, проте такий великий страх, що йому притьмом захотілося неозирки тікати з Патріарших.

Берліоз тоскно розглянувся, не розуміючи, що його так налякало. Він зблід, витер хусточкою лоба, подумав: «Що це зі мною? Такого ніколи не бувало... серце каверзує... я перевтомився... Мабуть, пора кинути все до біса і в Кисловодськ...»

Тієї миті гаряче повітря згусло перед ним, і зіткнувся із цього повітря прозорий громадянин предивного вигляду. На маленькій голівці жокейський картузик, картатий куценський теж таки з повітря піджачок... Громадянин на зріст у сажень, але в плечах вузький, худий неймовірно, і фізіономія, прошу зважити, глумлива.

Життя Берліозове складалося так, що дивовижні явища не були для нього у звичай. Ще дужче збліднувши, він витріщив очі й у замішанні подумав: «Цього не може бути!...»

Але воно таки було, і цибатий, проглядний наскрізь громадянин, не торкаючись землі, хилитався перед ним то вліво, то вправо.

Тепер жах такою мірою опосів Берліоза, що він заплющив очі. А коли голова МАСОЛІТу розплющив їх, – побачив, що все скінчилося, марево розвіялося, картатий щез, а водночас і тупа голка вискочила з серця.

– Тьху ти, чортяка! – вигукнув редактор. – Ти знаєш, Іване, зі мною оце мало удар від спеки не стався! Навіть щось як галюцинація було, – він спробував посміхнутись, але в очах йому ще билася тривога, і руки тремтіли. Проте поволі він заспокоївся, обмахнувся хусточкою і, проказавши досить бадьоро: «Отож виходить...» – повів далі мову, перервану питтям абрикосової.

Мова та, як згодом дізналися, йшла про Ісуса Христа. Річ у тім, що редактор замовив поетові для чергового числа журналу велику антирелігійну поему. Цю поему Іван Миколайович скомпонував, і за дуже стислий термін, але, на жаль, редактора нею анітрохи не вдовольнив. Окреслив Бездомний головну дієву особу своєї поеми, тобто Ісуса, дуже чорними барвами, а проте всю поему треба було, на думку редактора, писати наново. І ось зараз редактор читав поетові щось неначе лекцію про Ісуса, з метою вияснити основну помилку поета. Важко сказати, що саме підвело Івана Миколайовича – чи зображувальна сила його хисту, а чи цілковита необізнаність з питанням, яке він брався викласти, – але Ісус у нього вийшов ну зовсім живісіньким Ісусом, таким, як він колись існував, хоча, правда, наділеним усіма негативними рисами.

Берліоз хотів довести поетові, що сенс не в тому, яким був Ісус, лихим чи добрим, а в тому, що Ісуса цього, як особи, зовсім ніколи не існувало на світі, і всі розповіді про нього – прості вигадки, звичайнісінький міф. (...)

– Нема жодної східної релігії, – говорив Берліоз, – що в ній, як правило, непорочна діва не приводила б на світ бога. І християни, не вигадавши нічого нового, точнісінько так само створили свого Ісуса, якого насправді ніколи не було серед живих. Ось саме на це треба передусім напіратися... (...)

І ось саме в той час, коли Михайло Олександрович розповідав поетові про те, як ацтеки ліпили з тіста фігурку Віцліпуцлі, – в алеї з'явився перший перехожий. (...) Він був у дорогому сірому костюмі, в закордонних, під колір костюма, черевиках. Сірий берет він хвацько заломив на вухо, під пахвою ніс тростину з чорним руків'ям у формі голови пуделя. З вигляду – мав років сорок з гаком. Рот якийсь кривий. Чисто виголений. Брюнет. Праве око чорне, ліве – чомусь зелене. Брови чорні, але одна вища за другу. Словом – чужоземець.

Пройшовши повз лаву, на якій розташувалися редактор і поет, чужоземець зиркнув на них скоса, зупинивсь і раптом сів собі на сусідній лаві за два кроки від приятелів.

«Німець», – подумав Берліоз.

«Англієць, – подумав Бездомний, – ич, і не парко йому в рукавичках!»

А чужоземець обвів поглядом високі будинки, що квадратом облямовували ставок, причому стало помітно, що він бачить цю місцину вперше і що вона його зацікавила.

Він зупинив зір на горішніх поверхах, які сліпуче відбивали пошматоване в шибках сонце, що назавжди йшло від Михайла Олександровича, потім перевів його вниз, де вікна починали передвечірньо темнішати, на щось там поблажливо посміхнувся, примружився, на руків'я тростини поклав руки, а на них підборіддя.

Ти, Іване, – вів далі Берліоз, – дуже добре і сатирично змалював, наприклад, народження Ісуса, Сина Божого, та тільки сіль у тім, що перед Ісусом ще народилася ціла низка синів божих, як от, скажімо, фінікійський Адоніс, фрігійський Аттіс, перський Мітра. Стисло ж кажучи, то жоден з них не народжувався, і нікого їх не було, як і самого Ісуса, отож треба, щоб ти замість народження і, скажімо, приходу волхвів, зобразив би безглузді чутки про цей прихід. А то виходить із твоєї розповіді, що він і справді народився! (...)

– Даруйте мені, будь ласка, – заговорив приходень з чужинецькою вимовою, хоч і не калічачи слів, – що я, не будши знайомий, важусь... але об'єкт вашої вченої бесіди такий цікавий, що... (...) Даруйте мою нав'язливість, але я так зрозумів, що ви, до всього іншого, ще й не вірите в Бога? – Він витворив перелякані очі й докинув: – Присягаюсь, я нікому не скажу! (...)

– У нашій країні атеїзм нікого не дивує, – з дипломатичною чемністю сказав Берліоз, – більшість нашого населення свідомо й давно перестало вірити в казки про Бога.

Цю мить чужоземець утнув дивацьку штуку: встав і потис спантеленому редакторові руку, промовивши при цьому такі слова:

– Дозвольте подякувати вам від щирого серця! За дуже важливе повідомлення, котре для мене, як мандрівника, надзвичайно цікаве, – багатозначно піднісши пальця, пояснив закордонний дивак. (...) – Але ось яка річ мене непокоїть: якщо Бога немає, то, дозвольте спитати, хто ж керує життям людським та усім взагалі ладом на землі?

– Сама людина й керує, – вихопився сердито з відповіддю Бездомний на це, ніде правди діти, не дуже ясне запитання.

– Даруйте, – лагідно озвався невідомий, – для того, щоб керувати, потрібно, що не кажіть, мати точний план на певний, хоч би якоюсь мірою більш-менш пристойний термін. Отож дозвольте вас спитати, як може керувати людина, коли вона не лише позбавлена змоги скласти будь-який план хоча б на сміховинно куций термін, ну, років, скажімо, на тисячу, а й не може поручитися навіть за свій завтрашній день? І справді, – невідомий вже обернувся до Берліоза, – уявіть, що ви, до прикладу, почнете керувати, порядкувати й іншими і собою, загалом, так би мовити, саме розохотитесь, і раптом у вас... кхе... кхе... саркома легені... (...) і ось вашому порядкуванню край! Нічия доля, крім своєї власної, вас більше не обходить. (...) А буває ще гірше, тільки-но чоловік намислить з'їздити в Кисловодськ, – чужоземець прискалив око до Берліоза, – здавалося б, дрібничка, а й ту довершити не спроможеться, бо невідь-чому раптом візьме послизнеться і втрапить під трамвай! (...) Так, людина смертна, але це було б ще півбіди. Погано те, що інколи вона раптово смертна, ось у чому штука! І взагалі не спроможна сказати, що вона робитиме сьогоднішнього вечора.

«Якось безглуздо вивернуто питання...» – подумав Берліоз і заперечив:

– Ну, тут уже є перебільшення. Щодо сьогоднішнього вечора, то я більш-менш певен. Звісно, коли на Бронній мені звалиться на голову цеглина...

– Цеглина ні сіло ні впало, – значливо урвав його невідомець, – нікому й ніколи на голову не валиться. Зокрема ж вам, могу вас запевнити, вона аж ніяк не загрожує. Ви помрете іншою смертю.

– То, може, ви знаєте, якою саме? – з цілком природною іронією поцікавився Берліоз, втягуючись у якусь справді безглузду розмову. – І скажете мені?

– Охоче, – відгукнувся незнайомий. Він зміряв Берліоза поглядом, наче збирався пошити йому костюм, крізь зуби пробубонів щось на зразок: «Раз, два... Меркурій у другому домі... місяць пішов... шість – нещастя... вечір – сім...» – і голосно ще й радісно оголосив: – Вам відріжуть голову!

Бездомний дико і злостиво вирячився на невідомого зухвальця, а Берліоз спитав, криво посміхнувшись:

– А хто саме? Вороги? Інтервенти?

– Ні, – відповів співбесідник, – російська жінка, комсомолка.

– Гм... – промимрив Берліоз, роздратований негречним жартом невідомця, – ну, це, вибачайте, малоймовірно.

– Прошу і мені вибачити, – відповів чужоземець, – але це так. Хочеться запитати вас, що ви робитимете сьогодні увечері, коли це не таємниця?

– Ніяка це не таємниця. Зараз я зайду до себе на Садову, а потім о десятій вечора в МАСОЛІТі відбудеться засідання, і я на ньому головуватиму.

– Ні, цього ні в якому разі не може бути, – твердо заперечив чужоземець.

– А то ж чому?

– Тому, – відповів чужоземець і прискаленими очима глянув угору, де, прочуваючи вечірню прохолоду, безгучно черкали небо чорні птахи, – що Аннушка вже купила олію, і не лише купила, а навіть і розлила. Отож засідання не відбудеться.

На якусь хвилику, що цілком зрозуміло, під липами запала мовчанка.

– Пробачте, – після паузи заговорив Берліоз, поглядаючи на чужоземця, який плів нісенітницю, – до чого тут олія... та ще якась Аннушка?

– Олія тут ось до чого, – раптом заговорив Бездомний, очевидячки, вирішивши оголосити непроханому співрозмовнику війну, – чи не доводилося вам, громадянине, бувати коли-небудь в лікарні для душевнохворих? (...)

– Бував, бував, та й не раз! – вигукнув він весело, водночас не зводячи з поета неусміхненого ока. – Де я тільки не бував! (...) Даруйте, що я в запалі нашої суперечки забув відрекомендуватись. Ось моя візитівка, паспорт і запрошення приїхати до Москви для консультації, – вагомо проказав невідомий, проникливо дивлячись на обох літераторів. (...)

– Ви по-російському здорово говорите, – зауважив Бездомний.

– О, я взагалі поліглот і знаю силу-силенну мов, – відповів професор.

– А хто ви за фахом? – запитав Берліоз.

– Я – фахівець з чорної магії.

«Оттакої!..» – шибонуло в голову Михайлові Олександровичу.

– І... і з цього фаху вас запрошено сюди? – затнувшись, поспитав він.

– Так, з цього фаху й запрошено, – підтвердив професор і пояснив: – Тут у державній бібліотеці виявлено рукописи – оригінали чорнокнижника Герберта Аврилакського, десятого сторіччя. Отож потрібно, щоб я їх розібрав. Я – єдиний на весь світ фахівець. (...)

І знову вкрай здивувалися і редактор і поет, а професор поманив їх до себе і, коли вони нахилилися ближче, прошепотів:

– Майте на увазі, що Ісус таки існував. (...)

– Але ж потрібен який-небудь доказ... – почав Берліоз.

– І доказів жодних не потрібно, – відповів професор і заговорив стихшено, при цьому його акцент чомусь зник: – Усе просто: у білому плащі з кривавим підбоем, по-кавалерійському шаркаючи ногами, рановранці чотирнадцятого числа весняного місяця нісана...

Розділ 2
ПОНТІЙ ПІЛАТ

У білому плащі з кривавим підбоєм, по-кавалерійському шаркаючи ногами, рано-вранці чотирнадцятого числа весняного місяця нісана в криту колонаду між двома половинами палацу Ірода Великого вийшов прокуратор Іудеї Понтій Пілат. (...) На мозаїчній підлозі біля водограю вже було наготоване крісло, і прокуратор, не дивлячись ні на кого, сів у нього і простяг руку вбік. Секретар шанобливо поклав у цю руку клапоть пергаменту. Не стримавши болісної гримаси, прокуратор скоса пробіг очима написане, повернув пергамент секретареві й через силу проказав: (...)

– Приведіть обвинуваченого.

Ту ж мить з ділянки саду під колони на балкон два легіонери ввели і поставили перед кріслом прокуратора чоловіка років двадцяти семи. Чоловік цей мав на собі старенький і роздертий блакитний хітон. Голова його була покрита білою пов'язкою з ремінцем округ лоба, а руки зв'язані за спиною. Під лівим оком у чоловіка був великий синець, у кутику рота – садно із запеченою кров'ю. Приведений з тривожною допитливістю дивився на прокуратора.

Той помовчав, а потім тихо спитав по-арамейському:

– То це ти підбивав народ зруйнувати ершалаїмський храм?

Прокуратор при цьому сидів, мов кам'яний, і лише губи його ворушилися ледь-ледь, коли він вимовляв слова. Він був мов кам'яний, бо остерігався хитнути головою, що горіла пекельним боєм.

Чоловік зі зв'язаними руками трохи подався вперед і заговорив:

– Чоловіче добрий! Повір мені...

Але прокуратор, так само не ворухнувшись і анітрохи не підвищивши голосу, тут-таки урвав його мову:

– Це мене ти називаєш добрим чоловіком? Ти помиляєшся. В Ершалаїмі всі пошепки кажуть про мене, що я люте страховисько, і це чиста правда. – І так само розмірено додав: – Кентуріона Щуролупа до мене.

Всім видалося, що на балконі потемніло, коли кентуріон першої кентурії Марк, прозваний Щуролупом, постав перед прокуратором. (...) Прокуратор звернувся до кентуріона латиною:

– Злочинець називає мене «чоловік добрий». Виведіть його звідси на хвильку, поясніть йому, як слід розмовляти зі мною. Але не скалічте. (...)

Через хвилину він знову стояв перед прокуратором.

Загучав мерклий, недужий голос:

– Ім'я?

– Моє? – похапцем озвався в'язень, усім єством виказуючи готовність відповідати до ладу, не накликати більше гніву.

Прокуратор сказав неголосно:

– Своє я знаю. Не прикидайся дурнішим, ніж є насправді. Твоє.

– Іешуа, – поспіхом відповів в'язень.

– Прізвисько маєш?

– Га-Ноцрі.

– Звідки ти родом?

– З города Гамали, – відповів арештант, головою показуючи, що там, десь далеко, праворуч від нього, на півночі, є город Гамала.

– Хто ти по крові?

– Достоту не знаю, – жваво відповів в'язень, – я не пам'ятаю своїх вітця-матері. Мені казали, що мій батько був сирієць...

– Де маєш осідок?

– Я не маю осідку, – ніяково відказав ув'язнений, – я мандрую від города до города.

– Це можна висловити коротше, одним словом – волоцюга, – прорік прокуратор і спитав: – Рідня є?

– Нема нікого. Я один на світі.

– Чи знаєш ти грамоту?

– Так.

– Чи знаєш якусь мову, крім арамейської?

– Знаю. Грецьку.

Набрякла повіка піднялася, затуманене стражданням око втупилось у в'язня. Друге око лишилося приплющеним.

Пілат заговорив по-грецькому:

– Отож це ти збирався зруйнувати будівлю храму й закликав до цього народ?

Цієї миті в'язень знову пожвавішав, очі його вже не відбивали переляк, і він теж заговорив грецькою мовою:

– Я, чол... – жах промайнув у очах в'язня від того, що він мало не помилився, – я, ігемоне, ніколи в житті не збирався руйнувати будівлю храму і нікого не намовляв на такий безглуздий чин. (...)

– Сила-силенна всякого люду стікається у цей город на свято. Бувають серед нього маги, астрологи, віщунки й убивці, – монотонно промовляв прокуратор, – а трапляються і брехуни. Ти, приміром, брехун. Записано ясно: намовляв зруйнувати храм. Так свідчать люди.

– Ці добрі люди, – заговорив в'язень і, поспіхом додавши: – ігемоне, – повів далі: – нічому не вчилися і попереплутували все, що я казав. Я взагалі починаю боятися, що плутанина ця триватиме дуже довго. І все через те, що він хибно записує за мною. (...)

– Хто це такий? – гидливо спитав Пілат і торкнув рукою скроню.

– Левій Матвій, – охоче пояснив ув'язнений, – він був збирачем податків, і я зустрів його вперше на дорозі у Віффагії там, де клином виходить фіговий сад, і розбалакався з ним. Спершу він поставився до мене неприязно і навіть ображав, себто думав, що ображає, називаючи собакою. – При цьому в'язень усміхнувся: – Як на мене, то я нічого поганого не бачу в цьому звірові, щоб ображатись...(...)

Все ще вищиряючись, прокуратор подивився на в'язня, тоді на сонце, яке неухильно підбивалося вгору над кінними статуями гіподрому, що лежав далеко внизу праворуч, і раптом з якоюсь тоскною

мукою подумав, що найпростіше було б вигнати з балкону цього чудного харциза, промовивши лише два слова: «Повісити його». Вигнати і конвой, піти з колони всередину палацу, звеліти затемнити кімнату, впасти на ложе, зажадати холодної води, жалісним голосом покликати собаку Банга, поскаржитися йому на гемікранію. І думка про отруту раптом спокусливо майнула у хворій голові прокуратора.

Він дивився каламутними очима на ув'язненого і деякий час мовчав, болісно пригадуючи, навіщо на нещадному вранішньому ершалаїмському осонні стоїть перед ним арештант з понівеченим від побоїв обличчям і які ще не потрібні нікому запитання він мусить ставити. (...)

– А що ж ти все-таки говорив про храм юрбі на торговищі?

Голос того, хто відповідав, здавалося, шпигав Пілатові у скроню, завдаючи нестерпної муки, і цей голос проказував:

– Я, ігемоне, говорив про те, що розпадеться храм старої віри і стане новий храм істини. Сказав так, щоб зрозуміліше було.

– Навіщо ж ти, волоцюго, на торговищі баламутив народ, розказуючи про істину, про яку й поняття не маєш? Що таке істина?

Нараз прокуратор подумав: «О боги мої! Я запитую його про щось непотрібне на суді... Мій розум не слугує мені більше...» І вкотре вже привиділася йому чаша з темною рідиною. «Отрути мені, отрути...»

І знову почув він голос:

– Істина насамперед у тому, що в тебе болить голова і болить так сильно, що ти легкодухо подумуєш про смерть. Ти не тільки не годен говорити зі мною, але тобі навіть дивитися важко на мене. І зараз я мимоволі завдаю тобі мук, що смутить мене. Ти не можеш навіть і думати про що-небудь і прагнеш лише того, аби прийшов твій собака, єдина, очевидячки, істота, до якої ти прихильний. Але муки твої зараз кінчатся, головний біль минеться.

Секретар витріщився на в'язня і не дописав слова.(...)

Цю мить прокуратор підвівся з крісла, стис голову руками, і на жовтавому голеному обличчі його проступив жах. Однак він враз притлумив його своєю волею і знов опустився у крісло. (...)

– Ну ось усе й минулося, – говорив ув'язнений, доброзичливо поглядаючи на Пілата, – і це мене дуже тішить. Я радив би тобі, ігемоне, покинути на часинку палац і прогулятися пішки де-небудь на околиці, ну хоч би в садах на Єлеонойській горі. Гроза почнеться, – в'язень обернувся, примружився на сонце, – пізніше, надвечір. Прогулянка тобі була б вельми корисна, а я залюбки супроводив би тебе. Мені спало на думку дещо нове, – гадаю, воно могло б тобі видатись цікавим, і я охоче поділився б цими міркуваннями, тим паче, що ти справляєш враження дуже розумного чоловіка.

Секретар зблід, як мрець, і впустив сувій на підлогу.

– Лихо в тому, – продовжував зв'язанець, якого ніхто не зупиняв, – що ти надто замкнений і до решти втратив віру в людей. Адже ж, погодься, не можна вмістити всю свою прихильність у собаку. Твоє життя

вбоге, ігемоне, – у цю мить бесідник дозволив собі усміхнутися.

Секретар думав тепер лише про одне: вірити йому своїм вухам чи не вірити. Доводилося вірити. Тоді він спробував уявити, в який неймовірний спосіб вилетється гнів запального прокуратора на таке нечуване в'язневе зухвальство. І цього секретар уявити не міг, дарма, що добре знав прокуратора.

Тоді пролунав надтріснутий хрипкуватий голос прокуратора, що мовив латиною:

– Розв'яжіть йому руки.(...)

– Зізнайся, – тихо по-грецьки запитав Пілат, – ти великий лікар?

– Ні, прокураторе, я не лікар, – відповів арештований, полегшено тручи посмугований і набряклий багрянистий зап'ясток руки.(...)

– Як ти дізнався, що я хотів покликати собаку?

– Це дуже просто, – відповів ув'язнений також латиною. – Ти водив рукою в повітрі, – і арештант повторив Пілатів рух, – наче хотів погладити, і губи...

– Справді, – сказав Пілат. – (...) До речі, скажи, чи правда, що ти за-явився до Єршалаїма через Сузьку браму верхи на ослі в супроводі юрми голодранців, що гукали тобі вітання, начеб якомусь пророкові? – прокуратор вказав на сувій пергаменту.

Арештант непорозуміло подивився на прокуратора.

– Та в мене й осла ніякого немає, ігемоне, – сказав він. – Прийшов я в Єршалаїм таки Сузькою брамою, але пішаницею, і супроводив мене самий лише Левій Матвій, і ніхто не гукав мені нічого, бо ніхто мене тоді в Єршалаїмі й не знав. (...)

– А тепер скажи мені, що це ти все вживаєш слова – «добрі люди»? Ти всіх, чи що, так називаєш?

– Всіх, – відповів в'язень, – лихих людей немає на світі.

– Вперше таке чую, – з осміхом сказав Пілат. – Та, видно, я мало знаю життя! (...)

У цей час до колони прудко залетіла ластівка, окреслила під золоту стелею коло, низилася, мало не черкнувши гострим крилом обличчя мідяної статуї в ніші, і сховалася за капітеллю колони. Можливо, їй заманулося вити там гніздо.

А поки вона летіла, в ясній тепер і легкій голові прокуратора склалася формула. Вона була така: ігемон розглянув справу мандрівного філософа Іешуа, на прізвисько Га-Ноцрі, і складу злочину в ній не знайшов. Зокрема, не знайшов жодного зв'язку між діями Іешуа і розрухами, що сталися нещодавно в Єршалаїмі. Мандрівний філософ виявився несповна розуму. Тим-то смертного вироку Га-Ноцрі, що його виніс Малий Синедріон, прокуратор не потверджує. З огляду на те, що божевільні утопічні казання Га-Ноцрі можуть спричинити заворушення, прокуратор видаляє Іешуа з Єршалаїма і заточує його в Кесарії Стратоновій на Середземному морі, тобто саме там, де прокураторова резиденція. (...)

– Слухай-но, Га-Ноцрі, – заговорив прокуратор, дивлячись на Іешуа якось чудно: лице прокураторове було грізним, але очі збентежені, – ти коли-небудь говорив щось про великого кесаря? Відповідай! Говорив?.. Чи... не... говорив? – Пілат протяг слово «не» трохи довше, ніж це годиться на суді, і послав своїм поглядом до Іешуа якусь думку, що її немов хотів нав'язати арештантові.

– Правду говорити легко та приємно, – зазначив арештований.

– Мені не треба знати, – придушеним, злим голосом озвався Пілат, – приємно чи неприємно тобі говорити правду. Але ти муситимеш її сказати. Тільки, говорячи, зважуй кожне своє слово, коли не хочеш не лише невідворотної, а й лютої смерті.

Ніхто не знає, що поробилося прокураторові Іудеї, але він дозволив собі піднести руку, наче затуляючись від сонячного променя, і за цією рукою, як за щитом, послати арештантові поглядом якийсь натяк.

– Отож, – продовжував він, – відповідай, чи знаєш ти такого собі Іуду з Киріяфа і що саме ти говорив йому, якщо говорив, про кесаря?

– Було це так, – охоче почав розповідати арештант, – позавчора ввечері я познайомився біля храму з одним молодиком, що назвався Іудою з міста Киріяфа. Він запросив мене у свій дім у Нижньому Городі й почастивав... (...) Він ще попрохав мене викласти свій погляд на державну владу. Його це питання надзвичайно цікавило.

– І що ж ти сказав? – запитав Пілат. – Чи ти відповіси, ніби забув, що говорив? – але в тоні Пілатовому була вже безнадія.

– Серед іншого я казав, – розповідав арештант, – що будь-яка влада – це насильство над людьми і що надійде час, коли не буде влади ні кесарів, ані жодної іншої влади. Людина перейде в царство істини та справедливості, де взагалі непотрібна ніяка влада.

– Далі!

– Далі нічого не було, – сказав в'язень, – у ту хвилину надбігли люди, почали в'язати мене і повели в тюрму. (...)

На честь великого свята Пасхи одного з трьох засуджених злочинців належало відпустити. Прокуратор намагався захистити Га-Ноцрі від смерті, однак Синедріон наказав відпустити Вар-раввана. Після схвалення смертного вироку Іешуа Га-Ноцрі Понтій Пілат оголосив вирок юрбі, що зібралася на майдані.

Професор завершив свою оповідь, і слухачі ніби прокинулися від сну. Берліоз хотів повідомити про підозрілого чужоземця, якого вважав божевільним. Він побіг, але послизнувся і потрапив під трамвай. Передбачення чужоземця справдилося: відрізана Берліозова голова покотилася вулицею.

Розділ 4 ГОНИТВА

Вщухли істеричні жіночі зойки, відсюрчали свистки міліції, дві санітарні машини забрали: одна – безголове тіло і відрізану голову в морг,

друга – поранену уламками скла красуню вожату, двірники в білих фартухах прибрали скалля і засипали піском криваві калюжі, а Іван Миколайович як упав на лаву, не добігши до турнікета, так і залишився на ній. (...) Та нараз коло нього зіштовхнулися дві жінки, і одна з них, гостроноса і простоволоса, загукала над самісіньким вухом поета іншої жінці таке:

– Аннушка, наша Аннушка! З Садової! Це її робота! Взяла вона в бакалії соняшникової олії, та літрову пляшку об вертушку й розгокай! Всю спідницю загидила... Вже вона лаялася, лаялась! А він, бідолашний, отож послизнувся та й поїхав на рейки...

З усього, що вигукувала жінка, в розладнаний мозок Івана Миколайовича вчепилося одне слово: «Аннушка»... (...) До слова «Аннушка» прив'язалося слово «олія», а потім чомусь «Понтій Пілат». Пілата поет відкинув і почав в'язати ланцюжок від слова «Аннушка». І ланцюжок цей зв'язався дуже швидко і відразу допровадив до божевільного професора. (...)

Іван охнув, глянув удалину і побачив клятого невідомця. Той був уже біля виходу в Патріарший провулок, і до того не сам. Більше ніж підозрілий регент устиг прилучитися до нього. Але й це ще не все: третім у цій компанії опинився, не знати звідки взявшись, кіт, величезний, мов кабан, чорний, як сажа чи грак, і з хвацькими кавалерійськими вусами. (...) Іван зосередив свою увагу на коті й побачив, як цей дивовижний кіт підійшов до приступки моторного вагона «А», що стояв на зупинці, нахабно зсадив жінку, яка сторопіло верескнула, вчепився в поруччя і навіть спробував усучити кондукторці гривеник через відкрите з огляду на задуху вікно.

Поведінка kota так вразила Івана, що він нерушно завмер коло бакалійної крамниці на розі й наступної миті повторно, але значно дужче був вражений поведінкою кондукторки. Та, тільки-но побачила kota, що ліз у трамвай, з люттю, що аж трясла її, заволала:

– Котам не можна! З котами не можна! Дзуські! Злізай, не то міліцію покличу!

Ані кондукторку, ані пасажирів не вразила сама сутність факту: не те, що кіт лізе в трамвай, у чому було б іще півбіди, а те, що він збирається платити! (...)

Бездомний безуспішно переслідував небезпечну компанію. Незнайомці відверто ввели його за носа. На березі Москви-ріки його одяг і документи вкрали, залишивши старе лахміття. Коли Іван Миколайович прибіг у «Дім Грибоєдова», яким володів МАСОЛІТ (Московська Асоціація літераторів), зчинився скандал. Поет розповів присутнім про подробиці останніх годин життя Берліоза, про дивного незнайомця та його почет. Колеги з літературного цеху зрозуміли, що він нервово захворів, зв'язали Бездомного, викликавши міліцію й лікарів, і бідолаху відправили до психлікарні.

Розділ 7
НЕДОБРА КВАРТИРА

(...) Стьопа Лиходеев, директор театру Вар'єте, очутився вранці в себе на тій самій квартирі, в якій він мешкав разом з покійним Берліозом, у великому шестиповерховому будинкові, розташованому літерою «П» на Садовій вулиці.

Потрібно сказати, що квартира ця – № 50 – давно вже мала славу якщо не погану, то принаймні дивну. Ще два роки тому власницею її була вдова ювеліра де Фужере. Анна Францівна де Фужере, п'ятдесятилітня поважна і дуже промітна дама, три кімнати з п'яти винаймала квартирантам: одному, прізвище якого, здається, було Беломут, і другому – з утраченим прізвищем.

І ось два роки тому почало діятись у квартирі щось незбагненне: з цього помешкання люди почали безслідно зникати. (...) Про зниклих і про цю трикляту квартиру в будинку довго розповідали всілякі легенди. (...)

Хоч там як, а квартира простояла опломбованою і порожньою лише тиждень, а потім в неї вселились – покійний Берліоз із дружиною і цей самий Стьопа, також із дружиною. Цілком природно, що тільки-но вони опинилися в проклятушій квартирі, як і в них почалося казна-що! А саме: протягом одного місяця зникли обидві дружини. Але ці не безслідно. Про дружину Берліоза розповідали, що бачено її ніби в Харкові з якимось балетмейстером, а дружина Стьопа наче знайшлася на Божедомці, де, за чутками, директор Вар'єте, використовуючи свої незліченні знайомства, прихитрився добути їй кімнату, але з такою єдиною умовою, щоб і духу її не було на Садовій вулиці...

(...) Стьопа розліпив склеєні повіки і побачив своє відбиття в трюмо у вигляді чоловіка зі скуйовдженим волоссям, з бряклою, порослою чорною щетиною фізіономією, з каламутними очима, в брудній сорочці з комірцем і краваткою, в кальсонах та в шарпетках.

Таким він побачив себе в трюмо, а поруч із дзеркалом побачив невідомця, зодягнутого в чорне й у чорному береті.

Стьопа сів на ліжку і, як міг, витріщив набряклі кров'ю очі на незнайомого. Мовчанку порушив цей невідомий, проказавши низьким важким голосом і з іноземним акцентом такі слова:

– Добрий день, наймиліший Степане Богдановичу! (...) Професор чорної магії Воланд, – ваговито сказав відвідувач, спостерігши Стьопину скруту, і розповів, як усе було.

Вчора вдень він приїхав з-за кордону в Москву, негайно з'явився до Стьопа і запропонував свої гастролі у Вар'єте. Стьопа подзвонив у Московську обласну видовищну комісію і питання це погодив (Стьопа зблід і закліпав очима), і підписав з професором Воландом контракт на сім виступів (Стьопа розкрив рот), умовився, що Воланд

прийде до нього для з'ясування деталей о десятій ранку сьогодні...
Оце ж Воланд і прийшов! (...)

Гість перебував у спальні вже не сам, а в товаристві. В другому кріслі сидів той жевжик, що привидівся у передпокої. Тепер його ясно можна було розгледіти: вуса-пір'їнки, скельце пенсне виблискує, а другого скельця немає. Але побачив він у спальні речі ще гірші: на ювеліршиному пуфі в нахабній позі розсівся хтось третій, а саме – жахливих розмірів чорний кіт з чаркою горілки в одній лапі й виделкою, на яку він устиг настромити маринований гриб, у другій.

Світло, і без того тьмянувате в спальні, зовсім почало мерхнути в очах Стьопи. «Ось як воно божеволіють...» – подумав він і ухопився за одвірок.

– Я бачу, ви трохи збентежені, найдорожчий Степане Богдановичу? – запитав Воланд у Стьопи, який цокотів зубами. – А дивуватися тут немає чому. Це мій почет.

У цю мить кіт випив горілку, і Стьопина рука поїхала по одвірку вниз.

– І почет цей потребує місця, – продовжував Воланд, – так що хтось із нас у цій квартирі зайвий. І мені здається, що цей зайвий – саме ви!

– Вони, вони! – козлячим голосом заспівав довготелесий картакий, у множині говорячи про Стьопу. – Взагалі вони останнім часом страшенно свинячать. П'ють без міри, лигаються з жінками, використовуючи своє становище, ні чорта не роблять, та й робити нічого не можуть, позаяк нічогосінько не петрають у справі, їм дорученій. Начальству очі замилюють!

– Машину даремно ганяє казенну! – доклепав і кіт, жуячи гриб.

І тут сталася четверта й остання з'ява у помешканні, коли Стьоба, вже зовсім сповзши на підлогу, кволою рукою дряпав одвірок.

Просто із дзеркала трюмо вийшов невеличкий, але навдивовижу широкоплечий, у котелку на голові і з іклом, що стирчало з рота і ще більше спотворювало без того небачено бридку пику. А до того ще вогненно-рудий.

– Я, – долучився до розмови цей новак, – взагалі не збагну, як він вискочив у директори, – рудий гундосив усе дужче і дужче, – він такий же директор, як я архієрей.

– Ти не схожий на архієрея, Азазелло, – зауважив кіт, накладаючи собі сосиски на тарілку.

– Я це ж і кажу, – прогундосив рудий і, обернувшись до Воланда, додав поштиво: – Дозвольте, мессіре, викинути його під сто чортів із Москви? (...)

Директор Вар'єте Степан Лиходєєв дивним чином опинився в Ялті на березі моря, а Воланд зі своїм почтом облаштувалися в його квартирі на Садовій вулиці.

ЧОРНА МАГІЯ ТА ЇЇ ВИКРИТТЯ

(...) – Отож, виступатиме славетний чужоземний артист мосьє Во-ланд із сеансом чорної магії! Ну, ми-бо з вами розуміємо, – Бенгальський усміхнувся мудрою усмішкою, – що її зовсім не існує на світі й що вона не що інше, як забобон, а просто маестро Воланд високою мірою володіє технікою фокуса, що і вийде наяв у найцікавішій частині, тобто викритті цієї техніки, а позаяк ми всі й за техніку і за її викриття, то попросимо добродія Воланда!

Вихід мага з його цибатим помічником і котом, який вийшов на сцену на задніх лапах, дуже припав публіці до вподоби.

– Фотель мені, – неголосно наказав Воланд, і тої ж миті, невідомо як і звідки, на сцені вродилося крісло, в яке і сів маг. – Скажи мені, любий Фаготе, – запитав Воланд у картатого блазня, який, очевидячки, окрім «Коров'єв», називався і так, – як по-твоему, адже московське народонаселення значно перемінилося?

Маг подивився на принишку публіку, вражену появою крісла з повітря.

– Саме так, мессіре, – неголосно відповів Фагот-Коров'єв.

– Ти маєш рацію. Городяни дуже перемінилися... зовні, я кажу, як і саме місто, до речі. Про костюми нічого вже й говорити, але з'явилися ці... як їх... трамваї, автомобілі.

– Автобуси, – шанобливо підказав Фагот. (...)

На фізіономії Бенгальського, який тулився збоку сцени, почало відбиватися спантеличення. Він ледь-ледь винищив брову і, скориставшись паузою, промовив:

– Чужоземний артист висловлює своє захоплення Москвою, яка виросла в технічному відношенні, а також і москвичами, – на цих словах Бенгальський двічі посміхнувся, спочатку партеру, а потім галереї.

Воланд, Фагот і кіт повернули голови в бік конферансьє.

– Хіба я висловив захоплення? – спитав маг у Фагота.

– Ні в якому разі, мессіре, ви жодного захоплення не висловлювали, – відповів той.

– То що ж каже цей чоловік?

– А він просто збрехав! – гучно, на весь театр випалив картатий помічник і, звернувшись до Бенгальського, докинув: – Вітаю вас, громадянине, збрехавши!

З галереї плеснуло смішком, а Бенгальський здригнувся й витріщив очі.

– Але мене, певно, не так цікавлять автобуси, телефони та інша...

– Апаратура! – підказав картатий.

– Цілком правильно, дякую, – повільно говорив маг важким басом, – як набагато важливіше питання: чи перемінилися ці городяни внутрішньо?

– Так, це найважливіше питання, мосьпане. (...)

Помічники Воланда стали показувати публіці фокуси. У залі пішов дощ із паперових грошей, публіка почала битися, декого вивели з зали.

Загальне збудження наростало, і невідомо, у віщо це все переросло б, якби Фагот не припинив дощ з грошей, несподівано дмухнувши в повітря. (...) У театрі стояв гомін, у всіх глядачів збуджено блищали очі. Так, так, невідомо, у що це все переросло б, якби Бенгальському не забракло сили зрушити з місця. Намагаючись якнайміцніше взяти себе в руки, він за звичкою потер їх і голосом найбільшої гучності заговорив так:

– Оце, громадянство, ми з вами бачили зараз випадок так званого масового гіпнозу. Суто науковий дослід, котрий якнайкраще доводить, що жодних чудес і магії не існує. Попросимо ж маестро Воланда викрити нам цей дослід. Зараз, громадянство, ви бачитимете, як ці, начебто грошові, аркушки зникнуть так само несподівано, як і з'явилися.

Тут він зааплодував, але один-однісінький, на обличчі у нього при цьому грала впевнена посмішка, але в очах цієї впевненості не було ані йоти, швидше в них проступало бланання.

Публіці промова Бенгальського не припала до вподоби. Запала цілковита мовчанка, яку порушив картатий Фагот:

– А це випадок так званої брехні, – вістував він гучним козлячим тенором, – папірці, громадяни, справжнісінькі.

– Браво! – коротко ревновав бас десь угорі.

– Між іншим, цей, – тут Фагот показав на Бенгальського, – мені обрид. Лізе повсякчас, коли його не питають, облудними заувагами псує сеанс! Що б нам таке з ним зробити?

– Голову йому одірвати! – кинув суворо хтось на гальорці. (...)

І сталася небачена річ. Шерсть на чорному котові стала дибки, і він пронизливо няккнув. Потім зібрався в клубок і, як пантера, метнувся просто на груди Бенгальському, а звідти перескочив на голову. Буркаючи, пухкими лапами кіт вчепився в ріденьку шевелюру конферансьє і, дико ревновши, за два оберти зірвав цю голову з товстої шиї. (...) В залі залунали істеричні жіночі зойки. Кіт передав голову Фаготу, той за волосся підняв її і показав публіці, а голова ця розпачливо гукнула на весь театр:

– Лікаря!

– Ти будеш надалі варнякати казна-що? – грізно спитав Фагот у голови, що плакала.

– Не буду більше! – прохарчала голова.

– Ради бога, не мучте його! – раптом, перекиваючи гамір, пролунав з ложі жіночий голос, і маг повернувся на цей голос.

– Так що, громадяни, простити його, чи що? – спитав Фагот, звертаючись до зали.

– Простити! Простити! – залунали спершу окремі й переважно жіночі голоси, що згодом злилися в один хор з чоловічими.

– Як накажете, мессіре? – спитав Фагот у замаскованого.

– Ну що ж, – задумливо відізвався той, – вони – люди як люди. Люблять гроші, але ж це завжди було... Людство любить гроші, хоч би з чого ті не були зроблені, зі шкіри чи з паперу, з бронзи чи золота. Ну, легковажні... ну, що ж... і милосердя інколи достукується в їхні серця... звичайні люди... загалом нагадують колишніх... квартирне питання лише зіпсувало їх... – І голосно наказав: – Начепіть голову.

Кіт, примірівшись ретельно, насадив голову на шию, і вона точнісінько сіла на своє місце, наче й не залишала його. І головне, навіть шраму на шиї жодного не лишилося. Кіт лапами обтрусив у конферансьє фрак і пластрон, і з них пропали сліди крові. (...) А Фагот, спровадивши потерпілого конферансьє, вистував публіці таке:

– Тепереньки, коли позбулися цієї причепа, давайте відкриємо дамську крамницю!

І враз підлога сцени вкрилася перськими килимами, постали величезні люстра, освітлені з боків зеленуватими рурками, а поміж люстер – вітрини, і в них глядачі в радісному замішанні побачили всіляких барв і фасонів паризькі жіночі сукні.(...)

Фагот, солодко всміхаючись, оголосив, що фірма цілком безкоштовно обмінює старі дамські сукні та взуття на паризькі моделі й на паризьке ж таки взуття. Те саме він додав стосовно сумочок та всього іншого. (...)

Публіка хвилювалася, але йти на сцену спершу ніхто не зважувався. Аж нарешті якась брюнетка вийшла з десятого ряду партеру і, посміхаючись так, що їй, мовляв, байдужісінько і взагалі наплювати, пройшла і бічним трапом піднялася на сцену. (...) Брюнетка сіла у крісло, і Фагот миттю висипав на килим перед нею цілу купу тифель. Брюнетка зняла свою праву тифлю, приміряла бузкову, потупала в килим, оглянула каблук.(...)

Старі тифлі брюнетки було кинуті за штору, і туди ж подалася вона сама, супроводжувана рудою дівчиною і Фаготом, який ніс на плічках кілька модельних суконь. Кіт метушився, допомагав і для більшої ваги повісив собі на шию сантиметр.

За хвилину з-за штори вийшла брюнетка в такій сукні, що по всьому партеру прокотилося зітхання. Хоробра жінка, яка напрочуд повродливішала, зупинилася біля дзеркала, повела оголеними плечима, поторгала волосся на потилиці й вигнулася, намагаючись заглянути собі за спину.(...)

І ось тепер прорвало загату, звідусіль на сцену посунуло жіноцтво. (...) Жінки ховалися за штору, залишали там свої сукні й виходили в нових. На табуретках із золоченими ніжками сиділи цілою лавою дами, які енергійно тупали в килим щойно взутими ногами. Фагот ставав на коліно, орудував металевою лопаткою, кіт, знемагаючи під горами сумочок і черевичків, волочився від вітрини до табуреток і назад, дівчина зі спотвореною шиєю то з'являлася, то зникала і дійшла до того, що вже цілком почала торохтіти по-французьки, і найдивнішим було те, що її з

півслова розуміли всі жінки, навіть ті з них, котрі не знали жодного французького слова. (...)

Тоді Фагот оголосив, що через пізню пору крамниця зачинається до завтрашнього вечора рівно за одну хвилину, і неймовірна метушня зчинилася на сцені, жінки наскоро, не приміряючи, хапали туфлі. Одна, як буря, увірвалася за ширму, скинула там свій костюм і заволоділа першим, що підвернулося, – шовковим, у величезних букетах, халатом і, окрім того, встигла підчепити два футляри парфумів.

Рівно за хвилину гримнув пістолетний постріл, дзеркала зникли, по-западалися вітрини і табуретки, килим розчинився в повітрі так само, як і штора. Останньою зникла височенна гора старих суконь і взуття, і стала сцена знову строгою, порожньою і голою. (...)

Розділ 13 ПОЯВА ГЕРОЯ

Бездомний вже майже засинав, як на балконі побачив таємничу постать, що ховалася від місячного світла.

Іван опустил ноги з ліжка й пригледівся. З балкона обережно заглядав у кімнату виголений, темноволосий, з гострим носом, бентежними очима і з пасмом волосся, що спадало на лоб, чоловік приблизно років тридцяти восьми. (...)

Приходень підморгнув Іванові, заховав у кишеню в'язку ключів, пошепки запитав: «Можна присісти?» – і, діставши ствердний знак, при-мостився на кріслі. (...)

– Професія?

– Поет, – чомусь неохоче зізнався Іван.

Приходень посмутнів.

– Ох, і не щастить мені! – вигукнув він, але тут же похопився, вибачився і спитав: – А ваше прізвище?

– Бездомний.

– Ох, ох... – сказав гість, морщачись.

– А вам що ж, мої вірші не подобаються? – зацікавлено попитав Іван.

– Страшенно не подобаються.

– А ви які читали?

– Ніяких я ваших віршів не читав. – нервово вигукнув відвідувач.

– А як же ви таке говорите?

– Ну, що ж тут такого, – відповів гість, – наче я інших не читав? А втім... хіба що диво? Добре, я ладен узяти на віру. Гарні ваші вірші, скажіть самі?

– Страхітливі! – раптом сміливо й відверто промовив Іван.

– Не пишть більше! – попрохав приходень благально.

– Обіцяю і присягаю! – урочисто сказав Іван.

Присягу потвердили рукостисканням, і тут з коридора долинули м'які кроки і голоси. (...)

– Так за віщо ж ви потрапили сюди?
– За Понтія Пілата, – понуро глянувши на підлогу, відповів Іван.
– Як?! – забувши обережність, вигукнув гість і сам собі затиснув рот рукою. – Приголомшливий збіг! Благаю, благаю, розкажіть! (...)

Іван Бездомний розповів незнайомцю в усіх подробицях історію, що сталася на Патріарших ставках і після смерті Берліоза. Гість слухав дуже уважно, не перебиваючи.

– Учора на Патріарших ставках ви спіткалися із сатаною.
Іван не втратив рівноваги, як і обіцяв, але був усе-таки величезною мірою ошелешений.

– Не може цього бути! Він не існує! (...)
– Ну ось... таж навіть обличчя, що ви його змальовували... різні очі, брови! Вибачте, може, зрештою, ви навіть опери «Фауст» не чули?

Іван чомусь страшенно зніяковів і, зашарівшись, як маків цвіт, щось почав белькотати про якусь подорож до санаторію в Ялту... (...)

Гість довго журився та смикався, але врешті заговорив:

– Бачите, яка дивна історія, сиджу я тут через те саме, що й ви, а якраз через Понтія Пілата. – В цей мент гість лякливо озирнувся і сказав:
– Річ у тім, що рік назад я написав про Пілата роман.

– Ви – письменник? – зацікавлено спитав поет.

Гість потьмарився на обличчі й пригрозив Іванові кулаком, а потім сказав:

– Я – майстер, – він зробився суворим і видобув з кишені халата геть засмальцьовану чорну шапочку з вишитою на ній жовтим шовком літерою «М». Він надягнув ту шапочку і показався Іванові й у профіль, і у фас, щоб довести, що він – майстер. – Вона своїми руками пошила її мені, – таємничо докинув він.

– А як ваше прізвище?

– У мене немає більше прізвища, – з понурою зневагою відповів дивний гість, – я відмовився від нього, як і взагалі від усього в житті. Забудьмо про прізвище. (...)

...Історик за освітою, він ще два роки тому працював у одному з московських музеїв, а крім того, займався перекладами...

– З якої мови? – з цікавістю спитав Іван.

– Я знаю п'ять мов, окрім рідної, – відповів гість, – англійську, французьку, німецьку, латинську та грецьку. Ну, трохи ще читаю по-італійському. (...)

Жив історик самотньо, не маючи ніде рідні й майже не маючи знайомих у Москві. І, уявіть собі, раз якось виграв сто тисяч рублів. (...) І винаймив у забудовника, в провулку поблизу Арбата, дві кімнати в підвалі невеликого будиночка в садку. Службу в музеї облишив і почав компонувати роман про Понтія Пілата.

– О, то була золота пора! – сяючи очима, шепотів оповідач. – Зовсім

окрема квартирка, а ще передпокій, і в ньому раковина з водою, – чомусь з особливою гордістю підкреслив він, – маленькі віконця над самим хідничком, що пролягав від хвіртки. Навпроти, кроків за чотири, під парканом, бузок, липа і клен. Ох, ох, ох! Узимку я дуже рідко бачив у віконці чийсь чорні ноги і чув рипіння снігу під ними. І в грубці в мене завжди палав вогонь! Але нагло вдарила весна, і крізь брудні шибки побачив я спочатку голі, а згодом зодягнуті в молоде листя кущі бузку. Саме тоді, минулої весни, трапилося щось багато чудовніше, ніж одержання ста тисяч рублів. (...)

– Я відчинив віконця і сидів у другій, зовсім крихітній, кімнатинці, – гість почав відмірювати руками, – так ось – канапа, а навпроти друга канапа, а поміж ними столик, і на ньому чудова нічна лампа, а до віконця ближче книжки, тут маленький письмовий столик, а в першій кімнаті – величезна кімната, чотирнадцять метрів, – книги, книги і грубка. О, яка в мене була обстановка! Надзвичайні пахощі бузку! І голова моя ставала легкою від втоми, і Пілат летів до кінця...

– Біла мантия, червоний підбій! Розумію! – вигукував Іван.

– Саме так! Пілат летів до кінця, до кінця, і я вже знав, що останніми словами будуть: «...П'ятий прокуратор Іудеї, вершник Понтій Пілат». (...)

Тут очі гостя широко розплющилися, і він продовжував шепотіти, дивлячись на місяць:

– Вона несла в руках огидні, тривожні жовті квіти. Біс його знає, як їх називають, але вони перші чомусь з'являються в Москві. Й ці квіти дуже чітко вирізнялися на чорному її весняному пальті. Вона несла жовті квіти! Недобрий колір. Вона завершила з Тверської в провулок і тут озирнулася. Ну, Тверську ви знаєте? Тверською йшли тисячі людей, але я вам ручуся, що побачила вона мене одного і подивилася не те що бентежно, а яюсь навіть болісно. І мене вразила не так її врода, як надзвичайна, ніким не бачена самотність в очах!

Корячись цьому жовтому гаслу, я теж завернув у провулок і пішов її слідами. Ми йшли кривим, неохатним провулком безмовно, я з одного боку, вона з другого. І не було, уявіть собі, у провулку ані душі. Я карався, бо мені здавалося, що з нею необхідно говорити, і бентежився, що не вимовлю й слова, а вона піде, і ніколи більше я її не побачу.

І, уявіть, несподівано заговорила вона:

– Подобаються вам мої квіти?

Я виразно пам'ятаю, як пролунав її голос, досить-таки низький, але зі зривами, і, хоч як це безглуздо, здалося, що луна прокотилася провулком і відбилася від жовтої брудної стіни. Я швидко перейшов на її бік і, підходячи до неї, відповів:

– Ні.

Вона поглянула на мене здивовано, а я нагло, цілком несподівано, збагнув, що все життя кохав саме цю жінку! Оце так штука, га? Ви, певно, скажете, божевільний?

– Нічого я не кажу, – гукнув Іван і додав: – Благаю, далі!

І гість продовжував:

– Так, вона скинула на мене здивовані очі, а після довгого погляду спитала таке:

– Ви взагалі не любите квітів?

У голосі її була, як мені здалося, ворожість. Я йшов поруч неї, намагаючись ступати в ногу, і, собі на подив, зовсім не відчував себе скутим.

– Ні, я люблю квіти, лише не ці, – сказав я.

– А які ж?

– Я троянди люблю.

Тієї миті я пожалкував про те, що це сказав, бо вона провинно всмінулась і жбурнула свої квіти у рів. Розгубившись трохи, я все-таки підняв їх і простяг їй, але вона з осміхом відштовхнула квіти, і я сам поніс їх у руках.

Так ішли мовчки якийсь час, поки вона не забрала в мене з рук квіти і не кинула їх на бруківку, потім просунула свою руку в чорній рукавичці з розтрубом під мою, і ми пішли поруч. (...) Кохання вискочило перед нами, як з-під землі вискакує вбивця в провулкові, й вразило нас обох одним махом. Так вражає блискавка, так вражає фінський ніж! Вона, щоправда, твердила згодом, що це не так, що ми, безперечно, були закохані бозна-відколи, не знаючи, не бачачи одне одного, і що вона жила з іншим чоловіком... і я там, тоді... з цією, як її... (...) Варочкою... Манечкою... ні... Варочкою... ще сукня смугаста, музей... Втім, я не пам'ятаю.

Так ось, вона казала, що з жовтими квітами в руках вона вийшла в той день, щоб я нарешті її знайшов, і що якби цього не сталося, то вона отруїлася б, позаяк життя її – порожнеча.

Так, кохання вразило нас миттєво. Я це знав того ж дня, через годину, коли ми опинилися, не помічаючи міста, біля Кремлівських мурів на набережній.

Ми розмовляли так, наче розійшлися вчора, наче знали одне одного багато років. Другого дня ми умовилися зустрітися там-таки, на Москвіріці, й зустрілися. Травневе сонце світило нам. І незабаром, невдовзі стала ця жінка моєю таємною дружиною.

Вона приходила до мене кожного дня, а чекати я починав від ранку. Чекання це виливалося в те, що я переставляв на столі речі. За десять хвилин я сідав до віконця і починав дослухатися, чи не стукне стара хвіртка. І ото чудасія: до зустрічі моєї з нею до нашого дворика мало хто приходив, краще сказати, ніхто не приходив, а тепер мені здавалося, що всеньке місто ринуло сюди. Стукне хвіртка, зайдеться серце, і, уявіть, на рівні мого обличчя за віконцем неодмінно чийсь брудні чоботи. Точильник. Ну, кому потрібен точильник у нашому домі? Що точити? Які ножі?

Вона увіходила у хвіртку один раз, а серце моє до того заходилося не менше десяти разів, я не брешу. А потім, коли надходила її пора і стрілка показувала полудень, воно навіть і не переставало тріпотіти доти, поки без стуку, майже безгучно, не рівнялися з вікном черевички

з чорними замшевими накладками-бантами, стягнутими сталевими пряжками.

Іноді вона пустувала і, затримавшись коло другого віконця, постукувала носакон у шибку. Я в ту ж мить опинявся біля цього вікна, але щезав черевичок, чорний шовк, що застував світло, зникав, – я біг їй відчиняти.

Ніхто не знав про наш зв'язок, за це я вам ручуся, хоча так ніколи і не буває. Не знав її чоловік, не знали знайомі. В старенькому будиночку, де мені належав цей підвал, знали, певно, бачили, що приходить до мене якась жінка, але імені її не знали. (...)

Коли скінчилися грози і настало задушливе літо, у вазі з'явилися догвоочікувані та любі обом троянди. Той, хто називав себе майстром, працював гарячково над своїм романом, і цей роман поглинув і незнайомку.

– Їй-бо, часом я починав ревнувати її до нього, – шепотів Іванові нічний гість, що надійшов з місячного балкона.

Запустивши у волосся тонкі пальці з гостро обточеними нігтями, вона без кінця перечитувала написане, а перечитавши, шила ось оцю шапочку. Іноді вона сиділа навпочіпки біля нижніх полиць чи зі стільця сягала горішніх і ганчіркою витирала сотні запорошених корінців. Вона віщувала славу, вона підганяла його і саме тоді почала називати майстром. Вона нетерпляче дожидалася обіцяних уже останніх слів про п'ятого прокуратора Іудеї, співуче й голосно повторювала окремі фрази, які їй подобалися, і казала, що в цьому романі – її життя.

Його було дописано в серпні місяці, здано якійсь невідомій друкарці, й та передрукувала його в п'яти примірниках. І, нарешті, наспів час, коли довелося покинути і таємне пристанище і вийти в життя.

– І я вийшов у життя, тримаючи його в руках, і тоді моє життя дійшло краю, – прошепотів майстер і похилив голову, і довго журно похитувалася чорна шапочка з жовтою літерою «М». Він повів далі свою розповідь, але вона стала вже трохи безладною. Можна було зрозуміти лиш одне, що тоді з Івановим гостем трапилася якась катастрофа.

Редактор відмовився друкувати роман майстра. Літератор Мстислав Лаврович, критики Аріман і Латунський написали на нього розгромні рецензії. Приблизно в цей час у майстра завівся друг – Алоїзій Могарич, який напрочуд добре розбирався в літературі й переконливо пояснив майстрові, чому його роман не може бути надрукований.

А статті, візьміть до уваги, не припинялися. Над першими з них я сміявся. Та що більше їх з'являлося, то більше мінялося моє ставлення до них. Другою стадією була стадія подиву. Щось винятково фальшиве й непевне проглядало з-під кожного рядка цих статей, незважаючи на їх грізний і впевнений тон. Мені все здавалося, – і я не міг цього скараскатися, – що автори цих статей говорять не те, що вони хочуть сказати,

і що їхня несамовитість спричинена саме цим. А згодом, уявіть собі, настала третя стадія – страху. (...) Так, наприклад, я почав боятись темряви. Словом, настала стадія психічного захворювання. (...)

Моя кохана дуже змінилася (...), вона схудла і зблідла, перестала сміятися і все благала мене простити її за те, що нарадила мені друкувати уривок. Вона казала, щоб я, покинувши все, виїхав на південь до Чорного моря, витративши на цю подорож усі гроші, що лишилися від ста тисяч.

Вона була дуже наполеглива, а я, щоб не сперечатись (щось віщувало мені, що не доведеться поїхати до Чорного моря), обіцяв їй це зробити найближчими днями. Але вона сказала, що сама купить мені квиток. Тоді я витяг усі свої гроші, тобто близько десяти тисяч рублів, і віддав їй.

– Навіщо так багато? – здивувалася вона.

Я сказав щось про те, що боюся злодіїв, і просив її зберегти гроші до мого від'їзду. Вона взяла їх, поклала в сумочку, почала цілувати мене й казати, що їй легше було б померти, аніж покидати мене самого в такому стані, але що її чекають, що вона кориться необхідності, що прийде завтра. Вона благала мене не боятись нічого.

Це було смерком, у середині жовтня. І вона пішла. Я ліг на диван і заснув, не світлячи лампи. (...) Я лягав, трохи нездужаючи, а прокинувся хворим. Мені раптом видалося, що осіння темрява повичавлює шибки, увіллється в кімнату, і я захлинусь у ній, як у чорнилі. Я став людиною, яка вже не володіла собою. (...) Мені стало сили дістатись до грубки й розпалити в ній дрова. Коли вони затріщали, а дверцята заторготили, я начебто відчув полегшу. Я кинувся в передпокій і там запалив світло, відшукав пляшку білого вина, відкоркував її й почав пити вино з шийки. (...) Я відкрив дверцята, так що жар почав обпалювати мені обличчя та руки, і шепотів:

– Здогадайся, що зі мною трапилася біда... Прийди, прийди, прийди!..

Але ніхто не йшов. У грубці гурчав вогонь, у вікна періщив дощ. Тоді дійшло до кінця. Я витяг із шухляди столу ваговиті примірники роману й зшитки-чернетки та й заходився їх палити. Це страшенно важко робити, бо списаний папір горить неохоче. Ламаючи нігті, я роздирав зошити, стійма вкладав їх поміж полін і кочергою розтріпував аркуші. Попіл час від часу долав мене, тлумив полум'я, але я боровся з ним, і роман, зятято опираючись, все ж таки гинув. Знайомі слова липотіли перед очима, жовтизна нестримно підіймалася знизу догори сторінками, але слова все ж таки проступали і на ній. Вони зникали тільки тоді, коли папір чорнів, і я, шаліючи, кочергою добивав їх.

У цей час у вікно хтось почав тихо дряпатись. Серце моє підскочило, і я, вкинувши останній зшиток у вогонь, кинувся відчиняти. Цегляні приступки вели з підвалу до дверей на двір. Перечеплюючись, я підбіг до них і тихо спитав:

– Хто там?

І голос, її голос, відповів мені:

– Це я... (...)

– Ти... ти? – і голос мій урвався, і ми побігли вниз. Вона вивільнилась у передпокої від пальта, і ми швидко зайшли до першої кімнати. Тихо зойкнувши, вона голірuch вихопила з грубки і кинула на підлогу останнє, що там залишалось, стос, який загорівся зі споду. Дим наповнив кімнату відразу ж. Я ногами затоптав вогонь, а вона осіла на диван і заплакала невтримно й судомно. (...)

– Я тебе вилікую, вилікую, – лебеділа вона, впиваючись мені в плечі, – ти відновиш його. Чом, чом я не залишила у себе один примірник!

Вона ошкірилася від люті, щось іще говорила нерозбірливе. Потім, стиснувши губи, заходилася збирати і розправляти обгорілі сторінки. Це був якийсь розділ з середини роману, не пам'ятаю який. Вона акуратно склала аркуші, загорнула їх у папір, перев'язала стрічкою. Всі її дії показували, що вона сповнена зваги і що вона опанувала себе. Вона зажадала вина і, випивши, заговорила спокійніше.

– Ось як доводиться платити за брехню, – говорила вона, – і більше я не хочу брехати. Я залишилася б у тебе й зараз, але мені не хочеться робити це в такий спосіб. Я не хочу, щоб у нього назавжди лишилось у пам'яті, що я втекла від нього серед ночі. Він не зробив мені ніколи нічого лихого... Його викликали несподівано, в них на заводі пожежа. Але він повернеться невдовзі. Я поясню йому все завтра вранці, скажу, що кохаю іншого, і назавжди повернусь до тебе. Відповідай мені, ти, може, не хочеш цього?

– Бідна моя, бідна, – сказав я їй, – я не допущу, щоб ти таке вчинила. Зі мною буде зле, і я не хочу, щоб ти гинула разом зі мною. (...)

Вона страшенно пожвавішала, припала до мене, обвиваючи мою шию, і сказала:

– Я гину разом з тобою. Вранці я буду в тебе.

І ось, останнє, що я пам'ятаю у своєму житті, це – смужка світла з мого передпокою, і в цій смужці випростане пасмо, її берет та її сповнені рішучості очі. Ще пам'ятаю чорний силует на порозі зовнішніх дверей і білий згорток.

– Я провів би тебе, але вже не матиму снаги повернутися сюди сам, я боюся.

– Не бійся. Потерпи кілька годин. Завтра вранці я буду в тебе.

– Це і були останні її слова в моєму житті... (...) Через чверть години після того, як вона покинула мене, у моє вікно постукали... (...)

Повернувшись, майстер не мав куди йти, він втратив квартиру й пішки вирушив до психіатричної клініки. Він не хотів завдавати страждань своїй подрузі, тому не повідомляв їй нічого і майже змирився зі своєю долею.

Після сеансу чорної магії публіка вийшла на вулицю, і чудові дамські вбрання зникли. Зчинився великий скандал.

Сонце вже хилилося над Лисою Горою, і було цю гору оточено у дві лави. (...) Ніхто не чинив спроб відбити засуджених ані в самому Єршалаїмі, запрудженому військом, ані тут, на оточеному пагорбі, і юрба повернулася в город, бо й справді зовсім нічого цікавого не було в цій страті, а там, в городі, вже наготовувалися до великого свята Пасхи, яке заходило увечері. (...)

Слова про те, що за лавою легіонерів не було жодної людини, не зовсім правдиві. Один чоловік усе-таки там був, тільки не всім його було видко. Він перебував не на тому боці, де було відкрито узвіз і з якого найкраще оглядалася страта, а на північному схилі, там, де пагорб не пологий і приступний, а нерівний, де були і ритвини і провалля, там, де, ухопившись у розколинні за прокляту небом безводну землю, силкувалося жити хирляве фігове деревце. (...) Тепер, сидючи на камені, цей чорнобородий чоловік з очима, роз'ятреними сонцем та безсонням, перетлівав душею.

Левій докоряв собі за те, що відпустив Іешуа самого в Єршалаїм. Він чув, як прокуратор оголошував вирок, і пішов за юрбою, коли приречених повезли на гору. Він хотів ударити Іешуа ножем, щоб звільнити його від мук, та здійснити свій намір не зміг.

З найближчого стовпа долинала хрипка безтямна пісенька. Підвішений на ньому Гестас під кінець третьої години катувань стерявся умом від мух та сонця і тепер тихо співав щось про виноград, але головою в чалмі зрідка все-таки похитував, і тоді мухи мляво злітали з його обличчя і повертались на нього знову.

Дісмас на другому стовпі мучився більше, ніж двоє інших, бо його не брало забуття, і він хитав головою часто й невпинно, то вліво, то вправо, щоб вухом зачепити плече.

Щасливішим за цих двох був Іешуа. У першу ж годину він почав час від часу втрачати притомність, а згодом поринув у забуття, звисивши голову в розмотаній чалмі. Мухи та гедзі через це повністю обліпили його, тож обличчя Іешуа зчезло під чорним воружким місивом. (...)

Корячись жестам чоловіка в каптурі, один із катів узяв списа, а другий приніс до стовпа відро й губку. Перший кат підняв списа і вдарив ним спочатку по одній, а потім по другій руці Іешуа, що були витягнуті і примотузовані до поперечного бруса стовпа. Тіло з випнутими ребрами здригнулося. Кат провів гостряком списа по животі. Тоді Іешуа підвів голову, і мухи, гудучи, злетіли, і відкрилося обличчя повішеного, розпухле від укусів, із заплавленими очима, невпізнанне обличчя. (...)

– Пий! – сказав кат, і просякнута водою губка на кінчику списа піднеслася до губ Іешуа.

Радістю саянуло тому в очах, він припав до губки і жадібно почав усмоктувати вологу. З сусіднього сповпа линув голос Дісмаса:

– Несправедливо! Я такий самий розбійник, як і він! (...)

Іешуа відірвався від губки і, намагаючись, щоб його голос звучав лагідно й переконливо, і не здобувшись на таке, хрипко попросив ката:

– Дай попити йому.

Дедалі темнішало. Хмара затопила вже півнеба, прямуючи на Єршалаїм, білі вируючі оболонки летіли попереду напоєного чорною водою і вогнем хмаровища. Зблиснуло й заgrimотіло над самісіньким пагорбом. Кат зняв губку зі списа.

– Слав великодушного ігемона! – врочисто шепнув він і легенько штрикнув Іешуа в серце. Той скинувся, прошепотів:

– Ігемон...

Кров заструменіла в нього по животу, нижня щелепа судомно сіпнулась, і голова його обвисла. (...)

Тьма заступила Єршалаїм.

Злива уперіщила раптово і заскочила центурії ще на узвозі. Вода ринула так страшно, що, коли вояки бігли вниз, їм навздогін уже мчали вируючі потоки. Вояки ковзали й падали на розмоклому глинищі, поспішаючи на рівну дорогу, якою – вже ледве доба чувана в поволоці води – відходила в Єршалаїм до нитки змокла кіннота. За кілька хвилин у паруючому вариві грози, води й вогню на горбі лишився тільки один чоловік. (...) Дірвавшись до стовпів, уже по литки у воді, він зірвав із себе обважнілий просякнутий водою талліф, залишився в самій сорочці й припав до ніг Іешуа. Він перерізав мотузки на гомілках, піднявся на нижню перекладину, обняв Іешуа і вивільнив руки від горішніх зав'язок. Голе мокре тіло Іешуа впало на Левія і повалило його на землю. (...)

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ 19

МАРґАРИТА

За мною, читачу! Хто сказав тобі, що немає на світі справжнього, вірного, вічного кохання? Хай відріжуть брехунові його мерзенний язик!

За мною, мій читачу, тільки за мною, і я покажу тобі таке кохання! (...)

Насамперед розкриємо таємницю, котру майстер волів не розкривати Іванкові. Кохану його звали Марґаритою Миколаївною. Все, що майстер казав про неї бідолашному поетові, було суцєю правдою. Він змалював свою кохану правдиво. Вона була вродлива і розумна. Бездітна, тридцятирічна Марґарита була дружиною вельми значного фахівця, котрий до того ж зробив важливе відкриття державного значення. Чоловік її був молодий, вродливий, добрий, чесний і обоюнував свою дружину. Марґарита Миколаївна зі своїм чоловіком удвох посідали весь поверх прекрасної вілли серед садка в одному з провулків коло Арбату. Чарівне місце! (...)

Марґариті Миколаївні не бракувало грошей. Марґарита Миколаївна могла купити все, що їй би забаглося. Марґарита Миколаївна ніколи не торкалася до примуса. Марґарита Миколаївна не знала страхіть життя в спільній квартирі. Словом... вона була щаслива? Жодної хвилини! Відтоді, коли вона дев'ятнадцятирічною вийшла заміж і потрапила на віллу, вона не знала щастя! Боги, боги мої! Що ж треба було цій жінці?! Що ж треба було цій жінці, в очах якої завше горів якийсь незбагненний вогник? Що треба було цій ледь косуватій на одне око відьмі, яка прикрасила себе тоді весною мімозами? Не знаю. Не відаю. Мабуть, вона казала правду, їй потрібен був він, майстер, і аж ніяк не готична вілла, і не окремих сад, і не гроші. Вона кохала його, вона казала правду. (...)

Вона зробила все, прагнучи дізнатись щось про нього, і, звісно, не дізналась анічогісінько. Тоді вона повернулася на віллу і продовжувала жити на старому місці.

Але тільки-но щез брудний сніг з тротуарів і бруків, тільки-но протягнуло з кватирок гнилуватим бентежним запахом весни, Марґарита Миколаївна затужила ще дужче, аніж узимку. Вона часто плакала тайкома, плакала довго й гірко. Вона не знала, кого любить: живого чи мертвого? І з ходою гнітючих днів дедалі частіше, і особливо в сутінках, їй спадало на думку, що вона пов'язана з мертвим.

Треба було або забути його, або самій померти. Неможливо було так нидіти довше. Неможливо! Забути його, чого б це не коштувало – забути! Але він не йде з пам'яті, ось у чому горе.

– Так, так, так, ота сама помилка! – говорила Марґарита, сидючи коло грубки і дивлячись у вогонь, запалений на спомин того вогню, що горів тоді, коли він писав Понтія Пілата. – Навіщо я тієї ночі пішла від нього? Навіщо? Яке безумство! Я повернулася наступного дня, чесно, як обіцяла, але було вже запізно. Так, я повернулась, як нещасний Левій Матвій, надто пізно!

Марґарита пішла прогулятись. Хатня робітниця Наташа розповіла їй про чудернацький сеанс заїжджого мага з переодяганням у Вар'єте. В трамваї вона підслухала розмову про зниклу з труни голову померлого Берліоза, а сидючи на лаві під Кремлівською стіною, змогла спостерігати його похорон.

Марґарита проводжала очима кортеж, прислухаючись до того, як затихає вдалині тужливий турецький барабан, видаючи все однаковісінько «бумс, бумс, бумс», і думала: «Який дивний похорон... І яка туга від цього «бумса»! Далєбі, дияволу б я запродала душу, аби тільки дізнатися, живий він чи ні? Цікаво знати, кого це ховають з такими дивовижними обличчями?»

– Берліоза Михайла Олександровича, – раптом почувся поруч дещо гугнявий чоловічий голос, – голову МАСОЛІТу.

Здивована Марґарита Миколаївна обернулася і побачила на своїй

лаві громадянина, який, напевно, нишком підсів у той час, коли Маргарита задивилася на процесію і, треба гадати, несамохіть уголос промовила своє останнє запитання. (...)

Він був невисокий на зріст, вогненно-рудий, з іклом, у накрохмаленій білизні, в смугастому добротному костюмі, в лакованих черевиках і з котелком на голові. Краватка була яскрава. Дивовижно, що з кишеньки, де звичайно чоловіки носять хусточку або самописку, в цього громадянина стриміла обгризена куряча кістка. (...)

– Мене прислано, щоб вас сьогодні ввечері запросити в гості.

– Що ви верзете, які гості?

– До одного дуже значного іноземця, – з притиском сказав рудий, прискаливши око.

Маргарита дуже розгнівалася.

– Нова порода об'явилася: вуличний звідник! – підводячись, щоб іти геть, сказала вона.

– Красно дякую за такі доручення! – образившись, вигукнув рудий і буркнув у спину Маргариті, яка відходила: – Дурепа!

– Мерзотник! – відказала та, обертаючись, і тієї ж миті почула за собою голос руданя:

– Пітьма, що надійшла від Середземного моря, накрила ненависний прокураторові город. Щезли всячі мости, які єднали храм зі страшною Антонієвою вежею... Пропав Єршалаїм, великий город, наче й не було його на світі... Так пропадуть же ви пропадом з вашим обгорілим зшитком і сушеною трояндою! Сидіть тут на лаві сама і благайте його, щоб відпустив вас на волю, дав дихати повітрям, пішов би з пам'яті!

Побілівши обличчям, Маргарита вернулася до лави. Рудий зирив на неї, прискалившись.

– Я нічого не збагну, – тихо заговорила Маргарита Миколаївна, – про аркушки ще можна дізнатися... промкнутися, піддивитися... Наташу підкуплено, так? Але як ви могли дізнатися про мої думки? – Вона страдницьки скривилась і додала: – Скажіть мені, хто ви такий? З якої ви установи? (...)

– Гарзд, зовуть мене Азazelло, але це однаково вам нічого не з'ясує.

– А ви мені не скажете, звідки ви дізналися про аркуші та про мої думки?

– Не скажу, – сухо відповів Азazelло.

– Але ви хоч що-небудь знаєте про нього? – благально шепнула Маргарита.

– Ну, скажімо, знаю.

– Благаю: скажіть мені лишень одне, він живий? Не мучте.

– Ну, живий, живий, – неохоче відгукнувся Азazelло.

– Боже!.. (...)

Азazelло дав жінці чарівний крем і наказав увечері о пів на десяту вимастити ним усе тіло й чекати біля телефону. О десятій їй зателефо-

нують і скажуть, що робити далі. Марґарита зробила все так, як їй було наказано, перетворилася на відьму і сміливо полетіла на південь, геть із міста. По дорозі вона зруйнувала квартиру критика Латунського, що занепастив майстра.

Розділ 22 ПРИ СВІЧКАХ

(...) – Але вертаймося до справи, Марґарито Миколаївно. Ви жінка вельми розумна і, безперечно, вже здогадалися про те, хто наш хазяїн.

Марґаритине серце стукнуло, і вона ствердно хитнула головою.

– Отож-бо, отож-бо, – казав Коров'єв, – ми вороги будь-яких недоумок і таємничостей. Щорік мессієр дає один бал. Він зветься весняним балом повні, або балом ста королів. Народу! – тут Коров'єв ухопився за щоку, наче в нього засіпав зуб. – Втім, я сподіваюся, ви на власні очі пересвідчитесь. Так ось: мессієр парубкує, як ви, певно, розумієте й самі. Але потрібна господиня, – Коров'єв розвів руками, – погодьтеся, що без господині... (...)

– Усталилася традиція, – говорив далі Коров'єв, – господиня балу має неодмінно називатися Марґаритою, по-перше, а по-друге, вона має бути з місцевих. А ми, ось самі бачите, подорожуємо та й якраз перебуваємо в Москві. Сто двадцять одну Марґариту знайшли ми в Москві, а, чи вірите, – тут Коров'єв з розпукою ляснув себе по стегну, – жодна не придатна! І, нарешті, щаслива доля... (...) І взагалі я насмію порадити вам, Марґарито Миколаївно, ніколи і нічого не боятися. Це нерозумно. Бал буде бучний, не приховуватиму від вас цього. Ми побачимо осіб, засяг влади яких свого часу був надзвичайно великий. Але, бігме, як здумаєш про те, наскільки мікроскопічно малі їхні можливості порівняно з можливостями того, в чиєму почті я маю честь перебувати, робиться смішно і навіть, я б сказав, сумно. До того ж і самі ви – королівської крові. (...)

Два ока увігналися Марґариті в обличчя. Праве із золотою іскрою на дні, просвердлювало будь-кого до дна душі, і ліве – порожнє й чорне, ніби вузьке вушко голки, ніби вихід у бездонну криницю всілякої п'янки і тіней. Воландове обличчя було скошене набік, правий кутик рота відтягнуто донизу, на великому лисому лобі було прорізане глибокі паралельні гострим бровам зморшки. Шкіру Воландового обличчя ніби навечно спалила смага.

Воланд широко розлігся на ліжку, був він у самій нічній довгій сорочці, брудній і залатаній на лівому плечі. Одну голу ногу він підібгав під себе, другу витягнув на ослінчик. Коліно цієї темної ноги Гелла натирала якоюсь димлящою мастю. (...)

Викачаний у пилюці кіт, стоячи на задніх лапах, тим часом вклонявся Марґариті. Тепер на шиї kota опинилася біла фрачна краватка метеликом, а на грудях перламутровий дамський бінокль на ремінці. Окрім того, вуса в kota було визолочено. (...)

– Отож, – звернувся до Марґарити Воланд, – рекомендую, донно, мій почет. Оцей, що клеїть дурня, – кіт Бегемот. З Азazelло та Ко-

ров'євим ви вже зазнайомилися, слугиня моя Гелла – метка й кмітлива, і нема такої послуги, якої б вона не могла справити. (...)

– Оце й усі, – закінчив Воланд і поморщився, коли Гелла дужче натисла на його коліно, – товариство, як ви бачите, невелике, розмаїте і нелукаве. (...) Нога розболілась, а тут цей бал, – вів далі Воланд.

– Дозвольте мені, – тихо попросила Марґарита.

Воланд пронизливо подивився на неї і присунув ближче коліно.

Гаряче, як лава, вариво палило руки, але Марґарита, не морщачись, намагаючись не завдавати болю, втирала його в коліно. (...)

– Пусте! Років через триста це минеться. Мені нараяли силу ліків, але я по-старосвітському тримаюся бабусиних засобів. Дивовижні трави лишила у спадок погана старушенція, моя бабуся! До речі, а ви не маєте якої урази? Може, у вас є яка печаль, що труїть душу, який туск?

– Ні, мессіре, нічого цього немає, – відповіла розумниця Марґарита, – а тепер, коли я у вас, я почуваюсь цілком добре.

– Кров – великий чинник, – невідомо чому весело сказав Воланд. (...)

– Північ надходить, мессіре.

– Гарзд. – Воланд звернувся до Марґарити: – Ну-бо, прошу вас... Наперед вдячний вам. Не розгублюйтесь і нічого не бійтеся. Нічого не пийте, окрім води, а то розімлієте і вам буде важко. Час! (...)

Розділ 23

ВЕЛИКИЙ БАЛ У САТАНИ

(...) Марґарита не пам'ятає, хто пошив їй із пелюсток блідої троянди черевички і як ці черевички самі собою позащібалися золотими пряжками. Якась сила підкинула Марґариту й поставила перед дзеркалом, і в її волоссі сяйнула королівська діамантова корона. Звідкілясь узявся Коров'єв і повісив на груди Марґариті важке, в овальній оправі зображення чорного пуделя на важезному ланцюгу. Ця прикраса надзвичайно обтяжила королеву. Ланцюг тут-таки почав натирати шию, зображення гнуло її донизу. Але дещо винагородило Марґариту за незручності, спричинювані ланцюгом з чорним пуделем. Це – та шанобливість, з якою почали ставитися до неї Коров'єв і Бегемот.

– Нічого, нічого, нічого! – примовляв Коров'єв коло дверей кімнати з басейном. – Нічого не вдієш, треба, треба, треба... Дозвольте, королево, дати вам останню пораду. Гості будуть розмаїті, ох, дуже розмаїті, але жодному, королево Марґо, ані тіні переваги! Якщо хтось і буде не до вподоби... я певен, що ви, безперечно, не дасте цьому промайнути на своєму обличчі... Ні, ні – не можна й помислити про таке! Помітять, помітять у ту ж мить! Треба полюбити його, полюбити, королево! Сторицею буде винагороджена за це господиня балу. І ще: не проминіть жодного! Хоча б усмішечку, як не стане часу кинути слово, хоча б легесенький порух голови. Все, що завгодно, аби лише не брак уваги. Від цього вони захиріють... (...)

Чоловік у фраківі, який вивищувався над оркестром, побачивши Марґариту, зблід, заусміхався і враз помахом руки підвів увесь оркестр. Ні на мить не перериваючи музики, оркестр, стоячи, обливав Марґариту звуками. Чоловік над оркестром відвернувся від нього і вклонився низько, широко розкинувши руки, і Марґарита, усміхаючись, помахала йому рукою.

– Ні, мало, мало, – зашепотів Коров'єв, – він не спатиме всеньку ніч. Гукніть йому: «Вітаю вас, королю вальсів!» (...)

– Хто диригент? – відлітаючи, спитала Марґарита.

– Йоганн Штраус! – закричав кіт. – І хай мене повісять у тропічному лісі на ліані, якщо на якомусь балу будь-коли грав такий оркестр! Я запрошував його! І, зважте, жоден не захворів і жоден не відмовився! (...)

Якийсь чорношкірий підкинув під ноги Марґариті подушку з вигиптуваним на ній золотим пуделем, і на неї вона, корячись чийсь рукам, поставила, зігнувши в коліні, свою праву ногу.

Марґарита спробувала розглянутися. Коров'єв і Азазелло стояли побіля неї в парадних позах. Поруч з Азазелло – ще трое молодиків, що невиразно чимсь нагадали Марґариті Абадонну. В спину віяло холодом. Озирнувшись, Марґарита побачила, що з мармурової стіни позад неї б'є шумуюче вино і стікає в крижаний басейн. Коло лівої ноги вона відчувала щось тепле й кошлате. Це був Бегемот. (...)

Незабаром бал розпочався. До Воланда завітали найстрашніші злочинці й грішники усіх часів, які по черзі цілували руку й коліно королеві Марґариті.

Ані Ґай Кесар Калігула, ні Мессаліна вже не зацікавили Марґариту, як не зацікавив жоден з королів, герцогів, кавалерів, самогубців, отруйниць, повішеників і звідниць, тюремників і шулерів, катів, стукачів, зрадників, вар'ятів, виказувачів, шпиків, розбещувачів. Усі їхні імена сплуталися в голові, обличчя злилися в одну велетенську перепічку, і лише одне болісно засіло в пам'яті лице, оторочене справді вогненною бородою, лице Малюти Скуратова. Ноги Марґариті підгиналися, щохвилини вона боялася, щоб не розплакатися. Найбільше страждань спричиняло їй праве коліно, яке цілували. Воно розпухло, шкіра на ньому посиніла, дарма, що вже декілька разів Наташина рука з'являлася коло цього коліна з губкою і чимось духмяним обтирала його. Наприкінці третьої години Марґарита глянула вниз зовсім безнадійними очима і радісно здригнулася – потік гостей порідшав.

Після поклону останнього відвідувача королеві потрібно було облетіти всі зали, де танцювали гості, а рівно опівночі з'явився сам Воланд.

Вразило Марґариту те, що Воланд вийшов у цей останній великий вихід на балу якраз таким, яким був у спальні. Та самісінька брудна ла-

тана сорочка висіла йому на плечах, ноги були в стоптаних нічних шкарбанах. Воланд був зі шпагою, але цією оголеною шпагою він користувався як тростиною, спираючись на неї.

Накульгуючи, Воланд зупинився коло свого помосту, і в ту ж мить Азazelло опинився перед ним з тацею в руках, і на тій таці Маргарита побачила відтату людську голову з вибитими передніми зубами. Повне безгоміння тривало, його порушило лише один раз далеко, незбагненне за таких обставин, дзеленчання вхідного дзвоника.

– Михайле Олександровичу, – неголосно звернувся Воланд до голови, і тоді повіки вбитого ледь піднялися, і на мертвому обличчі Маргарита, здригнувшись, побачила живі, сповнені думкою та стражданням очі. – Все сповнилося, чи не так? – вів далі Воланд, дивлячись голові у вічі. – Голова відтата жінкою, засідання не відбулось, і у вашому помешканні живу я. Це – факт. А факт – найупертіша у світі річ. Але тепер вас цікавить подальше, а не цей доконаний факт. Ви завжди були палким речником тієї теорії, що, коли відтинають голову, життя людини уривається, вона перетворюється на попіл і відходить у небуття. Мені приємно дати вам до відома в присутності моїх гостей, хоч вони засвідчують зовсім іншу теорію, що ваша теорія і поважна, і дотепна. Втім, усі теорії варті одна одної. Є серед них і така, згідно з якою кожному буде дано за вірою його. Хай же так і буде! Ви відходите в небуття, а мені втішно буде з чаші, в яку ви перетворюєтеся, випити за буття! (...)

Коли проспівали півні, бал завершився, і Маргарита оговталася в скромній кімнаті.

Розділ 24 ВИЛУЧЕННЯ МАЙСТРА

У спальні Воланда все було, як і до балу. Воланд у сорочці сидів на ліжку, тільки Гелла не розтирала йому ногу, а на столі, де раніше грали в шахи, наготовувала вечерю. Коров'єв та Азazelло, скинувши фраки, сиділи коло столу і поряд з ними, певно, примостився кіт, що не хотів розлучатися зі своєю краваткою, хоча вона і перетворилася остаточно на бруднючу ганчірку. Маргарита, хитаючись, підійшла до столу і сперлась на нього. Тоді Воланд повабив її, як тоді, до себе і показав, щоб вона сіла поряд. (...)

Ніякої нагороди за всі її послуги на балу ніхто, вочевидь, їй не збирався пропонувати, як ніхто і не утримував її. Проте вона цілком усвідомлювала, що йти їй звідси не було куди. Побіжна думка про те, що доведеться повернутися до вілли, викликала в ній внутрішній вибух відчаю. Попросити, чи що, самій, як спокусливо радив Азazelло в Александрівському саду? «Нізащо!» – сказала вона собі.

– Всього найкращого, мессіре, – промовила вона вголос, а сама подумала: «Аби тільки вибратися звідси, а там я вже дістануся річки та сторч головою». (...)

– Ми вас випробовували, – сказав Воланд, – ніколи і нічого не про- сить! Ніколи і нічого, і особливо в тих, хто дужчий за вас. Самі запропо- нують і самі все дадуть! Сідайте, горда жінко! – Воланд зірвав важкий халат з Марґарити, і знову вона опинилася на ліжку, сидячи поруч з ним. – Отже, Марґо, – вів далі Воланд, пом’якшуючи свій голос, – чого ви хо- чете за те, що сьогодні були в мене господинею? Чого бажаєте за те, що відбули цей бал нагою? Яку ціну складете своєму колінові? Які збитки від моїх гостей, котрих ви зараз узивали вішалниками? Кажіть! І тепер уже кажіть без церемоній, бо запропонував я сам. (...)

– Я хочу, щоб мені зараз же, цієї миті, повернули мого коханця, майстра, – сказала Марґарита, і обличчя її спотворила судома. (...)

Від підвіконня на долівку простелилася зеленава хустка нічного світла, і в ній з’явився нічний Іванків гість, який називав себе майстром. Він був у своїй лікарняній одежі – в халаті, черевиках і чорній шапочці, з якою не розлучався. Неголене обличчя його пересмикувалося грима- сою, він з божевільним переляком приглядався до язичків свічок, а мі- сячна злива вирувала довкола нього.

Марґарита відразу впізнала його, простогнала, сплеснула руками і підбігла до нього. Вона цілувала його в лоб, у губи, тулилася до колючої щоки, і довго стримувані сльози тепер збігали ручаями по її обличчю. (...) Майстер відсторонив її від себе і глухо сказав:

– Не плач, Марґо, не терзай мене. Я тяжко хворий. – Він ухопився за підвіконня рукою, начебто хотів виплигнути на нього і тікати, вискалив зуби, приглядаючись до присутніх, і закричав: – Мені страшно, Марґо! У мене знову почалися галюцинації...

Ридання душили Марґариту, вона шепотіла, давлячись словами:

– Ні, ні, ні... не бійся нічого... я з тобою... я з тобою...

Коров’єв спритно й непомітно підпхнув до майстра стілець, і той опустився на нього, а Марґарита впала на коліна, притислася збоку до хворого і так зацілилася. (...)

– (...) тепер говоритимемо. Хто ви такий?

– Я тепер ніхто, – відповів майстер, і усмішка скривила йому рот.

– Звідки оце ви?

– З дому скорботи. Я – душевнохворий, – відповів приходень.

Цих слів Марґарита не витримала і заплакала знову. Потім, витерши очі, вона закричала:

– Страшні слова! Страшні слова! Він майстер, мессіре, я вас попе- реджаю про це! Вилікуйте його, він вартий цього! (...)

– А скажіть, чому Марґарита називає вас майстром? – спитав Воланд. Той усміхнувся і сказав:

– Це простима слабкість. Вона надто високої думки про той роман, котрий я написав.

– Про що роман?

– Роман про Понтія Пілата. (...)

– Про що, про що? Про кого? – заговорив Воланд, відсміявшись. –

Оце тепер? Неймовірно! І ви не могли знайти іншу тему? Дайте-но подивитися, – Воланд простягнув руку долонею догори.

– Я, на жаль, не можу цього зробити, – відповів майстер, – бо спалив його в грубці.

– Вибачте, не повірю, – відповів Воланд, – цього не може бути. Рукописи не горять. – Він обернувся до Бегемота і сказав: – Ну-бо, Бегемоте, дай сюди роман.

Кіт миттю схопився зі стільця, і всі побачили, що сидів він на товстій паці рукописів. Горішній примірник кіт, вклоняючись, подав Воланду. Марґарита затремтіла і закричала, знову хвилюючись до сліз:

– Ось він, рукопис! Ось він! (...) Прошу знову повернути нас у підвал у провулку на Арбаті, і щоб лампа засвітилася, і щоб все стало, як було.

Тут майстер розсміявся і, обхопивши Марґаритину голову з давно випростаним хвилястим волоссям, сказав:

– Ой, не слухайте бідну жінку, мессіре! В цьому підвалі вже давно живе інша людина, і взагалі не буває так, щоб усе стало, як було. – Він притисся щокою до голови своєї подруги, обняв Марґариту і почав приказувати: – Бідна, бідна...

– Не буває, кажете? – сказав Воланд. – Це правильно. Але ми спробуємо. (...) Отож, виходить, в арбатський підвал? А хто ж буде писати? А прозирання, натхнення?

– У мене більше немає жодних прозирань, ані натхнення також, – відповів майстер, – ніщо мене докола не обходить, окрім неї, – він знову поклав руку на голову Марґариті, – мене зламали, мені тоскно, і я хочу в підвал.

– А ваш роман? Пілат?

– Він мені осоружний, цей роман, – відповів майстер, – я забагато натерпівся через нього. (...)

– А чим же ви будете жити? Адже доведеться злидарювати.

– Залюбки, залюбки, – відповів майстер, пригорнув до себе Марґариту, обхопив її за плечі й додав: – Вона дійде розуму, покине мене...

– Не думаю, – крізь зуби процідив Воланд і вів далі: – Отож людина, котра створила історію Понтія Пілата, йде у підвал, маючи намір розташуватися там коло лампи і злидарювати?

Марґарита відокремилася від майстра і заговорила дуже палко:

– Я зробила все, що могла, і я йому нашептала найспокусливіше. А він відмовляється від цього.

– Те, що ви нашептали йому, я знаю, – заперечив Воланд, – але це не найспокусливіше. А вам скажу, – посміхнувшись, звернувся він до майстра, – що ваш роман вам принесе ще несподіванки.

– Це дуже сумно, – відповів майстер.

– Ні, ні, це не сумно, – сказав Воланд, – нічого страшного вже не буде. Отож, Марґарито Миколаївно, все залагоджено. (...)

За годину в підвалі маленького будиночка в одному з арбатських провулків, у першій кімнаті, де все було так само, як до страшної осінньої ночі минулого року, за столом, накритим оксамитною скатер-

тиною, під лампою з абажуром, коло якої стояла вазочка з конваліями, сиділа Маргарита і тихо плакала від пережитого збурення і щастя. Зшиток, понівечений вогнем, лежав перед нею, а поряд вивищувався стосик неушкоджених зошитів. Будиночок мовчав. У сусідній меншій кімнаті на дивані, вкритий лікарняним халатом, лежав у глибокому сні майстер. Його рівне дихання було безгучне. (...)

Прокуратор підлаштував смерть Іуди з Киріафа. Однак його мучили докори сумління після страти Іешуа.

За справою Воланда розпочалося слідство, і дві групи міліціонерів вирушили до квартири №50. Їх відволік кіт Бегемот, який влаштував пожежу, в той час як компанія Воланда спокійно вилетіла з вікна.

Розділ 29

ДОЛЮ МАЙСТРА І МАРГАРИТИ ВИЗНАЧЕНО

Під час заходу сонця високо над містом на кам'яній терасі однієї з найошатніших будівель у Москві, будівлі, що її поставлено близько півтора століть назад, було двоє: Воланд і Азazelло. Вони не проглядалися знизу, бо їх захищала від непотрібних поглядів балюстрада з гіпсовими вазами та гіпсовими квітами. Але їм було видно місто мало не до самих країв.

Воланд сидів на складаному табуреті, зодягнутий у чорну кирею. Його довга і широка шпага була встромлена вертикально в шпару між двома розтріснутими плитами тераси, отож утворювала сонячний годинник. Тінь шпаги повільно та неухильно видовжувалася, підповзаючи до чорних черевиків на ногах сатани. Поклавши гостре підборіддя на кулак, скорчившись на табуреті й підібгавши під себе одну ногу, Воланд невідривно дивився на неозоре скупчення палаців, величезних будинків і маленьких, приречених на зруйнування халуп. Азazelло, розлучившись зі своїм сучасним вбранням, тобто піджаком, котелком, лакованими черевиками, зодягнутий, як і Воланд, у чорне, непорушно стояв неподалік від свого повелителя, так само як і він не спускав очей з міста.

Воланд заговорив:

– Яке цікаве місто, чи не правда?

Азazelло поворухнувся і відповів поштиво:

– Мессіре, мені більше до вподоби Рим!

– Так, це як на чий смак, – докинув Воланд.

Неподалік горів підпалений Коров'євим і Бегемотом Будинок Грибєєдова. Несподівано на даху з'явився колишній збирач податків Левій Матвій, який не приховував своєї ненависті до сатани.

– (...) Ти вимовив свої слова так, наче ти не визнаєш тіней, а також зла. Чи не зробиш ти ласку розкинути розумом над питанням: що б утворювало твоє добро, якби не існувало зла, і як би виглядала земля,

коли б з неї пощезали тіні? Адже тіні утворюються від речей та людей. Ось тінь моєї шпаги. А бувають тіні від дерев і від живих істот. Чи не хочеш ти обідрати всю земну кулю, змівши з неї геть усі дерева та все живе заради своєї примхи втішатися голим світлом? Ти глупак.

Левій Матвій повідомив, що прийшов від Нього з проханням.

– Він прочитав твір майстра, – заговорив Левій Матвій, – і просить тебе, щоб ти узяв майстра з собою та винагородив його супокоєм. Невже це важко тобі зробити, духу зла?

– Мені будь-що не важко зробити, – відповів Воланд, – і це тобі добре відомо. – Він помовчав і додав: – А що ж ви не берете його до себе, у світло?

– Він не заслужив світла, він заслужив супокій, – печальним голосом проказав Левій.

– Передай, що буде виконано, – відповів Воланд і додав, причому око його спалахнуло: – І мерщій облиш мене.

– Він просить, щоб ту, котра любила та страждала через нього, ви взяли б також, – вперше благально звернувся Левій до Воланда.

– Без тебе ми ніяк не здогадалися б про це. Йди геть. (...)

Розділ 30 ПОРА! ПОРА!

В той час, як на даху з'явився Левій Матвій, Марґарита й майстер, відчуваючи тривогу й непевність, розмовляли у своєму підвальчику, в якому теж панував хаос.

– Ух ти чорт! – несподівано вигукнув майстер. – Це тільки подумати... – він загасив у попільничці недопалок і затиснув голову руками. – Ні, послухай-но, ти розумна людина і божевільною не була... Ти справді переконана в тому, що ми вчора були в сатани?

– Цілком серйозно, – відповіла Марґарита.

– Певно, певно, – насмішкувато сказав майстер, – отож тепер маємо замість одного варіянта – двох! І чоловіка й жінку! – Він здійняв руки до неба і закричав: – Ні, це чорт знає що таке, чорт, чорт, чорт! (...)

– Ти зараз мимоволі сказав правду, – заговорила вона, – чорт знає що таке, і чорт, повір мені, все залагодить! – Очі її враз спалахнули, вона схопилася на ноги, затанцювала на одному місці і зачала гукати: – Яка я щаслива, яка я щаслива, що пристала до нього в спілку! О дияволе, дияволе!.. Доведеться вам, мій любий, жити з відьмою. – Після цього вона кинулася до майстра, охопила його шию і почала цілувати в губи, в щоки, в ніс. Пасма непригладженого чорного волосся ковзалися по майстрові, і щоки і лоб його розжеврилися під поцілунками.

– А ти справді стала схожою на відьму. (...)

– Як ти страждав, як ти страждав, мій бідний! Про це знаю лишень я. Поглянь, у тебе сиві нитки в голові і вічна складка коло губ. Мій еди-

ний, мій любий, не думай ні про що. Тобі довелося забагато думати, і тепер буду думати за тебе я! І я присягаюся тобі, присягаюся, що все буде невимовно прекрасно.

– Я нічого не боюся, Марґо, – раптом відповів їй майстер і підвів голову, і видався їй таким, яким був, коли відтворював те, чого ніколи не бачив, але про що достеменно знав, як воно було, – і не боюся, бо я вже все пережив. Мене забагато лякали і нічим більше налякати не можуть. Але мені жаль тебе, Марґо, ось у чому притичина, ось чому я товкмачу про одне й те саме. Опам'ятайся! Нащо тобі ламати своє життя з недужим і вбогим? Повернися до себе! Шкода тебе, тому це і кажу.

– О, ти, ти, – хитаючи скуйовдженою головою, шепотіла Марґарита, – о, ти, маловірна, нещасна людино. Я через тебе всю ніч учора дрижала голяка, я втратила свою природу і замінила її новою, кілька місяців я сиділа в темній комірчині й думала лише про одне – про грозу над Єршалаїмом, я виплакала собі очі, а тепер, коли прийшло несподіване щастя, ти мене проганяєш? Ну, що ж, я піду, я піду, але знай, що ти жорстока людина! Вони спустошили тобі душу!

Гірка ніжність піднялася до серця майстра, і, невідь чому, він заплакав, уткнувшись у Марґаритине волосся. Та, і собі плачучи, шептала йому, і пальці її тремтіли на скронях майстра.

– Так, білі нитки, нитки... на моїх очах покривається снігом голова, ах, моя багатостражденна голово. Глянь, які в тебе очі! У них пустеля... А плечі, плечі під тягарем... Покалічили, покалічили... – Мова Марґарити ставала безладною, вона здригалася від плачу. Тоді майстер витер очі, підвів з колін Марґариту, встав і сам і твердо сказав:

– Годі! Ти мене присоромила. Я ніколи більше не допущуся малодушності й не повернуся до цього питання, будь спокійна. Я знаю, що ми обоє жертви своєї душевної недуги, котру, можливо, я передав тобі... Ну що ж, разом і понесемо її.

Марґарита наблизилася губи до вуха майстрові й прошепотіла:

– Клянуся тобі своїм життям, клянуся вгаданим тобою сином звіздаря, все буде добре. (...)

До закоханих прийшов Азazelло і повідомив, що Воланд запросив їх у мандрівку.

– І знову-таки забув, – прокричав Азazelло, ляснувши себе по лобі, – ото забігався. Адже мессір прислав вам даруночок, – тут він звернувся саме до майстра, – пляшку вина. Майте на увазі, що це те саме вино, котре пив прокуратор Іудеї. Фалернське вино.

Цілком природно, що така унікальна річ вельми зацікавила і Марґариту, і майстра. Азazelло видобув із шматка темної трунної парчі геть запліснявілий глек. Вино нюхали, розлили в склянки, дивилися крізь нього на світло, яке тьмарилося у вікні перед грозою. Бачили, як усе забарвлювалось у колір крові.

– Здоров'я Воланда! – вигукнула Марґарита, підносячи свою склянку.

Усі троє приклалися до склянок і зробили по великому ковтку. Тієї ж миті передгрозове світло почало гаснути в очах майстра, дихання йому перехопило, і він відчув, що надходить кінець. Він ще бачив, як смертельно пополотніла Марґарита, безпорадно простягаючи до нього руки, ронить голову на стіл, а потім сповзає на підлогу.

– Отруйник... – устиг ще крикнути майстер. (...) Він упав навznak і, падаючи, розсік собі шкіру на скроні об різок дошки бюро.

Коли отруєні затихли, Азazelло почав діяти. Передусім він метнувся у вікно і через мить був у віллі, в якій жила Марґарита Миколаївна. Завжди ретельний та акуратний Азazelло хотів пересвідчитися, чи все виконано, як слід. І все чинилося до ладу. Азazelло бачив, як понура жінка, що дожидалася повернення чоловіка, вийшла зі своєї спальні, нагло зблідла, схопилася за серце і, скрикнувши безпорадно:

– Наташо! Хто-небудь... до мене! – упала на підлогу серед вітальні, не дійшовши до кабінету.

– Все гаразд, – сказав Азazelло. За мить він був коло повержених коханців. Марґарита лежала, уткнувшись обличчям у килимок. (...) Тоді Азazelло розціпив їй білі зуби й улив у рот кілька крапель того самого вина, яким її отруїв. Марґарита зітхнула, почала підводитися без допомоги Азazelло, сіла й слабо запитала:

– За що, Азazelло, за що? Що ви поробили зі мною? (...)

– Ах! Образа – ось звичайна винагорода за хорошу роботу, – відповів Азazelло. – Невже ви сліпі? Та прозрівайте мерщій.

Тут майстер звівся на ноги, розглянувся поглядом живим і світлим і запитав:

– Що означає це нове?

– Воно означає, – відповів Азazelло, – що нам час та ще й пора. Вже гримить гроза, ви чуєте? Тьмариться. Коні басують, здригається маленький сад. Прощайтеся з підвалом, прощайтеся швидше.

– А, розумію, – сказав майстер, озираючись, – ви нас убили, ми мертві. Ох, як це розумно! Як вчасно! Тепер я збагнув усе.

– Ой, змилюйтеся, – відповів Азazelло, – чи вас я оце чую? Таж ваша подруга називає вас майстром, таж ви мислите, як же ви можете бути мертвим? Хіба для того, щоб вважати себе живим, треба неодмінно сидіти в підвалі, маючи на собі сорочку і лікарняні кальсони? Це смішно! (...)

– Великий Воланд! – почала вторувати йому Марґарита, – великий Воланд! Він задумав куди краще, ніж я! Але тільки роман, роман, – кричала вона майстрові, – роман візьми з собою, куди б ти не летів!

– Не треба, – відповів майстер, – я знаю його напам'ять. (...)

Покидаючи свою дoмівку, вони запалили її.

– Гори, гори, старе життя!

– Гори, страждання! – кричала Марґарита. (...)

ПРОЩЕННЯ ТА ВІЧНИЙ ПРИТУЛОК

Марґарита, майстер, Воланд і його почет летіли над землею. Знайомі Марґарити змінилися. Коров'єв-Фагот став темно-фіолетовим лицарем із понурим обличчям, якого ніколи не торкався усміх. Бегемот – худеньким юнаком, демоном-пажем, найкращим блазнем, який існував будь-коли на світі. Азazelло летів у своїй справжній подобі, як демон безводної пустелі, демон-убивця.

Себе Марґарита не могла бачити, але вона добре бачила, як перемигнувся майстер. Волосся його біліло тепер при місяці й ззаду зібралося в косу, і вона летіла за вітром. Коли вітер віддував кирею від ніг майстра, Марґарита бачила на ботфортах його зірочки острогів, які то пригасали, то спалахували. Як і юнак-демон, майстер летів, не відводячи очей від місяця, але усміхався йому, як комусь добре знайомому та дорогому, і щось, за придбаною в кімнаті № 118 звичкою, сам до себе проказував.

І, нарешті, Воланд летів також у своїй справжній подобі. Марґарита не могла сказати, з чого вироблено повіддя його коня, і міркувала, що, можливо, це місячні звої, а сам кінь – тільки брила мороку, і грива цього коня – хмаровище, а остроги вершника – білі цятки зірок. (...)

Вони зупинилися на кам'янистій безрадiсній плоскій вершині. Марґарита невдовзі побачила в пустельній місцині крісло, а в ньому білу фігуру людини. Поряд із важеним кам'яним кріслом, на якому зблискували на місяці якісь іскри, лежав темний, величезний гостровухий собака і так само, як його хазяїн, бентежно дивився на місяць.

– Ваш роман прочитали, – заговорив Воланд, обертаючись до майстра, – і сказали лише одне, що він, на жаль, незакінчений. Так ось, мені захотілося показати вам вашого героя. Близько двох тисяч років сидить він на цій площині й спить, але, коли сходить повен місяць, як бачите, його мордує безсоння. Воно не дає спокою не лише йому, але й вірному його сторожу, собаці. Якщо правда, що боягузтво – найгірший з пороків, то, мабуть, собака непричетний до нього. Єдине, чого боявся хоробрий пес, це грози. Ну що ж, той, хто любить, повинен поділяти долю того, кого він любить.

– Що він проказує? – спитала Марґарита, і на її цілком спокійне обличчя ліг серпанок співчуття.

– Він проказує, – пролунав голос Воланда, – одне і те саме. Він каже, що і при місяці йому нема спокою, що в нього препогана посада. Так говорить він завжди, коли не спить, а коли спить, то бачить одне й те саме – місячну дорогу, і поривається йти нею й розмовляти з арештантом Га-Ноцрі, позаяк, він твердить, чогось не договорив тоді, давно, чотирнадцятого числа весняного місяця нісану. Та ба, на цю дорогу йому вийти чомусь не стає снаги, і до нього ніхто не приходиться. Тоді, що ж робитимеш, мусить він розмовляти сам з собою. Втім, заради якогось різноманіття,

він до своєї мови про місяць часто додає, що найдужче за все на світі не-навидить він своє безсмертя і нечувану славу. Він твердить, що охоче про-мінняв би свою долю на долю лахмітника і волоцюги Левія Матвія. (...)

– Відпустить його, – раптом пронизливо скрикнула Марґарита так, як колись кричала, коли була відьмою, і від цього крику зірвався камінь у горах і полетів прискалками в безодню, виповнюючи гори гуркотом. Але Марґарита не могла б сказати, чи був це гуркіт обвалу чи гримотіння сатанинського реготу. Хоч би там що, Воланд сміявся, зиркаючи на Марґариту, і казав:

– Не треба кричати в горах, він усе одно призвичаївся до обвалів, і це його не розбуркає. Вам не треба просити за нього, Марґарито, бо за нього вже просив той, з ким він так прагне розмовляти. – Тут Воланд знову повернувся до майстра і сказав: – Ну що ж, тепер ваш роман ви можете закінчити однією фразою!

Майстер наче цього чекав уже, поки стояв нерушно і дивився на про-куратора, що сидів. Він склав руки рупором і гукнув так, що луна поска-кала безлюдними та безлісими горами:

– Вільний! Вільний! Він чекає на тебе! (...)

Чоловік у білому плащі з кривавим підбоем устав з крісла і щось про-кричав хрипким зірваним голосом. Не можна було дібрати, плаче він, а чи сміється, і що він кричить. Видно було тільки, що слідом за своїм вір-ним сторожем місячною дорогою бігцем порвався і він.

– Мені туди, за ним? – попитав занепокоєно майстер, смикнувши повіддя.

– Ні, – відповів Воланд, – нащо гнатися слідами того, що вже дійшло кінця? (...) О, тричі романтичний майстре, невже ви не хочете за дня гу-ляти зі своєю подругою під вишнями, що починають зацвітати, а ввечері слухати музику Шуберта? Невже вам не буде приємно писати при свіч-ках гусячим пером? Невже ви не хочете, як той Фауст, сидіти над ретор-тою, сподіваючись, що вам випаде виліпити нового гомункула? Туди, туди! Там чекає вже на вас дім і старий слуга, свічки вже горять, а неза-баром вони згаснуть, бо ви негайно зустрінете світанок. Цією дорогою, майстре, цією! Прощайте! Мені пора!

– Прощайте! – одним скриком відповіли Воланду Марґарита і майстер. Тоді чорний Воланд, не розбираючи дороги, кинувсь у про-валля, і слідом за ним з шумом ринув його почет. (...)

– Слухай безгоміння, – говорила Марґарита майстрові, і пісок ша-рудів під її босими ногами, – слухай і втішайся тим, чого тобі не давали в житті, – тишею. Дивись, он попереду твій вічний дім, яким тебе вина-городжено. Я вже бачу венеційське вікно і виткий виноград, він піднісся до самого даху. Ось твій дім, твій вічний дім. Я знаю, що ввечері до тебе прийдуть ті, кого ти любиш, до кого лежить твоя душа і хто не скаламу-тить твою рівновагу. Вони будуть тобі грати, вони будуть співати тобі, ти побачиш, яке світло в кімнаті, коли горять свічі. Ти будеш засинати, на-тягши свій затертий і вічний ковпак, ти будеш засинати з усміхом на ву-

стах. Сон міцнитиме тебе, ти навикнеш міркувати мудро. А прогнати мене ти вже не зумієш. Берегти твій сон буду я.

Так говорила Марґарита, простуючи з майстром у напрямку вічного їх дому, і майстрові здавалося, що слова Марґаритині струмують так само, як струмував і шамотів залишений позаду ручай, і пам'ять майстра, бентежна, поштрикана голками пам'ять почала загасати. Хтось відпускав на свободу майстра, як він сам щойно відпустив ним самим створеного героя. Цей герой пішов у безодню, пішов без повороту, прощений у ніч на неділю син короля-звіздаря, жорстокий п'ятий прокуратор Іудеї вершник Понтій Пілат.

(Переклад Миколи Білоруса)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте метафоричний зміст понять у романі: *сеанс чорної магії, вічний притулок (вічний дім), прощення, тиша (безгоміння)*

Математична компетентність. 2. Намалюйте схему «Символи в романі «Майстер і Марґарита». Прокоментуйте.

Інформаційно-цифрова компетентність. 3. З допомогою Інтернету підготуйте культурологічні довідки про персонажів твору: Ієшуа Га-Ноцрі, Понтій Пілат, Левій Матвій, Воланд, майстер, Марґарита, кіт Бегемот, Гелла, Азazelло, Коров'єв-Фагот.

Уміння вчитися. 4. Прочитайте біблійну історію про Ісуса Христа та Понтія Пілата. Порівняйте з її утіленням у романі. Визначте подібність і відмінності. **Ініціативність і підприємливість. 5.** Хто із персонажів роману намагається пристосуватися до радянського суспільства? Чи вдалося їм це? Дайте оцінку їхнім учинкам.

Соціальна та громадянська компетентності. 6. Головна функція Воланда в романі – викривальна. Які вади людей і суспільства викриває цей персонаж? З допомогою яких художніх засобів утілено викривальний зміст роману?

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 7. Знайдіть інформацію про втілення роману «Майстер і Марґарита» в різних видах мистецтва. Підготуйте презентацію.

Екологічна грамотність і здорове життя. 8. Які небезпеки (реальні та фантастичні) зустрілися на шляху майстра і Марґарити? Чи здолали вони їх? Що їм допомогло в цьому?

Предметні

Знання. 9. Назвіть джерела роману «Майстер і Марґарита».

10. Які світи представлені у творі? У чому полягає смисл багатозначної композиції роману?

Діяльність. 11. Охарактеризуйте образ майстра.

12. Розкрийте роль образу Івана Бездомного в романі. Прокоментуйте його прізвище. **Цінності. 13.** Які ідеї та цінності втілюють образи майстра, Марґарити, Ієшуа Га-Ноцрі?

Франція
Гійом Аполлінер
1880–1918

Справжнє ім'я французького поета-авангардиста Гійома Аполлінера – Вільгельм Альберт Володимир Олександр Аполлінарій Костровицький. Великий вплив на світогляд митця справило його захоплення романтизмом, фольклором, середньовічними романами, мовознавством, журналістикою. Для творчості Аполлінера характерне використання «дивних», «приголомшливих» образів, які створюють унікальний художній світ і безкінечні можливості для діалогу між поетом і людством. Щоб відобразити складність і різноманітність життєвих явищ, поет багато експериментував із художньою мовою, жанрами, стилями. У його творчості поєднуються елементи кубізму і сюрреалізму, епосу й лірики, фольклору і сучасних поетичних форм. У пошуках художніх засобів, які змогли б наблизити поезію до життя, Гійом Аполлінер активно опановує жанр верлібру, відмовляється від пунктуації і навіть створює оригінальний поетичний жанр – каліграми.

Зарізана голубка й водограй

О постаті убиті любі
О дорогі розквітлі губи
Міє Марее
Єтто Лорі
Анні і ти Маріє
Де ви дівчата
Я вас питаю
Та біля водограю
Що плаче й кличе
Голубка маревіє
Душа моя в тремкій напрузі
Де ви солдати мої друзі
Де ви Біїї Даліз Реналь
Печальні ваші імена
Як у церквах ходи луна
Б'ють відгомоном до небес
Ви в сонну воду глядитесь
І погляд ваш вмирає десь
Де Брак де Макс Жакоб Дерен
Що в нього очі як той Рейн
Де милий Кремніц волонтер
Вже може їх нема тепер
Душа ятриться з непокою
І водограй рида зі мною
А як вони іще живі

Десь б'ються на Північному фронті
Тим олеандри всі в крові
І сонце ранене в траві
На багрянистім горизонті

(Переклад Миколи Лукаша)

Міст Мірабо

Під мостом Мірабо струмує Сена
Так і любов
Біжить у тебе в мене
Журба і втіха крутнява шалена
Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є
Рука в руці постіймо очі в очі
Під мостом рук
Вода тече хлюпоче
Од вічних поглядів спочити хоче
Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є
Любов сплива як та вода бігуча
Любов сплива
Життя хода тягуча
Надія ж невгамовано жагуча
Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є
Минають дні години і хвилини
Мине любов
І знову не прилине
Під мостом Мірабо хай Сена плине
Хай б'є годинник ніч настає
Минають дні а я ще є

(Переклад Миколи Лукаша)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Поясніть значення слова *каліґрама*. **Математична компетентність. 2.** Створіть хмару тегів до одного з віршів Гійома Аполлінера. **Компетентності в природничих науках і технологіях. 3.** Охарактеризуйте образи природи у віршах поета. **Інформаційно-цифрова компетентність. 4.** З допомогою Інтернету знайдіть зображення каліграм Гійома Аполлінера, прокоментуйте. **Уміння вчитися. 5.** Чого навчився Гійом Аполлінер у кубістів? Сформулюйте 3-4 тези. **Соціальна та громадянська компетентності. 6.** Порівняйте образ голубки у вірші Гійома Аполлінера та зображення голубки П. Пікассо. Які суспільно значущі ідеї втілюють ці символічні образи?

Предметні

Знання. 7. Поясніть новаторство Гійома Аполлінера в галузі лірики.

Діяльність. 8. Прокоментуйте образи годинника, річки, мосту у вірші «Міст Мірабо».

Цінності. 9. Які метафори й символи у вірші «Зарізана голубка й водограй» втілюють антивоєнний пафос?

Австрія
Райнер Марія Рільке
1875–1926

Творча біографія Р. М. Рільке починається наприкінці XIX ст., коли в Європі активно поширювалися модерні віяння. Молодий австрійський поет активно писав у рідній неоромантизмі, оспівуючи духовну свободу особистості, глибину її почуттів. Звертався він і до здобутків імпресіонізму, символізму, прагнув відтворити невимовне, приховане, несвідоме, вдавався до виразних символів і алегорій, шукав засоби вираження непізної таємниці світу й людини. Водночас його творчість не обмежується рамками жодної з цих мистецьких течій.

Р. М. Рільке багато мандрував світом, побував у Німеччині, Африці, Італії, Росії, на Близькому Сході. У 1899-1900 роках відвідав Україну, познайомився з Києвом, Дніпром дістався до Кременчука, звідти – до Полтави, Харкова. У збірці «Книга годин», яка складається із трьох циклів, Україна змальовується як чарівний край безмежних просторів.

Українською мовою твори Р. М. Рільке перекладали Микола Зеров, Микола Лукаш, Майк Йогансен, Юрій Клен, Михайло Орест, Василь Стус, Богдан-Ігор Антонич та ін.

Згаси мій зір...

Згаси мій зір – я все ж тебе знайду,
 Замкни мій слух – я все ж тебе почую,
 Я і без ніг до тебе домандрую,
 Без уст тобі обітницю складу.
 Відломиш руки – я тоді тебе
 Впіймаю серцем, наче між долонь,
 А спиниш серце – мозок запульсує;
 Коли ж ти вкинеш в мозок мій огонь,
 Тебе в крові палючій понесу я.

(Переклад Микола Бажана)

Орфей. Еввідіка. Гермес

Була це душ копальня дивовижна, –
 у ній, як жили тихих срібних руд,
 тяглись вони крізь тьму. Поміж корінням
 струміла кров, що до людей пливла;
 тяжким порфіром в тьмі вона здавалась.
 Ото й увесь багрянець.

Там були урвисті скелі, і ліси безлюдні,
і зведені над пусткою мости,
і той сліпий, великий, сірий став,
що над своїм глибоким дном повиснув,
як небо дощове над краєвидом.
І поміж піль, полога і сумирна,
виднілася бліда стяга дороги,
простелена, мов довге полотно.

Дорогою цією йшли вони:

Попереду ішов стрункий мужчина
в киреї голубій; він нетерпляче
і мовчазливо в далечінь вдивлявся,
і крок його жадібно жер дорогу
великими шматками; в нього руки
звисали з-під киреї тяжко й хмурно,
немов забули вже про легкість ліри,
яка отак була вросла в лівицю,
як віть троянди у гілки оливи.
Чуття у ньому начебто двоїлись,
бо мчався зір, неначе пес, вперед,
вертався, і спинявся, і чекав
на повороті ближчому дороги, –
а нюх і слух позаду залишались.
Йому здавалось іноді, що він
вчуває кроки кожного з двох інших,
які за ним узвозом вгору йшли.
Проте це тільки крок його лунав
і вітер ззаду торгав за кирею.
Та він собі казав: «Вони ідуть»,
казав це гучно й до луни вслухався.
Вони ідуть, але страшенно тихо
обоє ходять. От якби посмів
він обернутись (але обертатись
було йому заказано при ділі,
яке він майже довершив), – тоді
побачив би, що йдуть обидва тихі:

це бог мандрівок і доручень дальніх,
дорожній шлик над світлими очима,
вперед простерта палиця струнка,
маленькі крила, що об ступні б'ють,
і звірена його руці – вона.
Така кохана, – то її ця ліра

оплакала за плакальниць усіх,
аж світ на плач суцільний обернувся,
де знову все було: і ліс, і діл,
і шлях, і поле, і ріка, і звір;
але й в плачливому отому світі
так само, як над іншою землею,
і сонце йшло, й зоріло тихе небо,
плачливе небо в скривлених зірках, –
така Кохана.

Тепер вона ступає поруч бога,
хоч довгий саван заважає йти,
невпевнена, і ніжна, і терпляча.
Вона неначе стала при надії,
не думала й про мужа, що простує
попереду, не думала й про шлях,
що приведе її назад в життя.

Вона в собі вся скупчилась, посмертям
наповнена по вінця.
Як плід вбирає солодощі й тьму,
вона ввїбрала в себе смерть велику,
таку нову, що й не збагнути їй.

В дівочості новітній, неторканній
вона вже існувала; стать її
була, немов надвечір юна квітка,
і так одвикли від звичаїв шлюбних
у неї руки, що й самого бога
безкрайно лагідний напутній дотик
її вражав, немов надмірна близькість.

Вона уже – не та білява жінка,
оспівана колись в піснях поета,
вона уже – не пахощі й не острів
широкої постелі, бо уже
вона не власність жодного мужчини.

Її розв'язано, мов довгі коси,
і віддано, мов пробуялу зливу,
й поділено, немов запас стокротний.

Вона – вже корінь,
і коли нараз
її спинив і з розпачем промовив

до неї бог: «А він таки оглянувсь», –
безтямно й тихо запитала: «Хто?»
А там здаля, при виході у світло,
стояв хтось темний, що його обличчя
не розпізнати. Він стояв і бачив,
як на стежі дороги польової
печальнозорий бог і посланець
безмовно обернувся, щоб іти
за поstattю, яка назад верталась,
хоч довгий саван заважав іти,
невпевнена, і ніжна, і терпляча.

(Переклад Миколи Бажана)

Зі збірки «Сонети до Орфея»

Ось дерево звелось. О виростання!
О спів Орфея! Співу повен слух.
І змовкло все, та плине крізь мовчання
новий початок, знак новий і рух.

Виходять звірі з лісової тиші,
покинувши кубельця чи барліг;
вони, либонь, зробилися тихіші
не з остраху, не з хитрощів своїх,

а з прислухання. Рев, скавчання, гам
змаліли в їх серцях. Їм за пристанок
недавно ще була маленька хижа,

де крилася жадливість їхня хижа
і де при вході аж хитався ґанок, –
там ти воздвиг в їх прислуханні храм.

(Переклад Миколи Бажана)

О дерево звелось! О надвисання!
О крон нагірній гук – Орфеїв спів!
І змовкло все. Та вже й в самім мовчанні
новий початок, знак і порух зрів.

Із кубл і лігов звірі вирушали
в прояснений і виріджений ліс,
і видалось: не страх їм горла стис
і не від хитрощів вони змовкали,

а з наслухань. Поцухли їм в серцях
трубіж, і рев, і крики. Де не скоро

з'явилася б і хижка наслухання,
в яскині найтьмянішого бажання
із брамою, де аж двигтять підпори,
собори спорудив ти їм в ушах!

(Переклад Василя Стуса)

Устало древо. О гінке зростання!
Орфей співа. О вгору вольний гон!
І вмовкло все. І з того от мовчання
Постав новий зачин, новий закон.

Із лісу, що у лагоді світлішав,
Ринули звірі з леж своїх і гнізд;
Не лють їх гнала і не хижий хист,
Не ляк їх упокорив і утишив,

А слухання, вчування. Рев і рик
Змалів їм у серцях. І де допіру
Хіба яка хибарочка у хащах

Хилялася до первісних слухащих,
Де темна хіть чаїлась потай миру, –
Їм храм воздвиг співливий чарівник.

(Переклад Миколи Лукаша)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте значення поняття *орфізм* у художній свідомості поета.

Спілкування іноземними мовами. 2. Як Р.М. Рільке розумів поняття *Ding* і *Bezug*?

Уміння вчитися. 3. Знайдіть інформацію про міфологічні сюжети, пов'язані з образами Орфея, Гермеса, Еврідіки, Аїда. Які елементи міфів знайшли відображення у віршах Р.М. Рільке? Установіть їх значення в тексті.

Соціальна та громадянська компетентності. 4. Підготуйте повідомлення на тему «Василь Стус – в'язень і перекладач віршів Р.М. Рільке».

Предметні

Знання. 5. З якими літературними течіями початку ХХ ст. пов'язана творчість Р.М. Рільке? **6.** Розкажіть про подорожі Р.М. Рільке в Україну та їхній відбиток у спадщині митця.

Діяльність. 7. Прокоментуйте художні засоби, з допомогою яких у вірші «Згаси мій зір...» відтворено складний процес відкриття Бога в душі ліричного героя. **8.** Охарактеризуйте художній простір вірша «Орфей. Еврідіка. Гермес». **Цінності. 9.** Поясніть, чому саме образ Орфея став виразником ліричного «я» поета. Які актуальні ідеї утілює цей міфологічний герой у ліриці митця?

Іспанія
Федеріко Гарсія Лорка
1898–1936

Федеріко Гарсія Лорка – іспанський поет, драматург, музикант і художник-графік. У 1923 р. закінчив факультет юриспруденції Мадридського університету, але його справжнім покликанням було мистецтво. У літературній творчості Ф. Гарсія Лорки виявилось кілька паралельних тенденцій: фольклорно-літературна, фольклорно-міфологічна та експериментальна. Кожна з них домінувала в різні періоди життя письменника, але не заперечувала іншу. Їх взаємодія визначила яскравість поетичного світу митця. Свій творчий шлях Ф. Гарсія Лорка розпочав із літературної обробки андалуського фольклору – пісень, легенд тощо. Це засвідчили «Пісні» (1927), «Сюїти» (1928) та інші твори.

Під час трагічних подій Громадянської війни в Іспанії Ф. Гарсія Лорка ввійшов до групи письменників, що об'єдналися навколо антифашистського журналу «Жовтень». Він брав активну участь у суспільному житті Іспанії, не приховуючи своєї зневаги до жорстокого, насильницького режиму. Через це поета переслідували, у 1936 р. його було заарештовано і розстріляно на околиці Гранади.

Про царівну Місяцівну

Прийшла в кузню Місяцівна
в серпанковім покривалі,
хлопчик дивиться на неї –
краса очі пориває.
Має білими руками,
аж малому серце в'яне,
вислоняє, грішна й чиста,
тугі перса олив'яні.
«Тікай, тікай, Місяцівно,
бо як вернуться цигани,
накують із твого серця
намиста й перснів багато».
«Дай я, хлоню, потанцюю,
бо як вернуться чхавале,
ти з закритими очима
лежатимеш на ковадлі».
«Тікай, тікай, Місяцівно.
Чуєш, тупотять бахмати?»
«Ну-бо, хлоню, не топчися
по білі моїй крохмальній».

Битим шляхом скаче вершник,
мов у бубон в шлях бабаха,
а вже в кузні малий хлопчик

склепив віченьки бідаха.
Гаєм їхали цигани,
мусянджовії примари.
Очі мружили набакир,
рівно голови тримали.

А в тім гаю пугач пуга,
пугач пуга тоскно й жаско...
пливе небом Місяцівна,
за руку держить хлоп'ятко.
В кузні туж, у кузні лемент,
плачуть, голосять цигани,
а царівну Місяцівну
повивають хмари, хмари.

(Переклад Миколи Лукаша)

Зірка зайшла до кузні...

Зірка зайшла до кузні –
на тілі турнюр із нардів.
Дивиться, дивиться хлопчик,
здивляється, гарний.
Звихрилося повітря
рук швидким миготінням.
Зірки цинові перса
похитливі і невинні.
– Тікай, зоре, зоре, зоре,
бо прийдуть цигани. Щезни!
Відразу із твого серця
нароблять намиста й перснів.
– Облиш! А я потанцюю.
Вони лиш тебе побачать –
на наковні ти заплющиш
очиці свої хлоп'ячі.
– Тікай, зоре, зоре, зоре,
Я тупоти коней чую.
– Облиш! Білота крохмальна
нехай іще потанцює.

А вершник вже наїжджає,
б'ючи в барабан рівнини,
хлопчик склепив у кузні
навіки вічка невинні.
Під тінню олив цигани –
смаглява, як бронза, врода.
Вони примружили очі

і голови держать гордо.
Кричать настрашені сови –
і дерево – ой, співає!
На небо – з хлопчиком разом
зіронька впливає.
Всередині кузні плачуть
цигани: кричать і просять.
Заголосився вітер
по зірці голосить!

(Переклад Василя Стуса)

Гітара

Як заридала
моя гітара, –
розбилась досвітку
криштальна чара.
Ой заридала
моя гітара...
Хочу утішить –
надармо,
хочу утишить –
намарно.
Плаче, як вода,
що рине з яру,
плаче, як вітер,
що жене хмару.
Хочу впинити –
надармо,
вона ридає
за даллю.
Плаче пісок гарячий,
кличе біле латаття,
плаче стріла за ціллю,
вечір кличе світання,
плаче в голім гіллі
пташка остання.
А-ой, гітаро!
У серці п'ять ножів
одним ударом!

(Переклад Миколи Лукаша)

Гітара

Починається
плач гітари,
розбиваються

дзбани ранку.
 Починається
 плач гітари.
 Гамувати її –
 не варто.
 Не вгамуєш її –
 намарне.
 Монотонно,
 ніби хвиля, плаче гітара,
 ніби вітер над снігопадом,
 плаче гітара,
 не вгамуєш її –
 намарне.
 Так плаче за даллю марев
 півдня пісок гарячий –
 камелій благає білих.
 Так плаче стріла без цілі,
 так вечір без ранку плаче.
 На голім вітті вмирає
 вранішня перша птаха.
 О гітара,
 конає серце,
 на п'яти розіп'яте шпагах!

(Переклад Василя Стуса)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Випишіть із українських перекладів віршів Ф. Гарсія Лорки слова фольклорного походження. Поясніть їхнє значення. **Компетентності в природничих науках і технологіях. 2.** Робота в парах. Знайдіть інформацію про міфи різних народів, пов'язані з місяцем, та їхнє втілення в мистецтві. Як ви гадаєте, сюжет вірша «Про царівну Місяцівну» є готовим міфом чи створеним авторською уявою? Поясніть.

Предметні

Знання. 3. Які традиції Іспанії знайли відбиток у творчості Ф. Гарсія Лорки? **4.** Які фольклорні жанри він розробляв?

Діяльність. 5. Поясніть символічний смисл художнього образу гітари в однойменному вірші. **6.** З допомогою яких художніх засобів у вірші «Гітара» втілено мотиви кохання, ніжності, смерті, трагедії?

7. Розкрийте символічне значення місячного світла у вірші «Про царівну Місяцівну». **8.** Порівняйте вірші «Вільшаний король» Й.В. Гете і «Про царівну Місяцівну» Ф. Гарсія Лорки.

Цінності. 9. Якими постають Іспанія та її народ у поезії митця?

10. Які національні образи знайшли відбиток у творчості митця?

Росія
Олександр Олександрович Блок
1880–1921

Олександр Блок – видатний поет, драматург, перекладач, один із найскравіших представників російського символізму. Народився в м. Санкт-Петербурзі у дворянській родині, де панували наукові та літературні традиції. Дитинство майбутнього поета пройшло в будинку діда, відомого вченого-ботаніка, ректора Петербурзького університету А. Бекетова. У юні роки захоплювався театром, багато читав, пізніше зацікавився ідеалістичною філософією, особливо спадщиною В. Соловйова. О. Блок вважав, що все земне пізнається через звернення до небесного, вічного, а в особистій любові виявляється любов світова. Ідеї про Вічну Жіночність і Світову Душу знайшли відображення у циклі «Вірші про Прекрасну Даму» (1904). Але в період революційних подій О. Блок все більше відчуває жорстокий поступ історії. У поетичних циклах «Вільні думки» (1908), «На полі Куликівім» (1909), «Батьківщина» (1907-1916) він замислюється над історичними шляхами Росії, висловлює тривогу за майбутнє, що видається йому кривавим хаосом. І тим не менш у час невідворотних змін поет нагадував про вічні цінності, милосердя, культуру, які потрібно зберегти.

Незнайома

Щовечора над ресторанами,
Де шал гарячий не приглух,
Правує окриками п'яними
Весни хмільний і тлінний дух.

Удалині, в нудоті вуличній,
Над замиським затишшям дач,
Ледь золотіє крендель в булочній
І ріже слух дитячий плач.

І кожний вечір, за шлагбаумами,
Заламуючи котелки,
Серед канав гуляють з дамами
На всякий дотеп мастаки.

Там кочети скриплять над озером,
І чується жіночий виск,
А в небі, все схопивши позирком,
Байдуже скривлюється диск.

І мій єдиний друг, наморений,
В моїм видніє келишку
І, тайним хмелем упокорений,
Як я, таїть журбу важку.

А там, біля сусідніх столиків,
Лакеї заспані стирчать,
І пияки з очима кроликів
«In vino veritas!»¹ кричать.

І кожен вечір, в час умовлений
(Чи це не мариться мені?),
дівочий стан, шовками зловлений,
Пливе в туманному вікні.

Вона повільно йде між п'яними,
І все зажурена, одна,
Духами дишачи й туманами,
Сідає мовчки край вікна.

І віють давніми й оздобними
Повір'ями тугі шовки,
І брилик з перами жалобними,
І персні гарної руки.

Чудною близькістю закований,
За темну я дивлюсь вуаль –
І бачу берег зачарований
І чарами поійняту даль.

Мені всі тайнощі довірено
З чийось сонцем заодно,
І душу всю мою незмірену
Терпке пронизує вино.

І, сколихнувшись, пера струсячі
У мозку тріпотять моїм.
І очі сині-сині, тужачи,
Цвінуть на березі смутнім.

В моїй душі є скарб, і вручено
Від нього ключ лише мені!
Потворо захміліла й змучена,
Це правда: істина – в вині!

(Переклад Миколи Литвинця)

---

¹ Істина в вині! (лат.)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте переносне значення слів *скарб* і *ключ* в останній строфі вірша.

Компетентності в природничих науках і технологіях. 2. Про який «берег зачарований» мріє ліричний герой? Спробуйте описати (усно або письмово) цей берег.

Інформаційно-цифрова компетентність. 3. Знайдіть в Інтернеті текст оригіналу та інші переклади вірша «Незнайома». Порівняйте.

Уміння вчитися. 4. Намалюйте образ Незнайомої. Доберіть цитати.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 5. Доберіть до вірша «Незнайома» репродукції картин художників і музику. Прокоментуйте.

Екологічна грамотність і здорове життя. 6. Що не влаштувало ліричного героя в його середовищі? Знайдіть приклади сатири й іронії у вірші.

Предметні

Знання. 7. Розкрийте зв'язок О. Блока із символізмом.

8. У чому полягає символічний смисл образу Прекрасної Дами в ліриці О. Блока?

Діяльність. 9. Порівняйте образи Прекрасної Дами і Незнайомої.

10. Знайдіть художні засоби, які автор використовує у вірші «Незнайома» для характеристики міського світу.

11. Які живописні деталі створюють образ Незнайомої?

Цінності. 12. Який новий світ відкрила ліричному героєві Незнайомою? **13.** Порівняйте образи Незнайомої та сучасної жінки. У чому полягає привабливість кожної з них?

Анна Ахматова

1889–1966

Справжнє ім'я поетеси – Анна Андріївна Горенко. Вона представляє так звану «срібну добу» російської поезії. Почала писати уже в юному віці, згодом увійшла до акмеїстського угруповання «Цех поетів» й здобула визнання у тогочасних літературних колах. У перших збірках А. Ахматової «*Вечір*» (1912), «*Чотки*» (1914) переважала любовна тематика, романтичні настрої. Але вже у збірці «*Біла згряя*» (1917) з'явилися мотиви передчуття занепаду культури й непоправних втрат. У своїх віршах Анна Ахматова відтворила велику драму суспільства початку ХХ ст. Поєднання особистісних переживань із гострим усвідомленням національної долі, поступу історії зумовлює особливість індивідуального стилю поетеси. Анну Ахматову тривалий час звинувачували в декадентстві, її твори було заборонено друкувати, а члени її родини були репресовані. Лише в останнє десятиліття свого життя поетеса отримала визнання. Зокрема, її творчість була відзначена Міжнародною літературною премією «Етна-Таорміна» (Італія, 1964). Поетеса також стала почесним доктором літератури Оксфордського університету (Велика Британія).

«Довкола жовтий вечір ліг...»

Довкола жовтий вечір ліг,
Тремтить квітнева прохолода.
Ти запізнивсь на стільки літ,
Та радість буде там, де згода.

Присядь до мене ближче ти,
І подивись веселим оком:
Блакитні зошита листки –
Віршів моїх дитячі спроби.

Пробач, що сумно так жила
І сонце бачила несміло.
Пробач, пробач, що багатьма
Я багатьма переболіла.

(Переклад Світлани Жолоб)

«Думали: вбогі, немає у нас нічого...»

Думали: вбогі, немає у нас нічого,
А як стали втрачати одне за одним,
Що кожен день обертався
На поминальний день, –
То почали складати пісні
Про безмежну щедроту Божу
Та про наше колишне багатство.
(Переклад Світлани Жолоб)

Реквієм

*Ні, не під чужинним небозводом
Вирієм я тишила судьбу –
Я тоді була з своїм народом,
Там, де мій народ, на лихо, був.
1961*

Замість передмови

У страхітливі роки ежовщини я простояла сімнадцять місяців у в'язничних чергах у Ленінграді. Одного разу хтось «упізнав» мене. Тоді жінка з голубими губами, яка стояла за мною і яка, звісно, ніколи в житті не чула мого імені, спам'яталася від заціпеніння, що ним усі ми були скуті, і запитала мене на вухо (там усі розмовляли пошепки):

– А це ви можете описати?

І я сказала:

– Можу.

Тоді щось схоже на посмішку промайнуло тим, що колись було її обличчям.

1 квітня 1957, Ленінград

Посвята

У такому горі никнуть гори,
Кам'яніє тікищем ріка.
Незворушні лиш в'язниць затвори,
Поза ними «каторжанські нори»
І журба, як смерть, гірка.
Ще для когось, може, віє легіт,
Ніжне сонце за Неву спада –
Ми не знаєм, будневі підлеглі,
Чуєм лиш ключів іржавий скрегіт
Та важкий, державний крок солдат.
Дзвонять нам заутрені зловіщі.
Брук столичний одичів, знімів.
Збіжимось – мерці од нас живіші!
Сонце низько, та Нева у вічі
Зблискує надією в імлі.
Врешті – вирок... Сльози рятували:
Назавжди відрізнена од всіх,
Мов на площі – навзнак – згвалтували,
Пси у підворітні недорвали, –
Йдеш, немов сновида... В мертвий світ...
Де тепер сестриці безталанні
Двох моїх осатанілих літ?
Сніг сибірський, може, їм востанне
Шелестить з-під місяця й не тане?
Всім їм шлю прощальний свій привіт.

Березень 1940

Вступ

Це було в ті часи, як всміхався
Тільки мрець: розквитався – і рад.
Наче зайвий доважок, гойдався
При в'язницях своїх Ленінград.
А коли, одурілі від муки,
Уже ткалися в'язнів полки,
Їм уривчасту пісню розлуки
Паровозні ридали гудки.
Зорі смерті стояли над нами,
І безвинна судомила Русь
Під кривавими каблуками
І під шинами чорних «марусь».

1

Забирали тебе на світанку,
Мов на цвинтар, тебе провела.
Плачуть діти тобі наостанку,
На божниці свіча опливла.

На устах твоїх – крига ікони,
Смертний піт на чолі... Смертна мить...
Як стрілецькі знеславлені жони,
Під Кремлем буду вити і вить!

Осінь 1935, Москва

2

Тихо плине тихий Дін,
Жовтий місяць входить в дім.
Входить в шапці набакир.
Хлібний місяць, лютий мир.
В домі – голод і пітьма.
Хвора жінка в нім. Сама.
Мужа вбито. Син в тюрмі.
Хто заплаче по мені?

1938

3

Ні, не я, це за мене хтось інший страждає,
Я б так не могла, а лицедійство
Хай запинала чорні заступлять.
І хай винесуть ліхтарі...
Ніч.

1939

4

Уявити б тобі, насмішнице,
Чарівнице в своїм гурті,
Царськосільська весела грішнице,
Що тобі судилось в житті –
Під Хрестами, із передачею,
Дням і чергам втративши лік,
І твоєю сльозою гарячою
Новорічний скипається лід.
Осокір в'язничний гойдається,
Ні шелесне, а скільки там
Безневинних доль обривається...

1938

5

Сімнадцять місяців молю,
Чекаю без надій,
Але не знає кат жалю,
Жаданий сину мій.
Все переплуталось навік,
Не тямлю білий світ,

Хто звір у нім, хто чоловік,
Коли мій смертний звіт.
Лиш квіти, як цвіли, цвітуть.
Кадильний подзвін. І ведуть
У небуття сліди.
Пече в зіниці і зорить
Зловісний знак мені згори
Великої зізди.

1939

6

Тижні плинуть перебігли,
Що стряслося, не збагну.
Синку, як тобі в тюрму
Надивлялись ночі білі,
Все ще цідяться ущерть
Вірлим оком і жорстоким
Над твоїм хрестом високим
І нашіптують про смерть.

Весна 1939

7

Вирок

І діждала слова кам'яного,
Придавило груди, ще живі.
Що ж, була готова я до всього,
Здужаю і владу слів.

Нині в мене днина клопітлива:
Треба вбити пам'ять і любов,
Треба, щоб душа закам'яніла,
Треба вивчитися жити знов.

Що ж бо інше? Літо палко шепче,
Ніби свято за вікном гуде.
Здавна я передчувала все це –
Дім осиротілий, світлий день.

22 червня 1939

8

До смерті

Ти ж неминуче прийдеш – чом би й не тепер
Зарадити в страшній годині?
Чекаю. Двері навстіж. І вогонь помер.
Тобі що варт, простій і дивній,
Личину будь-яку нацупити? Прийди,
Ввірвись отруеним снарядам,
Чи з гиркою підстережи, немов бандит,
Чи задуши тифозним чадом.

Чи милу казку вигадай собі,
Майстриня, вправна в словоблудді, –
Бодай околиші побачу голубі
Й до смерті переляканих кербудів.
Мені вже все дарма. Клубочить Єнісей.
Вгорі Північна зірка сяє.
І синій виблиск люблених очей
Останнім жахом застилає.

19 серпня 1939, Фонтанний Дім

9

Вже чорне безуму крило
Душі вгорнуло половину,
Вогненне лле мені вино
І в чорну зваблює долину.

І я збагнула: переміг,
Йому я поступитись мушу,
Хоч безум наче вже й не мій,
Але мою конає душу.

В собі ні крихітки свого
Не дасть мені він врятувати
(Намарне впрохувать його,
На милосердя уповати):

Ні синову страшну сльозу,
Що випекла мені зіниці,
Ні день, який наслав грозу,
Ні мить побачення в в'язниці,

Ні прохолоду любих рук,
Ані розхвильні тіні липи,
Ні лагідний далекий звук –
Останні передсмертні схлипи.

4 травня 1940, Фонтанний Дім

10

Розп'яття

«Не рыдай Мене, Мати, во гробе зрящи...»

1

Хор янгольський великий час возславив,
Небесна твердь отверзлася вогнем.
Вітцю сказав: «Пощо Мене зоставив!»
А матері: «О, не рыдай Мене...»

1938

2

Магдалина билася, ридала,
Любий учень в горі кам'янів,
Лиш на Матір, що, німа, стояла,
Аніхто поглянути не смів.

1940, Фонтанний Дім

Епілог

1

Пізнала все: які спадають лиця,
Який з-під вік тече липучий страх,
Які страшні, незгойні запеклися
Клинописи страждання на щоках,
Який вівсяні і смолисті скроні
Зненацька осипає срібний сніг,
Догідно кривляться вуста безкровні,
Пересипає страх сухенький сміх.
Не милосердя лиш собі одній,
Для всіх благаю, хто стояв зі мною
Під люті стужі і в липневі дні
Під красною осліплою стіною.

2

Надходить урочий для помину час.
Я бачу, я чую, вчуваю всіх вас:
І ту, що надсилу до квартирки тяглась,
І ту, що недовго топтатиме ряст,
І ту, що легеньким волоссям – як дим –
Стріпнула: «Ходжу, як додому, сюди!»
Хотіла б згадати я всі імена,
Та віднято список, а де він – хто зна?
Широкий покровець зіткала я всім
Із бідних, у них же підслуханих слів.
Про них пам'ятатиму всюди й завжди,
Якої б мені не приспіло біди.
Коли ж мені стиснуть змордований рот,
Яким прокричав стомільйонний народ,
Хтось, може, нівроку, згадає мене,
На проводи тихо мене пом'яне.
Якщо ж у вітчизні, у нашій, трудній,
Поставити пам'ятник схочуть мені,
Я згодна, але заповіту мого
Не руште: край моря не ставте його,
Де я народилась, де сонце й пісок:
Останній урвався із морем зв'язок,
Ні в царськiм саду, при таємному пні,
Де постать дівоча ще мріє мені,

Поставте ось тут, де я триста годин
Стояла – й замок не відкривсь ні один.
Ось тут, бо і в смерті спасенній боюсь
Забути про гуркіт зловісних «марусь»,
Про двері, розчахнуті нагло у двір,
Про жінку, що вила, мов ранений звір.
Нехай мені з бронзових мертвих повік,
Як сльози, підталий покрапує сніг,
І голуб в'язничний туркоче в імлі,
І тихо Невою ідуть кораблі.

Березень 1940, Фонтанний Дім
(Переклад Володимира Затулівітра)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Поясніть пряме і переносне значення слова *реквієм*. Чому поетеса так назвала свою поему?

Компетентності в природничих науках і технологіях. 2. Спираючись на фінал поеми «Реквієм», з'ясуйте, в якому місці авторка хотіла б, щоб він був поставлений. Опишіть це місце.

Інформаційно-цифрова компетентність. 3. З допомогою Інтернету дослідіть місця, пов'язані з перебуванням А. Ахматової в Україні. Складіть літературну карту віртуальної екскурсії.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 4. Здійсніть невеличке дослідження щодо особливостей радянської культури і поясніть, чому творчість А. Ахматової не вписувалася в русло радянщини.

Предметні

Знання. 5. До якої літературної течії початку ХХ ст. належала А. Ахматова? Як це позначилося на її творчості?

6. Доведіть, що творчість поетеси була ширшою за змістом і поетикою, аніж акмеїзм.

7. Назвіть основні збірки письменниці. Як вони відтворюють історичні події й духовний стан суспільства початку ХХ ст.?

Діяльність. 8. Виразно прочитайте і проаналізуйте один із ваших улюблених віршів А. Ахматової. Якою постає у вірші образ ліричної героїні? Як авторка досягає правдивості й задушевності оповіді?

9. Визначте характерні риси індивідуального стилю А. Ахматової на прикладі прочитаних віршів.

10. Знайдіть у поемі «Реквієм» художні засоби відтворення народної трагедії.

11. Наведіть приклади лексики радянських часів, використаної в поемі «Реквієм», визначте її роль у тексті.

12. Охарактеризуйте біблійні образи в «Реквіємі».

Цінності. 13. Про які втрачені цінності пише у своїх творах А. Ахматова?

Володимир Володимирович Маяковський
1893–1930

Володимир Маяковський – яскравий представник російського футуризму. В юні роки брав участь у революційних процесах, які тоді відбувалися в Москві, кілька разів був заарештований, активно протестував проти тогочасного суспільного ладу. Деякий час займався живописом, але згодом увійшов до кола кубофутуристів і повною мірою присвятив себе літературній діяльності. Цікавився також драматургією, кінематографом, займався журналістикою. Починаючи з 1912-1913 рр., поет брав участь у виставках сучасного мистецтва, виступав із художнім читанням власних віршів, брав участь у публічних виступах разом із Д. Бурлюком та іншими членами футуристського угруповання «Гілея». Сміливі експерименти В. Маяковського у галузі художньої форми справили значний вплив на розвиток тогочасного мистецтва й стали прикладом для наслідування для подальших поколінь літераторів. Чимало його творів містили антивоєнні, сатиричні мотиви. Поступово В. Маяковський потрапив у літературну, а далі й ідеологічну ізоляцію: п'єси зняті з постановок, йому відмовлено у виїзді за кордон. Душевний стан поета погіршувався. А 14 квітня 1930 року В. Маяковський застрелився.

А ви могли б?

Я мапу дня переіначив,
хлюпнувши фарбу із стакана;
на блюді холодцю побачив
гостризну вилиць океану.
Я на лусці залізних риб
читаю кличі нових губ.
А ви
ноктюрн зіграць
могли б
на флейті водостічних труб?

(Переклад Дмитра Павличка)

А ви змогли б?

Я вмить закреслив карту буднів,
хлюпнувши фарбами зі склянок.
Відкрив я в холодці на блюді
вилицюватість океану.
З рибин на вивісках строкатих
читав я губ нових порив.
А ви
ноктюрн
змогли б заграти
на флейті заржавілих ринв?

(Переклад Платона Воронька)

Чи змогли б ви?

Одразу я розмазав карту будня,
плеснувши фарбою з стакану;
я показав на блюдці студня
овали вилиць океану.

А на лусці жерстянки-риби
зчитав я гуки свіжих губ.

А чи
ноктюрн заграють
Могли б ви
На флейті водогінних труб?

(Переклад Володимира Вакуленка)

Послухайте!

Послухайте!
Якщо зірки засвічують –
виходить – це комусь треба?
Виходить – хтось хоче, щоб вони були?
Виходить – хтось називає ці пювочки
перлинами неба?

І, надриваючись,
у заметілях полуденного пилу,
ввірвається до Бога,
спізниться боїться,
плаче гірко,
цілує йому жиясту руку,
просить –
щоб неодмінно була зірка! –
присягається –
не витрима цю беззоряну муку!

А потім
ходить ззовні спокійний,
та весь тривожний.

Говорить комусь:
«Адже тепер тобі нічого?

Не страшно?
Без ліхтаря?!»

Послухайте!

Адже, якщо зірки
засвічують –
виходить – без них комусь не можна?
Виходить – це необхідно,
щоб кожного вечора
понад дахами
загорялась хоча б одна зоря?!

(Переклад Кіри Шахової)

Послухайте!

Послухайте!
Та раз запалюють зорі –
значить – цього потребує людина?
Значить – хтось ще хоче,
щоб вони сіяли?
Значить – хтось ще називає
оці плювочки перлинами?
І, надсаджуючись,
в південного пилу завалах,
вдирається до Бога,
боїться, що зволікав,
плаче,
цілує йому жилаву руку,
просить –
щоб неодмінно була зоря! –
Клянеться –
не перенесе оцю беззоряну муку!
А потім
ходить стривожений,
та спокійний назовні.
І комусь говорить:
«Таж тепер тобі нічого?
Не страшно?
Так?!»
Послухайте!
Та раз запалюються
зорі –
значить – цього потребує людина?
Значить – дуже це необхідно,
щоби кожен вечір
над дахами
загоралась хоч одна зоря?

(Переклад Мирона Борецького)

Борг Україні

Чи знаєте ви
українську ніч?
Ні,
ви не знаєте української ночі!
Тут
небо
від диму
дедалі чорніш
і герб

зорею п'ятикутною
блискоче.
Де горілкою,
відвагою
і кров'ю
Запорозька
вирувала Січ,
загнуздавши
у дроти Дніпров'я,
скажуть:
– Дніпре,
сили нам позич! –
І Дніпро
по вусах дроту,
по пасах
електричний струм
несе
по корпусах.
Либонь, рафінаду
і Гоголь радий!
Ми знаєм,
чи курить Чаплін,
чи чарку хилить;
ми знаєм
Італії безрукі руїни;
Ми Дугласів галстук
напам'ять завчили...
А що ми знаєм
про лице України?
Знань
у росіянина
не глибока товщ –
тим, хто поруч,
пошани мало.
Знаємо лиш
український борщ,
знаємо ще
українське сало.
І з культури
знань не широченько:
окрім двох
уславлених Тарасів –
Бульби
та відомого Шевченка –
ані з місця руш,

як не старайся.
Притиснеш його –
дурницю зморозить,
викладе весь
вантаж розумовий:
візьме й розповідь
зо двоє курйозів,
анекдотів
української мови.
Я кажу собі:
товаришу москаль,
на Україну
жартів не скаль.
Вивчіть мову цю
зі стягів –
лексиконів мас повсталих, –
велич в мові цій
і простота:
«Чуєш, сурми заграли,
час розплати настав...»
Хіба є щось
звичайніше
й тихіше
за слово,
вигук від уживання, –
«слышишь»?!

Я
немало слів придумав вам,
важу їх,
і хочу,
аж розчуливсь,
щоб зробились
віршів
всіх моїх
слова
важучими,
як слово «чуєш».
На один копил
людей не ліч,
щоб сором
не виїв очі.
Чи знаємо ми українську ніч?
Ні,
ми не знаємо української ночі.

(Переклад Леоніда Первомайського)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте зміст риторичних запитань у віршах В. Маяковського:

- а) «А ви ноктурн змогли б заграти на флейті заржавілих ринв?»;
- б) «Послухайте! Якщо зірки засвічують – виходить – це комусь треба?»;
- в) «Чи знаєте ви українську ніч?».

2. Яке із цих висловлень не належить В. Маяковському? Установіть його автора. Поясніть, чому В. Маяковський увів «чуже» висловлення у власний вірш.

3. Про який *борг Україні* йдеться в однойменному вірші?

Математична компетентність. 4. Які світи протиставлені у віршах В. Маяковського «А ви змогли б?» і «Послухайте!»? Випишіть відповідну лексику. Складіть хмари-контрасти.

Інформаційно-цифрова компетентність. 5. З допомогою Інтернету з'ясуйте, імена яких діячів згадані у вірші «Борг Україні» і що вони означають в контексті твору.

Уміння вчитися. 6. Здійсніть власне розслідування трагічної загибелі В. Маяковського.

Соціальна та громадянська компетентності. 7. Які знання (тобто незнання) про Україну іронічно викриває В. Маяковський у вірші «Борг Україні»? До чого він закликає? Які негативні явища, змальовані В. Маяковським, існують і нині?

Предметні

Знання. 8. Визначте місце В. Маяковського в літературі російського авангарду.

9. У чому полягає новаторство поета?

Діяльність. 10. Визначте у віршах «А ви змогли б?» і «Послухайте!» способи зображення буденного і поетичного світів.

11. Охарактеризуйте образ ліричного героя ранньої лірики В. Маяковського.

Цінності. 12. Які нові ідеї щодо призначення митця й мистецтва приніс у поезію В. Маяковський?

Борис Леонідович Пастернак
1890–1960

У постаті Б. Пастернака поєдналися філософ, поет і музикант. У ранній період творчості захоплювався символізмом і футуризмом, але згодом відійшов від них, шукаючи власних засобів поетичного письма. Майстер філософської та пейзажної лірики, Б. Пастернак зробив значний внесок у розвиток поезії ХХ ст. Широко відомі його збірки «Сестра моя – життя» (1917), «Коли розгуляється» (1956-1959), роман «Доктор Живаго» (1945-1955). Володів кількома іноземними мовами, перекладав твори В. Шекспіра, Й.В. Гете, Ф. Шиллера, Р.М. Рільке, П. Верлена та інших авторів. Позиція Б. Пастернака, який завжди виступав на захист особистої і творчої свободи, не подобалася радянській владі. Багато представників інтелігенції на той час уже були репресовані. Поет усвідомлював, що й сам може стати жертвою тоталітарного режиму. Він навіть був змушений відмовитися від Нобелівської премії, якої був удостоєний 1958 р. за досягнення в галузі класичної поезії та прози. Однак навіть в епоху жорстокого терору, знищення мільйонів людей Б. Пастернак писав твори, де утверджував свободу людини, живий дух, які необхідно повернути світові.

Гамлет

Гул затих. Я вийшов на підмостки.
До одвірка тулячись, людську
Наслухаю долю в одголоску –
Що мені судилось на віку.

Прямо в мене цілить морок ночі
Тисяччю біноклів на осі.
Та, якщо лиш можеш, авва отче,
Чашу цю повз мене пронеси.

Я люблю твій задум і пристану
На тобою визначену роль.
Але інша нині йде вистава,
І на цей раз вибути дозволь.

Та готовий вже порядок дійства,
І не відвернути німоти.
Я один, повсюди лицемірство.
Вік прожить – не поле перейти.

(Переклад Юрія Буряка)

Гамлет

Гомін стих. Я став на краю кону,
Похилився у роздумі німім
І ловлю в далекім відгомоні –
Що то буде на віку моім.

Проти мене чорна темінь ночі –
Тисячі очей в сліпій лорнет.
Якщо тільки можна, Авва Отче,
Чашу цю від мене відверни.

Я люблю той задум Твій незламний
І я згоден роль оту нести,
Тільки зараз грають іншу драму,
І мене на цей раз відпусти.

Але все накреслено у слові
І фінал уже призначив Ти.
Я один крізь фарисейську повінь.
Вік прожить – не ниву перейти.

(Переклад Євгена Сверстюка)

«В житті я хочу до всього дійти...»

В житті я хочу до всього
Дійти – до сенсів,
В роботі, на шляху моім,
До донців серця.

До сутності всіх днів моїх,
До їх причини
Та до незнаних берегів,
До правд глибини.

Життя своє за пульс тримать
В подіях долі,
Кохати, думать, будувать
На виднокол!

Якби було б мені дано
Для рим натхнення,
Я б пристрасті терпке вино
Назвав на ймення.

Всі беззаконня та гріхи
Та біг по колу,
Долоні, руки, погляди,
Ніщо й ніколи.

Її б закон опанував,
У сенсах малих.
Її всім серцем карбував
Ініціали.

І я б народжував рядки
Тремтінням в скронях,
І липами цвіли б сади
Краса – в долонях.

Троянди б у віршах росли
Духмяним квітом
І сінокоси, і луги,
Громи над світом.

Шопен так музику відчув...
В етюдах – диво,
Фольварків, парків він почув
Гармоній зливи.

Нарешті – час для святкувань
У грі й тортурах.
Це – на вістрі моїх бажань
На лука струнах.

(Переклад О. Райської)

Зимова ніч

Мело, мело по всій землі,
Мело, сніжило.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

Злітався сніг і вирував
Перед шибками,
Так влітку на вогонь мошва
Летить роями.

Ліпила віхола на склі
Кружки і стріли.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

І протяг тіні хилитав,
І мимоволі
Схрестились руки і уста,
Схрестились долі.

І черевички з ніг самі
Упали м'яко.
І віск із нічника слізьми
На плаття капав.

Все поглинала на землі
Хуртеча біла.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

На свічку дихала імла,
Й спокуси сила
Хрестоподібно підняла,
Як ангел, крила.

І доки хуга по землі
Мела, сніжила,
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

(Переклад Леоніда Талалая)

Зимова ніч

Мело, мело по всій землі,
До небосхилу.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

Мов влітку комашня дрібна
Летить на світло,
Злітались роєм до вікна
Крупинки снігу.

Ліпила віхола на склі
Кружки та стріли.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

І стелю в відблисках ясних
Хрестили тіні:
Сплетіння рук, сплетіння ніг,
Двох доль сплетіння.

І падали туфельки дві
З легеньким стуком,
І лив сльозинки воскові
Нічник на сукню,

І все зникало в сивій млі,
В запонах білих.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

На свічку дмухала пільма,
І жар спокуси,
Мов ангел, два крила здіймав,
Хрестом зімкнувши.

Мело весь лютий тогоріч,
Мело й сніжило.
І все раз по раз на столі
Свіча горіла.

(Переклад Дмитра Куренівця)

Компетентності

Ключові

Компетентності в природничих науках і технологіях. 1. Проаналізуйте образ світла у вірші «Зимова ніч». Що він символізує?

Уміння вчитися. 2. Здійсніть дослідження історії присудження Б. Пастернакові Нобелівської премії.

Інформаційно-цифрова компетентність. 3. Поет Олександр Галич написав вірш «Пам'яті Б. Пастернака» (1966, заборонений в СРСР, опублікований на початку 1990-х років).

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 4. Знайдіть біблійні образи та мотиви у віршах Б. Пастернака. Прокоментуйте.

5. Поясніть звернення поета до образу Гамлета. Які роздуми допомагає втілити Б. Пастернакові цей герой В. Шекспіра?

6. Чи можна назвати ліричного героя Б. Пастернака Гамлетом ХХ ст.? Аргументуйте.

Предметні

Знання. 7. Які теми й проблеми порушуються у творчості Б. Пастернака?

Діяльність. 8. Поясніть, чому Б. Пастернака називають поетом-філософом.

Цінності. 9. Як ви розумієте пастернаківські вислови «дійти до самої суті», «здійснювати відкриття»? Що це означає для вас особисто?

Велика Британія Джордж Орвелл 1903–1950

Ерік Артур Блер, який пізніше обрав мистецький псевдонім Джордж Орвелл, уже з дитинства знав, що хоче стати письменником. Він народився в Індії, багато мандрував світом, деякий час жив і працював у Лондоні та в Парижі. Однак грошей постійно не вистачало, а видавці відмовлялися друкувати його твори, тож Ерік був вимушений підробляти продавцем у книжковій крамниці, шкільним учителем, мити посуд у місцевих ресторанах. У роки Другої світової війни працював журналістом, вів антифашистські радіопередачі на британському радіо.

Журналістський досвід Орвелла позначився і на його художньому стилі. Письменник стверджував, що вдалий художній текст, як і вдалий репортаж, має бути якомога чіткішим і зрозумілішим. Водночас, на думку Орвелла, прочитане має змусити читача задуматись і спонукати його до змін. Найвідоміші твори британського митця – «Колгосп тварин» (1945) і «1984» (1949) започаткували нові тенденції у літературі, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості й критичного мислення.

Колгосп тварин

Повість (*Уривки*)

Розділ I

Містер Джонс із ферми «Садиба» позачиняв на ніч курники, але з перепоею зовсім забув про годівниці. З ліхтарем у руці, що метлявся й кидав на землю тремтливу пляму світла, він, заточуючись, перетнув подвір'я, роззвуся біля вхідних дверей, тоді з барила у коморі зачерпнув останній на сьогодні кухоль пива й поплівся до ліжка, де вже хропла місіс Джонс.

Щойно у хазяйській спальні погасло світло, як по хлівах усе заворушилося й зашаруділо. Ще завидна прокотилася новина, що минулої ночі старому Майорові – білому породистому кнурові – привидівся чудернацький сон, і він чимшвидше хотів повідати його мешканцям ферми. Вирішили, що як тільки містер Джонс вгомониться на ніч, всі зберуться у великому хліві. Старий Майор (так його зазвичай називали, хоч на всіляких виставках він звався Віллінгдонським Красенем) зажив на фермі такої шани, що кожен ладен був змарнувати навіть годину сну, аби тільки почути про його незвичайний сон. (...)

Перечекавши, поки вляжеться гамір, Майор прокашлявся і почав:

– (...) У чому, власне, сенс нашого життя, товариші? Гляньмо правді у вічі: наше життя жалюгідне, виснажливе й недовге. Ми з'являємося на світ і отримуємо їжі рівно стільки, аби лише не здохнути. А ті з нас, хто придатний до роботи, мусять працювати до цілковитого виснаження; щойно ми стаємо непридатними, нас жорстоко і безжально ріжуть. Жодна тварина в Англії, якій більше року, не відає, що таке щастя і дозвілля. Жодна тварина в Англії не є вільною. Життя тварини – це злидні й рабство; отака вона, очевидна правда. (...)

То хіба не ясніше ясного вам, товариші, що всі нещастя наші через людську тиранію? Позбудьмося Людини, і плоди нашої праці належати-муть лише нам самим. І вже чи не наступного світанку ми стали б багатими і вільними. То що ж нам робити?! А треба нам трудитися вдень і вночі, душею і тілом, аби здолати людське поріддя! Тож мій заклик до вас, товариші, – Повстання! Не знаю, коли воно станеться, через тиждень чи через століття, але так само впевнено, як бачу цю билінку перед собою, бачу й те, що рано чи пізно справедливість переможе. (...)

Старий Майор прокашлявся і заспівав. (...)

*Худобо Англії та Вельсу,
Худобо всіх земних країн!
Почуй цю звістку про майбутні
Часи щасливих перемін!*

*День прийде, рано а чи пізно –
Ми скинемо Людини гніт,
І стануть враз поля англійські
Лише для ратиць і копит!*

*Із наших ніздрів зникнуть кільця,
Хомут – із шиї, путо – з ніг,
Остроги всі поіржавіють,
І не свистітиме батіг!*

*Тоді нечуваний добробут –
Пшениця, сіно й ананас,
Ячмінь, боби та конюшина –
Проллються зливою на нас!*

*Засяє яскравіше сонце,
Чистішим стане струміль вод,
І вітерець дмухне свіжіше
У день віднайдених свобод!*

*Для того дня усі працюймо,
Хоч нам до нього й не дожить,
Корови, коні, гуси й кури,
Наближуймо свободи мить!*

*Худобо Англії та Вельсу,
Худобо всіх земних країн!
Почуй цю звістку про майбутні
Часи щасливих перемін! (...)*

(Переклад віршів тут і далі Олександра Гриценка)

Розділ II

Через три ночі старий Майор помер. Після його смерті троє свиней – Сніжок, Наполеон і Пищик – опрацювали вчення старого кнура в цілісну систему, яку назвали Тваринізмом. Вони взяли на себе обов'язок навчати й організовувати інших тварин, які не усвідомлювали важливість Повстання проти людини.

Найбезглуздіші запитання ставила біла кобилка Моллі. Найперше вона запитала Сніжка:

– А після Повстання ще буде цукор?

– Ні, – впевнено відповів Сніжок. – Ми не маємо можливості виробляти цукор на фермі. Але тобі не потрібен цукор – ти їстимеш досхочу вівса й сіна.

– А можна буде, як колись, носити стрічки у гриві? – цікавилася Моллі.

– Товаришко, – відповідав Сніжок, – стрічки, які тебе так обходять, є ознакою рабства. Невже ти не розумієш, що свобода куди дорожча за стрічки?

Моллі погоджувалась, але в її голосі не вчувалося глибокого переконання. (...)

Найвідданішими послідовниками Тваринізму були коні Боксер і Конюшинка. Вони обоє були не надто спритними у справах, які потребували розуму, але, визнавши свиней за своїх проводирів, вони приймали все, що ті їм говорили, і на простих життєвих прикладах переконували в цьому інших. Вони брали незмінну участь у таємних зборах у хліві й виступали заспівувачами «Тварин Англії», пісні, якою завжди завершувалися збори.

Повстання відбулося значно швидше й легше, ніж будь-хто сподівався. На день Літнього сонцестояння містер Джонс і його наймити забули нагодувати тварин, і ті збунтувалися. В результаті короткої боротьби люди були змушені покинути ферму, а тварини знищили всі ознаки людського панування й почали господарювати самостійно. Ферму «Садиба» урочисто перейменували на «Колгосп тварин».

Сніжок і Наполеон звеліли принести драбину й приставити її до задньої стіни великого хліва. А тоді пояснили, що за три місяці навчання свиням пощастило звести принципи Тваринізму до Семи Настанов. І от ці Сім настанов зараз викарбують на стіні; вони становитимуть непорушний закон, яким відтепер і назажди мають керуватися усі тварини. (...)

СІМ НАСТАНОВ

Усяка двонога істота – ворог.

Усяка чотиринога або крилата істота – друг.

Жодна тварина не повинна носити одягу.

Жодна тварина не повинна спати в ліжку.

Жодна тварина не повинна вживати спиртного.

Жодна тварина не повинна вбивати іншу тварину.

Усі тварини рівні.

Усе було написано дуже ретельно, от тільки замість «друг» написали «друх», а в одному «у» хвостик загнули не в той бік, все ж інше цілком відповідало граматичним правилам. Сніжок прочитав написане вголос, і тварини, погоджуючись, закивали головами. А кмітливіші відразу взяли завчати Настанови напам'ять. (...)

Розділ III

Як же вони трудилися й сходили потом, аби заготувати сіна! Та їхні зусилля не були марними: врожай видався навіть щедріший, ніж вони сподівалися.

Часом робота давалася вкрай тяжко, адже знаряддя призначалися для людей, а не для тварин. Відчутним недоліком було й те, що жодна тварина не могла дати ради знаряддю, яке вимагало стояти на двох ногах. Але свині виявилися кмітливими, вони знаходили вихід із будь-якої скрути. Що ж до коней, то ті знали кожну п'ядь луки і, по суті, тямили в косінні та граблюванні куди краще, ніж Джонс та його челядь. Утім, свині самі не працювали, лише давали вказівки й керували іншими. Тож було цілком природно, що з їхньою обізнаністю на всьому вони перебрали на себе керівництво. Боксер і Конюшинка впряглися в косарку (звісно, вудила та віжки тепер виявилися зайвими) і без перепочинку ходили по лузі, а свиня, залежно від потреб моменту, покрикувала: «Н-но, товаришу!» або «Тпру, товаришу!» І кожна, навіть найменша, тварина косила, перевертала й згрібала сіно. Навіть качки і кури цілий Божий день пеклися на сонці, носячи в дзьобах жмутики сіна. І от косовиця завершилася навіть на два дні раніше, ніж це зазвичай вдавалося Джонсові з його наймитами. До всього, то був найбагатший врожай за всю історію господарства. Не було жодних втрат, бо гострозорі кури й качки повидзьобували все до останньої стеблини. І ніхто не вкрав і билинки. (...)

У неділю не працювали. Снідали на годину пізніше, ніж у будень, а після сніданку проводився незмінний ритуал. Спочатку піднімали прапор. У збруярні Сніжок знайшов стару зелену скатертину місіс Джонс і намалював на ній білою фарбою ратицю і ріг. (...) Зелений колір прапора, пояснював Сніжок, то зелені лани Англії, а ратиця з рогом означають Республіку Тварин, яка постане, коли людський рід буде остаточно переможено. Після підняття прапора всі марширували до великого хліва на загальні збори, що звалися Мітингом. Тут планували роботу на наступний тиждень, виносили та приймали резолюції. (...)

Сніжок запровадив Комітети тварин, які займалися різними питаннями суспільного життя, а також уроки читання й писання для всіх мешканців ферми. Та згодом виявилось, що деякі тварини були не в змозі запам'ятати абетку і Сім Настанов. Спеціально для них учення старого Майора було спрощено до однієї короткої формули: «Чотири ноги – добре, дві ноги – погано». Особливо це гасло подобалося вівцям.

Розділ IV

Людей налякало повстання у «Колгоспі тварин», тому вони не визнавали його. Згодом сільською місцевістю прокотилася хвиля заворушень: інші тварини теж повставали проти пригнічення. А містер Джонс, прагнучи відвоювати свою ферму, вирішив атакувати тварин. Але його спроба була невдалою.

Розділ V

(...) На розлогому пасовиську неподалік височів пагорб, найвища точка у Колгоспі. Оглянувши ґрунт, Сніжок заявив, що оце і є місце для вітряка, який обертатиме динамо-машину й забезпечуватиме Колгосп електроенергією. Вітряк освітлюватиме стійла й опалюватиме їх узимку, а також живитиме циркулярку, січкарню, бурякорізку та електродоїлку. (...)

Той вітряк розколов колгосп на два табори. Сніжок не приховував, що його буде важко збудувати. Треба тесати камінь, зводити з нього стіни, робити крила, тоді ще знадобляться динамо-машини і кабелі (про те, де їх дістати, Сніжок мовчав). Але він вважав, що за рік з цим можна впоратися. А тоді, казав він, ошадитиметься стільки праці, що тварини зможуть працювати лише три дні на тиждень. Наполеон, навпаки, доводив, що зараз найперше слід збільшувати виробництво кормів, бо, якщо гаяти час на вітряк, то всі передохнуть з голоду. Утворилися дві фракції під гаслами: «Ми – за Сніжка і триденний робочий тиждень!» і «Ми – за Наполеона й повні ясла!» Бенджамін був єдиним, хто не пристав до жодної фракції. Він не вірив ні в те, що побільшає корму, ні в те, що вітряк полегшить працю. «З вітряком чи без вітряка життя буде таким, як і було, себто поганим», – казав він. (...)

І от настав день, коли Сніжок завершив свої креслення. Наступної неділі на Мітингу мало стояти питання: бути чи не бути вітрякові.

Тварини зібралися у великому хліві, Сніжок підвівся і, не зважаючи на овече бекання, виклав свої міркування щодо вітряка. Тоді підвівся Наполеон. Він спокійно докинув, що вітряк – дурниці, і закликав голосувати проти і відразу сів. (...)

І відразу ж знадвору донісся моторошний гавкіт. У хлів заскочили дев'ять величезних псів у нашійниках з латунними шипами. Вони кинулися до Сніжка, який ледве встиг відскочити від роззявлених, вишкірених пащек. Він вискочив з хліва, а за ним погналися пси. Остовпілі й перелякані, тварини тиснулися у дверях, спостерігаючи за гонитвою. Сніжок мчав довгим пасовиськом, що вело до шляху. Мчав так прудко, як лише може мчати свиня. Та пси його наздоганяли. Раптом він послизнувся і здалося, що гончаки його наспіли. (...) Сніжок знову наддав ходи, відірвався на кілька дюймів, потім прослизнув у дірку в паркані й зник з очей.

Мовчазні й налякані, тварини почвалали до хліва. А ще за хвилю примчали пси. Ніхто не міг второпати, звідки взялися ці страховиська. Але невдовзі все з'ясувалося: то були ті цуценята, що їх Наполеон відібрав

у матерів і сам виховував. Ще не зовсім дорослі, вони, проте, були вже як телята і з вигляду кровожерні, наче вовки. Тримаючись Наполеона, вони – це всі помітили – махали біля нього хвостами точнісінько так, як колись собаки махали ними біля ніг містера Джонса.

Тепер уже Наполеон, а за ним і пси, вилізли на підвищення, де колись Майор виголошував останню промову. Він оголосив, що відтепер недільним Мітингам настав край. Вони зайві, сказав він, і тільки забирають час. Надалі всі питання Колгоспу розглядатиме спеціальний Комітет свиней на чолі з ним. Він засідатиме, а тоді повідомлятиме про свої рішення. Тварини, як і досі, у неділю вранці збиратимуться салютувати прапору і співати гімн «Тварини Англії», а також отримувати завдання на тиждень, а ніяких дебатів більше не буде. (...)

Після того Пищика послали у хлів розтлумачити нові правила.

– Товариші, – сказав він. – Гадаю, кожна тварина в Колгоспі схвалює жертвність товариша Наполеона, що добровільно взяв на себе цю невдячну місію. Не думайте, товариші, що керувати – аж так приємно. Навпаки, це непомірна й тяжка відповідальність. Ніхто несхитніше за товариша Наполеона не вірить у те, що всі тварини рівні. Він з превеликою радістю надав би вам можливість самим ухвалювати рішення. Але ви можете інколи помилятися. І де ми тоді опинимося, товариші? Припустімо, ви підтримали б Сніжка з його маячнею щодо вітряка. А Сніжок, як ми тепер бачимо, нічим не кращий від злочинця. (...)

Того вечора Пищик неголосно пояснював тваринам, що Наполеон насправді й не виступав проти вітряка. Навпаки, він із самого початку обстоював цю ідею. А те, що накреслив Сніжок на підлозі інкубатора, по суті, запозичено з паперів Наполеона. Отже, вітряк – власне творіння Наполеона. Чому ж він тоді, спитав хтось, так проти нього виступав? Рильце Пищика набуло лукавого виразу. То, відповідав він, товариш Наполеон схитрував. Він лише вдавав, що виступає проти вітряка, аби позбутися Сніжка, цього пройдисвіта, що згубно на всіх впливав. А зараз, коли Сніжок не заважає, задум можна втілювати й без нього. Це, сказав Пищик, і є тим, що зветься тактикою. І, кілька разів повторивши: «Тактика, товариші, тактика!», аж підстрибуючи й весело помахаючи хвостиком-бубликом. Не всі достеменно знали, що те слово означає, але Пищик говорив так переконано, а троє псів за ним так погрозово шкірилися, що всі без зайвих запитань прийняли його пояснення.

Розділ VI

Упродовж усього того року тварини працювали, як каторжні. Але почувалися щасливими й не зупинялися перед жодним зусиллям чи жертвою, усвідомлюючи, що все те робиться не для збіговиська ледачих і злодійкуватих людей, а задля їхнього ж блага і блага тих, хто прийде після них.

Весну й літо вони працювали по десять годин на день, а в серпні Наполеон оголосив, що і в неділю пополудні треба працювати.

Ця робота винятково добровільна, але тому, хто відмовиться, удвічі зменшать пайку. (...)

З вітряком виникли несподівані труднощі. На фермі була добра каменоломня вапняку, а в одній із господарських будівель виявили достатньо піску й цементу, тож усі будівельні матеріали були під рукою. Але постала проблема, яку тварини не зразу змогли вирішити: розбивати каміння на потрібні шматки. Здавалося, тут вистачить лише кайл та ломів, якими ніхто не вмів користуватися, бо жодна тварина не могла стояти на задніх кінцівках. Лише по тижнях марних потуг комусь сьїгнула рятівна ідея – використати силу тяжіння. (...) Годі було обійтися без Боксера, який, здавалося, був сильніший за всіх інших тварин разом узятих. Коли валун сповзав схилом униз, тягнучи за собою тварин, які розпачливо кричали, саме Боксер налягав на свій канат і зупиняв валун. Вони не приховували захвату, дивлячись, як він, важко дихаючи, дюйм за дюймом видирався вгору, як напружується, риючи копитами землю, як лисніють від поту його могутні боки. Часом Конюшинка його остерігала, мовляв, працюй обережніше, не надірвись, але Боксер її не слухав. На всі застороги він відповідав своїми двома гаслами: «Я працюватиму ще завзятіше» та «Наполеон завжди правий». Він попрохав півня, щоб уранці той будив його не на тридцять, а на сорок п'ять хвилин раніше. А вільної часини, хоч їх тепер і було обмаль, сам рушав до каменоломні, набирав візок потрошеного каменю і самотужки волів до вітряка. (...)

Наполеон оголосив, що відтепер їхній Колгосп торгуватиме з сусідніми фермами, щоб отримати необхідні господарські матеріали. Він також найняв повіреного – містера Вімпера, який мав допомагати тваринам спілкуватися з зовнішнім світом.

На ту пору якось несподівано свині зробили будинок своєю резиденцією. І тварини знову невиразно пригадали, нібито колись щодо цього теж приймалося певне рішення. І знову Пищик мусив їх перекопувати, що такого не було і не могло бути. Вкрай необхідно, казав він, щоб свині, цей мозок ферми, мали тиху місцину для своєї напруженої роботи. Та й вождю за рангом – так він останнім часом називав Наполеона – більш підходить жити в будинку, аніж у свинарнику. Проте, почувши, що свині не лише їдять на кухні, а й використовують вітальню для відпочинку і сплять у ліжках, деякі тварини занепокоїлися. Боксер розвіяв свої сумніви звичним «Наполеон завжди правий», але Конюшинка, якій здавалося, що вона добре пам'ятає категоричне застереження щодо ліжок, подалася до Настанов і спробувала у них розібратися. Переконавшись, що в написаному вона знає лише окремі літери, вона гукнула Мюріел.

– Мюріел, – попрохала вона, – прочитай-но мені Четверту Настанову. Невже там нічого не говориться щодо спання у ліжку?

Хоч і не без труднощів, Мюріел прочитала Настанову.

– Тут пишеться: «Жодна тварина не повинна спати у ліжку з простирадлами», – виголосила вона. (...)

Настав листопад з його лютими південно-західними вітрами. Будівництво довелося припинити, бо стало надто волого, щоб розмішувати розчин. А однієї ночі здійнялася така страхітлива буря, що ферма двигтіла й трусилася аж до підмурків, а з даху на хліві зірвало кілька черепичин. (...) Вранці, вийшовши надвір, усі побачили, що флагшток зламано, а в'яз у кінці саду, немов редиску, вивернуло з корінням. Ледве вони це помітили, як у кожного з грудей вихопився розпачливий зойк. Їхнім очам постало жахливе видовище – вітряк лежав у руїнах. (...)

Наполеон, час від часу принохуючись, мовчки походжав туди й сюди. Його хвостик настовбурчився і смикався з боку в бік, що означало інтенсивну розумову працю. Зненацька він зупинився, мовби йому щось сьайнуло.

– Товариші! – спокійно проказав він. – Ви знаєте, хто це зробив? Ви знаєте того страшного ворога, що прийшов уночі й зруйнував наш вітряк? СНИЖОК! – зненацька ревував він. – Це зробив Сніжок! Щоб розладнати наші задуми й помститися за ганебне вигнання, цей зрадник прокрався під пеленою ночі й, засліплений злобою, сплюндрував нашу цілорічну працю. Товариші, отут, на цьому місці, я оголошую Сніжкові смертний вирок. Кожен, хто допоможе виконати вирок, отримає «Тварину-Героя II ступеня» і два відра яблук. І ще чотири відра яблук тому, хто схопить його живцем. (...)

Розділ VII

Зима була суворою. Тварини з усіх сил відбудовували вітряк, їжі не вистачало, мешканці ферми часто голодували, але свині приховували це від зовнішнього світу. Одного дня Наполеон оголосив, що у курей, які почали нестися, забиратимуть яйця на продаж. Кури запротестували, але їх швидко втихомирили.

А навесні виник новий клопіт. Сніжок потай уночі провідує ферму! Тварини так занепокоїлися, що не могли спокійно спати у своїх стійлах. Казали, нібито щоночі, коли западає темрява, він проникає на ферму і чинить усіляку шкоду. Краде зерно, перекидає бідони з молоком, б'є яйця, витоптує грядки з розсадою, обгризає фруктові дерева. Хай яка прикрість ставалася, її неодмінно валили на Сніжка. (...) Подейкували, що навіть шури, які тієї зими особливо дошкуляли, перебувають у злочинній змові зі Сніжком.

Наполеон віддав наказ усебічно розслідувати підривну діяльність Сніжка. У супроводі псів він вийшов ретельно проінспектувати господарські будівлі. Інші тварини ступали за ними на шанобливій відстані. Наполеон чи не шокроку зупинявся і нюшив землю, шукаючи Сніжкові сліди, які, за його власними словами, він міг розпізнати на нюх.

Винюхував у кожному закутку: у хліві, корівнику, курятнику, на городі. І знаходив їх ледь не всюди. Мало не вткнувшись рилом у землю, він кілька разів втягував повітря, а тоді не своїм голосом вигукував: «Сніжок був тут! Я виразно чую його запах!» На саме слово «Сніжок» пси починали гарчати й шкіритися, і їхні гострі ікла наганяли на всіх невимовний жах. (...)

– Наш вождь, товариш Наполеон, – з притиском мовив Пищик, – категорично заявив, категорично, товаришу, що Сніжок давно продався Джонсові, ще тоді, коли ніхто й не думав про Повстання.

– Хіба що так, – здався Боксер. – Якщо це каже товариш Наполеон, то так воно, певно, й було.

– Оце правильний висновок, товаришу! – вигукнув Пищик, та всі помітили, як він люто зиркнув на Боксера своїми неспокійними оченятами.

Пищик повернувся, щоб іти, а тоді раптом спинився і вагомо додав:

– Я застерігаю кожного – пильуйте. Бо є підстави вважати, що серед нас можуть бути таємні агенти Сніжка!

Через чотири дні надвечір Наполеон звелів усім зібратися у дворі. Коли всі зійшлися, з будинку вийшов Наполеон. На ньому було дві медалі (нещодавно він нагородив себе «Твариною-Героєм I ступеня» і «Твариною-Героєм II ступеня»). Його супроводжували дев'ять вгодованих псів, які гасали коло нього і так гарчали, що у всіх присутніх від того аж мороз сипав шкірою. Потім, најачившись, вони застигли, ніби очікуючи на щось жакливе.

Наполеон зупинився і окинув присутніх похмурим поглядом. А потім зненацька пронизливо запищав, пси метнулися вперед, ухопивши за вуха чотири свині, які заверещали від болю й жаху, і приволокли до ніг Наполеона. Свинячими вухами текла кров, а пси, скуштувавши крові, наче показалися. На диво всім, троє з них кинулися до Боксера. Побачивши те, Боксер виставив величезне копито і, перехопивши на льоту одного пса, пришпилів його до землі. Пес жалібно заскавчав, двоє інших, підібгавши хвости, кинулися геть. Боксер глянув на Наполеона, ніби питаючи, як бути – доконати пса остаточно чи відпустити. Наполеон, перемінівшись на морді, різко звелів Боксерові відпустити пса. Боксер підняв копито, і потовчений пес, підвиваючи, здимів.

Запала моторозна тиша. Четверо свиней чекали й тремтіли, у кожної був винуватий вираз писку. Тоді Наполеон закликав їх зізнатися у своїх злочинах. То були ті самі четверо підсвинків, що виступали проти скасування Наполеоном недільних мітингів. І вони відразу ж самі зізналися, що таємно спілкувалися зі Сніжком, поки його не вигнали. І що допомагали йому руйнувати вітряк, що укладали з ним угоду на передачу ферми містерові Фредеріку. І додали, що Сніжок сказав їм по секрету, нібито він не один рік був таємним агентом Джонса. Після таких зізнань пси порозривали їх на шматки, а Наполеон зловісно запитав: чи не хоче іще хтось у чомусь зізнатися.

Три курки, ватажки невдалого яєчного бунту, виступили наперед й розповіли, що їм уві сні являвся Сніжок і підбивав не коритися наказам вождя. Їх теж роздерли. Тоді вийшов гусак і зізнався, що на минулі жнива приховав шість кукурудзяних качанів: він їх потай поїв уночі. (...) Зізнання й страти росли доти, доки біля ніг Наполеона не вироста гора трупів, а у повітрі не повис запах крові, чого не траплялося ще з часів Джонса.

(...) Зі слізьми на очах Конюшинка дивилася з пагорба на долину. Якби вона могла, то сказала б, що коли вони кілька років тому повстали проти людей, то ставили собі зовсім іншу мету. Коли старий Майор закликав їх до Повстання, то тієї ночі їм уявлялися зовсім не жахіття і не кровопролиття. Якщо вона й уявляє якесь майбутнє, то як суспільство рівноправних тварин без голоду й батога, де кожен працює за здібностями, а дужий захищає слабшого, як-от вона, зігнувши ногу, прихистила останній виводок каченят у ніч, коли виступав Майор. Натомість, незрозуміло як, дожилися до часів, коли лячно сказати те, що думаєш, коли мусиш дивитися, як шматують твоїх товаришів, які зізналися у страшних злочинах. В її голові не виникло й думки про повстання чи непокору. Вона знала, що навіть за таких обставин жити куди краще, ніж за Джонса, і що насамперед слід пильнувати, аби не повернулися люди. Хай би що сталося, вона буде лояльною, ревно працюватиме, виконуватиме всі накази і визнаватиме Наполеона вождем. Та все ж не цього вона сподівалася і не заради цього тяжко працювала, як всі інші. Не для цього вони зводили вітряк і підставляли себе під Джонсову рушницю. Так вона міркувала, але їй бракувало слів, щоб це висловити.

Нарешті, відчуваючи, що це якоесь замінить неслухняні слова, вона заспівала «Тварини Англії». Всі довкола підхопили гімн і проспівали його тричі від початку до кінця. Вкрай мелодійно, але повільно й скорботно, як ще ніколи досі не співали.

Щойно вони закінчили співати втретє, як у супроводі двох псів нагодився Пищик. Увесь його вигляд свідчив, що він має повідомити щось вкрай важливе. Він оголосив, що спеціальним указом товариша Наполеона скасовується гімн «Тварини Англії». Відтепер його заборонено співати.

Тварин це приголомшило.

– Але чому? – запитала Мюріел.

– Товаришко, у цьому відпала потреба, – холодно кинув Пищик. – «Тварини Англії» була піснею Повстання, а Повстання успішно завершено. Останній його акт – страта зрадників сьогодні пополудні. Знищені як зовнішні, так і внутрішні вороги. У «Тваринах Англії» ми виражали прагнення кращого суспільства. Але таке суспільство вже побудоване. Тож і не дивно, що цей гімн втратив будь-який сенс.

Попри неабиякий переляк, деякі тварини, певно, й запротестували б, та вівці якраз забекали своє «Чотири ноги – добре, дві ноги – погано», це тривало кілька хвилин і в цей час годі було щось казати.

Отож «Тварин Англії» більше не виконували. Натомість поет Мінімум склав іншу пісню, яка починалася словами:

*«Колгосп тварин»! «Колгосп тварин»,
Ти нас ведеш до кращих змін! (...)*

Розділ VIII

За кілька днів, коли трохи влігся викликаний стратами жах, дехто пригадав, чи, як йому здалося, що пригадав, ніби Шоста Настанова проголошувала: «Жодна тварина не повинна вбивати іншу тварину». І хоч ніхто не виявляв бажання згадувати про неї при свинях чи собаках, ніяк не зникало відчуття, що скоєні вбивства їй суперечать. Конюшинка попрохала Бенджаміна прочитати їй Шосту Настанову, і коли той звично відповів, що не бажає встрявати у такі справи, вона привела Мюріел, і та прочитала їй Настанову. А в ній мовилося: «Жодна тварина не повинна вбивати іншу тварину без причини». Чомусь усім якось випали з пам'яті останні два слова. Тепер вони впевнилися, що заповіді не порушено, бо, звісно ж, зрадників, які змовилися зі Сніжком, було за що вбивати.

Увесь той рік тварини працювали навіть ревніше, ніж доти. Перебудувати вітряк з удвічі товщими стінами і запустити його у призначений день, та ще й займаючись щоденними справами Колгоспу – все це вимагало велетенських зусиль. Іноді тваринам здавалося, що вони і працюють довше, і харчуються анітрохи не краще ніж за Джонса. Недільними ранками Пищик з довгої смужки паперу, затиснутої у ратиці, зачитував їм цифри, доводячи, що виробництво продукції в кожному конкретному випадку збільшилося на 200, 300, а то й 500 відсотків. Тварини ж не бачили причини не вірити йому, тим паче що вони не могли виразно пригадати умови, які були до Повстання. Та все ж траплялися дні, коли вони відчували, що краще б замість тих цифр було більше їжі. (...)

Знайшовши запас деревини на фермі, Наполеон вирішив її продати одному з сусідських фермерів. Він вів переговори то з містером Фредеріком, то з містером Пілкінгтоном, і врешті-решт продав деревину Фредерікові. Але виявилось, що той його обманув. Конфлікт між людьми й тваринами загострився, і люди підірвали вітряк, збудований тяжкою працею. Приблизно в той час свині натрапили на ящик віскі в коморі, а П'ята Настанова стала звучати так: «Жодна тварина не повинна вживати спиртного надміру».

Розділ IX

Життя на фермі не ставало легшим: їжі так само не вистачало, до того ж потрібні були гроші, щоб закупити вапно, цеглу, пісок, свічки для будинку, гас для ламп, цвяхи, мотузки, вугілля та інші матеріали. Але свиням велося непогано, і вони не голодували, на відміну від інших тварин.

(...) Побільшало співів, промов і процесій. Наполеон звелів раз на тиждень проводити Стихійну Демонстрацію, на якій мали відзначати битви й звитяги «Колгоспу тварин». У призначений час тварини полишали роботу й марширували військовими шерегами по колгоспних територіях. Свині на чолі, а за ними – коні, корови й вівці і останніми – птахи. Пси ступали обабіч процесії, а попереду всіх викроковував Наполеонів чорний півень. Боксер і Конюшинка завжди несли зелений прапор з ратицею та рогом і гаслом «Хай живе товариш Наполеон!» На честь Наполеона декламувалися вірші, Пищик повідомляв усі подробиці нечуваного зростання виробництва продуктів, а потім стріляли з рушниці. Вівці були найактивнішими учасниками Стихійних Демонстрацій, бо якщо хтось дорікав (як іноді траплялося, коли поблизу не було свиней чи собак), що марнується час, чи що йому нудно стояти і мерзнути, то вівці глушили все потужним беканням: «Чотири ноги – добре, дві ноги – погано». Та загалом, тварини любили такі урочистості, їх тішило зайве нагадування, що вони самі собі господарі, що трудяться для свого власного блага. Отож пісні, процесії, Пищикові цифри, рушничні постріли, кукурікання півня, тріпотіння прапора хоч ненадовго відганяли думки про порожні шлунки. (...)

Від виснажливої роботи Боксер захворів – одного дня він просто впав і не підвівся. Свині пообіцяли влаштувати його у місцевий шпиталь.

Два дні Боксер лишався у стійлі. Свині прислали велику пляшку з ліками рожевого кольору, яку знайшли в аптечці у ванній, і Конюшинка двічі на день після їжі поїла ними Боксера. Увечері вона лежала в стійлі і розмовляла з ним, тоді як Бенджамін відганяв мух. Боксер удавав, що не особливо переймається. Якщо він швидко одужає, то може сподіватися, що проживе ще років зо три: він чекає тих погідних днів, коли зможе пастися у закутку великого пасовиська. А тоді матиме час і для навчання та інтелектуального розвитку. Він зізнався, що хоче решту життя присвятити двадцяти двом літерам, яких йому досі не вдавалося досягнути.

Але Бенджамін та Конюшинка могли провідувати Боксера лише після роботи. А десь опівдні по нього приїхав фургон. Всі саме під наглядом свині прополювали ріпу, коли з подивом побачили, як від хлівів до них щодуху мчить Бенджамін і щось горлає. Вони вперше бачили Бенджаміна таким збудженим, як і те, що Бенджамін щодуху гасає.

– Мерщій! Мерщій! – гукав він. – Мерщій сюди! Вони забирають Боксера!

Незважаючи на свиню, тварини кинули роботу й помчали до хлівів. Таки справді, у дворі стояв великий критий фургон, у нього були впряжені двоє коней. З одного боку на фургоні був напис, а візникував хитруватий чоловік з насунутим на очі капелюхом. Боксерове ж стійло було порожнє.

Тварини з'юрмилися навколо фургона.

– До побачення, Боксере! – гукали вони. – До побачення!

– Дурні! Дурні! – заволав Бенджамін, стрибаючи навколо них і б'ючи копитцями об землю. – Дурні! Та ви погляньте, що написано на фургоні!

Тварини притихли. Мюріел по літерах почала читати напис, але Бенджамін відштовхнув її і сам посеред мертвої тиші прочитав його:

– «Елфред Сіммондз, коновал і клеєвар, Віллінгдон. Гендляр шкурами, кістковим борошном і щенятами». Невже не розумієте, що це означає? Вони ж забирають Боксера на шкуродерню.

Тварини скрикнули від жаху. Чоловік на козлах раптом шмагонув коней, і фургон рвонув з подвір'я. З розпачливими риками всі кинулися навздогін. Конюшинка вирвалася вперед, але фургон помчав швидше. Конюшинка на своїх товстих ногах силкувалася скакати ще швидше, але спромоглася лише на легенький галоп.

– Боксере! – гукала вона. – Боксере! Боксере! (...)

Але фургон швидко мчав, віддаляючись від них. Хтозна, чи почув Боксер Конюшинку. Але за хвилину його голова зникла у віконці і у фургоні почулося гупання копит: то Боксер намагався вирватися на волю. Колись від кількох ударів Боксерових копит фургон розлетівся б на друзки. Та ба! Сили полишали його, і невдовзі удари копит ослабли, а тоді й зовсім стихли. (...)

Через три дні стало відомо, що, незважаючи на всю допомогу, яку лише можна було йому надати, він таки помер у віллінгдонському шпиталі. Пищик усім оголосив цю новину. Він сказав, що до останньої хвилини залишався з Боксером.

– Це була найзворушливіша мить у моєму житті! – піднявши ратицю, Пищик утер сльозу. – Я до кінця стояв біля його ліжка. Останнє, що він сказав, напруживши всі сили, це те, що єдине, за чим він жалкує, що не побачить готового вітряка. «Уперед, товариші! – шепотів він. – Уперед в ім'я Повстання. Хай живе «Колгосп тварин»! Хай живе товариш Наполеон! Наполеон завжди правий!» Отакими були його останні слова, товариші.

Тут Пищик несподівано вмовк і підозріло заозирався на всі боки.

А потім продовжив, що коли забирали Боксера, нібито ширилися безглузді й злісні чутки. Бо на фургоні, яким відвозили Боксера, дехто помітив слово «Коновал». І через це зробив хибний висновок, що Боксера нібито відправляють до шкуродерні. Тяжко повірити, зітхнув Пищик, щоб хтось із тварин докотився до такого. Вони ж не думають, обурено вигукував він, підстрибуючи і вимахуючи хвостиком, що улюблений вождь товариш Наполеон здатний на таке? Насправді ж усе дуже просто: фургон раніше належав живодерові, але потім його придбав ветеринар і не встиг зафарбувати старої назви. Тому й виникло це непорозуміння. (...)

У день поминальної учти з Віллінгдона приїхала підвода бакалійника й привезла великий дерев'яний ящик. Тієї ночі було чути оглуш-

ливий спів, а потім – щось схоже на люту сварку, яка близько одинадцяті завершилася дзенькотом розбитого скла. Наступного дня й до обіду будинок наче вимер, і поширилися чутки, що свині десь роздобули грошей на ще один ящик віскі.

Розділ X

Урешті-решт не залишилося в живих майже нікого з тварин, які пам'ятали Повстання. Вони або померли від старості, або постраждали під час репресій, а нові мешканці «Колгоспу тварин» не задумувалися над режимом, який було там встановлено.

Якось на початку літа Пищик звелів вівцям рушати за ним і привів на поросле молодими берізками пустирище у кінці ферми. Там вони під наглядом Пищика цілий день об'їдали листочки. Увечері він зібрався додому, а оскільки було ще тепло, то вівцям порадив заночувати тут. Вівці пробули там цілий тиждень, і у ці дні їх взагалі ніхто не бачив. А Пищик більшу частину дня проводив з ними. Він казав, що навчає їх нові пісні, тож не хоче, щоб їм заважали.

Погідного вечора, коли вівці нарешті повернулись, а інші тварини після трудового дня посходилися до своїх хлівів, надворі перелякано заіржав кінь. Тварини аж позаклякали від страху, бо то іржала Конюшинка. Коли знову почулося іржання, всі зірвалися з місця й гуртом влетіли до двору. Там вони й побачили, від чого так несамовито іржала Конюшинка.

Подвір'ям на задніх ногах ішла свиня.

Так, то був Пищик. Трохи незграбно, ще не зовсім вправно утримуючи свою тушу прямо, проте з дивовижною рівновагою він крокував через двір. А за хвилину з будинку потяглася вервечка свиней – і всі на задніх ратицях. У декого це виходило краще, у декого гірше, дехто трохи заточувався і норовив на щось зіпертися, проте всі вони успішно пройшлися двором. І відразу ж потому розлігся оглушливий гавкіт і почулося пронизливе кукурікання чорного півня. Велично виставившись і пихато позираючи довкола, надвір вплив сам Наполеон в оточенні метушливих псів.

У ратиці він тримав батіг.

(...) Саме цієї миті, ніби за командою, несамовито забекали вівці:

– Чотири ноги – добре, дві ноги – ще краще! Чотири ноги – добре, дві ноги – ще краще! Чотири ноги – добре, дві ноги – ще краще!

Так тривало хвилин п'ять. А коли вівці нарешті втихомирилися, вже нічого було й протестувати, бо свині встигли повернутися в будинок.

Бенджамін відчув, як чийсь ніс ткнувся йому у плече – то була Конюшинка. Її старечі очі наче ще більше потьмянішали. Вона мовчки й лагідно потягла його за гриву й повела в кінець великого хліва, де були Сім Настанов. Якусь хвилину вони стояли й дивилися на замазану дьогтем стіну з білими літерами.

– У мене слабкий зір, – мовила Конюшинка. – Хоч я й замолоду ледве прочитала б, що там написано. Але мені здається, що ніби стіна не така як була. Бенджаміне, чи Сім Настанов такі ж, як і раніше?

Уперше в житті Бенджамін порушив своє правило й уголос прочитав написане на стіні. Проте тепер там була одна-єдина заповідь, і вона провіщала:

*УСІ ТВАРИНИ РІВНІ
АЛЕ ДЕЯКІ ТВАРИНИ РІВНІШІ*

(...) Через тиждень по обіді у Колгосп приїхало кілька візків: то прибула делегація сусідів-фермерів на оглядову екскурсію. Вони ходили територією Колгоспу і захоплювалися побаченим, а надто вже вітряком. Тварини саме сумлінно прополювали ріпу. Не знаючи, кого їм більше боятися – свиней чи нежданих відвідувачів, вони навіть не наслідувалися звести погляди.

А увечері з будинку линули регіт і співи. І той гармидер пробудив у тварин цікавість. Що ж там таке трапилось, що тварини знайшли спільну мову з людьми? і вони стали якомога тихіше підкрадатися до садка за будинком. (...)

Містер Пілкінгтон (...) сказав, що його, як і всіх присутніх тут, дуже тішить усвідомлення, що настав край взаємній недовірі і чварам. Була пора – не те щоб він чи хтось із присутніх тут її схвалював – але була така пора, коли на шановних керівників «Колгоспу тварин» люди-сусіди дивилися якщо не вовком, то з певним острахом. (...) Чимало фермерів передчасно вирішили, що на такій фермі запанує дух вседозволеності й анархії, побоювалися небажаного впливу на власних тварин і навіть на людей-робітників. Але тепер усі ці сумніви розвіялися. Сьогодні він і його колеги відвідали «Колгосп тварин», самі оглянули кожен його закуток, і що ж вони побачили? Не лише найсучасніше господарювання, а й дисципліну і порядок, які повинні стати взірцем для всіх фермерів. І він гадає, що не помилиться, коли скаже, що нижчі тварини тут працюють значно більше, і їжі отримують значно менше, ніж їхні колеги у графстві. (...)

Наполеон (...) також щасливий, сказав він, що закінчився період прикрих непорозумінь. Деякий час ширилися чутки – він певен, що це робилося з ворожими намірами, – що його погляди та погляди соратників – бунтівні і навіть революційні. Їх звинувачували у підбурюванні до повстання тварин сусідніх ферм. Але немає нічого правдивішого за правду! Як колись, так і зараз єдиним їхнім бажанням є добросусідські ділові стосунки. (...) Він, Наполеон, зараз уперше оголошує про те, що назва «Колгосп тварин» скасовується. Відтепер ферма називатиметься «Садиба». Як на нього, це дуже слушно, бо такою є її первісна назва. (...)

Коли вщухли оплески, товариство знову взялося до карт, продовжуючи перервану гру. А тварини почали нишком розходитися.

Та не відійшли вони й на двадцять ярдів, як зненацька зупинилися. З будинку долинуло ревище голосів. (...) Там якраз розгорілася люта сварка, чулися вигуки, удари по столу, гострі звинувачення й затяті заперечення. (...) Тварини, які стояли надворі, переводили погляди зі свині на людину і з людини на свиню, а тоді знову із свині на людину. Але тепер уже годі було розібрати, де людина, а де свиня.

(Переклад Юрія Шевчука)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте значення та історію слова *колгосп*.

Спілкування іноземними мовами. 2. Порівняйте назву твору англійською та його переклади. Який із перекладів, на вашу думку, найбільш вдалий?

Математична компетентність. 3. Відтворіть послідовність подій у творі у вигляді схеми.

Інформаційно-цифрова компетентність. 4. З допомогою Інтернету подивіться екранізації «Колгоспу тварин». Висловіть враження.

Уміння вчитися. 5. Поділіть персонажів твору на групи відповідно до їх характеристик.

Соціальна та громадянська компетентності. 6. Які явища суспільного життя критикує автор?

Предметні

Знання. 7. Визначте ознаки казки у повісті «Колгосп тварин».

8. Яку роль відіграє алегорія у творі?

Діяльність. 9. Проаналізуйте «правила» і «настанови», які діяли в «Колгоспі тварин».

10. Наведіть приклади іронії, сарказму, сатири, гротеску, пародії у творі.

11. Поясніть імена алегоричних персонажів.

Цінності. 12. Розкрийте актуальність твору для наших днів.

1984

Роман

(Уривки)

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ 1

Був холодний і ясний квітневий день, і годинник вибив тринадцяту годину. Вінстон Сміт, притиснувши підборіддя до грудей, щоб заховати обличчя від різкого вітру, хутко прослизнув у скляні двері багатоквартирного будинку «Перемога», але все ж хмарка піщаної пилюги встигла залетіти слідом за ним.

(...) На стіні висів кольоровий плакат, явно завеликий для цього приміщення. На ньому біло зображене лише величезне обличчя, понад метр завширшки – обличчя чоловіка приблизно сорока п'яти років з густими чорними вусами і грубими, проте симпатичними рисами. (...) Щоб дістатися квартири, треба було подолати сім маршів сходів, і Вінстон, який мав тридцять дев'ять років, та ще й варикозну виразку над своєю правою щиколоткою, підіймався повільно, зупиняючись кілька разів для перепочинку. На кожному сходовому майданчику навпроти ліфтової шахти на нього зі стіни дивилося величезне обличчя. Воно було намальоване таким чином, що, незалежно від того, де ви стоїте, його очі увесь час стежили за вами. **СТАРШИЙ БРАТ ПИЛЬНУЄ ЗА ТОБОЮ** – значилося під малюнком.

У квартирі солодкоголосо зачитувалися цифри, що якимось стосувалися виробництва чавуну. Голос лунав із видовженої металеві пластини, схожої на закіптюжене дзеркало, яка утворювала частину поверхні стіни праворуч. Вінстон повернув вимикач, і голос притих, хоча слова й далі звучали досить виразно. Пристрій (він називався телеекраном) можна було приглушити, але не можна було зовсім вимкнути. (...) Телеекран передавав звуки і водночас їх приймав. Кожне слово, яке Вінстон вимовляв гучніше за тихе шепотіння, ним вловлювалося. До того ж, поки він залишався в полі зору, його могли не лише чути, а й бачити. Звичайно, він не знав, чи спостерігають за ним саме цієї миті. Наскільки часто або за якою системою Поліція Думок підключалася до тієї чи тієї індивідуальної мережі, залишалося лише гадати. (...) Доводилося жити, – жили за звичкою, яка перетворилася на інстинкт, – будучи переконаним, що підслуховується кожне промовлене слово і простежується кожен ваш рух, якщо навколо не цілковита темрява.

Вінстон починає вести щоденник, прагнучи впорядкувати свої думки. Він знає, що Поліція Думок може арештувати його за це, однак не може більше коритися тиранії Партії і Старшого Брата.

Розділ 2

(...) Він глибоко вдихнув і відчинив двері. І відразу ж на нього накопилася тепла хвиля полегкості. За дверима стояла безбарвна, виснажена жінка з рідким волоссям і зморшкуватим обличчям.

– О, товаришу, – почала вона жалібним, схожим на скигління голосом, – мені здалося, я почула, як ви повернулися додому. Чи не могли б ви зайти і поглянути на наш злив під краном на кухні? Він засмітився і...

Це була місіс Парсонс, дружина сусіда, який мешкав на одному поверсі з Вінстоном. (...)

– У вас є гайковий ключ? – запитав Вінстон, намагаючись відкрутити гайку у місці з'єднання труб.

– Гайковий ключ? – безпорадним голосом перепитала місіс Парсонс. – Я не знаю. Можливо, діти...

Затупотіли ноги, знову почулася мелодія гребінця, і до вітальні вдерлися діти. (...) Гарний дев'ятирічний хлопчик з лютим обличчям визирнув з-за столу й націлив на нього іграшкового пістолета, у той час як його молодша на кілька років сестра таким самим жестом наставила на нього дерев'яну палицю. Обоє були вдягнені в сині шорти, сірі сорочки та червоні нашийні хустки – однострій Розвідників. Вінстон підняв руки над головою, але з неприємним відчуттям, що це не зовсім гра – такою загрозливою була поведінка хлопчика.

– Ти зрадник! – заволав хлопчик. – Ти думкозлочинець! Ти шпигун Євразії! Я застрелю тебе, я розпорошу тебе, я пошлю тебе на соляні копальні!

Несподівано вони затанцювали навколо нього, вигукуючи: «Зрадник!» і «Думкозлочинець!», причому дівчинка кожним своїм рухом наслідувача брата. Це лякало, як можуть лякати тигренята, які скоро виростуть і перетворяться на людоджерів. В очах хлопчика було щось схоже на веселу злість, вгадувалося очевидне бажання вдарити або копнути Вінстона й усвідомлення того, що він уже досить дорослий, аби так вчинити. Йому справді пощастило, що в руках у хлопця не справжній пістолет, подумав Вінстон.

Очі місіс Парсонс нервово перебігали від Вінстона до дітей і назад. У вітальні, яка була краще освітлена, він із цікавістю переконався в тому, що у зморшки на її обличчі і справді набився пил.

– Розійшлися, – виправдовувалася вона. – Вони засмучені, бо їм не дозволяють подивитися на повішених, через це вони такі. Я надто заклопотана, щоб займатися ними, а Том ніколи вчасно не повертається з роботи.

– Чому нам не можна піти дивися, як вішають злочинців? – погрозово гаркнув хлопчик.

– Ми хочемо дивитися, як їх вішають! Ми хочемо дивитися, як їх вішають! – проспівала дівчинка, продовжуючи стрибати навколо.

Вінстон пригадав, що увечері в парку мали повісити кількох євразійських полонених, звинувачених у воєнних злочинах. Це траплялося десь раз на місяць і було загальною розвагою. Діти також не хотіли проґавити цієї вистави. Вінстон попрощався з місіс Парсонс і рушив до дверей. Але не встиг він ступити і кількох кроків по коридору, як щось надзвичайно боляче сапонуло його в шию. Здавалося, ніби йому під шкіру

встромили розжарений дріт. Він обернувся і встиг побачити, як місіс Парсонс заштовхує свого сина за двері, а хлопець ховав у кишені рогатку. (...) Але найбільше Вінстона вразив вираз безпорадного страху на посірілому обличчі жінки.

(...) Дивно, але сигнал годинника, здавалося, сповнив його новими силами. Він самотній привид, що промовляє правду, якої ніхто ніколи не почує. Але доти, доки він це робитиме, щось і далі триватиме. Потрібно не так прагнути бути почутим, як залишатися при здоровому глузді, бо лише таким чином можна зберегти спадщину людства. Він повернувся до столу, вмочив перо у чорнило й написав:

«До майбутнього чи до минулого, до того часу, коли думки були або будуть вільними, коли люди відрізнялися або відрізнятимуться одне від одного, а не житимуть одним життям – до того часу, коли істина існувала чи існуватиме й те, що зроблено, не могло або не зможе бути скасованим:

Від часу одноманітності, від часу самотності, від часу Старшого Брата, від часу дводумства – моє вітання!»

Він подумав про те, що відтепер уже мертвий. Йому здалося, що тільки тепер, коли він зміг сформулювати свої думки, він зробив вирішальний крок. Наслідки кожного його вчинку містяться у самому вчинку. Він написав:

«Думкозлочин не призводить до смерті: думкозлочин і є сама смерть».

Тепер, коли Вінстон зрозумів, що він мрець, для нього стало важливим залишатися живим якомога довше. Два пальці його лівої руки були заляпані чорнилом. Це саме та деталь, яка може його викрити. Якась ентузіастка в Міністерстві, що любить у все пхати свого носа (це буде, либонь, жінка: або ота маленька з волоссям кольору піску, або чорнява з відділу художньої літератури), може зацікавитися, чому це він писав протягом перерви на ланч, чому він послуговувався старомодною ручкою, що саме він писав, – а потім подати сигнал у відповідний департамент. Він пішов до ванної й ретельно змив чорнило шкарубким темно-коричневим милом, яке, наче наждачний папір, обдирало шкіру, а отже, добре для цього підходило.

Він поклав щоденник до шухляди. Марно думати про те, щоб заховати його, але він принаймні зможе переконатися, чи хтось дізнався про його існування. Волосина на обрізі була б надто помітною. Кінчиком пальця він підняв порошок білуватого пилу і поклав її на куточок оправи. Якщо до його зошита хтось доторкнеться, порошок впаде.

Вінстон працює в Департаменті Записів Міністерства Правди. Його робота полягає в тому, щоб «виправляти помилки» в документах, які не узгоджуються з позицією Партії на даний момент. Знищення небезпечних документів і переписування історії – одна з головних функцій Міністерства Правди. Разом із Вінстоном там працюють Парсонс – його сусід, О'Браєн – член Внутрішньої Партії, Сайм – філолог із Дослідниць-

кого Департаменту, а також чорнява дівчина – співробітниця Департаменту Художньої Літератури.

Одного дня Вінстон випадково зайшов до антикварної крамниці містера Чаррінгтона. Саме там він купив записник, а пізніше – скляне прес-пап'є.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ 1

(...) З протилежного кінця довгого, яскраво освітленого коридора йому назустріч ішла самотня постать. Це була та сама чорнява дівчина. Минуло чотири дні відтоді, як він зустрівся з нею біля антикварної крамниці. Коли вона підійшла ближче, він побачив, що її права рука висить на непомітній здалеку пов'язці, яка була одного кольору з її комбінезонам. Вона, мабуть, зламала собі руку, повертаючи один із великих калейдоскопів із сюжетними шаблонами для романів. Це була звичайна травма для Департаменту Художньої Літератури.

Між ними залишалось десь чотири метри, коли дівчина спіткнулася і впала, мало не вдарившись об підлогу обличчям. Вона скрикнула від болю. Певно, вона впала прямо на свою травмовану руку. Вінстон зупинився. Дівчина звелася навколішки. Її обличчя стало молочно-жовтим, і на його тлі губи здавалися ще червонішими. Її погляд прикипів до нього з благальним виразом, у якому було більше страху, аніж болю. (...)

– Вам боляче? – запитав він.

– Пусте. Рука. Скоро минеться.

Дівчина сказала це так, ніби в неї сильно калатало серце. І ще вона дуже зблідла.

– Ви нічого не зламали?

– Ні, зі мною все гаразд. Просто трохи поболить, і все.

Вона подала йому свою вільну руку, й він допоміг їй підвестися. Її обличчя перестало бути таким блідим – схоже, їй стало краще.

– Дурниці, – коротко повторила вона. – Я лише трохи вдарилася зап'ястком. Дякую, товаришу!

І з цими словами швидко пішла, куди прямувала до падіння, ніби їй і справді вже майже не боліло. Все це тривало якихось півхвилини. Не дозволяти з'являтися на обличчі почуттям уже стало природженим інстинктом, і до того ж, коли це сталося, вони були просто перед телеекраном. Проте йому було складно приховати миттєвий подив, бо за ті дві чи три секунди, поки він їй допомагав, дівчина встигла тицьнути щось йому в руку. (...) Це був кілька разів складений клаптик паперу.

(...) Минуло вже вісім хвилин. Він поправив на носі окуляри й підтягнув до себе наступну порцію завдань, поверх яких лежав клаптик паперу. Розгорнув його. На ньому було виведено великими нерівними літерами:

Я вас кохаю

Кілька секунд він був надто приголомшений, щоб бодай викинути

небезпечну записку в діру пам'яті. Але перед тим, як це зробити, він усе ж таки не втримався і, попри небезпеку, яку таїла в собі оця його надмірна цікавість, ще раз перечитав послання, просто щоб упевнитися в реальності написаних там слів. (...)

Деякий час Вінстоніві не вдається знову побачитись із дівчиною. Вони домовляються про зустріч у натовпі, не дивлячись одне на одного і майже не ворушачи губами, уриваючи розмову при наближенні члена партії або телеекрана. Виказувати свої почуття небезпечно, тому закохані переховуються.

Розділ 2

(...) Вона засунула руку до кишені комбінезона й дістала звідти невеличку плитку шоколаду. Вона розламала її навпіл і дала один зі шматочків Вінстону. Навіть не взявши його до рук, він уже знав, що це справжній шоколад. Він був темний, блискучий і загорнутий у сріблястий папір. Звичайний шоколад був брудно-коричневою крихкою субстанцією, яка за смаком нагадувала горіле сміття. Але іноді траплялося, що він мав смак шоколаду, як той шматочок, який вона йому дала. Пахощі шоколаду викликали у нього якийсь невиразний, але сильний і тривожний спогад, який він ніяк не міг повністю пригадати.

– Де ти це дістала? – запитав він.

– На чорному ринку, – байдуже відповіла вона. – Я й справді така, якою здаюся. Я вправна в іграх. У Розвідниках я була командиром загону. Три вечори на тиждень я займаюся суспільною роботою у Молодіжній Антисексуальній Лізі. Я згаяла чимало годин, розповсюджуючи в Лондоні їхні паскудні нісенітниці. Я несу прапор на демонстраціях. Я завжди весела й ні від чого не ухиляюся. Завжди горлаю з усіма. Це єдиний спосіб почуватися у безпеці. (...)

– Ти дуже молода, – сказав він. – Ти на десять або п'ятнадцять років молодша за мене. Чим такий як я міг тебе привабити?

– Щось у виразі твого обличчя. Я вирішила спробувати. Я добре розпізнаю людей, які не належать до системи. Як тільки я тебе побачила, відразу ж зрозуміла, що ти проти *них*.

Схоже, «*них*» означало Партію, і насамперед – Внутрішню Партію, про яку вона говорила зі щирою глузливою ненавистю, що бентежило Вінстона, хоча він і знав, що вони тут у безпеці, якщо взагалі де-небудь було безпечно. Що його здивувало, то це брутальність її мови. Вважалося, що члени Партії не повинні лаятися, і сам Вінстон лаявся дуже рідко, принаймні вголос. Проте Джулія, здавалося, не могла згадати про Партію, а надто про Внутрішню Партію, не вживаючи слів, які пишуть крейдою на стінах. Не можна сказати, щоб йому це не подобалося. Це був лише один із виявів її протесту проти Партії та її політики, і чомусь це здавалося природним і нормальним, як цілком природним видається форкання коня, що нюхнув поганого сіна. (...)

Тривалий час закоханим не вдається побути разом. Вони усвідомлюють, що їхні стосунки не можуть тривати довго і рано чи пізно Поліція Думок упіймає їх. Проте Вінстон наважується винайняти кімнату в крамниці містера Чаррінгтона – це єдине місце, де вони можуть бути наодинці, без нагляду телеекранів.

Герой підозрює, що О'Браєн теж проти Партії – можливо, він навіть є членом підпільної організації, відомої як Братство. Його здогад підтверджується, коли О'Браєн дає йому свою адресу.

Розділ 8

(...) Вінстонове серце так калатало, що він сумнівався, чи зможе говорити. Вони це зробили, нарешті вони це зробили – от і все, про що він міг думати. Прийшовши сюди, вони вчинили вкрай необачно, а те, що вони явилися удвох, було справжнім безумством. Хоча вони й добиралися сюди різними шляхами і зустрілися лише перед сходинками біля дверей О'Браєна. Але навіть прийти сюди коштувало неабияких нервів. Звичайним людям дуже рідко доводилося бувати в помешканнях членів Внутрішньої Партії чи навіть потрапити у квартал міста, де вони проживали. Уся атмосфера величезного кварталу, їхніх будинків, їхні розміри та розкіш, незвичні пахощі якісної їжі та доброго тютюну, безшумні та напрочуд швидкі ліфти, які ковзали вгору і вниз, метушня слуг у білих піджаках – усе тут приголомшувало й лякало. Хоча Вінстон і мав поважну причину для свого візиту сюди, з кожним кроком боявся, що зараз з-за рогу вулиці з'явиться охоронець у чорному однострої, спитає у нього документи й накаже йому забиратися геть. Проте служник О'Браєна без заперечень впустив їх обох.

(...) До жаху, який уже й так опанував Вінстона, долучилася звичайна розгубленість. Йому здалося, що він припустився прикрої помилки. Бо які у нього реальні докази, що О'Браєн є кимось на зразок політичного підпільника? Жодних, крім виразу очей та єдиної ухильної репліки, а ще його власної, підкріпленої сновидіннями, уяви. Він навіть не міг посплатися на те, що просто прийшов позичити словник, бо як у такому разі було пояснити присутність Джулії? Коли О'Браєн проходив повз телеекран, йому, здається, сяйнула якась думка. Він зупинився, обернувся й натиснув на якусь кнопку у стіні. Телеекран клацнув, і голос, що лунав з нього, замовк. (...)

Повільно спливали секунди. Вінстонові коштувало чималих зусиль не відводити погляду від О'Браєна. Несподівано його похмуре обличчя посвітліло, ніби він збирався усміхнутися. О'Браєн своїм характерним жестом поправив на носі окуляри.

- Сказати мені, чи ви самі скажете? – запитав він.
- Я скажу, – швидко відповів Вінстон. – Ота штука справді вимкнена?
- Так, усе вимкнено. Ми тут одні.
- Ми прийшли сюди тому...

Він замовк, уперше усвідомивши невиразність своїх намірів. Оскільки він насправді не знав, якої саме допомоги чекає від О'Браєна, то йому було складно висловити, навіщо він сюди прийшов. Усвідомлюючи, що все сказане ним звучить дивно і непереконливо, він, однак, продовжив.

– Нам здається, що існує якась змова, якась таємна організація, спрямована проти Партії, і що ви до неї причетні. Ми хочемо приєднатися до неї й працювати на неї. Ми вороги Партії. Ми не віримо в принципи Ангсоцу. Ми думкозлочинці. (...)

– (...) Ми називаємо це Братством. Про Братство неможливо дізнатися більше, окрім того, що воно існує і що ви належите до нього. (...) Ви отримуватимете накази і їх виконуватимете, не розуміючи їхнього сенсу. Згодом я надішлю вам книжку, з якої ви довідаєтеся про справжню природу суспільства, в якому ми живемо, і про стратегію, завдяки якій ми його зруйнуємо. Коли ви прочитаєте цю книжку, то станете повноправними членами Братства. Але ви нічого не знатимете, крім загальної мети, за яку ми боремося, й безпосередніх поточних завдань. Я вам кажу, що Братство існує, але я не можу сказати, скільки в ньому перебуває людей – сотня чи десять мільйонів. (...) Немає жодної можливості, щоб за нашого життя щось помітно змінилося. Ми мерці. Наше справжнє життя у майбутньому. Ми існуватимемо в ньому як жменьки порошу й купки кісток. Але ми не знаємо, наскільки віддалене це майбутнє. Воно може перебувати за тисячу років від нас. Зараз можливо лише одне – потроху розширювати зону, в якій панує здоровий глузд. Ми не можемо діяти колективно. Ми можемо лише передавати своє знання від індивіда до індивіда, від покоління до покоління. Поки існує Поліція Думок, у нас немає іншого шляху. (...)

Вони хвилину помовчали.

– За дві хвилини вам треба йти, – сказав О'Браєн. – Ми зустрінемося знову – якщо зустрінемося...

Вінстон подивився на нього.

– У місці, де не буде темряви? – невпевнено запитав він.

Не здивувавшись, О'Браєн кивнув головою.

– У місці, де не буде темряви, – погодився він, ніби зрозумівши натяк. (...)

Розділ 9

Від перевтоми Вінстон почувався наче желатиновим. «Желатиновий» було влучне слово. Воно несподівано спало йому на думку. Його тіло було не лише розм'яким, як желе, а й напівпрозорим. У нього було таке відчуття, що коли він підніме догори руку, то на світлі вона просвічуватиметься. (...)

За п'ять днів він пропрацював понад дев'яносто годин. Всі у Міністерстві працювали так само. Тепер усе закінчилося, і йому не було чого робити, він не мав ніякої роботи по партійній лінії аж до завтрашнього

ранку. Він міг провести шість годин у своїй схованці і ще дев'ять у власному ліжку. У променях лагідного полудневого сонця він повільно простував брудною вулицею у напрямку крамниці містера Чаррінгтона, поглядаючи краєм ока, чи немає десь поблизу патрулів, але інтуїція йому підказувала, що цього полудня він у безпеці і йому немає чого боятися. В руці він тримав важкий портфель, який з кожним кроком, чіпляючи ногу, бився об коліно. У портфелі лежала книжка, яка тепер на шість днів була в його розпорядженні і яку він ще й досі не розгортав, і навіть не дивився на неї.

На шостий день Тижня Ненависті, після процесій, промов, криків, співу, прапорів, плакатів, фільмів, воскових фігур, гуркоту барабанів і завивання сурем, тупотіння ніг на марші, скреготу танкових гусениць, реву численних літаків, вибухів снарядів – після шістьох днів, протягом яких усе це тривало, коли могутнє божевілля досягло свого апогею і загальна ненависть до Євразії перетворилася на таку маячню, що якби юрбі до рук потрапили ті дві тисячі євразійських військових злочинців, які в останній день святкування мали бути публічно повішені, вона, поза всяким сумнівом, роздерла б їх на шмаття, – саме цієї хвилини було оголошено, що Океанія не воює з Євразією. Океанія воює з Остазією. Євразія ж є союзником.

Звичайно, ніхто не уточнював, що відбулася якась зміна. Просто раптово й водночас повсюди стало відомо, що ворогом є Остазія, а не Євразія. Тоді, коли це сталося, Вінстон саме брав участь у демонстрації на одній із центральних площ Лондона. Була вже ніч, і бліді обличчя та червоні прапори яскраво підсвічувалися мертвотним світлом прожекторів. На площі було кілька тисяч людей, включаючи тисячу школярів в одностроях Розвідників. З обтягнутої кумачевою тканиною трибуни з промовою виступав оратор з Внутрішньої Партії – маленький худий чоловічок із непропорційно довгими руками та великим лисим черепом, на якому ще збереглося кілька жмутиків прилизаного волосся. Перекошений від ненависті, цей коротун однією рукою вчепився у мікрофон, а іншою, увінчаною непропорційно великою долонею на кістлявому зап'ястку, погрозово вимахував у повітрі. Його багаторазово підсилений голос металічно гудів, зачитуючи нескінченний перелік жорстокостей, убивств, депортацій, грабунків, згвалтувань, знущань над в'язнями, бомбардувань мирних жителів, шаленої пропаганди, несправедливих агресій, порушених договорів. Його було неможливо слухати без того, щоб спочатку не перейнятися почутим, а потім не збожеволіти від люті. Через кожні кілька секунд лютя натовпу сягала апогею, й голос промовця тонував у дикому ревищі, який безконтрольно вихоплювався з тисячі горлянок. Найнесамовитіші зойки лунали від школярів. Промова тривала вже десь хвилин двадцять, коли на платформу вистрибнув посланець і тицьнув оратору папірець. Той, не припиняючи говорити, розгорнув його і прочитав. Нічого не змінилося ані в його голосі, ані в поведінці, ані в його прокламаціях, але назви раптом стали іншими. Натовпом без зайвих слів прокотилася хвиля розуміння. Океанія воює

з Остазією! Наступної миті зчинилася несамоविта метушня. Всі прапори і транспаранти, якими був прикрашений майдан, – усі вони хибні! На половині з них зображені не ті обличчя. Це саботаж! Це справа рук голдштайнівських агентів! Запанувала галаслива інтерлюдія, зі стін зривалися плакати, шматувалися на клапті і розтоптувалися ногами прапори. Розвідники, вилазючи на дахи й зриваючи з димарів транспаранти, демонстрували дива спритності. Але за кілька хвилин уже все завершилося. Оратор, усе ще вчепившись у мікрофон і подавши уперед, вимахував у повітрі рукою і продовжував свою промову. Минула ще хвилина, і з горлянок натовпу знову вихопилися несамоविті крики люті. Ненависть тривала, як і до цього, змінився лише її об'єкт.

Найбільше Вінстона вразило те, що промовець змінив спрямування промови фактично посеред речення, не лише не зробивши паузи, а й навіть не порушивши синтаксису. Але тієї миті у нього був інший клопіт. Саме у мить найбільшого безладу, коли повсюди зривали афіші й транспаранти, чоловік, обличчя якого він не запам'ятав, поплескав його по плечу й сказав: «Вибачте, здається, у вас випав портфель». Не промовивши й слова, Вінстон неухважно підняв портфель. Він знав, що мине кілька днів, перш ніж у нього з'явиться нагода зазирнути до нього. Хоча вже була двадцять третя година, після демонстрації він подався прямісінько до Міністерства Правди. Всі інші працівники Міністерства вчинили так само. З телеекранів лунали накази всім зайняти свої робочі місця, але вони, вочевидь, уже були зайвими.

Океанія воює з Остазією: Океанія завжди воювала з Остазією. Переважна частина політичної літератури за попередні п'ять років тепер враз і цілком застаріла. Різноманітні репортажі й повідомлення, газети, книжки, памфлети, фільми, магнітофонні записи, фотографії – усе мало бути виправлено з блискавичною швидкістю. Хоча ще не було видано жодної директиви, всі знали, що керівники Департаменту мали намір протягом тижня знищити будь-яку згадку про війну з Євразією чи про союз з Остазією. (...) Найгіршим було те, що робота аж ніяк не була суто механічною. Іноді було досить просто замінити одну назву іншою, але будь-який детальний звіт про події вимагав ретельності та уваги. Переносячи війну з однієї частини світу до іншої, потрібно хоча б добре орієнтуватися у географії, не кажучи вже про все інше. (...)

Повернувшись до схованки, Вінстон нарешті має нагоду прочитати книжку, написану Емануїлом Голдштайном – головним ворогом народу, який зрадив Партію і зайнявся контрреволюційною діяльністю. Невдовзі приходить Джулія. Закоханих арештовують.

Розділ 10

(...) – Ми мерці, – сказав він.

– Ми мерці, – слухняно повторила Джулія.

– Ви мерці, – пролунав залізний голос позаду.

Вони відсахнулися одне від одного. Всередині Вінстона все похололо. Він побачив, як сполотніло обличчя Джулії. Воно стало молочно-жовтим. Рум'яна на вилицях стали яскравішими, ніби відокремилися від шкіри.

– Ви мерці, – повторив залізний голос.

– Це за картиною, – видихнула Джулія.

– Це за картиною, – погодився голос. – Залишайтеся там, де стоїте.

Не рухайтесь, поки не отримаєте наказу.

Почалося, нарешті почалося! Вони не могли нічого зробити, окрім як стояти й дивитися одне одному у вічі. Рятуватися, втікати, доки не пізно, вибігти з дому – їм і на думку таке не спало. Залізному голосові зі стіни неможливо було опиратися. Щось клацнуло, ніби повернули вимикач, і пролунав тріск розбитого скла. Картина впала на підлогу, відкривши телеекран за нею. (...) За спиною Вінстона над ліжком щось затріщало. Вибивши скло, у вікно просунувся кінець драбини. Хтось через вікно ліз до кімнати. Почулося тупотіння ніг, що піднімалися сходами вгору. Кімната наповнилася кремезними чоловіками у чорних одностроях, підбитих залізом черевиках і з кийками у руках.

Вінстон уже не тремтів. Він навіть майже не водив очима. Важливо було лише одне: не рухатися, не рухатися і не давати їм приводу бити. Вимахуючи києм, якого тримав між великим і вказівним пальцями, навпроти нього задумливо зупинився чоловік із масивною боксерською щелепою. Їхні погляди зустрілися. Відчуття голизни було майже нестерпним – руки були за головою, а обличчя й тіло повністю відкриті. Чоловік висунув кінчик білого язика, облизав те місце, де мали бути губи, й пішов далі. Пролунав ще один брязкіт. Хтось взяв зі столу скляне преспап'є і, жбурнувши об кам'яне дно каміна, розтרוщив його на друзки.

Килимком покотився фрагмент корала, тонка рожева смужка, схожа на карамель із торта. Яким маленьким, подумав Вінстон, яким маленьким завжди був цей корал! Позаду нього почулося важке дихання і глухий звук удару. Його копнули по щиколотці, й він мало не втратив рівноваги. Один із чоловіків зацідив кулаком Джулії під дих, і вона зігнулася, наче складана лінійка. Потім, задихаючись, упала на підлогу. Вінстон не наважувався повернути голову бодай на міліметр, але іноді в поле його зору потрапляло її мертвотно-бліде обличчя із судомно перекошеним ротом. Навіть опанований жахом, він відчував своїм тілом її біль, смертельний біль, який, втім, був не такий страшний, як її намагання вдихнути. Він знав, що це таке: жахливий біль, від якого корчилося все її тіло, але вона ще не вповні відчула його, бо насамперед їй треба було знову почати дихати і набрати в груди бодай трохи повітря. Потім двоє чоловіків підхопили її за коліна й плечі і як мішок винесли з кімнати. Вінстон на мить побачив її обличчя, повернуте вниз, жовте й спотворене, із заплющеними очима і червоними плямами на щоках. Це обличчя було останнім, що він побачив перед тим, як вона повністю зникла з його поля зору. (...)

На сходах пролунали ще одні, легші кроки. До кімнати увійшов Містер Чаррінгтон. Чоловіки у чорних одностроях несподівано притихли. У вигляді містера Чаррінгтона також щось змінилося. Його погляд упав на розтрошене скляне прес-пап'є.

– Підберіть ці скалки! – наказав він суворим тоном.

Один із чоловіків заходився виконувати наказ. Вимова кокні зникла. Вінстон раптом зрозумів, чий голос він нещодавно почув з телеекрана. Містер Чаррінгтон і досі був у своєму старому оксамитовому піджаку, але його майже сиве волосся тепер перетворилося на чорне. На ньому також не було окулярів. Він зиркнув на Вінстона гострим поглядом, ніби хотів переконатися, що це й справді він, і перестав звертати на нього увагу. Його ще можна було впізнати, але це вже була геть інша людина. Він випростався і, здавалося, став вищим на зріст. Його обличчя не надто змінилося, але все ж це було обличчя іншої людини. Чорні брови зробилися не такими густими, зморшки зникли, всі риси здавалися іншими. Навіть ніс ніби став коротшим. Тепер це було насторожене, холодне обличчя чоловіка років тридцяти п'яти. Вінстону спало на думку, що вперше у своєму житті він побачив працівника Поліції Думок.

Вінстон потрапляє у Міністерство Любові. Він дізнається, що мета влади – не просто знищити думкозлочинців, а «перевиховати» їх за допомогою фізичних і психологічних тортурів. У Міністерстві Любові герой зустрічається з О'Браєном, який давно слідкував за ним.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ 3

– Ваше перевиховання складається із трьох етапів, – сказав О'Браєн. – Вивчення, розуміння і прийняття. Вам уже час перейти до другого етапу. (...) Партію неможливо повалити. Правління Партії – вічне. Зробіть цю істину початковою точкою вашого мислення.

Він підійшов до ліжка.

– Вічне! – повторив він. – А зараз повернімося до питання «як» і «навіщо». Ви добре розумієте, як Партія утримує свою владу. А тепер скажіть мені, навіщо ми так тримаємося за владу? Який наш мотив? Чому ми хочемо бути при владі? Ну ж бо, говоріть, – додав він, бачачи, що Вінстон мовчить. (...)

– А тепер я скажу вам відповідь на моє запитання. А відповідь така. Партія прагне до влади лише переслідуючи свої власні інтереси. Нас не цікавить добробут інших, нас цікавить лише влада. Нам не потрібне ні багатство, ні розкіш, ні довге життя чи щастя: нам потрібна лише влада, абсолютна влада. Що означає абсолютна влада, ви скоро зрозумієте. Ми відрізняємося від усіх олігархій минулого, бо знаємо, що робимо. Всі інші, навіть схожі на нас, були боягузами й лицемірами. Німецькі нацисти і російські комуністи у своїх методах майже впритул

наблизилися до нас, але вони ніколи не мали мужності розібратися у своїх мотивах. Вони вдавали, можливо, навіть вірили, що вони захопили владу ненадовго, на обмежений час і що десь відразу за поворотом на всіх чекає рай, де люди будуть вільними й рівними. Ми не такі. Ми знаємо, що ніхто не захоплює владу, щоб потім відмовитися від неї. Влада – не засіб, а кінцева мета. Диктатуру запроваджують не для того, щоб стати на сторожі революції, це революцію здійснюють для того, щоб запровадити диктатуру. Метою переслідування є переслідування. Метою тортур – тортури. Метою влади – влада. Тепер ви починаєте мене розуміти? (...)

Він зробив паузу й знову став схожий на шкільного вчителя, який опитує здібного учня. – Вінстоне, яким чином людина здійснює свою владу над іншою людиною?

Вінстон замислився:

– Примушуючи її страждати.

– Саме так. Примушуючи її страждати. Покірливості недостатньо. Якщо людина не страждає, то як ви можете бути певні, що вона підкоряється саме вашій волі, а не своїй власній? Влада виявляє себе, завдаючи людині болю і принижуючи її. Влада шматує людський розум на клапті і на власний розсуд знову складає його у нову конфігурацію. Тепер ви вже починаєте бачити, який світ ми творимо? (...) Наша цивілізація заснована на ненависті. У нашому світі не буде інших емоцій, окрім страху, люті, триумфу та самоприниження. Все інше ми зруйнуємо – геть усе. Ми вже почали руйнувати звичне мислення, що залишилося з дореволюційних часів. Ми розірвали зв'язки між дітьми і батьками, між людиною і людиною, між чоловіком і жінкою. Ніхто тепер не наважується довіряти дружині, дитині або другові. (...) Ми усунемо вірність, існуватиме лише вірність Партії. Не існуватиме любові – любитимуть лише Старшого Брата. Не існуватиме сміху – існуватиме лише сміх триумфу над розгромленим ворогом. Не існуватиме ні мистецтва, ні літератури, ні науки. Коли ми станемо всесильними, нам більше не потрібна буде наука. Не буде різниці між красою й потворністю. Не буде цікавості, життя не приносить задоволення. Ми знищимо всі задоволення. Але завжди – не забувайте про це, Вінстоне, – завжди існуватиме сп'яніння від влади, яке повсякчас зростатиме й постійно ставатиме ще ненаситнішим. Завжди, будь-якої миті, існуватиме сп'яніння від перемоги, радість чавити безпорадного ворога. Якщо ви хочете уявити собі майбутнє, уявіть підосхлу черевика, що чавить людське обличчя – чавить вічно. (...)

Вінстона піддають жорстоким тортурам. Він зізнається у всіх злочинах і врешті-решт зраджує Джулію. Потім його залишають у спокої й відпускають із Міністерства. Тепер Вінстон переважно проводить свій час у кафе «Під каштаном».

Розділ 6

(...) «Вони не можуть проникнути всередину тебе», – сказала вона. Але вони змогли проникнути в нього. «Те, що тут з вами відбувається – це назавжди», – казав О'Браєн. Він сказав правду. Є такі речі, власні вчинки, від яких ніколи не одужаєш. В його грудях, всередині, щось убили: випалили, витравили. (...)

– Я тебе зрадила, – відверто зізналася вона.

– І я тебе зрадив, – сказав він.

Вона ще раз з неприязню глипнула на нього.

– Іноді, – заговорила вона, – вони погрожують тобі чимось таким, чого ти не можеш витримати, не можеш навіть думати про це. І тоді ти кричиш: «Не робіть цього зі мною, зробіть це із кимось іншим, зробіть це із тим-то й тим-то». І, можливо, після всього ти вдаєш, що це був лише обман, і ти так сказав, щоб вони перестали тебе катувати, але насправді ти цього не хотів. Але це неправда. Тієї миті, коли ти це промовляєш, ти цього справді хочеш. Ти вважаєш, що іншого шляху до порятунку немає, і ти ладен врятуватися у такий спосіб. Ти хочеш, щоб це сталося з кимось іншим. Тобі байдуже, що цей хтось страждатиме. Ти думаєш лише про себе.

– Ти думаєш лише про себе, – озвався він луною.

– І після цього ти більше не відчуваєш до тієї людини того, що відчував раніше.

– Так, – погодився він. – Не відчуваєш. (...)

У музиці, що деренчала з телеекрана, щось змінилося. З нього вилетіла надтріснута й глумлива нота, жовта нота. А тоді – можливо, цього й не було, можливо, це його пам'ять відгукнулася на такий звук – голос заспівав:

Під каштаном, під розлогим

Продавали ми себе,

Я – тебе, а ти – мене. (...)

Повітря пронизав гучний звук сурми. Коли перед новинами звучав звук сурми, це завжди означало перемогу. Закладом неначе пробіг електричний розряд. Навіть офіціанти стрепенулися й нашоростили вуха. (...) Крізь гамір пробивалися уривки тріумфальних фраз: «Широким стратегічним маневр – досконала взаємодія – безладна втеча – півмільйона полонених – цілковита деморалізація – контроль над усією Африкою – війна дуже близька до свого завершення – перемоги – найбільшої перемоги в історії людства – перемоги, перемоги, перемоги!»

Вінстонові ноги конвульсивно засмикалися під столом. Він не підвівся зі стільця, але подумки біг, дуже швидко біг разом із вуличним натовпом і оглушливо горлав. (...) З першого дня, проведеного в Міністерстві Любові, в ньому багато що змінилося, але останнє, неочіненне зцілення сталося лише тепер.

Голос із телеекрана лунав і досі, розповідаючи про полонених, трофеї і різанину, проте крики зовні трохи стихли. Офіціанти поверталися до роботи. Один з них підійшов із пляшкою джину. Перебуваючи у блаженному

маренні, Вінстон не звернув уваги на те, що йому знову наповнили склянку. Він уже не біг вулицями і не горлав. Він повернувся у Міністерство Любові, і тепер, отримавши остаточне прощення, його душа була чистою, мов перший сніг. Він сидів на лаві підсудних, у всьому зізнавався і всіх здавав. Він ішов вистеленим білими плитами коридором, і йому здавалося, що він іде під променями сонця, а за спину у нього – озброєний охоронець. Довгоочікувана куля входила в його мозок.

Він звів погляд на величезне обличчя. Йому знадобилося цілих сорок років, аби зрозуміти, яка усмішка ховається під чорними вусами. О жорстоке, безглузде непорозуміння! О впертий, норавливий утікач від люблячої турботливості! Його щоками скотилися дві розбавлені джином сльози. Але все гаразд, тепер усе гаразд, боротьба завершилася. Він здобув над собою перемогу. Він полюбив Старшого Брата.

(Переклад Віктора Шовкуна)

Компетентності

Ключові

Математична компетентність. 1. Намалюйте схему державної структури Океанії. До яких реальних тоталітарних систем вона подібна? Доведіть.

Інформаційно-цифрова компетентність. 2. З допомогою Інтернету подивіться фільм «1984» (Велика Британія, 1984, режисер Майкл Редфорд) за однойменним романом Джорджа Орвелла. Чи вдалося режисерові та акторам відтворити образи головних героїв, атмосферу страху в Океанії?

Уміння вчитися. 3. Робота в групах. Конкурс фанфікшн та малюнків на тему роману «1984».

Соціальна та громадянська компетентності. 4. Дискусія «Як може людина протистояти тоталітаризму?».

Екологічна грамотність і здорове життя. 5. Які небезпеки сучасного світу передбачив письменник?

Предметні

Знання. 6. Назвіть соціально-політичні явища та події, які знайшли відбиток у романі «1984».

7. Які ознаки антиутопії виявилися у творі?

Діяльність. 8. Розкрийте духовну еволюцію Вінстона Сміта. Складіть план (цитатний) динаміки героя.

9. Визначте роль теми кохання у творі.

10. Випишіть зі щоденника головного героя найбільш важливі для нього питання. Чи отримав він на них відповіді?

11. Які методи застосовувала Партія проти думкозлочину?

12. Напишіть твір на тему «2084».

Цінності. 13. Назвіть цінності, які були втрачені в Океанії. Чому їм не було місця в цій державі?

**Німеччина
Бертольт Брехт
1898–1956**

Творчість Бертольта Брехта – визначне явище в історії світової драматургії. Його сміливі експерименти в галузі художньої форми, новаторські обробки класичних сюжетів і ґрунтовні дослідження теорії «епічного театру» справили потужний вплив на розвиток мистецтва ХХ ст. Головним творчим принципом Брехта став «ефект очуження» – показ звичних явищ у новому, дивному, незвичному висвітленні. Він наголошував, що глядач має не співпереживати героям драми, а спостерігати за розвитком дії, міркувати й робити власні висновки. Відповідно, емоції глядачів можуть відрізнятись від переживань акторів та їхніх героїв. Найвідоміші п'єси Бертольта Брехта – «Тригрошова опера» (1928), «Страх і відчай у Третій імперії» (1935-1938), «Матінка Кураж та її діти» (1939), «Життя Галілея» (1939-1945) та ін. Однак творча спадщина письменника не обмежується драматичними творами – він також залишив по собі низку віршів, оповідань, романів, теоретичних праць.

**Матінка Кураж та її діти
Хроніка з часів Тридцятилітньої війни**

Дійові особи:

Матінка Кураж.	Писар.
Катрін, її німа дочка.	Молодий солдат.
Ейліф, старший син.	Літній солдат.
Швейцеркас, менший син.	Селянин.
Вербувальник.	Селянка.
Фельдфебель.	Юнак.
Кухар.	Стара жінка.
Командувач.	Інший селянин.
Військовий священик.	Інша селянка.
Інтендант.	Хлопець.
Іветта Потье.	Прапорщик.
Чоловік із пов'язкою.	Солдати.
Інший фельдфебель.	Голос.
Старий полковник.	

1

Весна 1624 року. Командувач Уксеншерна вербує в Даларне військо для походу на Польщу. У маркітантки Анни Фірлінг, відомої під прізвиськом матінки Кураж, забирають сина. На шляху поблизу міста, мерзнучи, стоять фельдфебель і вербувальник.

(...) **Фельдфебель.** Зразу видно, що в цих краях давненько не було війни. Звідки ж тут узятися моральності, питаю? Мир – це безладдя. Тільки війна може навести лад. Мирного часу людство переводиться нінащо. І люди, і худоба розбещуються вкрай. Кожне жере, що хоче, білу паляницю з сиром, а поверх сиру ще й скибку сала. Ніхто не знає, скільки в цьому місті молодих хлопців і добрих коней, їх ніколи ніхто не рахував. Я побував у краях, де війни не було, мабуть, років сімдесят, тож там люди взагалі не мають прізвищ, не знають одне одного. Лиш там, де точиться війна, є такі як слід списки і реєстрація, і чоботи паками, і зерно лантухами, там кожну людину і кожну худобину візьмуть на облік і відберуть. Бо ж відома річ, що без війни порядку нема!

Вербувальник. Щира правда!

Фельдфебель. Всяке добре діло починати тяжко, отак і війну. Зате вже коли розбує, не стримаєш. Тоді люди починають боятися миру, як гравці кінця гри. Бо ж доведеться підраховувати, скільки вони програли. Але спочатку люди бояться війни. Це ж бо для них новина.

Вербувальник. Диви-но, якийсь фургон їде. Дві жінки і двоє хлопців. Затримай стару, фельдфебелю. Коли й цього разу нічого не вийде, я більше не згоден мерзнати під цим холодним вітром, кажу тобі на-впростець.

Чути звуки губної гармонійки. Двоє парубійків тягнуть фургон.
На ньому сидить матінка Кураж та її німа дочка Катрін.

Матінка Кураж. Доброго ранку, пане фельдфебель!

Фельдфебель (*заступаючи дорогу*). Доброго ранку, людоньки!
Хто ви такі?

Матінка Кураж. Крамарі. (*Співає*)

Гей, командири, у поході
Мерщій спиніть людей своїх:
Везу обідраній піхоті
Багато пар чобіт міцних.
Солдатам легше крокувати,
І годувать вошву в путі,
І помирають під гул гармати
В новому, доброму взутті.
Гей, християни! Тане сніг!
Мерці вкушають супокій.

А кожен, хто ще не поліг,
Встає, щоб вирушити в бій.

Вам треба знати, що солдати
На смерть не підуть без ковбас.
Кураж їх ладна частувати –
Вина у мене є запас.
Гарматний грім замість сніданку
Солдатам шкодить з давніх пір.
А поїдять і вип'ють зранку –
Ведіть людей хоча б у вир.

Гей, християни! Тане сніг!
Мерці вкушають супокій.
А кожен, хто ще не поліг,
Встає, щоб вирушити в бій.

Фельдфебель. Стривайте, обозники, з якої ви частини?

Старший син. З Другого Фінляндського полку.

Фельдфебель. Де ваші папери?

Матінка Кураж. Папери?

Менший син. Та це ж матінка Кураж!

Фельдфебель. Зроду про таку не чув. А чому її звуть Кураж?

Матінка Кураж. Кураж мене звуть, фельдфебелю, тому, що, боячись розору, я під гарматним вогнем виїхала з Риги з півсотнею хлібин у фургоні. Хліб уже почав цвісти, я мусила поспішати, у мене іншої ради не було.

Фельдфебель. Ну, годі жартувати! Де папери?

Матінка Кураж (*виймаючи з олов'яної коробки пачку паперів і злязючи з фургона*). Ось, фельдфебелю, всі мої папери. Це цілий служебник, я дістала його в Альтетінзі, він іде у мене на загортання огірків, а ось карта Моравії, бозна, чи мені коли доведеться там побувати, якщо ні, то на біса вона мені, а ось тут свідчиться печаткою, що моя коняка не хвора ні на сап, ні на яшур, на жаль, вона в мене здохла, а коштувала п'ятнадцять гульденів – не мені, хвалити бога. Чи цього паперу не досить? (...)

Фельдфебель. Прізвище.

Матінка Кураж. Анна Фірлінг.

Фельдфебель. То ви всі Фірлінги?

Матінка Кураж. Чого це? Фірлінг – це моє прізвище. А в них не такі.

Фельдфебель. А я думав – усі вони твої діти.

Матінка Кураж. Авжеж, та чому вони всі повинні мати одне прізвище? (*Показуючи на старшого сина*). Цей, наприклад, Ейліф Нойоцький. Чому? Його батько завжди твердив, що він Койоцький чи то Мойоцький. (...)

Фельдфебель. То цей, либонь, китаєць? (*Показує на меншого сина*).

Матінка Кураж. А от і не вгадав. Швейцарець. (...) Я називаю його Швейцераком, Швейцарським Сиром. Чому? Бо він добре тягне

фургон. *(Показуючи на дочку)*. А її звати Катрін Гаупт, вона наполовину німкеня. (...)

Фельдфебель. (...) Я бачу, твої хлопці вирости кремезні, як ті дуби, груди як барило, плечі широкі. Цікаво, чому вони ухилиються від військової служби?

Матінка Кураж *(швидко)*. Нічого не вдієш, фельдфебелю. Сини мої не годяться для воєнного ремесла.

Вербувальник. А чому це? Воно ж дає і гроші, і славу. Торгувати чобітьми – діло жіноче. *(До Ейліфа)*. Вийди наперед, дай глянути, чи є в тебе м'язи, чи ти кволий, як курка. (...)

Матінка Кураж. Мій син ще зовсім дитина. Ви хочете повести його на заріз, знаю я вас. Бо одержите за нього п'ять гульденів.

Вербувальник. Насамперед він дістане гарного капелюха і пару чобіт з закатами, чи не так? (...)

Матінка Кураж. Ходімо зі мною рибу вудити, сказав рибалка черв'якові. *(До Швейцера)*. Біжи й кричи, що вони хочуть украсти твого брата. *(Витягає ножа)*. Спробуйте-но, тільки торкніться його! Я вас удушу, падлюки! Я вам покажу, як гнати його на війну! Ми чесно торгуємо білизною і шинкою, ми люди мирні. (...)

Фельдфебель. Ага, нехай, значить, війна самий качанчик виїсть, а грушку тобі зоставить! Ти хочеш вигодувати на війні свій виводок, а данину війні хай платять інші. Нехай, мовляв, війна сама піклується про себе, га? Називаєшся Кураж, а боїшся війни, своєї годувальниці, га? А сини твої не бояться, я певен.

Матінка Кураж починає ворожити. Вона пророкує фельдфебелю швидко смерть, а також з'ясовує, що всі троє її дітей мають загинути на війні. Тим часом вербувальник забирає Ейліфа до армії.

2

У 1625-1626 роках матінка Кураж мандрує дорогами Польщі в обозі шведського війська. Коло фортеці Вальгоф вона зустрічає свого сина. Вигідно продано каплуна; день слави її хороброго сина.

Намет командувача. Поряд кухня. Чути грім гармат. Кухар торгується з матінкою Кураж, яка хоче продати йому каплуна.

Кухар. Шістдесят геллерів за таке нікчемне пташеня? (...) Та я де завгодно на десять геллерів куплю десяток таких пташок.

Матінка Кураж. Що, такого каплуна ви дістанете де завгодно? Коли облога і голод такий, що аж у голові паморочиться? Пацюка, може, ви ще дістанете, я кажу «може», бо всіх пацюків уже пожерли. Уп'ятьох треба ганяти півдня за одним голодним пацюком. А ви даєте п'ятдесят геллерів за здоровезного каплуна, та ще й під час облоги!

Кухар. Але ж не ми обложені, а вони. Ми облягли їх, зрозумійте ви це, нарешті!

Матінка Кураж. Але ж і ми не маємо чого їсти, нам ще гірше, ніж тим, обложеним. Місто ж має запаси. Кажуть, вони там розкошують. А ми! Я була у селян, по хатах як виметено.

Кухар. Селяни мають харч. Вони поховали.

Матінка Кураж (радісно). У них нема нічого. Вони розорені вщент, ось що! Люди мруть з голоду. Я сама дещо бачила: ті викопують корінці, ті варять шкуртки, та ще й пальці облизують. Он воно як. А я щоб віддала каплуна та за сорок геллерів!

Кухар. Не за сорок, а за тридцять. Я ж сказав, що за тридцять.

Матінка Кураж. Та щоб ви знали, це ж не простий каплун. Це був птах із великим хистом. Кажуть, він жер тільки під музику і мав свій улюблений марш. І був такий кмітливий, що навіть умів рахувати. І сорок геллерів за такого каплуна – це забагато? Командувач із вас голову зніме, якщо ви не подасте йому обіду. (...)

У намет заходять командувач, військовий священик і Ейліф.

Командувач (поплескуючи Ейліфа по плечу). Ну, синку, заходь до свого командувача і сідай праворуч від мене. Ти вчинив подвиг, ти благочестивий лицар. Те, що ти зробив, зроблено в ім'я бога, у війні за віру, за це я тебе найдужче хвалю, і тільки-но здобуду місто, нагороджу тебе золотим наручнем. (...)

Ейліф. Ось як воно було. Я дізнався, що селяни потай, здебільшого ночами, зганяють захованих від нас у лісі волів до одного гайка. А звідти їх мали забрати городяни. Я дозволив селянам спокійно зігнати худобу в одне місце, адже їм легше розшукувати її в нетрях, ніж мені. (...) Ми розбалакались. Я зразу почав торгуватись. Двадцять гульденів за вола, кажу, це не по наших грошах. Даю п'ятнадцять. Ніби збираюсь платити. Спантеличені селюки чухають потилиці. А я нахилився, вхопив свою зброю й порубав їх. Хто в біду попадає, закон відкидає, правда? (...)

Командувач. У тебе душа як у молодого Цезаря. Ти вартий того, щоб побачити короля. (...) Закладаюся, твій батько був солдат.

Ейліф. І, кажуть, неабиякий. Через те мати мене застерігала. Я знаю одну пісню. (...)

(Танцює військовий танець з шаблею в руці.)

«Кого рушниці вб'ють, кого списи проткнуть,
А хто подасться вбрід, – поглине річка клята.
Чи в кризі смерті жди. Розумний будь, не йди!» –
Так жінка, вся в сльозах, казала до солдата.
«Гримить барабан – стаємо у ряди.
Солдати до бою готові завжди.
Ніщо нас не може злякати.
Вперед ідемо по воді й по землі.
Диви, на льоту ми хапаєм шаблі», –
Відказують жінці солдати. (...)

Матінка Кураж (на кухні підхоплює пісню, пристукуючи ложкою по горщику).

«Ви з подвигом своїм розвієтесь, як дим,
Не може подвиг ваш жінкам нічого дати!
Розвіється, як дим! Господь хай буде з ним!» –
Так жінка, вся в сльозах, казала про солдата. (...)

Командувач. Роблять у мене на кухні все, що їм заманеться.

Ейліф (іде на кухню. Обіймає матір). Яка зустріч! А де брат, сестра?

Матінка Кураж (в його обіймах). Живуть, як риби у воді. Швейцерак – скарбником у другому полку. Принаймні не ходить у бій. Зовсім урятувати його від служби мені не пощастило. (...)

Командувач (підходить до них). Ах, ти його мати. Сподіваюсь, у тебе є ще сини для мене. Такі, як оцей. (...)

3

Ще через три роки матінка Кураж разом з рештками якогось Фінського полку потрапляє в полон. Їй щастить урятувати дочку та фургон, але її чесний син гине.

Матінка Кураж (...) Оцим полякам тут, у Польщі, не слід було втручатись. Щоправда, наш король удерся до них зі своїми людьми, кіньми та обозом. Але вони, замість додержувати миру, втрутились у свої власні справи і напали на короля, хоч його військо, вступивши сюди, не порушило спокою. Значить, поляки самі зламали мир і вся кров упаде на їхні голови. (...)

Кухар. (...) Але ми говоримо про короля, і тут я мушу сказати: та свобода, що він хотів запровадити в Німеччині, коштувала йому недешево. У Швеції він запровадив податок на сіль, а це великий тягар на плечі бідного люду. А потім йому ще довелось ув'язнювати й четвертувати німців, бо вони не хотіли зректися свого рабства в імператора. Звісно, з тим, хто не хотів бути вільним, король не жартував. Спочатку він хотів захистити від лихих людей, надто від імператора, тільки Польщу, але, розохотившись, почав захищати всю Німеччину. (...) Слово боже було за нього, і то вже добре. Бо якби не слово боже, пішли б поголоски, ніби він робить це все задля своєї користі. А так сумління у короля чисте, а це для нього головне. (...)

Матінка Кураж. Подолати його не можна. Чому? Бо його люди вірять у нього. (Поважно). Великі пани кажуть, ніби вони ведуть війну лише заради страху божого, тільки за добрі та гарні діла. А як придивишся ближче – і вони зовсім не такі йолопи, а воюють заради свого зиску. Якби не зиск, то й маленькі люди, такі, як я, також не хотіли б знати війни. (...) Що для великих панів перемога чи там поразка, то для маленьких людей буває якраз навпаки. Буває й таке, коли поразки вигідні маленьким людям. Утрачено саму тільки честь і нічого більше. Пригадує, в Ліфляндії ворог

якось дав такого прочухана нашому командувачеві, що в переполосі мені навіть припав кінь з обозу. Аж сім місяців він тягав мій фургон, але потім ми перемогли і його взяли на облік. Взагалі, можна сказати, що нам, маленьким людям, і перемоги, і поразки коштують дорого.

Швейцеркаса розшукують двоє невідомих, тому що у нього залишилася полкова каса. Коли хлопця беруть у полон, він викидає скриньку з грошима в річку. За це йому загрожує розстріл. Матінка Кураж закладає свого фургона Іветті Потье за двісті гульденів, щоб урятувати сина.

Матінка Кураж. (...) Я гадаю, що вони віддадуть нам Швейцеркаса. Хвалити бога, вони не відмовляються від хабарів. Вони ж не вовки, а люди, і до грошей ласі. Продажність людська та милосердя господне – це те саме. Наша єдина надія – це продажність. Доки вона є, ухвалюватимуть м'які вирокі в суді, і навіть безвинний може сподіватись милосердя.

Іветта (*прибігла задихана*). Вони погоджуються тільки на двісті. І це треба зробити негайно. Вони баряться не звикли. (...)

Матінка Кураж. Я не думала, що так станеться. Не натискай на мене, фургон буде твій, його вже у мене нема, він служив мені сімнадцять років. Дай мені хвилинку подумати, це діло впало на мене, як грім з ясного неба, що мені робити, двісті гульденів я не можу дати, ти б з ними поторгувалась. Я мушу хоч щось мати, бо ж перший-ліпший може зіпхнути мене в придорожній рівчак. Піди і скажи, що я даю сто двадцять гульденів, якщо вони не погодяться, значить не одержать нічого, фургона я все одно втрачаю. (...)

Іветта (*забігає*). Вони не згодні. Я вас попереджувала. Одноокий хотів був зразу піти геть, бо тепер уже нічого не вдієш. Він сказав, що кожної хвилини чекає на барабанний бій, а це означає, що вирок ухвалено. Я давала вже сто п'ятдесят. Він і не глянув. Насилу я умовила його зачекати, поки ще раз поговорю з вами.

Матінка Кураж. Скажи йому, я даю двісті. Біжи.

Іветта вибігає. Вони сидять мовчки.
Священик облишив мити чарки.

Здається, я занадто довго торгувалась.

Здалека лунає барабан. Священик підводиться і йде в глиб сцени. Матінка Кураж сидить далі. Стає темно. Барабан стихає. Знову світліє.
Матінка Кураж сидить, як і сиділа.

Іветта (*заходить дуже бліда*). Що ж, ви добре поторгувались, фургон лишився при вас. Швейцеркас дістав усього одинадцять куль. Ви не варті, щоб я взагалі думала про вас. Але я пронюхала, що вони не вірять,

ніби каса справді в річці. Вони мають підозру, що вона тут і взагалі, що ви його спільниця. Вони хочуть принести його сюди – а може, ви, побачивши його, викажете себе. Застерігаю вас, ви його не знаєте, інакше всім вам буде капець. Вони йдуть слідом за мною, чуєте? (...)

Іветта приводить Катрін; та наближається до матері. Матінка Кураж бере її за руку. Заходять двоє солдатів з ношами, накритими простиралом. Під ним щось лежить. Поряд з ними йде Фельдфебель. Вони становлять ноші на землю.

Фельдфебель. Тут чоловік, ім'я якого нам не відоме. Але для порядку нам треба його записати. Він у тебе обідав. Поглянь, може, ти його знаєш. (*Стягує простирало*). Знаєш його?

Матінка Кураж хитає головою.

Що, невже ти й раз у не бачила його перед тим, як він у тебе обідав?
Матінка Кураж хитає головою.

Підніміть його. Несіть на звалище. Його ніхто не знає.
Солдати виносять труп.

6

Коло міста Інгольштадта в Баварії Кураж присутня на похороні загиблого командувача імператорського війська Тіллі. Точаться розмови про героїв битв і тривалість війни. Священик скаржиться на те, що його хист пропадає марно, німа Катрін одержує червоні черевички.
1632 рік.

Всередині маркітантського намету, в задній стінці – прилавок. Іде дощ. Здалека чути барабанний бій і жалібну музику. Священик і полковий писар грають у дамки. Матінка Кураж і Катрін переписують свої товари.

Священик. Жалобний похід зараз вирушить.

Матінка Кураж. Шкода командувача – двадцять дві пари шкарпеток, – кажуть, він загинув через нещасливий випадок. На луках лежав туман, через це й сталось. Командувач іще звернувся до якогось полку, закликав солдатів битись не на життя, а на смерть, але, вертаючись назад, заблуdivся в тумані і потрапив у саме пекло бою. Там його й настигла куля – припиши ще чотири ліхтарі. (...) Кажуть, останнім часом командувач мав багато клопоту. У другому полку буцімто були заколоти, бо він не видав платні; мовляв, це війна за віру, воюйте задарма.

Жалібний марш. Усі дивляться в глиб сцени.

Священик. Тепер військо проходить перед вельможним покійником.

Матінка Кураж. Шкода мені всіляких полководців та імператорів. Вони, мабуть, гадають, що роблять велике діло і що колись люди будуть їх прославляти і ставити їм пам'ятники. Скажімо, якийсь полководець збирається завоювати весь світ, адже для полководця нема вищої мети. Одно слово, змучиться він до нестями, а потім усе йде нанівець через отой простолюд, що прагне лише кухля пива та веселої кумпанійки і не має ніяких високих поривань. Найпрекрасніші плани прахом ішли через нікчемність тих, хто мав їх здійснювати, бо ж імператор сам-один не може нічого зробити, йому потрібна поміч солдатів і народу. Чи не так?

Священик (сміється). Кураж, я згоден з вами, але щодо солдатів ви помиляєтесь. Вони роблять усе, що можуть. З тими вояками, наприклад, що оце п'ють вашу горілку під дощем, я беруся хоч сто років провадити війну за війною і навіть дві зразу, якщо треба буде, а я ж не вчився керувати військом.

Матінка Кураж. Отож ви гадаєте, що війна не скінчиться?

Священик. Тому, що вмер командувач? Не будьте наївна. Таких, як він, знайдеться десяток, героїв завжди вистачає.

Матінка Кураж. Стривайте, я питаю не жартома, я думаю, чи зробити мені запас товарів, чи ні, тепер можна купити дешево. Але як війна скінчиться, що я з ними робитиму?

Священик. (...) Ні з чого не видно, що війна колись скінчиться. Звичайно, може зайти маленький перепочинок. Можливо, війні треба буде віддихнути або їй може, так би мовити, не поталанити. Від цього вона не вбезпечена, бо на світі нема нічого досконалого. Досконалої війни, якщо так можна сказати, війни бездоганної, мабуть, ніколи не буде. Вона може зненацька затнутись, наскочити на щось непередбачене, жодна людина не може всього передбачити. Чогось не врахують, і ось тобі халепа. А потім витягай війну з багна! Але імператори, королі і папа римський визволять її з біди. Отже, ніякі справжні небезпеки їй не загрожують, і жити їй ще довгі-довгі роки. (...)

Матінка Кураж. Отже, я закуплю товар. Я покладаюсь на вас.

Раптом Катрін кидає на землю кошика з пляшками і тікає з намету.

Катрін (сміється). Ісусе, вона ж чекає миру. Я обіцяла їй, що коли настане мир, у неї буде чоловік. (...)

Священик. Я давно дивуюсь, як ви вмієте торгувати і виходити з усякої скрути. Розумію, чому вас назвали Кураж.

Матінка Кураж. Бідним людям потрібна сміливість, чи то, як кажуть, кураж. Інакше вони загинуть. Та вже й для того, щоб уставати вранці, потрібна сміливість. Або для того, щоб зорати поле, та ще й під час війни! Або дітей на світ приводити, хіба це не сміливість? Адже що тих дітей чекає? Їм доводиться бути катями одне одному, мордувати одне одного тоді, як їм хочеться дивитись одне одному в обличчя, а на це потрібен кураж. І те, що вони терплять імператора й папу римського, теж доводить, яка в них неймовірна сміливість, бо за імператорів і пап вони кладуть свої голови. (...)

8

Того ж таки року в битві під Лютценом гине шведський король Густав-Адольф. Мир загрожує розором матінці Кураж.

Її хоробрий син чинить зайвий подвиг і вмирає ганебною смертю. (...) **Голоси** (в глибині сцени). Мир! Шведський король поліг!

Матінка Кураж (вистромляє голову з фургона, ще не зачесана). Що це за дзвін серед тижня?

Священик (вилазить з-під фургона). Що вони гукають?

Матінка Кураж. Бракувало мені тільки, щоб вибухнув мир, коли я саме накупила нового краму.

Священик (кричить у глиб сцени). Що, справді мир?

Голос. Кажуть, уже три тижні, а ми й не знали. (...)

Входить Ейліф під вартою озброєних списками солдатів.

На руках у нього кайдани. Він блідий як крейда.

(...) **Ейліф**. Де мати?

Священик. Пішла до міста.

Ейліф. Я чув, що вона тут. Мені ще дозволили побачитися з нею. (...)

Священик. Що він накоїв?

Солдат. Вдерся в селянську хату. Господиню замордував.

Священик. Як міг ти зробити таке?

Ейліф. Я й перед тим робив не інакше. (...)

Священик. Під час війни його за це звеличали, він сидів по праву руку командувача. Тоді це вважали за героїство! А не можна поговорити з начальником варти?

Солдат. Марне діло. Забрати в селянина худобу – хіба це героїство? (...)

Кухар. Ну й дурницю ти втнув!

Ейліф. Якби я був дурнем, я б давно здох з голоду, розумнику.

Кухар. А за те, що ти розумний, тобі зітнуть голову. (...)

Священик. А що ми скажемо твоїй матері?

Ейліф. Скажи їй, що нічого не було, скажи їй, що було те саме. Або краще нічого не кажи.

Солдати женуть його геть.

Матінка Кураж (вбігає задихана, товар при ній). Кухарю, мир знову закінчився! Вже три дні знову війна. Я довідалась про це, ще як не встигла продати свій крам. Слава богу! В місті сутичка з лютеранами. Нам треба миттю втікати разом з фургоном. Катрін, пакуй речі! Чого ви такі збентежені? Що сталось? (...)

Кухар. Ейліф приходив сюди. Але у нього зовсім не було часу.

Матінка Кураж. Ейліф був тут? Тоді ми побачимося з ним на марші. Тепер я піду з нашими. А який він із себе?

Кухар. Як завжди.

Матінка Кураж. Він ніколи не зміниться. Війні не пощастило забрати його у мене. Він – розумний хлопець. (...)

Уже шістнадцять років триває велика війна за віру. Німеччина втратила більше половини жителів. Страшні пошесті винищують тих, кого не встигли вбити в боях. У колись квітучих місцевостях лютує голод. Спаленими містами блукають вовки. Восени 1634 року ми зустрічаємо матінку Кураж на німецькій землі, у Ялинових горах, осторонь військової дороги, якою посуваються шведські полки. Зима цього року рання і сувора. Торгівля йде так погано, що лишається тільки жебрати. Кухар одержує листа з Утрехта і прощається з Кураж.

Коло напівзруйнованого церковного будинку. Похмурий ранок на початку зими. Рвучкий вітер. Матінка Кураж і кухар у старих кожухах туляться біля фургона.

(...) **Матінка Кураж.** Мені іноді здається, наче я їжджу своїм фургоном по пеклу і продаю смолу або що я блукаю по небу і продаю останнє причастя заблудлим душам. Якби я з тими дітьми, що в мене зостались, знайшла місцинку, де не чути пострілів, то залюбки пожила б спокійно ще рік-два.

Кухар. Ми могли б відкрити шинок. Анно, подумай про це. Сьогодні вночі я твердо вирішив: я вертаюсь в Утрехт, з тобою чи без тебе, і іду ще сьогодні.

Матінка Кураж. Мені треба побалакати з Катрін. Якось це зненацька вийшло, а мені важко вирішувати на холоді і на голодний шлунок. Катрін!

Катрін вилазить з фургона.

Катрін, я тобі щось маю сказати. Ми з кухарем збираємось в Утрехт. Він успадкував там шинок. Ти б мала там постійний кут і могла б з кимось познайомитися. (...) Хіба це життя – весь час на вулиці. Так і пропасти можна. (...)

Кухар. Анно, я хочу щось тобі сказати віч-на-віч.

Матінка Кураж. Лізь у фургон, Катрін.

Катрін залазить у фургон.

Кухар. Я перебив тебе, бо ти, як я бачу, не так зрозуміла мене. Я гадав, не варто говорити, бо й так ясно. Та коли ти не розумієш, я мушу тобі сказати: шкода й мови про те, щоб узяти її з собою. Сподіваюсь, ти мене розумієш.

Катрін за їхніми спинами висуває голову з фургона і прислухається.

Матінка Кураж. Ти хочеш, щоб я покинула Катрін?

Кухар. А ти як гадаєш? У шинку їй не буде місця. Це маленький шинок. Якщо ми вдвох станемо на задні лапи, то ще заробимо собі на шматок хліба, але не втрюх, про це нема чого й думати. Зостав Катрін свого фургона. (...)

Матінка Кураж. Кухарю, як вона сама потягне фургон? Вона боїться війни. Не терпить її. Які страшні сні їй сняться, напевно! Я чула, як вона стогне ночами. Надто після боїв. Що вона бачить у своїх снах, я не знаю. Вона дуже жаліслива. Нещодавно я знайшла у неї їжачка – ми його переїхали фургоном.

Кухар. Шинок дуже малий. *(Гукає).* Шановні господарі і прислуга! Ми проспівали вам пісню про Соломона, Юлія Цезаря та інших великих мудреців, що їм не допомгла їхня мудрість. І ви побачите, що нам, людям простим, нелегко прожити, надто взимку.

Співають удвох.

Ви чули всі, що Соломон
Був знаним мудрецем.
Ви долю знаєте його.
Назвав лихим для себе днем
Він день народження свого.
Казав: «Все в світі – суєта!»
І, щойно ніч прийшла,
Він через мудрість сам сконав.
Його та мудрість підвела.
Щасливий, хто її не знав!

Всі чесноти небезпечні на цьому світі, як видно з нашої прегарної пісні, краще, коли їх не маєш, а живеш собі на втіху і снідаєш, скажімо, гарячою юшкою. У мене, наприклад, юшки нема, я мрію про неї дарма, я солдат, але що дала мені моя відвага у боях – нічого, я голодую. Краще б я був боягузом та зостався вдома. А чому?

Ви чули всі, що Цезар був
Вояк не з боязких.
На цілий світ зорив з вершин,
Але від рук убивць поліг
В зеніті слави він.
«І ти, мій сину!» – він гукнув.
І, щойно ніч прийшла,
Він через бравість сам сконав.
Його та бравість підвела.
Щасливий, хто її не знав!

(...) Ви могли б заперечити, що не відвага годує людину, а чесність. Може, ви хочете сказати, що чесна людина – сита і вже принаймні не цілком голодна? Гляньмо, як воно стоїть із чесністю!

Ви чули всі, що жив Сократ,
Правдивіший за всіх.

Його спіткав страшний кінець:
 Після переслідів лихих
 З отрути вмер мудрець.
 Народу син, він правду ніс,
 Боровся проти зла.
 Він через чесність сам сконав.
 Його та чесність підвела,
 Щасливий, хто її не знав!

Авжеж, тепер мені скажуть, що треба бути некорисливим і ділитися тим, що маєш, але що, як у тебе нічого нема? Бути благодійником, ма-буть, також нелегко, на це доводиться зважати, та що вдієш, коли тобі чогось треба. Так, некорисливість – рідкісна чеснота, бо невивідна.

Всім помагав святий Мартін.
 В морозний день в путі
 Якось він стрівся з бідарем
 І поділився з ним плащем.
 Замерзли вдвох вони тоді.
 Святі не ждуть винагород.
 Як тільки ніч прийшла,
 Він через добрість сам сконав.
 Його та добрість підвела.
 Щасливий, хто її не знав!

Таке саме сталося і з нами! Ми пристойні люди, тримаємось гурту, не крадемо, не вбиваємо, не підпалюємо! І можна сказати, що ми падаємо все нижче й нижче, і в цій пісні підтверджується наша доля, і нам рідко трапляється з'їсти тарілку гарячої юшки, а якби ми робили інакше – грабували та вбивали, – може б, тоді були ситі! Бо чесноти не оплачуються, оплачуються лише вади, такий уже світ, хоч мусив би іншим бути!

Біблійні заповіді ми
 Шануємо завжди.
 Це не дає нічого нам.
 Ви, що не знаєте нужди,
 Прийдіть на поміч бідакам!
 Ми надто чесні – в тім біда!
 Не робимо ми зла.
 Тягар чеснот нас в гроб загнав,
 Богобоязнь нас підвела.
 Щасливий, хто її не знав!

Голос (згори). Гей, люди! Заходьте сюди! Поїсте юшки з кропиви.

Матінка Кураж. Ламбе, мені шматок у горлянку не полізе. Я не кажу, що ти верзеш дурниці, та невже це твоє останнє слово? Ми ж з тобою жили в добрій згоді.

Кухар. Це моє останнє слово. Подумай.

Матінка Кураж. Мені нема чого думати. Я її тут не покину. (...)

Обоє виходять.

З фургона з клунком у руці вилазить Катрін. Оглядається, чи за нею не стежать. Потім вішає на видноті, на колесо фургона, старі кухареві штани та материну спідницю і збирається податись геть із своїм клунком. Але в цю мить з будинку повертається Матінка Кураж.

Матінка Кураж (з тарілкою юшки). Катрін! Стривай! Катрін! Куди ти зібралася з клунком? Чи ти з глузду з'їхала? (Розв'язує клунок). Спакувала свої речі! Ти що, підслухувала? Я ж йому сказала, що не поїду в Утрехт, не треба мені його паршивого шинку, чого ми там не бачили? (...) Не думай, що я дала йому гарбуза через тебе. Через фургон – ось чому. Я не розлучуся з фургоном, бо звикла до нього. Не через тебе, а через фургон я порвала з кухарем. (...) Будемо торгувати вдвох. І ця зима минеться, як минали всі. Запрягайся, бо ще піде сніг.

Обидві запрягаються у фургон, завертають його і везуть геть. Вертається кухар і здивовано дивиться на свої речі.

11

Січень 1636 року. Імператорське військо загрожує протестантському місту Галле. Каміння заговорило. Матінка Кураж утрачає дочку і самотня продовжує свою путь. До закінчення війни ще далеко.

Обдертий фургон стоїть коло селянської хати з височезною солом'яною стріхою, що тулиться до скелі. Ніч.

З гаю виходять прапорщик і троє солдатів у важких латах.

Прапорщик. І щоб ні шелесь. Коли хтось крикне, простромить його списом.

Перший солдат. Але ж доведеться до них постукати, щоб дістати провідника.

Прапорщик. Стук – це звук природний. Подумають, що корова треться об стіну хліва.

Солдати стукають у двері хати. Їм відчиняє селянка. Вони затуляють їй рота. Двоє солдатів заходять у хату.

Чоловічий голос (з хати). Що там таке?

Солдати виводять з хати селянина і його сина.

Прапорщик (кивнувши в бік фургона, в якому показалась Катрін). Тут ще одна.

Солдат витягає Катрін.

Це всі, хто тут живе?

Селянин. Це наш син, а це німа, її мати пішла в місто по товар для своєї мандрівної крамнички, багато городян тікає і продає за безцінь свої речі. Це мандрівні люди, маркітанти.

Прапорщик. Попереджую вас – тихо, хто подасть голос, дістане списом по макітрі. Мені потрібен провідник, щоб показав нам стежку в місто. (*Киває на хлопця*). Ану, ти, іди-но сюди!

Хлопець. Я не знаю стежки. (...) Католикам я служити не буду. (...)

Перший солдат. Зараз я його напоумлю. (*Підходить до хліва*). Дві корови і віл. Послухай, коли ти не візьмешся за розум, я порубаю твою худобу.

Хлопець. Не чіпайте худоби!

Селянка (*плаче*). Пане командир, пожалійте нашу худобу, бо ж ми помремо з голоду.

Прапорщик. Якщо він опиратиметься, порубаємо.

Перший солдат. Я почну з вола.

Хлопець (*батькам*). То йти мені?

Селянка киває головою.

Піду.

Селянка. Спасибі вам, пане командир, що ви нас пожаліли, на віки вічні, амінь.

Селянин стримує її від дальших виявів вдячності.

Перший солдат. Я ж знав, що віл для них дорожчий за все!

Прапорщик і солдати слідом за хлопцем покидають сцену.

Селянин. Хотів би я знати, що вони надумали. Навряд чи що добре.

Селянка. Може, це тільки розвідники... Що ти робиш?

Селянин (*лізучи по драбині, яку він приставив до даху*). Гляну, чи вони самі. (*З даху*). У гаю видно рух. Я бачу, щось ворушиться аж до самої каменоломні. А на галявині – солдати в латах. І гармата. Там більше як полк. Зглянься, господи, на місто і всіх, хто в ньому живе.

Селянка. А в місті світиться?

Селянин. Ні. Всі сплять. (*Злазить*). Якщо їм пощастить удертися в місто, вони всіх переколють. (...)

Селянка (*до Катрін*). Молися, бідна худобинко, молись! Ми ніяк не можемо відвернути кроволиття. Хоч ти не можеш говорити, та можеш молитись. Ніхто тебе не чує, а він почує. Я тобі поможу.

Всі падають навколішки, Катрін позаду селян.

Отче наш, що еси на небі, почуй молитву нашу, не дай загинути місту, не губи тих, що зараз там сплять і нічого не відають. Збуди їх, хай підведуться вони, хай залізуть на мури і побачать солдатів, що ото сунуть на них серед ночі з гарматами і списками, ідуть по луках, сходять з косогору. (*Обернувшись до Катрін*). Оборони матір нашу, зроби так, щоб дозорець не спав, а прокинувся, бо пізно буде. Допоможи й зятеві нашому, він там з чотирма дітьми, не дай їм загинути, вони безвинні і нічого не розуміють. (...)

Катрін непомітно прослизнула до фургона, щось узяла з нього, сховала під фартух і залізла по драбині на дах.

Селянка. Згадай про діток у небезпеці, надто про найменших, і про дідів безпорадних, і про всяку живу душу.

Селянин. І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. Амінь.

Катрін, сидючи на даху, починає бити в барабан, що його вона ховала під фартухом.

Селянка. Ісусе, що вона робить?

Селянин. Вона з'їхала з глузду.

Селянка. Стягни її вниз, мерщій!

Селянин біжить до драбини, але Катрін піднімає її на дах.

Селянка. Вона погубить нас!

Селянин. Ану перестань барабанити, каліко нещасна!

Селянка. Католиків накличеш!

Селянин (*шукає каменя*). Я закидаю тебе камінням!

Селянка. Невже ти нас не пожалієш? Невже у тебе нема серця? Якщо вони прийдуть сюди, ми пропали! Нас переколють списками. (...)

Прапорщик (*прибігши з солдатами і хлопцем*). Я вас порубаю! (...) Всі ви змовники. Всіх вас порішу! (...)

Перший солдат (*до прапорщика*). Прошу дозволу щось сказати. (*Каже прапорщикові щось на вухо. Той киває*). Слухай, давай домовимось добром. Злазь, і ходімо з нами в місто, ти йтимеш попереду. Покажеш нам свою матір, і ми її не займемо.

Катрін усе барабанить.

Прапорщик (*відштовхує солдата*). Вона тобі не довіряє, ще б пак, з такою пикою... (*Кричить Катрін*). А коли я дам тобі слово честі? Я – офіцер, і слово моє тверде.

Катрін барабанить ще гучніше.

Прапорщик. Для неї нема нічого святого. (...) Треба підпалити хату. Треба її викурити.

Селянин. Це нічого не дасть, пане командир. Коли в місті побачать вогонь, вони все зрозуміють.

Катрін прислухалась, не кидаючи барабанити. Тепер вона сміється.

(...) **Селянка.** Я знаю, що робити, пане командир! Ген стоїть їхній фургон. Коли ми його потрощимо, вона перестане. Фургон – їхнє єдине майно.

Прапорщик (*до хлопця*). Розбий фургона. (*До Катрін*). Як не перестанеш барабанити, ми потрощимо твій фургон.

Хлопець кілька разів не сильно вдаряє по фургону.

(...) **Прапорщик** (*до Катрін*). Вони ж тебе не чують. А ми тебе пристрелимо. Востаннє кажу. Кинь барабан!

Хлопець (*раптом кидаючи дошку*). Барабань ще! А то всі загинуть!
Барабань ще, барабань ще...

Солдат звалює його на землю і вдаряє списом. Катрін починає плакати, але барабанить далі. (...) Прибігають солдати з важкою рушницею.

(...) **Прапорщик**. Станови! Станови! (*Поки солдати становлять рушницю на розсоху, кричить до Катрін*). Справді востаннє кажу: кинь барабанити!

Катрін плаче, але барабанить з усієї сили.

Вогонь!

Солдати стріляють. Катрін ще кілька разів б'є в барабан і падає.
Ну, кінець!

Але слідом за останніми ударами Катрін лунає гуркіт міських гармат. Здалека чути безладний дзвін сполоху та канонаду.

Перший солдат. Таки домоглася свого.

12

Удосвіта. Чути бій барабанів, свист, тупання солдатських чобіт, що вже даленіють.

Біля фургона матінка Кураж сидить навпочіпки над своєю дочкою.
Поблизу стоять селяни.

Селянин (*з ворожістю в голосі*). Забирайтесь уже звідси, пані. Полк зараз пройде. А самій іти вам не можна.

Матінка Кураж. Може, вона засне. (*Співає*).

Люлі-люлі. Що це там
Шарудить в соломі?
Гірко плаче дівтора
У сусіднім домі.
Тій сусідській дівторі
Нема чого їсти.
В мене доня їсть пиріг
В хаті теплій, чистій.
Тій сусідській дівторі
Нічого вдягати.
Перешила я тобі
Сукню з янголяти.
Люлі-люлі, ти не знай
Горя і наруги.
В Польщі перший син поліг,
Хто зна, де мій другий?

Нащо вам було казати їй про ваших онуків?

Селянин. Якби ви не подались до міста заробляти великі гроші, може, нічого б не сталося.

Матінка Кураж. Вже спить.

Селянка. Та не спить вона, зрозумійте, вона померла. (...) А що, у вас більше нема рідних, до кого б ви могли податись?

Матінка Кураж. Є ще син, Ейліф.

Селянин (*поки матінка Кураж укриває мертву*). Ви мусите його розшукати. Про неї ми подбаємо, поховаємо як слід. Йдіть собі спокійно.

Матінка Кураж. Ось вам гроші на похорон. (*Відраховує гроші селянинові в руку*).

Селянин і його хлопець тиснуть їй руку і виносять Катрін.

Селянка (*так само з поклоном тисне їй руку, виходячи*). Поспішайте!

Матінка Кураж (*запрягається у фургон*). Може, здужую тягти фургон. Яюсь упораюсь, речей у ньому небагато. Я мушу торгувати далі.

З барабаним боєм і свистом проходить ще один полк.

(*Рушає з місця*). Візьміть мене з собою!

З глибини сцени чути пісню:

Війна, то щедра, то убога,
Тривати може цілий вік.
Але від неї нічого
Не має простий чоловік.
Він носить дрантя, вкрите брудом,
Жере гидоту на обід,
Але уперто марить чудом:
Ще ж не закінчено похід!

Гей, християни! Тане сніг!
Мерці вкушають супокій.
І кожен, хто ще не поліг,
Встає, щоб вирушити в бій.

Завіса.

(*Переклад Марка Зісмана*)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Уявіть, що ви – режисер вистави за твором Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти». Дайте поради (усно) акторам і актрисам.

2. Напишіть коментарі до декорацій, костюмів.

Уміння вчитися. 3. Знайдіть 1-2 вірші Б. Брехта в перекладах С. Жадана та інших українських поетів. Які з них припали вам до душі? Виразно прочитайте улюблений із них.

Соціальна та громадянська компетентності. 4. Б. Брехт писав: «Війна завжди призводить до втрат – фізичних і духовних. Але вона відкриває в людях і нові якості». Прокоментуйте і наведіть приклади з п'єси «Матінка Кураж та її діти».

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 5. З допомогою Інтернету подивіться кінофільм «Дороги Анни Фірлінг» (СРСР, 1985, режисер Сергій Колосов) за п'єсою Б. Брехта. Яке враження справила на вас стрічка? Якою постає головна героїня у фільмі та п'єсі?

Екологічна грамотність і здорове життя. 6. Придумайте власний зонг антивоєнного змісту.

Предметні

Знання. 7. Поясніть, чому Б. Брехт узяв за основу твору не сучасність, а часи Тридцятилітньої війни. Виявіть ознаки епічного театру у п'єсі.

Діяльність. 8. Розкрийте функції символічного образу «фургон-долі» матінки Кураж.

9. Знайдіть зонги у п'єсі Б. Брехта та поясніть їхнє значення.

10. Наведіть 1-2 приклади авторських коментарів на початку картин. Розкрийте їхній зміст.

11. Дайте власне потрактування фіналу п'єси «Матінка Кураж та її діти».

Цінності. 12. Хто із героїв та героїнь твору втілює людяність та істину? Прокоментуйте відповідні епізоди.

Генріх Белль
1917–1985

Знайомство з творчістю Г. Белля важливе для розуміння культури й літератури Німеччини післявоєнного періоду. Його перша повість «Поїзд точно за розкладом» була надрукована у 1949 р., а згодом побачили світ збірки оповідань та есеїв, радіоп'єси, романи «Де ти був, Адаме?» (1951), «Очима клоуна» (1963), «Груповий портрет з дамою» (1971) та ін. Велику увагу митець приділяв розгляду болючих соціальних проблем, виступав проти бюрократії, корумпованості уряду й абсурду війни. Спираючись на традиції реалізму, він говорив про складні стосунки між людьми, про добро і зло, любов і ненависть. У 1972 році Г. Беллю присудили Нобелівську премію «за творчість, у якій сполучається широке охоплення дійсності з високим мистецтвом створення характерів і яка стала вагомим внеском у відродження німецької літератури».

«Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

Оповідання
(Скорочено)

Машина зупинилася, але мотор ще гурчав; десь відчинилася велика брама. Крізь розтрощене вікно в машину ввірвалося світло, і тоді я побачив, що й лампочку під стелею розбито вщент, лишень звій ще стирчав у патроні – кілька мерехтливих дротиків з рештками скла. Потому мотор замовк, і знадвору добувся чийсь голос:

– Мерців сюди, є там мерці? (...) А решту сходами нагору, до зали малювання, зрозумів?

– Так, так, зрозумів.

Та я не був ще мертвий, я належав до решти, і мене понесли сходами нагору. Спершу йшли довгим, тьмяно освітленим коридором, із зеленими, мальованими олійною фарбою стінами, в які повбивано чорні, криві, старосвітські гачки на одяг; ось виринули двері з емальованими табличками: 6-А і 6-Б, між тими дверима висіла, злагідна поблискуючи під склом у чорній рамі, Феєрбахова «Медея» з поглядом у далечінь; потому пішли двері з табличками: 5-А і 5-Б, а між ними – «Хлопчик, що виймає терня» – прегарне, з червонястим полиском фото в брунатній рамі.

А ось уже й колона перед виходом на сходовий помісток, і довгий, вузький фриз Парфенона за нею, справжній, античний – мистецьки зроблений з жовтавого гіпсу макет, і все інше, віддавна знайоме: грецький голпіт, до п'ят озброєний, наїжений і грізний, схожий на розлюченого півня. На самому ж помістку, на стіні, пофарбованій жовтим, пишались всі вони – од великого курфюрста до Гітлера...

А у вузькому малому коридорчику, де врешті на якусь хвилю мої ноші стали рівно, висів особливо гарний, величезний і дуже яскравий портрет старого Фріца в небесно-блакитному мундирі, з променистими очима і великою ясною золотою зіркою на грудях.

І знову мої ноші похилилися (...), і перше ніж санітари стали сходити на другий поверх, я встиг побачити і її – перевиту камінним лавровим вінком таблицю з іменами полеглих, з великим золотим залізним хрестом угорі.

Усе це перебігло дуже хутко: я не важкий, і санітари квапились. Не диво, що воно мені й примарилось. (...) Та коли ми поминули візріцевих арійців, за ними виринуло й усе інше: троє погруддів – Цезар, Ціцерон і Марк Аврелій, прегарні копії, геть-чисто жовті, античні, поважні, вони стояли в ряд попід стіною. А коли ми зайшли за ріг, вродилася й Гермесова колона, а далі, по тім боці коридора (...), висіла величезна маска Зевса; але до неї було ще далеко. Праворуч у вікні я бачив заграву пожежі – усе небо було червоне, і чорні, густі хмари диму врочисто посувалися по ньому...

І знову я мимохіть глянув ліворуч, і знову побачив на дверях таблички: 01-А і 01-Б, а поміж тими бурими, немов просякнутими затхлістю, дверима вгледів у золотій рамі вуса й кінчик носа Ніцше, – другу половину портрета заліпили папером, на якому стояв напис: «Легка хірургія».

«Якщо тепер... – майнуло мені в голові, – якщо тепер...» Та ось і він, я його вже побачив – краєвид Того, великий і яскравий, плаский, як старовинна гравюра, чудова олеографія; на першому плані, поперед колоніальних будиночків, поперед негрів і німецького солдата, що безглуздо стовбичив там із гвинтівкою, (...) красувалася велика, як жива, жовта в'язка бананів: ліворуч кетяг, праворуч кетяг, і саме на середньому банані в правім кетягу щось надряпано; я його бачив, я, здається, сам його й надряпав.

Аж ось широко відчинилися двері зали малювання, я вплив туди під Зевсовою маскою і заплющив очі. (...) «Усе це, – думалось мені, – ще не доказ. Кінець кінцем, у кожній гімназії є зала малювання, коридори з зеленими й жовтими стінами і кривими старосвітськими гачками в них; кінець кінцем, те, що «Медея» висить межі 6-А і 6-Б, а вуса Ніцше – між 01-А і 01-Б, ще не доказ, що я в своїй школі. Запевне, є правила, де сказано, що саме там вони мають висіти. Правила внутрішнього розпорядку для класичних гімназій у Пруссії. (...) «Хлопчик, що виймає терня» і фриз Парфенона – зрештою, добрий давній шкільний реквізит, що переходив з покоління в покоління, і я, мабуть, був не єдиний гімназист, якому заманулося написати на банані: «Хай живе Того!» Та й дотепи в усіх гімназіях ті самі». (...) Болю я тепер не почував. У машині було мені дуже кепсько; коли її трясло на вибоях, я те й знав що кричав. Уже краще великі вирви; машина то здіймалася, то опускалася, мов корабель на морських хвилях. Але тепер почав, либонь, даватися взнаки заштрик, що вони мені десь у п'ятні дали в руку: я чув, як голка пронизала шкіру і десь аж у нозі зробилося гаряче.

«Цьому ніяк не може бути правда, – думав я, – (...) жодне чуття не говорить тобі, що ти в своїй школі, в тій самій школі, що її всього три

місяці тому як залишив. Вісім років – не дрібниця, невже ж ти, провчившись тут вісім років, пізнавав би все самими очима?» (...)

Я виплюнув сигарету й закричав; коли кричиш, легшає; треба лишень кричати дужче; кричати було так гарно, я кричав, як оглашений. Хтось нахилився наді мною (...), і якийсь голос спокійно запитав:

– Ну, чого?

– Пити, – сказав я, – і ще сигарету, вгорі, в кишені.

Знову хтось помацав у моїй кишені, знову черкнув сірник, і хтось уткнув мені в рот запалену сигарету.

– Де ми? – спитався я.

– У Бендорфі.

– Дякую, – мовив я й затягся.

Мабуть, я справді-таки в Бендорфі, себто вдома, і коли б у мене не така гарячка, то я міг би твердо сказати, що я в якійсь класичній гімназії: принаймні, що я в школі, – це річ певна. (...)

Нарешті він приніс мені води (...), я несамохіть розплющив очі і вздрів утомлене, старе, неголене обличчя чоловіка в пожежній формі, і старечий голос тихо сказав:

– Пий, голубе!

Я почав пити, то була вода, вода – божистий трунок; я відчував на губах металевий смак посудини, з насолодою чув, як багато ще там води, але пожежник враз одняв її мені од губів і подався геть; я закричав, проте він не оглянувся, тільки натомлено знизав плечима й пішов далі; поранений, що лежав біля мене, спокійно мовив:

– Дарма галасувати, в них немає води: місто горить, ти ж бачиш.

Я бачив, дарма що вікна були затемнені – за чорними запонами жевріло й миготіло, – червоне під чорним, як у печі, коли туди підсипати вугілля. Еге, я бачив: місто горіло. (...)

Я дивився просто перед себе – на ряди вікон, інколи й на стелю. Стеля була ще незаймана, біла й гладенька, з вузьким класичним ліпленням карнизом, але ж бо стелі з такими карнизами були в залах малювання по всіх школах, принаймні по добрих давніх класичних гімназіях. Певна річ.

Тепер уже годі було сумніватися, що я лежу в залі малювання якоїсь класичної гімназії в Бендорфі. У Бендорфі три класичні гімназії: гімназія Фрідріха Великого, гімназія Альберта і – може, краще було б цього й не казати, – але остання, третя, звалася гімназія Адольфа Гітлера.

Хіба ж у гімназії Фрідріха Великого не висів на сходовому помістку такий яскравий, такий гарний, величезний портрет старого Фріца? Я провчився в тій гімназії вісім років, але хіба достеменно такий портрет не міг висіти в іншій школі на тому ж таки місці, такий яскравий, що відразу брав на себе очі, ледве ступиш на другий поверх?..

Тепер я чув, як десь били важкі гармати. Якби не вони, то було б сливе спокійно, тільки часами за темною заслоною ясніше розцвітало ненатле полум'я та десь у темряві падав розбитий будинок. Гармати

били розважливо й упевнено, і я думав: «Любі гармати!» Я знаю, що це підло, але я так думав. Господи, як миротворно, як заспокоїливо гули ті гармати: немов далека, приглушена, лагідна органна музика. Просто-таки шляхетно. На мене, в гарматах є щось шляхетне, навіть як вони стріляють. Такий проречистий гук, достоту як у тій війні, про яку пишуть у книжках з малюнками... Потім я міркував, скільки імен буде на тій таблиці полеглих, яку, мабуть, приб'ють згодом, оздобивши її ще більшим золотим залізним хрестом і вквітчавши ще більшим лавровим вінком. І враз мені спало на думку, що коли я справді в своїй школі, то й моє ім'я стоятиме там, укарбоване в каміння, а в шкільному календарі проти мого прізвища буде написано: «Пішов зі школи на бойовище й поліг за...»

Але я ще не знав за віщо і не знав ще напевне, чи я в своїй школі, я хотів тепер про це довідатися будь-що-будь. Адже й на дошці полеглих не було нічого особливого, нічого прикметного, – вона була така, як і повсюди, штампована дошка полеглих: їх, напевне, всім постачало одне якесь управління...

Я знов повів очима округи, але картини вони познімали, а що можна побачити з кількох парт, складених стосом у кутку, з вузьких високих вікон, густо поставлених одне коло одного, як і годиться в залі малювання, де має бути якомога більше світла? Серце в мені не озивалось. Чи то б воно й тоді не обізналося, якби я опинився в тій буді, де цілих вісім років, рік у рік, малював вази й писав шрифти? Стрункі, прегарні, делікатні вази, чудові копії з римських взірців, що їх учитель усе ставив перед нами на підставку, і всілякі шрифти – латинський, рівний, римський, італійський. Я ненавидів ті уроки над усе в цілій науці, я годинами гинув з нудьги й ніколи не потрапив до ладу змалювати вазу або написати літеру. І де ж ділися мої прокльони, де ділася моя пекуча ненависть до цих остогидлих, ніби вилинялих стін? (...)

Я не пам'ятав, як мене поранено, я знав одне: що не рухну руками й правою ногою, лишень лівою, та й то тільки злегенька. Я думав, може, це вони так цупко примотали мені руки до тулуба, що я не годен поворушити ними.

Я виплюнув другу сигарету в щілину між солом'яниками і спробував посовати руками, але почув такий біль, що знову закричав; я кричав не вгаваючи, – од крику ж мало бути легше, а ще я лютував, що не міг поворушити руками.

Аж ось переді мною виріс лікар, він зняв окуляри і, кліпаючи очима, мовчки дивився на мене; позад нього стояв пожежник, що давав мені пити. Він щось зашепотів па вухо лікареві, і той знову наклав окуляри: я виразно побачив за грубими скельцями великі очі з ледь тремтливими зіницями. Він дивився на мене довго, так довго, аж я одвів очі, а далі тихо сказав:

– Хвилиночку, вже хутко ваша черга... (...)

Я знову заплющив очі й подумав: ти мусиш, мусиш вивідати, що в

тебе за рана і чи ти справді в своїй школі. Усе тут було таке далеке мені та холодне, начеб мене принесли до якогось музею міста мертвих – у світ, глибоко чужий мені й байдужий, що його чомусь пізнавали мої очі, але самі тільки очі; ні, не могло бути, що лишень три місяці як я сидів отут, малював вази й писав шрифти, а на перервах, узявши свій бутерброд із мармеладом, поволі сходив вниз, – (...) у коридор, де висіла «Медея», і, минувши її, простував до сторожа Біргелера пити молоко – в ту малу, тьмяну комірчину, де я міг часом ризикнути й закурити сигарету, хоча на куріння в гімназії була сувора заборона. (...) Може, мерців односили в маленьку тьмяну Біргелерову кімнатку, де пахло теплим молоком, пилюкою й дешевим Біргелеровим тютюном.

Аж ось санітари знов увійшли до зали, тепер вони підняли мене й понесли туди, за дошку. Я вдруге поплав повз двері і, пропливаючи, заглядів ще одну прикмету: тут, над дверима, висів колись хрест, тоді, як ця гімназія звалася ще школа святого Хоми; хреста вони потім зняли, але на тому місці на стіні зостався свіжий темно-жовтий слід од нього, – такий виразний, що його було, мабуть, ще краще видно, аніж самого того старого, маленького, ветхого хреста, якого вони зняли; на диво помітний і гарно відбитий, виступав той знак на злинялому просторі стіни; тоді, розлютившись, вони перефарбували всю стіну, але все марно, бо маляр не потрапив як треба добрати фарби і хрест знову виступив, брунатний і чіткий на рожевому полі стіни. Вони злостилися, але нічого не допомоглося: темний і виразний, хрест, як і перше, виділявся на ясній стіні, і, я гадаю, вони вбили усі свої гроші на ті фарби, та не могли нічого вдіяти: хрест було видно, і, як приглянутись пильніше, можна було розгледіти навіть нерівний слід на його правому кінці, там, де роками висіла букова галузка, що її чіпляв сторож Біргелер, коли ще було вільно мати по школах хрести. (...)

Мене поклали на операційний стіл, і я добре побачив самого себе, тільки маленького, ніби вкороченого, угорі, в ясному світлі лампочки, – такий куценький, білий, вузький сувій марлі, немов який химерний небувалий кокон.

Лікар повернувся до мене спиною і, нахилившись над столом, порпався в інструментах, старий, обважнілий пожежник стояв навпроти дошки і всміхався мені; він усміхався втомлено й скорботно, і заросле бородою, невмиване його обличчя було таке, ніби він спав; і враз поза його плечима, на зашмарованому другому боці дошки я вздрів щось, від чого вперше, відколи я опинився в цьому мертвому домі, обізвалося моє серце: десь у якомусь потаємному його куточку народився переляк, глибокий і страшний, і воно закалатало мені в грудях – на дошці стояв напис моєю рукою. Угорі, в найвищому рядку. Я знаю свою руку: побачити своє письмо – гірше, ніж побачити себе самого в дзеркалі: куди більше ймовірності. (...) Усе інше не було ще доказом: ані «Медея» чи Ніцше. ні динарський профіль верховинця з кінофільму, ні навіть слід хреста над дверима; усе це могло бути по всіх інших школах. Та годі було

сподіватися, що по всіх інших школах писали на дошках моєю рукою. Ось він, ще й досі стоїть там, той вислів, що його нам звеліли тоді писати, в тому безнадійному житті, яке скінчилося лишень три місяці тому: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

О, я пам'ятаю, мені не вистачило дошки, і вчитель малювання розкричався, що я не так як слід розрахував, узяв завеликі літери, – а потім він сам, похитуючи головою, написав тим-таки шрифтом нижче: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

Сім разів стояло там – моїм письмом, латинським шрифтом, готичним, курсивом, італійським і рондо: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

На тихий лікарів поклик пожежник одступив від дошки, і я побачив увесь вислів, тільки трохи зіпсований, тим що я не розрахував як слід, вибрав завеликі літери.

Я весь стенувся, почувши укол у стегно, я хотів підвестися на лікті й не зміг, а проте встиг поглянути на себе і побачив, – вони мене розмотали, – що в мене не було обох рук, не було правої ноги, тому-то я одразу впав на спину, бо не мав тепер на віщо спертися; я закричав; лікар з пожежником злякано подивились на мене; потому лікар тільки знизав плечима і знову натиснув на поршень шприца, що поволі й твердо пішов донизу; я хотів ще раз подивитись на дошку, одначе пожежник стояв тепер зовсім близенько біля мене й заступав її; він міцно тримав мене за плечі, і я чув лише дух смалятини й бруду, що йшов від його мундира, і бачив тільки його втомлений, скорботний вид – і раптом я пізнав його: то був Біргелер.

– Молока, – тихо сказав я...

(Переклад Євгенії Горєвої)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Перекажіть і прокоментуйте хід роздумів головного героя оповідання. Що для вас лишилося незрозумілим у його міркуваннях? Обговоріть.

Інформаційно-цифрова компетентність. 2. Випишіть імена митців, філософів, історичних діячів, названих у творі Г. Белля. З допомогою Інтернету з'ясуйте їхній внесок у культуру. Поясніть, яку роль вони відіграють у розкритті змісту твору Г. Белля.

Уміння вчитися. 3. Робота в групах.

Обговорення питання: «Які уроки Другої світової війни людство:

- а) пам'ятає;
- б) забуло;
- в) повторює у наші дні».

Соціальна та громадянська компетентності. 4. Які проблеми, актуальні для сучасності, порушив Г. Белль в оповіданні «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»?

Екологічна грамотність і здорове життя. 5. Проаналізуйте систему освіти у Німеччині 1930-х років. Поясніть, чому багато молодих німців тоді стали прихильниками ідеології нацизму. Зробіть пропозиції щодо того, як варто формувати свідомість молоді в сучасній українській школі, щоб не повторити історичної трагедії.

Предметні

Знання. 6. Поясніть назву оповідання Г. Белля «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...».

7. Розкрийте зв'язок твору з реальними історичними подіями.

Діяльність. 8. Визначте особливості композиції оповідання.

9. Яку роль у ньому відіграє мотив повернення?

10. Поясніть, чому Г. Белль зробив героєм твору скаліченого німецького солдата. Чи має значення для розкриття ідейного задуму твору юний вік героя?

11. З'ясуйте роль художніх деталей у творі.

12. Розкрийте символіку кольорів.

13. Наведіть приклади авторської іронії в тексті.

Цінності. 14. Якими художніми засобами автор утілює тему великих втрат? Як ви гадаєте, чи усвідомив герой не тільки фізичні, а й духовні втрати?

Німецькомовна поезія

Пауль Целан

1920–1970

Пауль Лео Анчель – єврейський німецькомовний поет і перекладач, відомий під псевдонімом Пауль Целан. Народився у м. Чернівцях, яке на той час перебувало під владою Румунії, згодом вивчав медицину в Парижі, однак повернувся на батьківщину незадовго до початку Другої світової війни. Кілька наступних років поетові довелося жити в гнітючій атмосфері непевності й страху: його батьки потрапили до нацистського концтабору, де незабаром загинули, а самого Целана відправили до румунського трудового табору на примусові дорожні роботи. Втративши майже всіх рідних, він лише випадково залишився живим.

Згодом Пауль Целан викладав німецьку мову і літературу у Франції, а також займався перекладацькою діяльністю. Відомо, що митець володів щонайменше шістьма мовами, перекладав твори Р. Фроста, Е. Дікенсон, А. Рембо, Ш. Бодлера та ін.

Основні твори Пауля Целана – збірки віршів «Пісок з урн» (1948), «Мак і пам'ять» (1952), «Від порога до порога» (1955), «Неминучість світла» (1970). Його внесок у скарбницю світової літератури відзначений літературною премією м. Бремена (1958) і вищою літературною нагородою Німецької академії мови та літератури – премією Георга Бюхнера (1960).

Фуга смерті

Чорне молозиво ранку, ми п'ємо тебе ввечері,
 ополудні, вранці п'ємо, і ніччю п'ємо і в обід –
 п'ємо і п'ємо і п'ємо,
 в повітрі ми риємо яму, в ній буде не тісно.
 В домі живе чоловік, зі зміями грається, пише,
 пише, коли над Німеччиною примеркає,
 про золото кіс твоїх, Маргарито, він пише і з дому виходить;
 зорі яріють, а він зграю скликає хортів,
 євреїв скликає на посвист: рийте могилу в землі, –
 і наказує: грайте, заграйте до танцю мерщій.
 Чорне молозиво ранку, ми п'ємо тебе зночі,
 ополудні, вранці п'ємо, п'ємо тебе ввечері –
 п'ємо і п'ємо і п'ємо.
 В домі живе чоловік, зі зміями грається, пише,
 пише, коли над Німеччиною примеркає,
 про золото кіс твоїх, Маргарито, і попіл твоїх Суламіфів;
 в повітрі ми риємо яму, в ній буде не тісно,
 глибше укопуйтеся в землю, наказує, хай ці копають,
 а ці хай співають і грають – розмахує він пістолетом,
 він з голубими очима – заступи глибше стромляйте,
 наказує, ці хай копають, ці ж грають до танцю мерщій.

Чорне молозиво ранку, ми п'ємо тебе зночі,
 ополудні, вранці п'ємо, п'ємо тебе ввечері,
 п'ємо і п'ємо і п'ємо.
 В домі живе чоловік, золото кіс твоїх, Маргарито,
 попіл твоїх Суламіфів, зі зміями грає,
 кричить: награвайте, від смерті солодша смерть – німецький музика
 кричить: хай тихшають скрипки, небавом ви станете димом,
 труна ваша буде у хмарах, вам буде не тісно в труні.

Чорне молозиво ранку, ми п'ємо тебе зночі,
 ополудні знову п'ємо смерть, німецький музика,
 п'ємо тебе ввечері, вранці, п'ємо і п'ємо і п'ємо;
 смерть, німецький музика з голубими очима,
 куля його свинцева поцілить тебе просто в лоб.
 В домі живе чоловік, золото кіс Маргарити,
 псів він на нас нацькував, у повітрі труну подарує,
 він грає зі зміями, марить, смерть, німецький музика,
 золото кіс Маргарити,
 попіл твоїх Суламіфів.

(Переклад Василя Стуса)

Фуга смерті

Чорне молоко світання ми п'ємо його надвечір.
Ми п'ємо його опівдні і зранку ми п'ємо його вночі
Ми п'ємо і п'ємо
Ми копаємо могилу в повітрі де лежати не буде тісно..
Один чоловік живе в хаті він зі зміями грає він пише
Він пише коли темніє в Німеччині твоя золотиста коса
Маргарито
Він пише це й з хати виходить і зорі блищать і свистить він
На псів
Свистить на євреїв своїх і велить копати могилу в землі
І грати до танцю наказує нам
Чорне молоко світання тебе ми п'ємо вночі
Ми п'ємо тебе зранку й опівдні ми п'ємо тебе надвечір
Ми п'ємо і п'ємо
Один чоловік живе в хаті він зі зміями грає він пише
Він пише коли темніє в Німеччині твоя золотиста коса
Маргарито
Твоя попеляста коса Суламиф ми копаєм могилу в повітрі де
Буде лежати не тісно
Він гукає глибше рийте землю ви перші ви другі співайте
І грайте
Він хапається заліза в кобурі він хитається очі в нього
Блакитні
Глибше лопатами рийте ви перші ви другі грайте далі
До танцю
Чорне молоко світання ми п'ємо тебе вночі
Ми п'ємо тебе опівдні і зранку ми п'ємо тебе надвечір
Ми п'ємо і п'ємо
Один чоловік живе в хаті твоя золотиста коса Маргарито
Твоя попеляста коса Суламиф він зі зміями грає
Він гукає солодше грайте смерті бо смерть це з Німеччини
Майстер
Він гукає темніше
торкайтеся скрипок ви злинете димом
В повітря
Для вас є могила у хмарах де буде лежати не тісно
Чорне молоко світання ми п'ємо тебе вночі
Ми п'ємо тебе опівдні смерть це з Німеччини майстер
Ми п'ємо тебе зранку й надвечір ми п'ємо і п'ємо
Смерть це з Німеччини майстер очі в нього блакитні
Він влучить у тебе свинцевою кулею він влучить точно
Один чоловік живе в хаті твоя золотиста коса Маргарито
Він нацьковує своїх псів на нас він дарує нам могилу
В повітрі
Він зі зміями грає і марить смерть це з Німеччини майстер
Твоя золотиста коса Маргарито
Твоя попеляста коса Суламиф.

(Переклад Миколи Бажана)

Фуга смерті

Чорний набіл розсвітання його ми п'ємо увечері
 ми п'ємо його вдень і ранком ми п'ємо уночі
 ми п'ємо і п'ємо
 у повітрі копаєм могилу там лежати не буде затісно
 в цьому домі живе чоловік він гадюками бавиться пише
 він пише як смеркне в Німеччину твоя золота коса Маргарито
 він пише виходить з дому а зорі сяють свистить скликає своїх собацюг
 прикликає жидів до себе він велить копати могилу в землі
 наказує нам награвати до танцю

Чорний набіл розсвітання тебе ми п'ємо уночі
 ми п'ємо тебе ранком і вдень тебе ми п'ємо увечері
 ми п'ємо і п'ємо
 в цьому домі живе чоловік він гадюками бавиться пише
 він пише як смеркне в Німеччину твоя золота коса Маргарито
 твоя спопеліла коса Суламіт
 у повітрі копаєм могилу там лежати не буде затісно

Він гукає вкопуйтесь глибше у твердь а ви співайте собі й награвайте
 він вихоплює пістолет він погрожує залізччям очі у нього блакитні
 вкопуйтесь глибше у землю, а ви награвайте далі до танцю

Чорний набіл розсвітання тебе ми п'ємо уночі
 ми п'ємо тебе вдень і ранком тебе ми п'ємо увечері
 ми п'ємо і п'ємо
 в цьому домі живе чоловік твоя золота коса Маргарито
 твоя спопеліла коса Суламіт він гадюками бавиться пише
 Награвайте солодку смерть він гукає капут це німецький маестро
 скрипалі награвайте ніжніше ви димом здійметесь у повітря
 ви могилу матимете у хмарах там лежати не буде затісно

Чорний набіл розсвітання тебе ми п'ємо уночі
 ми п'ємо тебе вдень капут це німецький маестро
 тебе ми п'ємо увечері й ранком ми п'ємо і п'ємо
 капут це німецький маестро очі у нього блакитні
 свинцевою кулею він поцілить тобі в чоло
 в цьому домі живе чоловік твоя золота коса Маргарито
 він спускає своїх собацюг нам дарує могилу в повітрі
 він гадюками бавиться марить капут це німецький маестро

твоя золота коса Маргарито
 твоя спопеліла коса Суламіт

(Переклад Леоніда Череватенка)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Поясніть назву вірша «Фуга смерті».

2. Розкрийте значення слова *майстер*. У яких творах світової літератури воно використано? Розкрийте його зміст у вірші П. Целана.

Інформаційно-цифрова компетентність. 3. Використавши ресурси Інтернету, ознайомтеся з іншими перекладами «Фуги смерті» (В. Стуса, Л. Череватенка, М. Фішбейна, П. Рихла). Порівняйте переклади.

4. Розгляньте репродукцію картини «Герніка» П. Пікассо. Знайдіть спільні мотиви для картини П. Пікассо і вірша «Фуга смерті» П. Целана.

Уміння вчитися. 5. Робота в групах. Розкрийте значення образів Маргарити (за трагедією «Фауст» Й.В. Гете) і Суламіфі (за біблійною книгою «Пісня над піснями»). Знайдіть їхні зображення в образотворчому мистецтві. Дайте власні тлумачення цих образів у вірші П. Целана «Фуга смерті». Опишіть (усно) образи цих жінок. Поясніть, чому у фіналі вірша вони постають разом.

Соціальна та громадянська компетентності. 6. Розкажіть про зв'язок життя і творчості П. Целана з Україною.

7. Доведіть, що Голокост – це трагедія, яка набула всесвітнього масштабу.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 8. У чому полягають музичні принципи художньої організації «Фуги смерті»? Наведіть цитати.

Предметні

Знання. 9. Визначте проблематику вірша.

10. Які художні засоби втілюють атмосферу трагедії?

11. Знайдіть у вірші приклади контрасту. Поясніть його роль у творі.

Діяльність. 12. Порівняйте образ молока в новелі «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» Г. Белля й у вірші «Фуга смерті» П. Целана.

Цінності. 13. Напишіть твір на тему «Чорне молоко світання...» (Трагедія єврейського народу в Другій світовій війні (за віршем «Фуга смерті» П. Целана).

ЛЮДИНА ТА ПОШУКИ СЕНСУ ІСНУВАННЯ В ПРОЗІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

США

Ернест Міллер Хемінгуей

1899–1961

Літературний шлях Ернеста Міллера Хемінгуея розпочався із журналістики. Тривалий час він працював у канадських і американських газетах, багато мандрував світом, відвідав Францію, Кубу, Африку. Ці враження, зокрема досвід роботи репортером під час громадянської війни в Іспанії, лягли в основу багатьох його творів. Перший успіх Е. Хемінгуееві приніс роман «Фієста. І сонце сходить» (1926), у якому розповідається про долю «втраченого покоління» післявоєнного періоду. Класикою світової літератури стали романи «Прощавай, зброе» (1929), «По кому подзвін» (1940), «Свято, яке завжди з тобою» (1964) та ін. У 1953 р. митець отримав Пулітцерівську премію, а в 1954 р. – Нобелівську премію з літератури «за оповідну майстерність, у черговий раз продемонстровану в повісті «Старий і море», а також за вплив на сучасну прозу». Українською мовою твори Е. Хемінгуея перекладали Володимир Митрофанов, Віктор Морозов, Ганна Лелів.

Старий і море

Повість

(Уривки)

То був старий рибалка, що промишляв на Гольфстрімі сам-один у своєму човні. Ось уже вісімдесят чотири дні він виходив у море й не піймав жодної рибини. Перші сорок днів з ним був хлопець. Та по тих сорока нещасливих днях хлопцеві батьки сказали, що старий тепер рішуче й безповоротно *salao*², цебто геть безталанний, і звеліли синові перейти до іншого рибалки, з яким він першого ж тижня піймав три добренні рибини. Хлопцеві було прикро бачити, як старий день у день вертається ні з чим, і він щоразу йшов допомогти йому – піднести змотану снасть, гарпун, ості або щоглу з вітрилом. Вітрило було полатане мішковиною і, обгорнуте навколо щогли, скидалося на прапор безнастанної поразки.

Старий був кощавий, виснажений, потилицю його поорали глибокі зморшки, на обличчі темніли коричневі плями нешкідливого нашкірного раку, що з'являються від сонячного проміння, відбитого тропічним морем. Ті плями збігали вниз по щоках до самої шиї. Долоні старого були посічені глибокими поперечними рубцями від плетеної жилки, якою він тягнув з води велику рибу. Та жоден з тих рубців не був свіжий – усі старі, як борозни на пересохлій землі.

Геть усе в ньому було старе, крім очей, а вони мали колір моря і блищали весело й непереможно.

– Діду Сантьяго, – сказав йому хлопець, коли вони піднімалися від берега, де залишили човен, – я міг би знову ходити в море з тобою. Тепер ми призбирали трохи грошей.

² Невдаха (ісп.).

Старий навчив хлопця рибалити, і той любив його.

– Ні, – відказав старий. – Ти тепер на щасливому човні. Залишайся там.

– Але ж пригадай, як ти колись вісімдесят сім днів підряд вертався ні з чим, а потім ми три тижні ловили щодня по величезній рибині.

– Пригадую, – сказав старий. – Я знаю: ти пішов від мене не тому, що зневірився. (...)

Вони сіли на «Терасі», й багато хто з рибалок почав кепкувати із старого, та він на те не ображався. Інші, старші віком, дивилися на нього, і їх брав сум. Одначе вони не виказували цього й чемно гомоніли про течію, про глибини, на яких рибалили того дня, про сталу погоду й про те, що бачили в морі. Були там і ті, кому добре повелось, – вони вже порозчиняли своїх марлінів, поклали їх упоперек на дві дошки, а тоді узявшись по двоє за кінці дощок і хитаючись від ваги, попереносили до сховища, де риба мала лежати, доки її відвезуть машиною-льодовнею на базар у Гавану. Рибалки, яким попались акули, відтягли їх на рибозавод по той бік бухти – там їх піднімали на телях, видаляли печінку, відтинали плавці, білували, а тоді нарізували м'ясо стьожками на засіл. (...)

– Діду Сантьяго, – сказав хлопець. (...) – А скільки мені було, коли ти вперше узяв мене в море?

– П'ять років, і тебе трохи не вбило, коли я втягнув до човна ще не охлялу рибину і вона замалим не рознесла все на друзки. Ти це пам'ятаєш?

– Я пам'ятаю, як вона біла хвостом і поламала лавку, а ти гамселив її кийком. Пам'ятаю ще, як ти відштовхнув мене на ніс, де лежала мокра й холодна снасть, і як стрясався човен, а ти все гупав кийком, наче дерево рубав, а мені так солодкувато тхнуло кров'ю.

– Ти справді пам'ятаєш, чи то я тобі потім розповідав?

– Я пам'ятаю все від самого першого дня, коли пішов з тобою в море.

Старий подивився на нього почервонілими від сонця довірливими й сповненими любові очима. (...)

– За такої течії завтра має бути добра ловля, – сказав він. – (...) Хочуй вийти з бухти, поки не розвидніє.

– Спробую умовити й свого порибалити ген у морі, – сказав хлопець. – Тоді ми змогли б допомогти тобі, коли б ти підчепив на гачок щось путяще.

– Він не любить заходити надто далеко.

– Еге ж, – підтвердив хлопець. – Та я вже визирю щось таке, чого він не може добачити, – птаха над водою абощо, – й переконаю його вийти на простір.

– Він що – так погано бачить?

– Майже зовсім сліпий.

– Дивно, – сказав старий. – Він же ніколи не ловив черепах. Ті лови заважають очі.

– Але ж ти сам багато років полював черепах на Москітному березі, а очі в тебе добрі.

– Я незвичайний старий. (...)

Вони повитягали з човна рибальське знаряддя. Старий завдав на плече щоглу, а хлопець поніс дерев'яну скриньку з тугими мотками міцної темної жилки, ості й гарпун на держалні. Скринька з наживою лишилася в човні, під кормовою лавкою, разом із кийком, яким старий глушив велику рибу, витягаючи з води. Красти в старого ніхто б не став, та ліпше було занести вітрило й важку снасть додому, щоб їм не пошкодила роса; і хоч старий сам знав, що жоден з місцевого люду не зазіхне на його добро, проте вважав зайвою спокусою залишати в човні ості й гарпун.

Вони піднялися дорогою до хатини старого і зайшли у відчинені двері. Старий прихилив щоглу до стіни, а хлопець поставив поруч скриньку та решту знаряддя. Щогла була завдовжки майже така, як уся хатина, зліплена з цупких брунькових щитків королівської пальми, відомих під назвою гуано. Там стояли ліжка, стіл та стілець, а просто на долівці було вогнище, де старий розпалював деревне вугілля й варив собі їсти. На темних стінах із розрівняних і щільно припасованих один до одного шорстких волокнистих щитків висіло кольорове зображення Святого серця Господнього³ і ще одне – Мідної Богоматері⁴. То були пам'ятки по дружині. Колись на стіні висіла і її підфарбована фотографія, але старий зняв те фото, бо, дивлячись на нього, надто гостро відчував свою самотність, і тепер воно лежало на полиці в кутку під його чистою сорочкою.

– Що ти маєш на вечерю? – запитав хлопець.

– Казанок жовтого рису з рибою. Повечеряєш зі мною?

– Ні, я попоїм удома. Хочеш, розпалю вогонь?

– Ні. Я потім сам розпалю. А може, з'їм і холодне.

– Можна взяти сітку?

– Авжеж.

Сітки в старого не було, і хлопець добре пам'ятав, коли вони продали її. Та обидва день у день отак прикидались один перед одним. Не було й ніякого казанка з рисом та рибою, і хлопець теж це знав. (...)

– Ну, я беру сітку й іду по сардини. А ти посидиш тут на порозі проти сонечка?

– Еге ж. Я маю вчорашню газету, то почитаю про бейсбол.

Хлопець не був певен, чи вчорашня газета – не така сама вигадка. Та старий і справді витяг з-під ліжка газету.

– Мені дав її Періко у винарні, – пояснив він.

– Я наловлю сардин і повернуся. Покладу твої і свої разом на лід, а вранці поділимо. А коли прийду, розкажеш мені про бейсбол. (...)

Коли він повернувся, сонце вже зайшло, а старий спав на своєму

³ Зображення Ісуса Христа з розітнутими грудьми, де видно палаюче серце.

⁴ Т.зв. Мадонна мідних копалень, шанована на Кубі як заступниця тих, хто в морі, рибалок і Куби взагалі.

стілці. Хлопець зняв з ліжка стару солдатську ковдру й накинув йому на плечі поверх спинки стільця.

То були дивовижні плечі – і досі ще могутні, хоч які й старі, – і шия теж ще міцна, і тепер, коли старий спав, схиливши голову на груди, зморшки на потилиці вирізнялися не так чітко. Сорочка на ньому була така сама латана-перелатана, як і вітрило, й латки, нерівно повицвітавши на сонці, рябіли різними кольорами. А от обличчя було таки дуже старе і з заплющеними очима видавалося зовсім безживним. Газета лежала в нього на колінах, і рука, впавши на неї, не давала вечірньому вітрові здути її геть.

Ноги старого були босі. (...)

Хлопець повернувся з вечерею, яку дав господар «Тераси». Вони розмовляли про бейсбол, а потім старий рибалка ліг спати.

Заснув він скоро, і вві сні йому ввижалася Африка його юнацьких літ: довгі береги, золотаві й білі – такі білі, що аж очам боляче, – високі миси і величезні темні гори. Тепер він щонаочі опинявся на тих берегах, і чув уві сні, як гуркочуть хвилі прибою, і бачив, як розтинають їх човни тубільців. Він чув дух смоли й клоччя, що стояв над палубою, чув дух Африки, що його приносив з берега вранішній вітерець.

Зачувши той вранішній дух, старий звичайно вставав, одягався і йшов будити хлопця. Та сьогодні дух берегового вітру прилинув до нього раніш, ніж завжди, і він знав уві сні, що вставати ще зарано, і спав собі, щоб побачити білі вершини, що здіймаються із моря, а тоді – несхожі одна на одну гавані й затоки Канарських островів.

Йому вже більш не снилися ні шторми, ні жінки, ні визначні події, ні велика риба, ні бійки, ні змагання силачів, ні його дружина. Снилися тільки далекі краєвиди та ще леви на березі. Вони гралися в надвечірніх сутінках, немов кошенята, і він любив їх так само, як любив хлопця. Та хлопець не снівся йому ніколи. (...)

Двері будиночка, де жив хлопець, були не замкнені. Старий відчинив їх і, нечутно ступаючи босими ногами, зайшов. Хлопець спав на складаному ліжку в передній кімнаті, і старий виразно бачив його у світлі призахідного місяця, що проходило крізь вікно. Він злегенька взяв хлопця за ногу і тримав, аж поки той прокинувся, обернувся і поглянув на нього. Старий кивнув головою; тоді хлопець, узявши зі стільця біля ліжка свої штани, сів і натяг їх.

Старий вийшов надвір, хлопець за ним. Він був ще зовсім сонний, і старий, обнявши його за плечі, сказав:

– Ти вже пробач.

– Que va, – мовив хлопець. – Чоловік повинен робити своє діло.

Вони рушили дорогою до хатини старого, і в досвітньому присмерку попереду й позаду них брели босоніж інші чоловіки, несучи на плечах щогли з вітрилами. (...)

Вони пили каву з бляшанок від згущеного молока в рибальській харчівні, що відчинялася вдосвіта.

– Як тобі спалося, діду? – запитав хлопець. Тепер він уже не був такий сонний, хоча й досі боровся з дрімотою.

– Дуже добре, Маноліне, – відповів старий. – Я певен, що сьогодні мені поведеться. (...)

Старий поволі сьорбав каву. Тепер йому не випаде їсти аж до вечора, і він знав, що треба хоч кави напитися. Їда йому давно вже обридла, тому він ніколи не брав з собою підобідка. Мав у човні пляшку води, і то було все, чого він потребував на цілий день.

Хлопець повернувся з сардинами й живцями, загорненими в газету, і обидва спустилися стежкою до човна, відчуваючи під босими ногами дрібну ринь. Підваживши човна, вони зсунули його на воду.

– Ну, щастя тобі, діду.

– І тобі хай щастить, – відповів старий.

Він припасував мотузяні петлі весел до кочетів і, налігши на весла, став потемки вигрібати з гавані. З різних боків у море виходили інші човни, і старий чув, як розтинають воду їхні весла, хоч самих човнів і не бачив, бо місяць уже сховався за горбами. (...)

Залишаючи гавань, човни розходилися на всі боки – кожний рибалка простував туди, де сподівався натрапити на рибу. Старий ще звечора надумав вийти ген у відкрите море, і тепер, залишивши позаду запахи берега, кермував просто на свіжий вранішній дух океану. (...) Було ще темно, але старий відчував, що настає ранок; веслуючи, він раз по раз чув тремтливі звуки, коли летюча риба вихоплювалася з води і, зі свистом розтинаючи повітря своїми твердими крильми, шугала в темряву. Він любив летючих риб – то були його найперші друзі в океані. А от птахів жалів, особливо малих і тендітних морських ластівок, що повсякчас никали над водою, шукаючи поживи, і майже ніколи її не знаходили. (...)

Він завжди подумки називав море *la mar*, як кажуть по-іспанському ті, хто його любить. І хоч іноді згадують його лихим словом, проте завжди говорять по ньому, як про жінку. Дехто з молодших віком рибалок, ті, що чіпляли на свою снасть буйки замість поплавців і мали моторні човни, куплені за часів, коли акулочка печінка давала великий зиск, називали його *el mar* – у чоловічому роді⁵. Вони говорили про нього як про суперника, як про бездушний простір, ба навіть як про ворога. Та старий завжди думав про море як про жінку, про живу істоту, що може й подарувати велику ласку, й позбавити її, а коли й чинить щось лихе чи нерозважне, то лише тому, що така вже її вдача. (...)

Краєчок сонця показався над морем, і старий побачив інші човни, що, розтягнувшись упоперек течії, сиділи низько у воді набагато ближче до берега. Потім сонце заясніло дужче, і його промені замерехтіли на

⁵ В іспанській мові слово «море» може вживатися з артиклем як чоловічого, так і жіночого роду.

воді, а ще трохи згодом, коли воно піднялося за обрієм, його сяйво, відбиваючись від морської гладіні, боляче вдарило просто у вічі старому, і тепер він орудував веслами, не дивлячись перед себе. Лише поглядав униз, у темну глибочінь, куди стрімко спускались його жилки. Він, як ніхто, вмів держати їх майже прямовисно, щоб десь там, у чорній товщі води, кожна рибина знайшла принаду саме на тій глибині, яку він для неї передбачив. Інші рибалки пускали снасть за водою, і часом їхня нажива опинялася на глибині в шістдесят сажнів замість сподіваних ста.

«Ая, – думав старий, – держусь глибини справно. Просто не щастить мені останнім часом. Але хтозна – може, сьогодні вже поведеться? Адже день на день не схожий. Воно-то й добре мати талан. Та ще краще бути справним. Тоді щастя не захопить тебе зненацька». (...)

Веслючи, старий помітив у воді отруйну медузу.

Не випускаючи з рук весел і легенько орудуючи ними, він зазирнув у воду й побачив зграйку крихтних рибок такого самого кольору, як і довгі щупальця медузи; вони пливли собі між тих щупалець, у невеличкому затінку драглистої кулі, яку поволі несла течія. Її отрута їм не шкодила. Зате людям шкодила, і коли старий витягав з води рибу й оті щупальця чіплялися до жилки й залишалися висіти на ній, слизькі, з фіолетовим полиском, руки його аж до ліктів бралися болячками, немов від дотику до отруйного плюща чи сумаха⁶. З тією лише різницею, що отрута *agua mala*⁷ діяла миттю й завдавала пекучого болю, неначе по тілу полоснули батогом.

Ті райдужні бульби вабили око своєю красою. Але не було в морі облудніших істот, а тому старий дуже любив дивитися, як їх поїдали великі морські черепахи. Натрапивши на цих медуз, черепахи наближались до них спереду, заплющували очі й, отак убезпечившись проти отрути, поїдали їх разом із щупальцями. (...) Старий не мав забобонів щодо черепах, хоча й багато років плавав на ловецьких суднах. Йому було жаль їх усіх, навіть і гігантських шкірястих черепах, завдовжки з човен і вагою мало не в тонну. Більшість людей не має жалю до цих істот, бо серце черепахи б'ється ще кілька годин потому, як її заб'ють і розчинять. Та старий думав собі: «Адже і в мене таке саме серце, та й руки-ноги подібні до їхніх». (...)

Саме в цю мить жилка, закинута з корми, туго натяглась під його ногою – він притискав нею петлю, – і, коли старий, покинувши весла й міцно вхопившись за жилку, почав вибирати її з води, він відчув вагу невеликого тунця, що дрібно сіпався на гачку. Старий тяг жилку до себе, і вона смикалася чимраз частіше, аж поки він побачив у воді синю спину та золотаві боки рибини й зрештою перекинув її через борт у човен. (...)

⁶ Отруйний чагарник.

⁷ «Погана вода» – побутова назва отруйної медузи (*исп.*).

– *Albacore*⁸, – мовив уголос. – Добрячий буде живець. Фунтів на де-сять, не менше.

Він не пам'ятав уже, відколи почав говорити вголос, рибалячи одинцем. Колись давніше, залишаючись на самоті, він співав; часом співав і ночами, несучи вахту на рибальських вітрильниках та ловецьких суднах, що ходили по черепах. А розмовляти сам із собою почав, мабуть, тоді, коли від нього пішов хлопець. (...) Рибалячи разом, вони з хлопцем звичайно не озивалися один до одного без потреби. Розмовляли здебільшого ночами або ж залишаючись на березі в негоду. Між рибалок вважалося негостим базікати у морі, і старий завжди схвалював і шанував цей звичай. Але тепер він часто висловлював свої думки вголос – адже це нікому не вадило.

– Коли б хто почув, що я отак балакаю вголос, то подумав би, що мені одібрало розум, – мовив він. – Одначе я при своєму розумі, отож мені до того байдуже. Багатії, ті мають у човнах радіо – воно говорить до них, розповідає про бейсбол...

«Не час тепер думати про бейсбол... – спинив він себе подумки. – Тепер треба думати лише про одне. Про те, задля чого я народжений. Можливо, десь поблизу цього косяка ходить і велика риба, – міркував він. – Оця, котру я витяг, – усього-на-всього молоде тунча, що відбулося від гурту, який шукає поживи. (...) Усе, що з'являється сьогодні біля поверхні, пливе надто швидко й на північний схід. Може, так воно й має бути о цій порі дня? Чи це якийсь знак на перемену погоди, якого я не знаю?»

Тепер він уже не бачив зеленої смуги берега, а тільки верхів'я голубуватих горбів, здаля зовсім білі, неначе вкриті сніговими шапками, та ще хмари над ними, що скидалися на високі засніжені гори. Море ще дужче потемніло, і сонячні промені заломлювались у воді. (...) Жилка й далі потихеньку сіпалась у нього між пальцями, і старий радів з того, та раптом відчув, як вона напружилась від величезної, просто-таки неймовірної ваги. То була вага рибини, і він попусткав жилку все глибше, глибше, глибше, і перший з двох запасних мотків швидко розкручувався. (...) Рибина поволі віддалялася, і старий не міг підтягти її ані на дюйм. Жилка в нього була міцна, сплетена на велику рибу; отож він уперся в неї спиною і натяг так туго, що з неї порснули дрібні крапельки води. (...) Тим часом човен відносило на північний захід.

Рибина неухильно тягла вперед, і вони помалу просувалися тихим морем. Решта гачків із наживою і досі залишалася у воді, але з цим годі було щось зарадити.

– Шкода, що зі мною нема хлопця, – сказав старий. – Рибина тягне мене на буксирі, і я наче припнутий до неї тросом. Можна, звісно, прив'язати жилку до човна. Але тоді рибина може урвати її. Отож треба держати, доки стане сили, й попусткати жилку, коли їй заманеться смикнути. Ще хвалити бога, що вона пливе вперед, а не йде в глибочинь. (...)

---

⁸ Молодий тунець (ісп.).

«Ця плавба доконає її, – подумав він про рибину. – Не може ж вона пливати без кінця». Та минуло ще чотири години, а рибина все так само неухильно пливла ген у відкрите море, і старий усе так само міцно впирався в лавку, здержуючи спиною натягнену снасть. (...)

Коли зайшло сонце, повітря похолоднішало, і піт на спині, плечах та ногах старого висох. Ще вдень він узяв мішок, яким накрив скриньку з наживою, і простелив його на сонці сушитися. А коли сонце зайшло, обв'язав мішок навколо шиї, спустив собі на спину й обережно заправив під жилку, що її тепер держав, перепустивши за плечима. Мішок пом'якшив тиск, і старий зумів прихилитися до носа човна в такий спосіб, що йому стало майже зручно. Насправді ця поза лише на якусь децицію полегшила нестерпний тягар, одначе старий вважав, що тепер йому майже зручно. (...)

Раптом йому стало жаль велику рибину, що була в нього на гачку. «Вона чудова, незвичайна рибина, і хтозна, скільки вже їй віку, – думав він. – Зроду ще не траплялося мені такої дужої рибини й щоб так дивно поводитись. Мабуть, вона дуже розумна й через те не вистрибує. Досить їй вистрибнути чи добряче смикнути – і мені капець. Та, певне, вона вже не раз попадалась на гачок і знає, що саме так треба змагатися за порятунок. (...) Цікаво, чи вона робить це свідомо, чи просто на відчай душі, як оце я?»

Він пригадав, як колись зловив на гачок самицю марліна. Самець завжди поступається поживою своїй подрузі, і самиця, попавшись на гачок, з переляку почала нестямно кидатись, так що скоро геть знесиліла, й увесь той час самець не залишав її і кружляв разом з нею по поверхні води, не зважаючи на жилку. Він плив майже впритул, і старий боявся, щоб він не розітнув жилку ударом хвоста, гострого, як лезо коси, й майже такого ж розміром та формою. І тим часом як старий підчепив самицю на ості й оглушив її, а тоді, підтягши до човна за вузьку і гостру, мов рапіра, морду з шерехатими краями, почав молотити кийком по голові, аж поки вона зробилася схожа кольором на зворотний бік дзеркала, і нарешті з допомогою хлопця перекинув через борт, самець ні на мить не відпливав від човна. А потім, коли старий узявся вибирати жилку й готувати гарпун, марлін високо вистрибнув з води біля самого борту, щоб побачити, де його подруга, й тільки тоді пішов у глибочінь, розпроставши блідо-лілові крила грудних плавців і востаннє показавши широкі фіолетові смуги на спині та боках. І тепер старий пригадав, який він був гарний і як до кінця не залишав своєї подруги. (...)

– Шкода, що немає хлопця, – мовив він уголос і зручніше прихилився до заокругленої носової обшивки, відчуваючи плечима, що здержували натяг жилки, могутню силу величезної рибини, що невпинно простувала до якоїсь тільки їй відомої мети.

«Це ж бо не що інше, як мої підступи змусили її зробити такий вибір, – подумав старий. – Їй було призначено жити в темних глибинах моря,

далеко від усіляких тенет, пасток і підступів. А мені, єдиному в світі, було призначено дістатися туди й знайти її. Єдиному з усіх людей у світі. Отож тепер ми від самого полудня пов'язані спільною долею. І ніхто не зарадить ні їй, ні мені.

Можливо, мені не слід було ставати рибалкою, – думав він далі. – Але ж саме для цього я й народився». (...)

– Риба, – сказав старий, – я люблю тебе й дуже поважаю. Але все одно уб'ю тебе до кінця дня.

«Будемо на це сподіватися», – додав він подумки.

З півночі до човна підлетіла невеличка пташина. То була якась співоча пташка, і летіла вона дуже низько над водою. Старий помітив, що вона геть знесилена.

Пташина сіла на корму перепочити. Потім пурхнула в старого над головою і встигла на жилці, де їй було зручніше.

– Скільки тобі років? – запитав старий. – Це твоя перша мандрівка?

Коли він озвався, пташина подивилася на нього. Вона була така втомлена, що навіть не примірялася, сідаючи на жилку, і тепер погойдувалась, чітко обхопивши її своїми тендітними пазурцями.

– Жилка натягнута міцно, – сказав їй старий. – Аж надто міцно. Чого ж це ти так стомилася по безвітряній воді? І що воно коїться з птахами?

«А є ж ще яструби, – подумав він. – Ті вилітають понад морем вам навперейми». Але пташині цього не сказав, та й однаково вона його не зрозуміла б, а про яструбів скоро мала дізнатися сама.

– Добре відпочинь, мала птахо, – сказав старий. – А тоді вертай до берега й шукай своєї долі, як шукають її всі – і люди, й птахи, й риби. (...)

Саме в цю мить рибина зненацька так рвонула жилку, що старий повалився на ніс човна й напевне випав би за борт, якби не вперся в дошки й не попустив снасть.

Коли рибина смикнула, пташина пурхнула геть, і старий не помітив, як вона зникла. Він обережно помацав жилку правою рукою і побачив на долоні кров. (...) Але ж саме долоням випадало попереду найбільше роботи. Старий знав, як йому ще знадобляться руки, перше ніж він доведе своє діло до кінця, отож був невдоволений, що пошкодив їх до часно. (...)

Сантьяго з'їв тунця, спійманого раніше, щоб відновити сили. Його ліву руку зводила судома, і він соромився цього, бо вважав судому проявом слабкості. Тим часом велика рибина продовжувала свій шлях.

Старий поглянув на безмежний простір моря й збагнув, який він тепер самотній. Проте побачив він і райдужні відсвіти в темній товщі води, й туго напнуту жилку, що зникала в глибині, й дивне коливання тихої морської гладіні. Тепер і над морем скупчувались хмари, віщуючи пасат, а глянувши вперед, старий побачив табун диких качок, що летіли над водою, чітко вирізняючись на тлі неба, – на якийсь час їх обриси

неначе затуманювались, тоді знов ставали чіткі, – і він зрозумів, що людина в морі ніколи не буває самотня. (...)

Ліву руку йому й досі судомило, але він уже помалу розтискав пальці. (...) У цю мить, ще не помічаючи, як змінився нахил жилки у воді, він відчув правою рукою, що натяг слабшає. Тоді, наваживши на снасть і щосили молотячи лівою рукою по стегну, побачив, як жилка поволі підноситься все вище над водою.

– Зараз вона випливе, – мовив старий. – Ану, рука, оклигуй. Оклигуй, прошу тебе.

Жилка й далі помалу, але невпинно виринала з води, а тоді поверхня океану перед човном здулась, і рибина впливла на світ. Вона впливала довго, наче їй кінця-краю не було, і з боків її струменіла вода. Рибина виблискувала проти сонця, голова й спина в неї були темно-фіолетові, а широкі смуги на боках видавалися в сонячному промінні блідо-бузковими. Її довгий, як бейсбольна бита, і загострений на кінці меч скидався на рапіру. Рибина показала з води на всю свою довжину, а тоді знов пірнула – без сплеску, мов досвідчений нирець, – і старий побачив, як востаннє майнув її великий, схожий на лезо коси хвіст, і одразу ж по тому жилка швидко побігла у воду слідом за рибиною. (...)

«Рибина величезна, і я повинен приборкати її, – думав старий. – Не можна давати їй відчути, яка вона дужа й на що здатна, коли б стала тікати. Бувши нею, я б зараз пішов на відчай душі й дав тягу, аж поки щось урвалося б. Та, хвалити бога, риби не такі розумні, як ми, що вбиваємо їх, зате куди благородніші й спритніші». (...)

Старому було важко утримувати рибу, і він почав механічно проказувати молитви, щоб підбадьорити себе. Йому стало краще, хоч страждання його анітрохи не полегшали.

Тим часом рибина знову притишила хід і пливла рівно, як і раніш.

«Цікаво, чого це вона виринула, – подумав старий. – Неначе тільки на те, щоб показати мені, яка вона величезна. Атож, тепер я це знаю. Добре було б показати і їй, що я за людина. Але тоді б вона побачила мою скорчену руку. Ні, нехай собі думає, ніби я дужчий, ніж насправді, а я вже постараюся не схибити. Ех, коли б то я був нею і мав усе, що вона має проти моєї єдиної зброї – волі та розуму. (...) Але я покажу їй, на що здатна людина й що вона може знести».

– Казав же я хлопцеві, що я незвичайний старий, – мовив він. – А тепер настав час це довести.

Те, що він доводив це вже тисячу разів, нічого не важило. Тепер треба було доводити знову. І так щоразу – все наново; отож, роблячи своє діло, старий ніколи не оглядався на минуле.

«Добре, якби вона заснула, тоді і я міг би поспати й побачити уві сні левів, – подумав він. – Чому ті леви – найважливіше з усього, що в мене лишилося?.. Викинь з голови ці думки, старий, – звелів він собі. – Сиди

тихенько отут біля борту, відпочивай і ні про що не думай. Рибина витрачає силу. А ти повинен витратити її якомога менше». (...)

Втома давалася взнаки, і Сантьяго намагався думати про щось інше – про бейсбол, про свою молодість і т.п. Удень над головою в нього пролетів літак, а ввечері на малу снасть попалася макрель, яку він міг з'їсти пізніше.

Потім йому стало жаль велику рибину, яка не мала чого їсти; та хоч він і співчував рибині, проте його ні на мить не полишав твердий намір убити її. «Це ж скільки людей вона нагодує, – подумав старий. – Та чи варті вони того, щоб їсти її? Ні, аж ніяк. Ніхто не вартий їсти цю рибину, що поводитьсь так розумно, з такою величезною гідністю.

Я не дуже знаюся на всіх цих речах, – думав він далі. – Та все-таки добре, що нам не треба замірятися вбити сонце, місяць чи зорі. Досить і того, що ми живемо біля моря й убиваємо своїх щирих братів. (...)

Риба ще при силі, і, як я помітив, гачок сидить у неї в пащі збоку, а паща міцно стулена. Отже, гачок їй не дуже дошкуляє. Дошкуляє голод і те, що вона не може збагнути, хто її ворог. Тож відпочивай, старий, а вона нехай працює, аж поки знову настане твоя черга». (...)

– Але ж ти так і не поспав, старий, – мовив він сам до себе. – Минуло вже півдня, ніч і ось ще цілий день, а ти зовсім не спав. Треба щось придумати, щоб тобі хоч трохи поспати, поки риба спокійна і йде рівно. Як не будеш спати, тобі може потьмаритись у голові.

«Голова в мене поки що ясна, – подумав він. – Аж надто ясна. Ясна, як зорі, мої любі сестри. І все-таки мені треба поспати. Адже вони сплять, і місяць теж спить, і сонце, і навіть океан часом спить, у ті дні, коли нема течії і стоїть мертвий штиль». (...)

Снились йому не леви, а величезний табун морських свиней, що розтягнувся десь на вісім чи десять миль. (...) Потім йому наснилося, ніби він лежить на своєму ліжку в селищі, а знадвору дме північний вітер, і йому дуже холодно, і права рука в нього геть затерпла, бо він підклав її під голову замість подушки.

Аж нарешті він побачив довгий жовтий берег і першого лева, що сховався на пісок у ранніх сутінках, а за ним ішли інші; тим часом він сам, поклавши підборіддя на носовий планшир судна, що стояло на якорі під легкими подмухами надвечірнього берегового вітерцю, чекав, чи не з'являться ще леви, і дуже тішився тим видовищем. (...)

Прокинувся він од різкого поштовху: стиснута в кулак права рука вдарила йому в обличчя, і жилка, чимдуж вириваючись із неї, боляче обпекла долоню. (...) І саме в цю мить рибина розверзла поверхню океану й вихопилась із води, а тоді важко шубовснула назад. Потім вона вистрибнула знов і знов, а човен і далі мчав уперед, дарма що жилка збігала так само швидко і старий раз по раз натягував її до відпору, так що вона мало не уривалася, – натягував, попускав і знову натягував. (...) Саме сходило сонце – уже втретє відтоді, як він виру-

шив у море, – коли рибина пішла колами. (...) Старого заливав піт, та тепер уже не тільки від сонця. За кожним плавним, неквапливим поворотом рибини він вибирав усе більше жилки і вже був певен, що не довше як за два кола зможе вгородити в неї гарпун. (...) При наступному повороті він мало не доконав свого. Але рибина знову вирівнялась і неквапно попливла геть.

«Ти вбиваєш мене, рибо, – подумав старий. – Одначе ти маєш на це право. Ніколи ще я не бачив такої величної, прекрасної, спокійної та благородної істоти, як ти, моя сестро. Гаразд, убий мене ти. Мені бай-дуже, хто кого вб'є...»

Тобі каламутиться в голові, – спинив він себе. – А треба, щоб голова була ясна. Отож пильнуй своїх думок і навчися зносити злигодні, як чоловік. Або як оця рибина», – так само подумки додав старий. (...) Він зібрав до купи весь свій біль, і останні рештки сили, й давно забуту гордість і кинув їх проти страждань, яких зазнавала рибина, і тоді рибина перевернулася на бік і отак, на боці, сумирно попливла поряд, мало не торкаючись головою обшивки човна, і вже почала була поминати човен – довжелезна, товстенна, сріблясто-сіра, оперезана фіолетовими смугами й просто-таки неосяжна у воді.

Старий упустив додолу снасть, наступив на неї ногою, заніс гарпун так високо, як міг, і скільки було сили, яка ще лишилася в ньому, й тієї, яку він прикликав на допомогу в цю мить, угородив його в бік рибини, саме позаду грудного плавця, що стримів над водою на рівні людських грудей. Він відчув, як залізне вістря заходить у рибину, і, впершись у гарпун, посунув його ще глибше, а тоді всім тілом наважив на держално.

І раптом рибина, уже вражена смертю, ожила і зринула високо над водою, немовби показуючи всю свою величність, могутність і красу. Здавалося, вона повисла у повітрі над головою старого та його човном. А тоді з гримким сплеском упала в море, обдавши зливою бризок і старого, й весь човен. (...)

Старий підтягнув рибу ближче і прив'язав її до борту. Попереду лежав складний шлях додому.

Акула з'явилася не випадково. Вона піднялася з глибини іще тоді, коли в морі заклубочилась і розпливлась ген-ген від поверхні темна пляма крові. Піднялася так стрімко й безбоязно, що аж розітнула поверхню голубої води й виринула проти сонця. Потім знову пірнула під воду, відчула дух крові, що тягнувся слідом за човном та рибиною, і чимдуж пустилася навздогін.

Часом вона губила слід. Але щоразу знаходила його знов, – коли й не самий слід, то ледь чутний його дух, – і неухильно мчала вперед. То була дуже велика мако⁹, що її будова давала змогу пливати так само

---

⁹ Порода акул.

швидко, як плавають найпрудкіші морські риби, і все в ній було гарне, окрім щелеп. Спи́на – така сама голуба, як у меч-риби, черево – сріблясте, а шкіра гладенька й лиску́ча. Та й усією будовою вона скидалася на меч-рибу, за винятком величезних щелеп, що тепер, коли вона пливла чимдуж біля самої поверхні, були міцно зімкнені, а її високий спинний плавець розтинав воду, як гострий ніж. За стуленими подвійними губами її пащі ховалося вісім рядів зубів, скошених досередини. То були не звичайні шпичасті зуби, як у більшості акул. Вони скидалися на людські пальці, скарлючені, мов пазури. Та й завдовжки були майже такі, як пальці старого, а з обох боків мали гострі, наче лезо бритви, краї. Ця риба була створена жити всіма тими істотами в морі, що завдяки своїй прудкості, силі й грізній зброї не мали інших ворогів. І от тепер, зачувши свіжий дух крові, вона помчала ще швидше, і її голубий спинний плавець легко розтинав воду.

Коли старий побачив її, він зрозумів, що ця акула не відає страху і чинитиме так, як їй заманеться. Дожидаючи, поки вона підпливе ближче, він наготував гарпун і міцно прив'язав кінець його линви. Линва була коротка, бо частину її старий відрізав, щоб припнути рибину.

В голові у нього більше не тьмарилось, і він був сповнений рішучості, хоча великої надії на успіх не мав. «Усе було надто добре, щоб довго так тривати», – подумав він. (...)

Голова акули була над водою, а за нею витикалася й спина, і почувши, як акула шматує шкіру та м'якуш великої рибини, старий угордив гарпун їй у голову, в те місце, де лінія, проведена між її очима, перетиналася з лінією, що йшла вгору від носа. Насправді ніяких ліній не було. Була лише масивна, загострена голуба голова, й великі очі, й хижі, хряскітливі, всежерні щелепи. Але саме там, у тому місці, був мозок, і старий ударив туди. Ударив зраненими, закривавленими руками, щосили метнувши гострий гарпун. Ударив без надії, але сповнений рішучості й нестямної люті.

Акула перевернулася на спину, і старий побачив, що око її уже не живе; потім вона перевернулася ще раз, двічі обкрутивши навколо себе линву. Старий знав, що вона мертва, та акула не хотіла з цим примирися. Вже лежачи на спині, вона молотила хвостом, клацала щелепами, а тоді раптом рвонулася геть, борознячи воду, мов швидкохідний катер. Море обіч неї стало біле від піни, збитої хвостом, а сама акула на три чверті знялася над поверхнею, і в цю мить линва туго напнулася, затремтіла й тут-таки луснула. Акула якусь хвилю нерухомо лежала на воді, а старий дивився на неї. Потім вона поволі пішла на дно.

– Вона забрала в мене фунтів сорок риби, – промовив старий. «А також гарпун і всю линву, – додав він подумки. – І тепер з моєї риби знову тече кров, а це принадить інших акул».

Тепер, коли рибина була така понівечена, йому вже не хотілося дивитись на неї. Коли акула напала на рибину, він почував себе так, ніби вона напала на нього самого. (...)

«Безглуздо втрачати надію, – думав він. – Безглуздо й, мабуть, гріх... Не треба розумувати про гріхи, – спинив себе. – Й без того досить клопоту. Та й не тямлю я нічого в цих речах. Не тямлю і не певен, що вірю в них. Мабуть, і те, що я убив цю рибу, – акож гріх. Нехай навіть я вбив її, щоб вижити самому й нагодувати багато людей. Але тоді все – гріх... Не треба розумувати. Тепер уже запізно, та й є на те інші люди, яким платять за це гроші. От нехай вони й розважають, що гріх, а що ні. А ти народився, щоб бути рибалкою, так само як ця риба народилася, щоб бути рибою. Он і *San Pedro*¹⁰ теж був рибалкою, і батько великого Ді Маджо».

Та старий любив міркувати про всі речі, які його цікавили, а що ні газети, ні радіо в човні не мав, то й думав собі про всячину, і от тепер міркував далі, що є гріх. «Ти вбив рибу не тільки на те, щоб вижити самому й продати її м'ясо, – заперечив він собі подумки. – Ти вбив її задля власних гордоштів і тому, що ти рибалка. Але ти любив її, коли вона була жива, та й тепер любиш. А коли любиш – то і вбити не гріх. Чи, може, ще й більший гріх?»

– Забагато думаєш, старий, – промовив він уголос.

«Але ж ти радів, убиваючи *dentuso*¹¹, – думав він далі. – А вона годується, полюючи на живу рибу, так само як і ти. Вона не стерв'ятниця, не підла ненажера, як інші акули. Вона гарна й благородна істота, що не знає ніякого страху».

– Я ж убив її обороняючись, – мовив старий. – І вбив чесно.

«До того ж, – подумав він, – усе на цьому світі так чи так когось чи щось убиває. От і риболовля – вона й убиває мене, й водночас дає змогу вижити. Хлопець – ось хто допомагає мені вижити, – майнула в нього думка. – А втім, не треба обдурювати себе». (...)

Незабаром з'явилися плямисті акули – стерв'ятники й убивці, що з голоду могли вчепитися зубами у весло чи стерно човна. Вони почали шматувати акулу. Старий спершу оборонявся ножом, але ніж зламався, тому він використовував те, що було в човні – весла, кийок, румпель. Урешті-решт акули повністю знищили рибу.

Старий відчув, що вже вплив на течію, і тепер виразно бачив попереду вогні прибережних селищ. Він знав уже, де опинився, – до дому звідти було зовсім близько.

«Хоч як воно є, а вітер нам усе-таки друг, – подумав він, а тоді поправився: – Буває другом. І безкрає море – у ньому в нас є і друзі, й вороги. І ліжко, – згадав він. – Ліжко теж мій друг. Атож, саме ліжко, – підтвердив подумки. – Ліжко – то чудова річ... А як легко стає на душі, коли ти переможений, – раптом подумав він. – Я ніколи й гадки не мав, як воно легко. А хто ж тебе перемиг?» – запитав старий сам себе.

¹⁰ Святий Петро (*ісп.*).

¹¹ Зубата (*ісп.*).

– Ніхто, – сказав він. – Я заплив надто далеко в море, ото й тільки. (...)

Коли вранці хлопець заглянув у двері, старий ще спав. Вітер так розбурхався, що рибальські човни не змогли вийти в море, і хлопець устав пізніш, а тоді подався до хатини старого, як робив щоранку. Він побачив, що старий дихає, а тоді глянув на його руки і заплакав. Потім тихенько вийшов з хатини, щоб принести старому кави, і всю дорогу плакав.

Коло човна стояло багато рибалок, роздивляючись на те, що було припнуте до борту, а один, підкотивши холоші штанив, зайшов у воду й вимірював кістяк довгою мотузкою.

– Як він там? – гукнув до хлопця знизу хтось із рибалок.

– Спить! – гукнув у відповідь хлопець. Він анітрохи не соромився своїх сліз. – Хай ніхто його не турбує.

– Вісімнадцять футів від носа до хвоста, – гукнув йому той рибалка, що вимірював кістяк.

– Так я й думав, – сказав хлопець. (...)

Він одніс гарячу бляшанку з кавою до хатини старого і сидів біля ліжка, аж поки той прокинувся. Перед тим він був уже раз начебто почав прокидатися. Але потім знов поринув у важкий сон, і хлопець пішов до сусідів через дорогу позичити трохи дров, щоб зігріти вихололу каву.

Нарешті старий прокинувся. (...)

– Вони здолали мене, Маноліне, – мовив він. – Таки здолали.

– Не вона ж тебе здолала. Не рибина.

– Ні. Твоя правда. То було потім. (...) Мене розшукували?

– Авжеж. Берегова охорона й літаки.

– Океан величезний, а човен малий, де там його побачити, – сказав старий. Він подумав, як приємно розмовляти з кимось іншим, а не тільки з самим собою і з морем. – Мені бракувало тебе, – мовив він. – Що ти зловив?

– Першого дня одну. І другого одну, а вчора дві.

– Дуже добре.

– Тепер ми знов будемо рибалити разом.

– Ні. Я безталанний. Геть безталанний став.

– К бісу той талан, – сказав хлопець. – Зі мною тобі таланитиме.

– А що скажуть у тебе вдома?

– То байдуже. Я ж привіз їм учора дві рибини. А тепер знов буду з тобою, бо мені ще багато чого треба навчитися. (...)Ну, лежи, діду, а я піду принесу тобі чисту сорочку. І чогось попоїсти.

– Принеси якусь газету за ті дні, поки мене не було, – сказав старий.

– Швидше одужуй, бо я ще маю багато чого навчитись, а ти можеш навчити мене всього, що мені потрібно. Дуже тяжко тобі було?

– Страшенно тяжко, – мовив старий. (...)

Коли хлопець вийшов за двері й рушив униз побитою червонястою дорогою, він знову заплакав.

Того дня на «Терасу» завітав гурт туристів, і одна гостя, дивлячись униз на море, побачила у воді біля берега, серед порожніх бляшанок від пива й дохлих баракуд, довженний білий хребет з величезним хвостом на кінці, що гойдався на високих хвилях прибою, які долинали в бухту з розбурханого сильним східним вітром океану.

– Що це таке? – спитала вона офіціанта й показала на довгий кістяк великої рибини, що був тепер звичайним собі сміттям, і його скоро мав понести геть відплив.

– *Tiburón*¹², – сказав офіціант. – Одна акула... – Він хотів пояснити, що сталося.

– А я й не знала, що в акул такі гарні, досконалої форми хвосту.

– Я теж не знав, – мовив її супутник.

А нагорі, в своїй хатині при дорозі, старий знову спав. Він спав так само долілиць, і біля нього, пильнуючи його сон, сидів хлопець. Старому снилися леви.

(Переклад Володимира Митрофанова)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Прокоментуйте слова Сантьяго: «Тепер треба думати лише про одне. Про те, задля чого я народжений».

Спілкування іноземними мовами. 2. Якщо ви володієте англійською мовою, випишіть із тексту повісті «Старий і море» 3-4 афоризми мовою оригіналу. Поясніть.

Математична компетентність. 3. Намалюйте схему «Принцип айсберга в повісті «Старий і море».

Компетентності в природничих науках і технологіях. 4. Поміркуйте і поясніть, чому автор звертає увагу на подібність між акулою мако і меч-рибою, між акулою мако і Сантьяго, між Сантьяго і черепахами. Випишіть ознаки, які об'єднують ці образи.

Уміння вчитися. 5. Робота в групах. Випишіть назви морських мешканців, птахів, тварин, які зображені в повісті «Старий і море». З допомогою енциклопедій, довідників, Інтернету знайдіть їхні зображення, характеристики. Порівняйте з описами Е. Хемінгуея, установіть символічне значення.

Ініціативність і підприємливість. 6. Проаналізуйте вчинки Сантьяго під час риболовлі. Чи все правильно він робив, щоб спіймати рибу?

Соціальна та громадянська компетентності. 7. Дискусія на тему «Як досягти перемоги в житті й не втратити свою перемогу?».

8. Назвіть українських героїв (літературних, історичних, реальних), які, на вашу думку, є втіленням «кодексу честі». Доведіть.

---

¹² Акула (ісп.).

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 9. Доберіть ілюстрації художників-мариністів до повісті «Старий і море». Підготуйте презентацію.

Екологічна грамотність і здорове життя. 10. Яке ставлення до природи, довкілля утворює Е. Хемінгуей?

Предметні

Знання. 11. Розкрийте поняття «кодекс честі» Е. Хемінгуей. Які важливі складові цього «кодексу» втілені в образі рибалки Сантьяго?

12. Назвіть ознаки притчі та виявіть їх у повісті «Старий і море».

Діяльність. 13. У творі є кілька моментів, які можна назвати кульмінацією. Знайдіть їх і прокоментуйте, які якості героя в них виявилися.

14. Які кольори домінують у творі «Старий і море»? Які образи, події, емоції пов'язані з цими кольорами?

Цінності. 15. Розкрийте ідеї повісті «Старий і море». Чи актуальні вони для вас особисто?

Колумбія
Габріель Гарсія Маркес
1927 – 2014

Хосе Габріель Гарсія Маркес – відомий колумбійський письменник, видавець, журналіст і політичний діяч. Його вважають яскравим представником «магічного реалізму» – художнього напрямку, в якому органічно поєднуються елементи дійсного та уявного, реального та фантастичного, побутового й міфологічного, ймовірного і таємничого, повсякденного буття і вічності. Найвідоміші твори – «Полковникові ніхто не пише» (1961), «Лихі часи» (1962), «Сто років самотності» (1967), «Осінь патріарха» (1975), «Кохання під час холери» (1985), «Генерал в своєму лабіринті» (1989) та ін.

У 1972 р. творчість Г. Г. Маркеса була відзначена Нейштадтською літературною премією, а в 1982 р. – Нобелівською премією. За словами президента Мексики Пенья Ньето, уже кілька поколінь «знайшли відповіді на питання життя» у роботах письменника, який «показав, що фантастика і реальність нероздільні у нашому житті».

Стариган із крилами

Оповідання

Дощ не вщухав уже третю добу, і з напівзатопленого подвір'я краби весь час повзли до будинку; Пелайо тільки те й робив, що знищував їх, а на світанку йому довелося винести і викинути в море цілий кошик цих істот. У дитини всю ніч був жар, і Пелайо з дружиною подумали, що то в неї від смороду крабів.

З вівторка світ став похмурим, небо й море були однакового попелястого кольору, а пісок на березі виблискував ночами, мов світлячки. Вранці світло зробилося ще тьмянішим, і коли Пелайо повернувся з моря, він ледве розгледів, що в глибині подвір'я щось ворухиться і стогне. Підійшовши ближче, він побачив, що це старенький дід, який упав обличчям у грязюку, борсається там, але не може підвестися, бо йому заважають великі крила.

Наляканий цим страховиськом, Пелайо побіг по свою дружину Елісенду, яка саме ставила компреси хворій дитині, і привів її на подвір'я. Обоє з німим заціпенінням дивились на старого. Він був одягнений, як жебрак, череп його був лисий, як коліно, рот беззубий, як у старезного діда, великі пташині крила, обскубані й брудні, лежали у болоті, і все це разом надавало йому кумедного і неприродного вигляду. Пелайо та Елісенда довго й уважно дивились на старого, нарешті, трохи отямившись, дійшли висновку, що він навіть симпатичний, і наважились заговорити до нього. Той відповів якоюсь звучною, але незрозумілою мовою, отож вони вирішили, що це, мабуть, людина, яка потерпіла під час аварії якогось іноземного пароплава. Проте подружжя все-таки вирішило покликати сусідку, яка багато всяких див бачила в своєму житті, і вона одразу все пояснила:

– Це ангел. Мабуть, він прилетів по дитину, але сердега такий старий і немічний, що злива збила його на землю.

Наступного дня все село вже знало, що в будинку Пелайо є живий ангел. Сусідка застерігала, що ангели о цій порі року дуже небезпечні, отож Пелайо, сидючи на кухні з кийком альгвасила, цілий вечір не спускав зі старого очей, а перед тим, як лягти спати, витяг його з грязюки й замкнув у дротяному курнику. Опівночі дощ нарешті ущух, але Пелайо та Елісенда все ще ловили крабів. Незабаром дитина прокинулася і попросила їсти; жар у неї спав. Подружжя вирішило, що вранці вони відпустять ангела, посадять його на тин, дадуть прісної води та харчів на три дні і пустять – хай летить у відкрите море. Проте коли вранці вони вийшли на подвір'я, сусіди стояли юрмою перед курником, роздивляючись на ангела без аніякісінкої святобливості, й кидали йому їжу крізь сітку, немовби то було не надприродне створіння, а якась циркова звірина.

Почувши про появу в їхньому селі ангела, близько сьомої години з'явився отець Гонзага. Прийшли й інші цікаві й почали разом міркувати, що зробити з цим полоненим. Найбільш простодушні пропонували призначити його головою всесвіту; інші наполягали на тому, щоб зробити його генералом, який, напевне, виграв би всі війни. Були й такі фантазери, які пропонували з допомогою ангела вивести новий рід крилатих людей, які підкорили б всесвіт.

Отець Гонзага перед тим, як стати священиком, був дроворубом. Зазираючи крізь сітку до курника, він пробубонів молитву, а тоді попросив відчинити двері, щоб ближче придивитись до цього безпорадного діда, який більше скидався на велику старезну курку, ніж на людське створіння. Дід сидів у кутку, розправивши крила, які сохли на сонці; навкруги валялись шкуринки від фруктів та недоїдки, які кидали люди. Отець Гонзага зайшов у курник і привітався по-латині; старий, байдужий до людей, неохоче глянув на нього й буркнув щось своєю мовою. Священникові одразу не сподобалось те, що ангел не розуміє божої мови і не вміє шанувати божих слуг. Потім отець Гонзага помітив, що старий надто вже схожий на земну людину: від нього тхнуло болотом, з крил звисали водорості, велике пір'я було посічене земними вітрами, й нічого в жалюгідній зовнішності старого не свідчило про велич і гідність ангела.

Священик вийшов із курника і в короткій проповіді застеріг парафіян від зайвої наївності, додавши, що крила ще ні про що не свідчать, їх мають і літак, і яструб, отже, це – атрибут не тільки ангелів. Тут же він нагадав, що саме диявол володіє неабиякими здібностями перевтілюватись і дурити необережних людей. Отець Гонзага пообіцяв написати листа єпископові, щоб той у свою чергу написав главі церкви, а той – папі й щоб, таким чином, остаточне рішення прийшло з найвищої церковної інстанції.

Умовляння отця Гонзаги не дали ніякого наслідку. Звістка про затриманого ангела поширювалася з такою швидкістю, що через деякий час у двір Пелайо набилася сила-силенна людей, і довелося викликати війсьсько, щоб розігнати натовп, який трохи не розвалив будинок. Елісенді, яка вже втомилася вимітати з подвір'я сміття, спало на думку брати з кожного, хто хоче зайти у двір і подивитись на ангела, п'ять сентаво.

А люди йшли і йшли. Прибув навіть мандрівний цирк із повітряним гімнастом, що декілька разів пролетів над юрбою, але ніхто не звернув на нього жодної уваги. Прийшли з надією видужати химерні хворі: жінка, яка з дитинства лічила удари серця і їй уже не вистачало для цього цифр; нещасний чоловік, якому заважав спати шум зірок; сновиди, який прокидався вночі й ламав усе, що робив удень, та багато інших, хвороби яких були не такі серйозні. Серед цього галасу та безладдя, від яких, здавалося, дрижала земля, Пелайо з Елісендою несподівано виявили, що в них зібралася вже кругленька сума; менш ніж за тиждень вони заповнили мідяками всі посудини, які мали в домі, а через бажаних подивитись на живого ангела не видно було кінця-краю.

Очманілий від нестерпної спеки й смороду свічок, що їх віруючі ставили перед курником, ангел намагався якдалі забитися в дуток. Спочатку його частували кристаликами камфори, якою, на думку тієї ж мудрої сусідки, харчувалися ангели. Але він навіть не глянув на ці ласощі; так само знехтував він стравами, які ставили біля нього ті, що приходили сповідатися, і нарешті вибрав баклажанну кашу. Здавалось, надприродне терпіння було найголовнішою добродією ангела: його дзьобали кури, шукаючи космічних паразитів, недужі видирали з крил пір'я, щоб доторкнутися ними до своїх болячок, а безбожники кидали в нього камінням, щоб старий підвівся і вони змогли роздивитись на його тіло. Один сміливець навіть припік йому бік розпеченою залізкою, якою таврують бичків, бо ангел так довго не ворухився, що всі подумали, чи він, бува, вже не вмер; старий злякано підхопився, бурмочучи щось своєю незрозумілою мовою, очі його наповнилися слізьми, він змахнув крилами, здійнявши цілу хмару пилюки в курнику й викликавши страшенну паніку в натовпі. Побачивши, що ангел реагує на біль, вирішили про всяк випадок дати йому спокій.

Отець Гонзага весь час закликав паству набратися терпіння, поки не прийде вказівка від папи. Але час спливав, а папа все ще з'ясовував, чи має це надприродне створіння пуп, чи схожа його мова на арамейську, чи здатний він утриматися на кінчику голки, чи, може, зрештою, це якийсь іноземець. Листування з папою могло б тривати поки світу й сонця, якби одна подія не поклатала край усій цій історії.

Сталося так, що на сільському ярмарку серед інших див мандрівний цирк показував дівчину, яка через непослух батькам перетворилася на павука. Плата в цирк була менша, ніж у двір Пелайо, до того ж цій дівчині можна було ставити скільки завгодно запитань, можна було роздивлятися на неї з усіх боків, отож ця жахлива правда не викликала ні в кого навіть найменшого сумніву. Величезний павук-тарантул завбільшки з вівцю мав голову дівчини. Страшною була не тільки її зовнішність, а й той щирий смуток, з яким ця бідолаха розповідала про своє нещастя. Якось, ще зовсім молодою, вона втекла без дозволу батьків на танці, а коли поверталася лісом додому, гучний грім прокотився небом, і воно розкололося на дві половини, із щілини вилетіла блискавка й обернула її в павука. Живилася вона виключно кульками з січеного м'яса, що їх

милосердні душі кидали їй у рот. Це видовище, таке правдиве й водночас таке повчальне, відвернуло на якийсь час увагу людей від ангела, що ледве удостоював своїм поглядом смертних. Крім того, нечисленні чудеса, які приписували ангелові, були якимись сумнівними й свідчили швидше про його розумовий розлад, як-от у випадку із сліпим, до якого не повернувся зір, зате виростили три нових зуби, або у випадку з паралітиком, який так і не почав ходити, зате раптом виграв у лотерею велику суму грошей, чи з прокаженим, у якого на уражених хворобою місцях виростили соняшники. Ці чудеса, схожі більше на жарт, похитнули репутацію ангела, а жінка-павук зруйнувала її остаточно. Отець Гонзага знову міг спокійно спати, а подвір'я Пелайо знову зробилося таким безлюдним, як у ті часи, коли дощ лив три дні й краби заповзали до кімнат.

Проте господарі не мали на що нарікати. За одержані гроші вони перебудували свій будинок, зробили його двоповерховим, з балконом, розбили садок, на вікна поставили залізні ґрати, щоб не залітали ангели. Пелайо почав розводити кролів, тепер у нього була майже ціла кроляча ферма неподалік від села, і він відмовився назавжди від посади поліцейського. Елісєнда купила собі лакові босоніжки на високих підборах, кілька барвистих шовкових суконь, у які вбиралася щонеділі, мов багата сеньйора. Єдине, що господарі залишили без зміни, то це курник; щоправда, іноді вони мили його з хлоркою і обкурювали всередині різними пахощами, щоб позбутися гострого запаху курячого посліду, який стояв у всіх закутках.

Коли хлопчик почав ходити, батьки пильнували, щоб він не наближався до курника, а коли в нього почали мінятися зуби і він зник до запаху посліду, вони забули про свій страх, і дитина тепер гралася в курнику, дротяна сітка якого поржавіла й шматками випадала. Ангел і до хлопчика ставився так само байдуже, як і до інших смертних, але покірливо, мов дворняга, терпів усі його примхи та витівки.

Одного дня хлопчик і ангел одночасно захворіли на вітряну віспу. Викликали лікаря. Він не втримався й, оглянувши ангела, знайшов у нього стільки хвороб у серці та нирках, що просто дивно було, як цей сердега ще живе на світі. Але найбільше лікаря здивували крила старого, які були настільки природними в цьому організмі, що виникало логічне запитання, чому їх позбавлені інші люди.

Минуло кілька років, і хлопчик пішов до школи. Новий будинок устиг постаріти, курник розпався зовсім, і безпорадному ангелові не було тепер куди подітися. Він тинявся двором, повитоптував городину, заходив до спальні, а коли його виганяли звідти віником, миттю опинявся на кухні; здавалося, він перебував одночасно в кількох місцях; подружжя дійшло висновку, що він має здатність роздвоюватись, ділитись на безліч своїх особин. Елісєнда у відчаї плакала, що в неї вже не вистачає сили жити в цьому пеклі, повному ангелів.

За останню зиму ангел дуже постарів. Він ледве ворушився і майже нічого не бачив, погляд його геть затьмарився, він раз по раз спотикався, а все пір'я з крил попадало. Пелайо, нарешті, пожалів старого,

загорнув його в ковдру й відніс у повітку, де ангела кожну ніч трусила лихоманка й він стогнав, бурмочучи щось своєю незрозумілою мовою. Господарі занепокоїлись, щоб старий, бува, не помер, бо тоді ніхто, навіть їхня розумна сусідка, не зможе їм сказати, що робити з померлим ангелом.

Але ангел не помер тієї зими, а, навпаки, почав оклигувати. Кілька днів він сидів непорушно в найвіддаленішому куточку двору, дивлячись майже прозорими очима на перші промені грудневого сонця; потім у нього почало рости тверде та довге, як у старих птахів, пір'я. Іноді, коли ніхто не чув, старий наспівував пісні старих мандрівників.

Одного разу Елісенді, яка вибирала цибулю в городі, раптом здалося, ніби морський вітер зриває бляшаний дашок над балконом; вона пішла до будинку і, визирнувши з вікна, яке виходило у двір, побачила, що це намагається злетіти ангел. Рухи його були невправні, він витоптав усю городину й мало не розвалив повітку. Нарешті йому таки пощастило знятися вгору. Коли він промайнув над останніми хатинами, вимахуючи крилами, мов старий яструб, Елісенда полегшено зітхнула. Вона ще довго дивилася вслід ангелові, який нарешті забрався від них і полетів у бік моря, перетворившись на маленьку чорну цятку.

(Переклад Маргарити Жердинівської)

Компетентності

Ключові

Інформаційно-цифрова компетентність. 1. З допомогою Інтернету знайдіть інформацію про етимологію поняття *янгол*, різновиди та призначення янголів у різних релігіях. Як ви гадаєте, який саме янгол зображений в оповіданні Г. Г. Маркеса? Спробуйте знайти репродукцію твору живопису, який відповідає вашим уявленням про янгола в оповіданні Г. Г. Маркеса (або намалюйте власний малюнок).

Соціальна та громадянська компетентності. 2. Як ви вважаєте, чому янгол прилетів саме до Пелайо та Елісенди? Як би ви вчинили на їхньому місці? Створіть (*усно*) фанфік.

Екологічна грамотність і здорове життя. 3. Уявіть ситуацію, зображену Г. Г. Маркесом у нашому житті. Як би поводити себе наші сучасники? **4.** З'ясуйте значення сучасного поняття *булінг*. Порівняйте явище, описане Г. Г. Маркесом, із булінгом (кібербулінгом). Як допомогти людині, яка постраждала від булінгу?

Предметні

Знання. 5. Визначте функції фантастичного приходу янгола на землю в оповіданні «Стариган із крилами» Г. Г. Маркеса. **6.** Що головне в оповіданні – зображення янгола чи мешканців селища? **7.** Доведіть, що в оповіданні «Стариган із крилами» є ознаки магічного реалізму.

Діяльність. 8. Як мешканці селища поставилися до янгола? Що вони від нього хотіли? Оцініть їхні вчинки. **9.** Поясніть, чому янгол наспівував «*пісні старих мандрівників*»? **10.** Знайдіть у тексті елементи комічного і трагічного. Визначте їхнє призначення. **Цінності. 11.** Які цінності були втрачені в селищі, яке зобразив митець?

Японія
Ясунарі Кавабата
1899–1972

Ясунарі Кавабата став першим японським лауреатом Нобелівської премії з літератури, яку отримав у 1968 р. «за письменницьке мистецтво, що виражає сутність японського мислення». У своїй Нобелівській лекції письменник говорив про особливе розуміння краси в Японії, зокрема про національне японське мистецтво і його глибокий зв'язок із природою, а також уміння бачити красу в простоті. Серед найвідоміших творів Ясунарі Кавабата – «Танцівниця з Ідзу» (1925), «Снігова країна» (1934-1947), «Звук гір» (1949), «Стара столиця» (1962) та ін. Його стиль відзначається лаконічністю, вишуканістю і тонким розумінням прекрасного.

Упродовж 1948-1965 рр. Ясунарі Кавабата очолював японське відділення Міжнародного ПЕН-клубу. За його сприяння видатні твори японської літератури були перекладені різними мовами світу. Нині Ясунарі Кавабата відомий далеко за межами Японії і вважається одним із найвпливовіших прозаїків ХХ ст.

Тисяча журавлів

Повість
 (Уривки)

I

Навіть опинившись на території храму Енгакудзі в Камакура, Кікудзі все ще вагався: йти чи не йти на чайну церемонію? Все одно він запізнівся.

Влаштуваючи чайну церемонію в павільйоні храмового саду, Тікако Курімото завжди посилала йому запрошення. Але після батькової смерті він ні разу там не був. Кікудзі нехтував ними, бо вважав це лише формальним виявом пошани до покійного батька.

Однак цього разу в запрошенні була приписка: «Хочу познайомити вас із однією своєю ученицею».

Прочитавши її, Кікудзі мимохить пригадав родиму пляму на тілі Тікако.

Одного разу – йому тоді було років вісім чи дев'ять – батько взяв його з собою до цієї жінки. Ще з передпокою вони побачили Тікако, що сиділа в їдальні розхристана й маленькими ножичками стригла волосся на родимій плямі. Та, темно-фіолетова, пляма, завбільшки з долоню, покривала половину лівої груді й доходила до ямочки внизу. На ній, очевидно, росло волосся, ото його вона й стригла.

– Ой, та ви з хлопцем!

Тікако ніби розгубилась, хотіла мерщій закрити груди, але, певно, збагнула, що покvapність у такій ситуації – погана помічниця. Отож ледь відвернулась і, поволі запнувши вилоги, заклала кімоно за обі.

Мабуть, її збентежив Кікудзі, а не батько. Те, що батько прийшов, вона мала б знати – про це її сповістила служниця, яка зустріла їх на порозі.

Батько не зайшов у їдальню, а присів у суміжній кімнаті – вітальні, де Тікако давала уроки чайної церемонії.

Неуважно поглядаючи на какемоно в токонома¹³, батько спитав:

– Можна чашку чаю?

– Зараз, – відповіла Тіако, але вставати не поспішала. (...)

А десятьма днями пізніше Кікудзі почув, як мати розповідала батькові, наче неабияку таємницю: мовляв, Тіако не вийшла заміж через родиму пляму на грудях. Мати гадала, що батько про це нічого не знає. В її очах вбачалося співчуття.

– Атож... Атож... – погоджувався батько, вдаючи здивованого.

– А втім, нічого страшного, якби вона й показала ту пляму женихові... Важливо, щоб він про неї заздалегідь знав... перед одруженням...

– І я так кажу! Але жінка є жінкою. Чи ж вона признається, що в неї на грудях родима пляма? (...) От якби така пляма була в чоловіка, то він міг би й посміятися... Навіть коли б про неї стало відомо після шлюбу...

– То вона показувала тобі ту пляму?

– Де там! Таке скажете!

– Тільки розповідала?

– Сьогодні вона приходила давати мені урок, от ми й розговорилися... Щось на неї найшло й вона призналась... (...)

Кікудзі справедливо обурився – навіщо батько вдає, ніби нічого не знає! До того ж і його має за ніщо. Адже Кікудзі теж бачив пляму на грудях Тіако.

А тепер, через якихось двадцять років, Кікудзі не стримав посмішки: певно, батько тоді добряче перехвилювався!

Ще довго Кікудзі був під враженням від побаченого й почутого. Йому минуло вже десять років, а він усе не міг забути материних слів й побоювався, що в нього раптом з'явиться брат або сестра, які ссатимуть груди з огидною плямою. (...)

На щастя, Тіако не народила дитини. Можна здогадуватися, що цього не допустив сам батько. Напевно, ця історія з малям і родимою плямою, яка так засмутила матір, змусила його відрадити Тіако від такої затії. В усякому разі, в Тіако не було дітей ні від батька, ні від когось іншого після його смерті.

Тіако, мабуть, вирішила випередити події, і тому відкрила матері свою таємницю, бо побоювалась, що хлопець все одно вибазикає.

Заміж вона не вийшла. Невже родима пляма визначила її долю?..

А втім, і Кікудзі не міг забути тієї плями. Очевидно, вона мала відіграти якусь роль і в його житті...

І коли Тіако з нагоди чайної церемонії сповістила, що хоче познайомити його з однією дівчиною, Кікудзі відразу згадав ту пляму й подумав: якщо вже Тіако рекомендує дівчину, то в неї, певно, шкіра чиста, як перлина. (...)

Дівчина, що несла в руці рожеве крепдешинове фуросікі¹⁴ з вибитими на ньому білими журавлями, була вродлива.

---

¹³ Токонома – заглибина в стіні, де вішають какемоно – японську картину або каліграфічний напис на довгастій смужці шовку чи паперу.

¹⁴ Фуросікі – барвіста хустина, в якій японці носять речі.

II

Кікудзі підійшов до чайного павільйону саме тоді, коли дівчата перевдягали табі¹⁵ й готувалися зайти всередину.

З-за їхніх спин він глянув у кімнату: досить простора, на вісім татамі¹⁶, і повна людей. Жінки сиділи впритул одна коло одної, всі у яскравих кімоно.

Тікако відразу помітила Кікудзі й поспішила йому назустріч. На її обличчі був подив і радість.

– О, такий довгожданий гість! Заходьте, заходьте! Ласкаво просимо!

– Вона вказала на сьодзі¹⁷ поряд з токонома. (...)

Кікудзі зайшов у суміжну кімнату. На татамі валялися коробки з-під печива, з-під начиння для чайної церемонії, лежали різні речі. В кутку служниця мила посуд.

Прийшла Тікако й сіла перед Кікудзі.

– То як, подобається? Гарна дівчина?

– Яка? Та, в якій фуросікі з журавлями?

– Фуросікі?... Не знаю... Я маю на увазі вродливу дівчину, яка щойно стояла в передпокої. Доньку Інамури-сан.

Кікудзі непевно кивнув. (...)

– Якщо ви вже зустрілися на дорозі, значить, так судилося. До речі, й ваш батько був знайомий з Інамурами. (...) Колись у Йокогамі вони торгували шовком-сирівцем. Дівчина й гадки не має... Нічого про наші наміри не знає. Тож можете спокійно за нею стежити.

Тікако говорила голосно, й Кікудзі побоювався, що гості за тонкою фусумою¹⁸ можуть почути. Та раптом Тікако нахилилась до нього й прошепотіла на вухо:

– Все було б гаразд, якби не одна прикрість... Прийшла Оота-сан та ще й з донькою... – Вона допитливо глянула на Кікудзі. – Не думайте, що я її запросила... Так уже ведеться, що на чайну церемонію може зайти будь-хто... Скажімо, нещодавно тут побувало дві групи американських туристів. То ви вже не сердьтеся... (...) Нехай їй буде незручно, а не вам. Ви поводьтеся так, наче й нічого не сталося.

Ця порада роздратувала Кікудзі.

Напевно, любовні стосунки Тікако з його батьком були нетривалі й не дуже серйозні. До його смерті Тікако часто бувала в їхньому домі, не тільки допомагала влаштовувати чайні церемонії, але й прислужувала на кухні, коли збиралися гості. (...) Після батькової смерті Кікудзі навіть трохи жалів її: хтозна, можливо, цей короткочасний любовний зв'язок з батьком був першим і останнім у її житті.

¹⁵ Табі – шарпетки з окремим великим пальцем, пошиті з цупкої матерії.

¹⁶ В Японії площу кімнат вимірюють на татамі. Одне татамі – 1,5 кв. м.

¹⁷ Сьодзі – розсувна частина стіни японського будинку.

¹⁸ Фусума – розсувна переділка з картону.

Покійний батько Кікудзі мав короткочасні любовні стосунки з Тіако, а пізніше – з пані Оота, у якої помер чоловік. На чайній церемонії Кікудзі знову зустрівся з пані Оота, а також із її донькою. Юнак зблизився із вдовою.

V

Минуло з півмісяця після чайної церемонії в Тіако. Одного дня до Кікудзі завітала донька пані Оота.

Провівши її у вітальню, Кікудзі заметушився – відкрив буфет і сам розіклав на тарілці тістечка. Йому не давала спокою думка: Фуміко прийшла сама чи з матір'ю? Може, пані Оота не наважилась зайти всередину і жде надворі?..

Коли Кікудзі з'явився на порозі вітальні, дівчина встала з крісла. Йому впало в очі, що її голова опущена, а уста з випуклою нижньою губою міцно стиснуті.

– Пробачте, що змусив вас чекати.

Кікудзі пройшов за спиною дівчини й розчинив скляні двері в сад.

Проходячи мимо неї, він уловив ледь відчутний запах білих півоній у глечичку. Дівчина зіщулилась, нахиливши вперед круглі плечі. (...)

– Мені незручно, я прийшла так несподівано... – промовила вона, не підводячи голови.

– Та що ви!.. Я радий, що ви знайшли дорогу. (...)

– Я... – Дівчина запнулася й підвела голову. – Я прийшла вас просити... за матір...

Кікудзі затамував віддих.

– Прошу вас, пробачте їй!

– Пробачити?.. За віщо?.. – Приголомшений Кікудзі збагнув, що в пані Оота немає таємниць від доньки. – Якщо й пробачити комусь, то тільки мені.

– І за батька пробачте...

– Якщо вже зайшлося про це, то за батька треба було б просити пробачення... Але ж моєї матері нема на світі... Тож і ні в кого...

– Я часто думаю, невже моя мати винна в передчасній смерті вашого батька... та й матері?.. Я про це їй недавно сказала. (...) Вона страшна жінка! Облиште її! Хай вона вас не турбує... – Фуміко майже захлинялася, голос її тремтів. – Забудьте її, благаю!

Кікудзі зрозумів, який зміст вона вклала в слово «пробачити». Мовляв, не тільки пробачити, а й покинути, забути...

– І ще... Не дзвоніть їй по телефону...

Щоки у Фуміко пашіли. Долаючи сором, вона підняла голову й глянула на Кікудзі. На очах її блищали сльози. В тих широких чорних очах зовсім не було гніву – саме благання.

– Я вас розумію. Пробачте! – сказав Кікудзі.

– Я вас благаю!.. – Рум'янець залив не тільки її щоки, а й довгу шию й добирався вже до білої облямівки коміра, що підкреслювала красу тієї

шиї. – Мама обіцяла вам прийти, але не прийшла. Це я її не пустила. Вона будь-що хотіла вийти з дому, та я обняла її і затримала...

Вона заспокоїлась і вже говорила рівним голосом.

Кікудзі дзвонив удові Оота на третій день після тієї ночі. Відчувалося, що вона страшенно зраділа. Вони домовилися зустрітись у кафе, та вона не прийшла. (...)

ВЕЧІРНЯ ЗАГРАВА НАД ЛІСОМ

I

Поки Кікудзі був на роботі, Тікако прийшла в його дім, прибрала в чайному павільйоні й зателефонувала юнакові на роботу, попросивши його прийти раніше. Вона хотіла влаштувати чайну церемонію і запросити на неї Юкіко Інамура. Кікудзі не хотілося додому, але врешті-решт він сів на електричку і поїхав.

Коли після кварталу Юракутьо поїзд уже наближався до Центрального токійського вокзалу, увагу Кікудзі привернула алея, обсаджена високими деревами.

Алея ця, що пролягала зі сходу на захід майже перпендикулярно до залізничної колії, у променях надвечірнього сонця виблискувала сліпучо, як полірований метал. Деревя Кікудзі бачив проти світла, а тому їхня зелень видалася йому густою і темною, а тїнь прохолодною. Ряснолисте гілля нависало над дорогою. Обабіч тяглися ряди міцних будівель у європейському стилі.

Та дивна річ, навколо все наче вимерло – ніде ні душі, ні машини. Тільки безлюдна алея, а вдалині – стіни імператорського палацу.

Цієї чарівної надвечірньої пори з вікна переповненого вагона вона видалася Кікудзі куточком якоїсь далекої заморської країни.

Він раптом уявив собі, що тїнистою алеєю йде Юкіко з вузликом, загорнутим у рожеве крепдешинове фурсісікі з білими журавлями.

На Кікудзі війнуло свіжістю.

А коли він подумав, що, може, дівчина жде в його домі, в нього солодко зайшлося серце.

Та чому ж Тікако спочатку хотіла, щоб він привів своїх товаришів, а лише тоді, як Кікудзі відмовився, запропонувала запросити Юкіко? Невже вона заздалегідь надумала її покликати? Кікудзі не міг нічого второпати.

Коли він повернувся додому, Тікако вибігла зустрічати його в передпокій.

– Ви самі?

Кікудзі кивнув.

– От і добре, що самі! Вас уже чекають. – Вона підійшла і взяла в нього шапку й портфель. – Ви, певно, кудись заходили?..

«Невже по мені видно, що я пив?» – подумав Кікудзі.

– Де ви були? Я дзвонила вам ще раз на роботу. Мені сказали, що ви вже пішли. Я прикинула, скільки часу треба на дорогу... (...)

На хвилину погляд Тіако спинився на Кікудзі. Тіако була в халаті служниці, що колись належав матері. Вона засукала рукави – під зап'ястя руки були на диво білі й повні, в ліктях наче перетягнуті ниткою. Кікудзі не сподівався, що вони в неї такі м'язисті.

– Гадаю, найкраще буде в павільйоні. Я тим часом провела дівчину до вітальні, – трохи офіційно повідомила Тіако.

– Я не певен, чи є в павільйоні електричне світло. Щось не пригадую, щоб там коли-небудь горіла лампочка.

– Тоді запалимо свічки. Це ще цікавіше.

– Ні в якому разі!

Немов згадуючи, Тіако розповідала:

– Так от, коли я подзвонила, Юкіко спитала: прийти з мамою? А я кажу: будь ласка, вдвох було б іще краще... Та матір затримали якісь справи, отож ми вирішили, що Юкіко прийде сама.

– Хто – ми? Це ви все вирішуєте на свій розсуд! Невже чемно запрошувати в гості без попередження?

– Я розумію... Але дівчина вже тут, і забудьмо про мою нечемність.

– Чому?

– А от чому! Дівчина прийшла, значить, ви її цікавите. І хай вас не обходить, як я цього досягла. Коли все втрясється, ви будете сміятися: от, мовляв, Курімото – дивна жінка! Я по собі знаю, що важливо залагодити справу, а як – неістотно.

Тіако говорила самовпевнено, мовби читала думки Кікудзі.

– А з її батьками ви розмовляли?

– Аякже! Звичайно.

Вона ніби хотіла сказати: «Чого ж ти зволюкаєш! Вирішуй!»

Кікудзі вийшов на галерею і попростував до вітальні. Проходячи мимо гранатового дерева, спробував перемінити вираз обличчя. Бо ж не годиться показувати дівчині, що ти не радий її приходу. (...)

Сьодзі у вітальні були широко розсунуті, Юкіко сиділа майже на порозі кімнати.

Здавалося, від неї струменить якесь сяйво й освічує тьмяні закутки просторої вітальні.

У токонома в плоскій вазі стояли жовті болотяні півники.

А на обі дівчини були вибиті білі борові півники. Випадковість?.. Навряд, бо півники – поширений символ раннього літа.

В токонома стояли не білі півники, а жовті болотяні, з високими стеблами й довгим шпичастим листям. Було видно, що Тіако їх щойно поставила.

II

Наступного дня в неділю, йшов дощ.

Після обіду Кікудзі зайшов у павільйон – прибрати трохи після вчорашньої чайної церемонії.

А ще його вабила туди згадка про Юкіко – а раптом у павільйоні лишився вчорашній аромат?

Звелівши служниці подати йому парасольку, він уже спускався з вітальні на кам'яні плити садової доріжки, як помітив, що ринва продрявилась і дощова вода хлюпає на землю біля гранатового дерева.

– Треба полагодити, – мовив Кікудзі служниці. (...) – Якщо візьмешся лагодити одне, то виявиться, що й інше прогнило. Краще вже продати, поки будинок ще не завалився.

– Тепер усі, в кого великі будинки, так вважають. Ось і вчора панночка дивувалася, що у вас такий просторий дім. Напевне, збирається у вас жити.

Служниця мовби хотіла сказати: «Не продавайте будинок».

– Чогось наговорила учителька Курімото?

– Так. Коли панночка прийшла, пані вчителька все їй показала, всюди поводила.

– Ще цього не вистачало!

А вчора Юкіко про це навіть і словом не прохопилася.

Кікудзі думав, що вчора вона пройшла тільки з вітальні до чайного павільйону, а тому сьогодні вирішив піти по її слідах. (...)

«Вона для мене недосяжна», – думав Кікудзі, силкуючись заснути.

А тепер його вразило, що ця сама недосяжна дівчина разом з Тікако спокійно оглядала його оселю. (...)

На стіні висіла мініатюра Содацу¹⁹ з портретом стародавнього поета, окресленим легкими штрихами блідою тушшю.

Вчора Юкіко спитала:

– Хто це?

Кікудзі не міг відповісти.

– Справді, хто ж це? Віршів нема, і я не можу впізнати. Ці поети такі схожі один на одного.

– Певно, Мунеюкі²⁰, – втрутилась Тікако. – Картину намальовано до вірша: «І сосна вічнозелена весною наче молодіє». Щоправда, зараз вона трохи не відповідає порі року. Ваш батько її дуже любив і виставляв саме весною.

– Майже неможливо розпізнати, кого зображено – Мунеюкі чи Цураюкі²¹, – заперечив Кікудзі.

І навіть зараз він, як на те, не міг зрозуміти, чий образ на картині.

Короткі штрихи... Мініатюра... А образ поета здавався величним. Від нього віяло свіжістю.

І мініатюра, і півники у вазі нагадували про Юкіко.

– Вибачте, що спізнилась, воду кип'ятила. Думала, краще підігріти, ніж нести сиру, – промовила служниця, що з'явилася на порозі з вуглинами й чайником.

¹⁹ Нономура Содацу (? – 1643) – відомий японський художник.

²⁰ Мінамото Мунеюкі (? – 939) – японський поет-класик.

²¹ Кі-но Цураюкі (? – 945) – японський поет-класик, укладач знаменитої збірки «Кокінсю» (905).

Кікудзі не збирався пити тут чай, йому тільки хотілося вогню, бо в павільйоні було вогко. Однак служниця чомусь подумала, що треба прихопити й чайник.

Кікудзі недбало кинув вуглини у вогнище й повісив над ним чайник.

Кікудзі змалку звик бувати з батьком на чайних церемоніях, та сам не виявляв бажання вивчати її досконало. Зрештою, батько й не силував його до цього.

Тепер, коли вода закипіла, він сидів у задумі, тільки протягнув руку й ледь-ледь відсунув покришку чайника.

Відгонило цвіллю. Татамі теж, здається, були вогкі.

Стіни м'якого, спокійного кольору, що вчора лише відтіняли зграбну постать Юкіко, зараз видавалися похмурими.

У Кікудзі було таке враження, ніби дівчина одержала європейське виховання і тільки на один вечір, для годиться, наділа кімоно.

– Мабуть, Курімото завдала вам клопоту, що так несподівано послала запрошення? Та й думка провести вечір у павільйоні теж її, – сказав Кікудзі вчора юній гості.

– Від пані вчительки я довідалася, що саме цього дня ваш батько влаштовував чайну церемонію.

– Начебто... Мені це зовсім вилетіло з голови.

– А я от такого урочистого дня одержала запрошення... Невже пані вчителька з мене глузує? Я ж іще так слабо розбираюсь у чайній церемонії... Та ще й останнім часом я пропустила кілька уроків.

– А мені здається, що сама Курімото лише сьогодні згадала про цей день, тому й кинулась прибирати павільйон. Тому й пліснявою й досі тхне, – Кікудзі на мить запнувся. – А взагалі було б краще, якби наше знайомство почалося без її посередництва, Інамура-сан, тому я навіть почуваю себе винним перед вами.

Юкіко здивовано глянула на Кікудзі.

– Чому? Якби не пані вчителька, хто б нас познайомив? (...)

– З Курімото в мене пов'язані неприємні спогади... – і голос у Кікудзі мало не затремтів. – Ось чому я не хотів би, щоб вона мала хоч найменший вплив на мою долю... Мені навіть не віриться, що це їй я завдячую знайомством із вами.

Тікако підійшла із своїм столиком, і розмова урвалася.

– Дозвольте й мені приєднатися до вас.

Тікако сіла на татамі. Щоб віддихатись після недавніх клопотів, вона нахилилася вперед і глянула на Юкіко.

– Кікудзі-сан, мабуть, нашій гості сумно в такому вузькому колі. Та ваш батько був би їй дуже радий.

Юкіко скромно опустила голову.

– Ну що ви! Я не заслужила честі бути в чайному павільйоні покійного Мітані-сана.

Тікако пропустила повз вуха ці слова, а взялася пригадувати, як за батька відбувалися тут чайні церемонії.

Справу про одруження Кікудзі та Юкіко вона, певно, вважала вирішеною.

Згодом у передпокої, коли жінки збиралися додому, Тікако мовила:

– І вам, Кікудзі-сан, не завадило б коли-небудь завітати до Інаму-рів... Тільки про відвідини треба домовитися заздалегідь.

Юкіко кивнула. Видно, хотіла щось сказати, але слова застрягли їй у горлі. Вона тільки засоромилась. Кікудзі не сподівався такої переміни. Він наче відчув тепло її тіла.

Однак його сковувало щось огидне й брудне.

Навіть зараз у тиші чайного павільйону він не міг позбутися цього відчуття. (...)

Кікудзі колись непокоїло, що після батькової смерті мати усамітнювалася в чайному павільйоні.

А от зараз і він тут сидить. Батько теж сюди навідувався. Значить, кожен приходив сюди зі своїми думками.

Шурхотів по листю дощ.

Крізь той шелест Кікудзі почув інший звук – як хлюпотіла вода по парасольці.

Знадвору гукнула служниця:

– Прийшла Оота-сан!

– Оота-сан? Панночка?

– Ні, пані Оота. Вона так схудла, наче хвора... (...)

Зайшла пані Оота, без парасольки. Мабуть, залишила її на порозі будинку.

Обличчя в неї було мокре. «Напевне, від дощу», – подумав Кікудзі. Та ні, то були сльози – вони без упину котилися по щоках. (...)

– Що з вами? – скрикнув Кікудзі й кинувся їй назустріч.

Пані Оота безсило сіла на веранду.

Вона скоріше не сіла, а впала, нахилившись до Кікудзі.

Підлога навколо неї була мокра.

Сльози текли й текли, і Кікудзі знову подумав: а може, це все-таки дощ?

Пані Оота не спускала з нього очей, ніби шукала в ньому опори, щоб остаточно не впасти. «Як тільки я відвернуся, станеться непоправне лихо», – подумав Кікудзі.

Глибоко запали очі з синцями внизу, навколо зморшки. Хворобливо зів'ялі повіки, а в гарячому погляді – мука й благання. І невимовна ніжність.

– Пробачте!.. Я так хотіла вас побачити, що не могла всидіти дома... – лагідно сказала вона.

Ніжність бриніла не тільки в голосі – вона проглядала у всій її постаті.

Коли б не ця ніжність, Кікудзі було б нестерпно на неї дивитися – настільки пані Оота була виснажена.

Її страждання озвалося болем у нього в грудях. Усвідомлюючи, що він – його причина, Кікудзі піддався цій ніжності й відчув, ніби в грудях троху одлягло.

– Заходьте швидше!.. Ви ж змокли!

Кікудзі підхопив її і завів у кімнату. В його рухах було щось жорстоке. Жінка намагалась підвестися.

– Пустіть!.. Я сама... Бачите, яка я легка?..

– Справді...

– Я така легка... Страшенно змарніла... останнім часом.

Кікудзі аж сам здивувався – як це він її підняв...

– А донька не буде хвилюватися?

– Фуміко?

Вона запитала так, ніби Фуміко була десь поблизу.

– Вона з вами?

– Я від неї крадькома... – Пані Оота захлипала. – Вона з мене ока не спускає. Навіть уночі прокидається, коли я ворухнусь... Через мене вона мало не збожеволіла... Просто жах! (...) Можливо, й сьогодні вона побіжить за мною... Я вискочила з дому, коли вона кудись пішла. Мабуть, думала, що в дощ я не посмію вийти... (...)

Кікудзі тільки кивнув.

– Цими днями Фуміко була у вас?

– Була. Просила, щоб я вам пробачив. А що я міг їй відповісти? (...)

– Забудьмо про все... – сказала пані Оота. – І чого це я так розхвилювалася, коли Курімото-сан подзвонила?.. Мені соромно...

– Вона вам дзвонила?

– Так, сьогодні вранці. Сказала, що між вами і Юкіко-сан усе вже залагоджено... Чому вона мене про це сповістила?

Її очі знову наповнились слізьми, та за мить вона всміхнулася. Не сумною усмішкою, а щирою, простодушною.

– Нічого ще не вирішено! – заперечив Кікудзі. – Може, вона щось пронюхала?.. Ви з нею після того не зустрічалися?

– Ні, не зустрічалася. Та вона все знає... То страшна жінка. Сьогодні, коли вона подзвонила, щось їй здалося підозрілим. Я не вмю прикидатися... Коли вона сказала, я мало не знепритомніла... щось крикнула... Мабуть, і по телефону вона все зрозуміла, бо попередила мене: «Не заважайте!» (...)

Кікудзі підвівся й поклав руку їй на плече.

Вона вхопилася за цю руку.

– Мені страшно!.. Страшно!.. – Жінка лякливо огледілась. Сили її покидали. – Це чайний павільйон? (...)

– Хіба ви раніше в нас не бували?

– Ні, жодного разу.

– Невже?

– А втім, якось раз була. На батьковому похороні... – Її голос згас.

– Вода вже закипіла, хочете чаю? Відразу пройде втома. Я теж вип'ю.

– Хочу.

Пані Оота спробувала встати, але похитнулася.

Кікудзі вийняв начиння з коробок, що стояли в кутку кімнати. Це був той самий посуд, з якого вчора пила Юкіко. Та Кікудзі все одно його вийняв.

Пані Оота спробувала зняти покришку, рука в неї затремтіла, і покришка, вдарившись об чайник, тоненько задзвеніла.

З черпачком у руці вона схилилася над чайником, і сльози закапали на нього.

– І цей чайник ваш батько придбав у нас.

– Невже? А я й не знав, – мовив Кікудзі.

Його не здивувало, що чайник колись належав її покійному чоловікові. Не здивувало й те, що вона говорить про це так щиро.

Приготувавши чай, пані Оота сказала:

– Я не можу вам піднести. Візьміть самі, будь ласка.

Кікудзі пересів до вогнища, випив чаю.

Пані Оота, наче непритомна, впала йому на коліна.

Кікудзі обняв її за плечі. Вона майже не дихала, тільки ледь здригалася її спина.

Вона лежала в його обіймах, як слухняне маля.

Кікудзі викликав таксі й відвіз пані Оота додому. О другій годині ночі йому подзвонила Фуміко й повідомила про смерть матері.

ОБРАЗ НА «СІНО»

I

Минув сьомий, поминальний день після смерті пані Оота. А наступного дня Кікудзі зробив візит співчуття Фуміко.

Він збирався вийти з контори трохи раніше, ніж звичайно, щоб не з'явитися в домі пані Оота надто пізно. Однак увесь час вагався: казав собі, що ось підведеться й вирушить, та так і не підвівся, – і вибрався в гості лише під кінець робочого дня.

На порозі його зустріла Фуміко. (...)

Вона схилилася перед ним у поклони, її руки впирались у підлогу – здавалося, тільки так вона не дасть плечам тремтіти.

– Щиро вам дякую за вчорашні квіти.

– Та що ви... Нема за що.

– Ви прислали квіти, і я подумала, що самі вже не прийдете.

– Чому? Адже ж буває так, що квіти посилають раніше, а самі приходять згодом. (...)

Мабуть, щоб стримати сльози, вона ще в передпокої заходилась дякувати Кікудзі за квіти. Та здавалося, якщо вона на хвилику замовкне, то от-от заплаче.

– Ви не уявляєте, як я зраділа вашим квітам! А було б ще краще, якби ви прийшли самі... – промовила Фуміко, заходячи слідом за Кікудзі до кімнати.

– Я не хотів ставити вас у незручне становище перед родичами, – якомога невимушеніше пояснив Кікудзі.

– Мені байдуже, що вони подумують, – просто сказала Фуміко. У вітальні перед урною з останками стояла фотографія пані Оота.

І квіти... Лише ті, що прислав учора Кікудзі.

Він здивувався. Невже інші Фуміко сховала?

А може, на поминки ніхто не прийшов? «Мабуть, що так», – подумав Кікудзі.

– Це ніби глечик для чайної церемонії?

Фуміко здогадалась, що він має на увазі вазочку з квітами.

– Так. Гадаю, вони пасують одне до одного.

– Нічого не скажеш, начебто гарне «сіно»²².

Як для чайної церемонії, то глечик був замалий. Зате букет квітів – червоних троянд і блідих гвоздик – якнайкраще підходив до його циліндричної форми.

– Мама теж іноді ставила в нього квіти, тому й не продала після батькової смерті.

Кікудзі сів перед урною й запалив кадильну паличку. Тоді склав руки долонями до купи й заплющив очі.

Він каявся в гріхах. Та до каяття домішувалася вдячність пані Оота за любов, і гріх ставав солодким.

Що призвело до її смерті – гріх чи любов? Її переслідувало відчуття непозбутньої провини чи невгасима любов?.. Кікудзі цілий тиждень думав над цим і не міг дійти певного висновку. (...)

За його спиною захлипала Фуміко. Мабуть, вона нишком плакала, та цього разу не витримала й схлипнула.

Не обертаючись, Кікудзі спитав:

– Коли зроблено це фото?

– Років п'ять чи шість тому. Фото невелике, довелося збільшувати.

– Он як! Мабуть, знято під час чайної церемонії?

– А як ви здогадалися? (...)

– Так мені здалося. На ній ваша мама ледь-ледь опустила очі, немов щось робить. Плечей не видно, але легко здогадатися, що вона – сама пильність.

– Мама тут дивиться трохи вбік, і я подумала, що це фото не годиться... Але воно їй так подобалось...

– Гарне фото. Таке спокійне обличчя... (...)

Фуміко подарувала Кікудзі «сіно», в яке її мати зазвичай ставила квіти.

Її руки лежали на колінах. Враз напівігнуті пальці стиснулися, мабуть, вона боялася, що вони затрептять.

– Мітані-сан, простіть маму! – сказала Фуміко й опустила голову.

Кікудзі злякався – вона, здавалось, от-от упаде.

– Та що ви... Це мені треба молити прощення... Але я не смію про це

---

²² «Сіно» – глечик у стилі Сіно Сосіна (1441-1522), відомого майстра чайної церемонії.

говорити, бо мені нема прощення... Фуміко-сан, мені так соромно перед вами... Я навіть не знаю, як зважився на цю зустріч.

– Ні-ні, це мені соромно! – Її обличчя спаленіло. – Я ладна крізь землю провалитися.

По її ненапудрених щоках і білосніжній шиї розлився рум'янець. Лише тепер Кікудзі побачив, як виснажили Фуміко душевні переживання.

Рум'янець був такий блідий, що викликав побоювання – чи не хвора Фуміко на малокрів'я?

У Кікудзі стиснулося серце.

– Я думав, що ви зненавиділи мене.

– Зненавиділа? Як ви можете!.. Хіба мама ненавиділа вас?

– Ні... Але ж це я довів її до смерті...

– Вона сама її вибрала. Я так гадаю. Цілий тиждень я над цим думала.

– Увесь цей час ви були самі?

– Так... А чи мені до цього звикати! Адже ми з мамою жили тільки вдвох.

– І через мене вона вкоротила собі віку!..

– Вона вмерла, бо так сама захотіла. Якщо хтось і винен у її смерті, то лише я. Тож і ненавидіти я повинна тільки себе... Винити когось – значить кидати тінь на маму, ганьбити її світлу пам'ять. Запізніле каяття і докори сумління – все це ляже тягарем на душу небіжчиці.

– Ваша правда, але якби я з нею не зустрівся... – Кікудзі запнувся.

– Мені здається, що мертві потребують тільки одного – щоб їх простили. Можливо, й мама померла тому, що хотіла здобути прощення.

Фуміко підвелася й вийшла з кімнати.

Від її слів перед очима Кікудзі наче спала запона.

«Невже можна полегшити душу мертвих?» – подумав він.

Турбуватися про мертвих – так само нерозумно, як і ганити їх. Хіба мертвим не байдуже до моралі живих?..

Кікудзі ще раз кинув погляд на фото пані Оота.

Після смерті матері Фуміко продала будинок і оселилася в подруги. Тікако була проти того, щоб Кікудзі спілкувався з дівчиною; вона недолюблювала пані Оота і її доньку. Натомість Тікако хотіла одружити Кікудзі з Юкіко.

Кікудзі запросив Фуміко до себе в гості. Вона принесла йому червонясту чашку, із якої часто пила мати. Однак саме в цей час до будинку героя завітала Тікако, яка заходилася там порядкувати.

МАТЕРИНА ПОМАДА

IV

Тікако швидко прибрала чайний павільйон – їй це не первина.

– То як, вдало підібрано посуд до цього глечика?

Вона зверталася до Кікудзі, але він не знайшов, що відповісти. Фуміко теж мовчала. Обоє дивилися на «сіно».

Ще недавно цей глечик з квітами стояв перед останками пані Оота, а от сьогодні йому вернули колишню роль – служити посудом на чайній церемонії. (...) Незвичайна доля в цього глечика... Зрештою, з чайним посудом таке буває часто.

Минуло триста, а то й чотириста років, як виготовили цей глечик. Хто користувався ним перед панею Оота, чиї долі залишали на ньому невидимий слід?

– Поряд з жаровнею і чайником цей «сіно» – справжній красень. – Кікудзі повернувся до Фуміко. – Своєю міцністю він навряд чи поступиться залізу.

Біла полива «сіно» з глибини випромінювала лагідне сяйво. (...)

Голова й шия Фуміко чітко вимальовувалися на тлі вікна, а її білі руки, що виступали з коротких рукавів кімоно, чи не вперше в житті одягнутого, відсвічували зеленкуватим. Хоч вона й не була повною, її плечі й руки здавалися округлими.

Тікако теж милувалася глечиком.

– «Сіно» оживає лише тоді, коли служить для чайної церемонії. Просто гріх ставити в ньому букет європейських квітів. (...)

Фуміко спокійно відповіла:

– У матері він був як ваза для квітів... Що ж до мене, то я полишу займатися чайною церемонією.

– Не кажіть!.. – Тікако оглянулася. – Мені здається, я відразу заспокоююсь, щойно переступаю цей поріг. А я ж відвідала не один такий павільйон. – Вона звернула погляд на Кікудзі. – Кікудзі-сан, наступного року минає п'ята роковина з дня смерті вашого батька. Влаштуйте цього дня чайну церемонію.

– Треба подумати... От було б кумедно поставити перед гістьми не справжнє чайне начиння, а підробки!

– Що ви кажете! Серед посуду вашого батька немає жодної підробки.

– Справді? Все одно було б кумедно! Чайна церемонія з підробками... – Кікудзі звернувся до Фуміко. – Мені здається, наче в цьому павільйоні завжди витає запах цвілі й отруйних випарів. То, може, чайна церемонія з підробленим посудом розжене цю отруйну атмосферу. Після таких поминок я розпрощаюся з чайною церемонією. Зрештою, я й раніше не цікавився нею...

– Ви хочете сказати, що вам обридло, коли стара Курімото приходять провітрювати чайний павільйон?

Тікако заходилась перемішувати чай.

– Таки правда ваша!

– Бувши вами я б не поспішала. Спочатку заведіть нових друзів, а вже тоді поривайте з давніми. (...)

Фуміко сиділа в задумі.

Кікудзі не розумів, чи то стримує вона своє обурення, чи то намагається не помічати Тіако?

Дивна річ – Фуміко не виявляла ніякого невдоволення і сиділа поряд з Тіако.

Згадка Тіако про шлюб Кікудзі теж ніби її не зачепила. (...)

Мабуть, вона поринула в таку безпросвітну тугу, що образи пролітали повз її вуха... А може, приголомшена материною смертю, вона піднеслася над мирською суєтою?.. Або ж, успадкувавши від матері чисту душу, не вміє опиратися ні собі, ні комусь іншому.

Але ж і він, Кікудзі, не дуже намагався захистити Фуміко від дошкульних випадів Тіако...

Спіймавши себе на цій гадці, Кікудзі подумав, що й він – дивна людина. Та найстрашнішим було те, що Тіако сидить і спокійно сьорбає чай. Тіако вийняла годинника з-за обі.

– Цей годинничок не годиться для короткозорих... Кікудзі-сан, ви б не віддали мені кишеньковий годинник вашого батька?

– В нього не було такого годинника! – одрубав Кікудзі.

– А я вам кажу, що був! Він завжди носив його при собі. Навіть коли навідувався до вас, Фуміко-сан. Правда?

Тіако напустила на себе байдужість.

Фуміко похнюпилась,

– Здається, зараз десять на третю. Стрілки розпливаються...

– Тіако заговорила різко й діловито. – Інамура-сан організувала для мене групу. Сьогодні о третій перший урок. Перед тим я зайшла сюди одержати вашу відповідь, Кікудзі-сан.

– Будь ласка, передайте Інамура-сан, що я рішуче відмовляюсь, – сказав Кікудзі.

– Так-так... Отже, рішуче відмовляєтесь... – Тіако намагалась перевести його відповідь на жарт. – А я сподівалася проводити тут свої заняття.

– Порадьте Інамура-сан купити мій будинок. Я все одно найближчим часом продам його...

Не звертаючи уваги на Кікудзі, Тіако обернулася до Фуміко.

– Фуміко-сан, а ви не збираєтесь додому? Може, підемо разом?

– Гарзд. (...)

Не чекаючи на Фуміко, Тіако подалася за сьодзі мити посуд.

Звідти долинув плюскіт води.

– Фуміко-сан, чого вам спішити? Не йдіть з нею, – прошепотів Кікудзі.

Фуміко похитала головою:

– Мені страшно.

– Вам нічого боятись.

– А я все одно боюсь...

– Тоді вийдіть з нею, а на півдорозі придумайте щось і поверніться назад.

Фуміко знову похитала головою і встала, розгладжуючи ззаду складки тонкого літнього плаття.

Кікудзі простяг до неї руку.

Йому здалося, що Фуміко от-от упаде. Фуміко зашарілася.

Коли Тікако запитала її про кишеньковий годинник, вона ледь почервоніла, а тепер сором розцвів на її обличчі гарячим рум'янцем.

Фуміко пішла мити «сіно».

– А-а, принесли мамин глечик, – почувся з-за сьодзі хрипкий голос Тікако.

ПОДВІЙНА ЗІРКА

I

До Кікудзі завітала Тікако й повідомила: «І Фуміко, і донька Інамурів повиходили заміж». (...)

Кікудзі бачив Юкіко лише двічі.

Вперше – на чайній церемонії в храмі Енгакудзі. Тікако навмисне веліла Юкіко виконати чайний обряд, щоб Кікудзі міг її добре роздивитися. В його уяві виринула зграбна постать дівчини, її стримані, граціозні рухи, легка тінь листя на сьодзі й м'які відблиски світла на святковому кімоно та волоссі. Виразно бачив він червону серветку й рожеве крепдешинове фуросікі з білими журавлями. Лише одного він не міг пригадати – її обличчя.

Вдруге Кікудзі бачив її в себе дома. І тоді Тікако влаштувала чайну церемонію. А наступного ранку йому здавалося, ніби в чайному павільйоні витає аромат Юкіко. Як зараз, Кікудзі бачив перед собою обі з вибитими на ньому боровими півниками. Його пам'ять схопила окремі деталі її вбрання, а от обличчя не зберегла.

А втім, Кікудзі не міг пригадати навіть своїх недавно померлих батьків. Тільки по фотографії він згадував – справді, вони були такими... Певно, чим рідніша й ближча тобі людина, тим важче оживити в серці її образ. Мабуть, у нашій пам'яті легко закарбовується тільки погане. (...)

– Кікудзі-сан, як же так? Ви кажете, що Юкіко гарна дівчина, і самі ж випускаєте її з рук. Такої, як вона, не знайдете на цілому світі, хоч би все життя шукали... Як це ви не розумієте такої простої речі? – докоряла Тікако. – Ви молодий, недосвідчений, і ніщо вас не обходить. Та зрозумійте, що один, необачний крок змінив долю двох людей – вашу і Юкіко-сан. Вона відчувала до нас прихильність. А ви... Якщо вона буде нещасною за іншим, то в цьому й ваша провина...

Кікудзі промовчав.

– Гадаю, ви встигли добре пізнати її. То невже вас не гризтиме сумління, якщо через кілька років Юкіко-сан згадає про вас і пожалкує, що ви не одружилися з нею?

Голос Тікако був просякнутий отрутою.

Якщо Юкіко вийшла заміж, то навіщо Тікако так розпинатися?

– О, світлячки! Такої пори? – Тікако витягла шию. – Скоро настане час осінніх комах. Невже світлячки ще не відійшли? Наче привиди!

– Служниця купила, – пояснив Кікудзі.

– Від неї такого слід сподіватися. Та якби ви, Кікудзі-сан, цікавилися чайною церемонією, то так не схибили б. Ви мусили б знати, що в Японії кожному своя пора року.

Після такого закиду Кікудзі здалося, що світлячки мерехтять якимось неземним, незвичайним світлом. Він раптом згадав, що на березі озера вже дзижчали осінні комахи. Дивна річ – як світлячки дожили до цих пір?

– Якби ви були жонаті, то, мабуть, не пустили б у кімнату цього сумного символу пори року, що минула... – Тікако перейшла на задушевний тон. – А я от думала виконати обов'язок перед вашим батьком – висватати вам доньку Інамурів!

– Обов'язок?..

– Так, обов'язок... Та поки ви вилежувалися в темряві й милувалися світлячками, і Фуміко вискочила заміж.

– Коли?

Ця звістка приголомшила Кікудзі більше, ніж заміжжя Юкіко. Йому здалося, ніби земля тікає з-під ніг. Кікудзі заскочили зненацька. Тікако, певне, на це й розраховувала. (...)

– Оота-сан весь час стояла вам поперек дороги. Навіть після смерті... Може, хоч тепер її чари покинуть ваш дім. – Тікако поглянула на сад. – Заспокойтесь і візьміться до саду. Навіть у темряві видно, як порозросталися дерева, як там душно й похмуро!

По батьковій смерті минуло вже чотири роки, а Кікудзі жодного разу не запрошував садівника. Справді, дерева розрослися, навіть увечері в саду було так душно, ніби під листям збереглася полуднева спека.

– Мабуть, служниця не поливає? Ви могли б їй сказати, щоб вона пильнувала своїх обов'язків.

– Чого це вас обходить?

Кікудзі невдоволено кривився на кожне слово Тікако, і водночас дозволяв їй теревенити про що завгодно. І так бувало завжди.

Вичитуючи йому, Тікако намагалася втертися в довіру і вивідати, що в нього на душі. Кікудзі давно розгадав ці хитрощі. Він відверто опирався їй і остерігався, щоб ненароком не обмовитися. Тікако здогадувалась про це, але вдавала, ніби нічого не помічає, лише іноді давала відчутти, що бачить Кікудзі наскрізь.

Вона рідко докоряла йому чимось несподіваним, а зачіпала в його серці ті струни, які викликали огиду до самого себе. (...)

II

Наприкінці робочого дня, коли Кікудзі збирався виходити з контори, його затримав телефонний дзвінок.

– Це я, Фуміко, – почувся у трубці тихий голос. (...) – Пробачте, що потурбувала вас на роботі... Інакше я не встигла б...

– А що таке?

– Я послала вам листа, та, здається, забула наклеїти марку...(…)

Білий і червоний олеандр... Червоний цвіт на тлі цупкого зеленого листя, здавалось, палав вогнем, а білий – дихав прохолодою. М'яко погойдуючись, біле суцвіття огортало Фуміко з усіх боків.

І вона була біла – в білому бавовняному платті з синьою облямівкою по берегах коміра й кишень.

Призахідне сонце пробивалося крізь листя за плечима Фуміко й падало Кікудзі під ноги.

Зустрівшись із Кікудзі, дівчина спростувала брехню Тіако.

– Та невже б я могла тепер вийти заміж? Чи ви вважаєте, що я здатна на таке?.. І мама, і я стільки настраждалися, стільки намучилися... Цим стражданням і досі не видно...

Кікудзі чомусь здалося, ніби мати Фуміко й досі жива.

– Ми звикли покладатися на людей і вірили, що нас зрозуміють... Та невже так здавалось? А може, то власне відображення в дзеркалі своєї душі?..

Фуміко ладна була заплакати. (...)

– Ви хочете сказати, що вас мучить відчуття провини?.. Але ж у всьому винен я.

– Ні! – Фуміко рішуче захитала головою, а з її лівого ока раптом вискотилася сльоза й поповзла вниз по скроні. – Мама весь гріх узяла на себе й померла. А втім, я не вважаю, що то був гріх. То було її горе. Гріх ніколи не змиєш, а горе минає. (...) А крім того, у вас є на прикметі дівчина, Юкіко-сан. Це теж нас відрізняє. – Фуміко ніби хотіла перевести розмову на інше. – Курімото-сан, певне, вважала, що мама стоїть на заваді вашому шлюбу. Вона сказала, що я вийшла заміж, отже, й про мене вона такої ж думки. Інакше як же все пояснити.

– Але ж вона сказала, що й Інамура-сан вийшла заміж.

Фуміко розгубилася. (...)

– Вона сказала, що Юкіко і ви – обидві вийшли заміж, та я не хотів у це вірити. – Кікудзі стишив голос. – Що ж до Юкіко, то, може, Тіако казала правду...

– Все це брехня! Хто ж улаштовує весілля за такої спеки? Тепер навіть у літньому кімоно сходиш потом... А то ще у весільному вбранні.

– То влітку хіба ніхто не справляє весілля?

– Майже... Хіба тільки іноді. Шлюбну церемонію здебільшого відкладають на осінь... – З очей Фуміко раптом закапали сльози, вона дивилася, як вони, розпливаються на колінах плямкою. – А все-таки навіть Курімото-сан сказала неправду?

– Спритно вона мене обдурила, – сказав Кікудзі.

В цей час прибув лист Фуміко без марки. Вона не дала Кікудзі відкрити листа, порвала його і сховала.

III

Звичайна вечеря, замовлена в близькому ресторані, була несмачною.

Перед Кікудзі стояло циліндричне «сіно». Як завжди, його принесла служниця.

Він одразу звернув на нього увагу. Погляд Фуміко теж зупинився на чашці.

– Ви п'єте з неї чай?

– Так.

– От негаразд вийшло... – В голосі Фуміко було менше ніяковості, ніж відчував зараз Кікудзі. – Тільки-но я вам її подарувала, як одразу пожалкувала. І в листі про це написала... (...) Просила вибачити за такий нікудишний подарунок... (...)

– Я не великий знавець, та, як на мене, це «сіно» чудове. – Кікудзі взяв чашку у руки й покрутив перед очима.

– Але ж є скільки завгодно кращих. Ви будете пити з неї і мимоволі згадаєте, що такі є...

– Іншої такої в мене немає.

– Нехай у вас немає, але ж у гостях можете побачити. І як будете з неї пити, то подумаєте, що чуже «сіно» гарніше... А тоді мені й мамі буде прикро.

Кікудзі перехопило подих, але він сказав:

– Де ж це я побачу? Я ж не збираюсь ходити на чайні церемонії.

– То випадково побачите. А може, вже й бачили.

– Виходить, що дарувати можна тільки найдорожчі речі?

– Так. – Фуміко підняла голову й глянула Кікудзі в вічі. – Саме так.

У листі я просила, щоб ви розбили чашку і черепки викинули...

– Розбити?... Таку річ?... – Кікудзі намагався заспокоїти войовничо настроєну Фуміко. – Чашку випалили в стародавній печі кілька століть тому. Мабуть, спочатку в ній подавали закуски. А відтоді, як почали з неї пити чай, минуло багато часу. Люди берегли її, як коштовну річ, передавали з покоління в покоління. Можливо, брали з собою і в далеку подорож... Ні, я не послухаю вас, Фуміко-сан.

Та ще Фуміко сама ж казала, що на вінцях «сіно» зберігся слід материнної помади.

Вона так усоталася в кераміку, що її, мовляв, нічим не витравиш. Справді, Кікудзі не раз і не два ретельно мив її, а темнуватий слід на вінцях чашки не зник. Щоправда, колір у цьому місці був блідо-коричневий, не червоний, тільки з червонястим відтінком – можна було подумати, що то колір вицвілої губної помади. Хоча «сіно» могло мати таке забарвлення. Та й слід цей міг залишитися не тільки від пані Оота, – адже з тієї чашки пила не вона одна. І все-таки пані Оота підносила до губ цю чашку частіше за інших – вона пила з неї щодня.

«Цікаво, вона сама здогадалася пити з неї чай, чи то їй підказав батько?» – подумав Кікудзі.

Він здогадався, що пані Оота і батько часто пили чай і з парних чашок – червоної і чорної – роботи Рйоню.

Можливо, батько іноді просив пані Оота поставити в глечик «сіно» троянди і гвоздики й милувався прекрасною жінкою зі старовинною чашкою в руці...

Після їхньої смерті глечик і чашка опинилися в Кікудзі. А сьогодні прийшла й Фуміко.

– Це не примха. Я справді хочу, щоб ви розбили чашку, – сказала вона. – Коли я подарувала вам глечик, ви зраділи, і я подумала: в мене є ще одне «сіно», чашка, я теж її вам віддам. Хотіла, щоб ви пили з неї щодня... (...)

У Кікудзі защеміло серце.

Мабуть, Фуміко мріє, щоб пам'ятка про матір була коштовною, щоб Кікудзі, торкнувшись її руками, з любов'ю згадував її саму і матір.

І Кікудзі мимоволі перейнявся цим бажанням – тепер і він ладен був погодитись, що дарунок на спомин про пані Оота має бути якнайкращим. (...) Дивлячись на шедевр кераміки, Кікудзі відчував, що пані Оота була довершеним витвором природи. А шедевр недосяжний для осуду.

Того дня, в зливу, Кікудзі сказав Фуміко по телефону, що «сіно» викликає в ньому бажання бачити її. І тоді Фуміко згадала про інше «сіно» й принесла Кікудзі чашку.

Мабуть, таки правда, що чашці далеко до глечика.

– Здається, в батька була дорожня скринька для чайного посуду... – вголос міркував Кікудзі. – Напевне, в ній збереглася чашка, гірша за вашу.

– Яка чашка?

– Хтозна. Я ж її не бачив.

– Я хотіла б на неї поглянути. Мабуть, гарна, – мовила Фуміко. – Якщо це «сіно» гірше, то я його розіб'ю, добре?

– Боюсь навіть показувати...

Спритно виймаючи зернята з кавуна, поданого на десерт, Фуміко наполягала, щоб Кікудзі таки показав їй батькову чашку.

Він звелів служниці відчинити чайний павільйон і вийшов у сад. Таки хотів відшукати скриньку. Фуміко поспішила за ним.

– Я не знаю, де та скринька. От би сюди Курімото... То вмить знайшла б.

Кікудзі обернувся. На Фуміко падала тінь білого олеандра, під деревом було видно тільки її ноги в шкарпетках і садових гета.

Скринька була в буфеті в мідзуя²³.

Кікудзі приніс її у павільйон і поставив перед Фуміко.

Вона сиділа випростана і якусь хвилину чекала, коли Кікудзі зніме обгортку, а тоді не витримала й простягла руку.

– Можна подивитися? (...)

---

²³ Мідзуя – кімнатка для миття чайного посуду.

Фуміко вийняла зі скриньки згорток, очевидно, з чашкою, і, низько схилившись, узялася розв'язувати стрічку, її пальці злегка тремтіли.

Округлі плечі Фуміко опустилися вниз, і Кікудзі знову впала в очі її довга шия.

Його приваблювала опукла мочка вуха і стулений рот з ледь-ледь відкопленою нижньою губою на поважному обличчі дівчини.

– «Карацу»²⁴, – сказала Фуміко, глянувши на Кікудзі.

Він підсів ближче.

Фуміко поставила чашку на татамі.

– Чудова чашка.

Це була маленька чашка «карацу», теж, здається, для щоденного вжитку.

– Міцна, витриманих ліній. Куди гарніша за «сіно».

– Хіба можна порівнювати «сіно» й «карацу»?..

– А чому ж ні? Досить поставити їх поруч, як одразу видно, котра гарніша.

Кікудзі, теж зачарований красою «карацу», взяв чашку в руки.

– Принести «сіно»? – спитав він.

– Я сама принесу. – Фуміко підвелась і вийшла.

Коли обидві чашки стали поряд, погляди Кікудзі й Фуміко раптом зустрілися і в ту ж мить звернулися на чашки.

Кікудзі квапливо сказав:

– Та це ж чоловіча й жіноча чашки! Коли поставити поруч, відразу видно.

Фуміко кивнула. Здавалось, вона не могла промовити й слова.

І для Кікудзі власні слова прозвучали дивно.

Чашка «карацу» була проста, без жодного малюнка. Крізь синяву її поверхні з жовтавим відтінком проступав легкий багрянець. Унизу вона була сильно випуклою.

– Напевне, це була улюблена чашка вашого батька, і він брав її з собою в подорож... Вона в його стилі.

Здавалось, Фуміко не помічала, що грається з вогнем.

Кікудзі не вистачило духу сказати, що «сіно» нагадує йому про її матір. Дві чашки стояли перед ним, як дві душі – батькова і пані Оота.

Стародавні чашки... Їм, певне, років триста-чотириста, а скільки в них свіжості!.. Здавалось, життя б'ється під їхньою гладенькою поверхнею.

Кікудзі дивився на чашки, а йому ввижалися його батько і мати Фуміко, такі ж чисті й непорочні. (...)

– Яка краса... – промовив Кікудзі ніби сам до себе. – Батько возився з чашками, хоч таке заняття і не в його вдачі... Мабуть, хотів заглушити цим докори сумління...

– Докори сумління?..

²⁴ «Карацу» – керамічні вироби з міста Карацу і його околиці.

– Бо дивишся на чашку і забуваєш, що в її колишнього власника могли бути гріхи... А батько прожив лише часточку того, що випало на долю цієї чашки.

– Смерть іде за нами по п'ятах. Який жах!.. Чого я тільки не робила, щоб забути про мамину смерть! А вона все стоїть за кожним із нас...

– Правду кажете... Коли весь час думаєш про мертвих, то здається, ніби й сам неживий, – сказав Кікудзі.

Служниця принесла чайник. Вона, певно, подумала, що їм потрібен окріп для чайної церемонії – Кікудзі й Фуміко вже давненько сиділи в павільйоні.

Кікудзі запропонував Фуміко приготувати чай у «карацу» і «сіно» так, наче вони в дорозі.

Дівчина згідливо кивнула.

– Тоді я зможу ще раз випити з маминої чашки перед тим, як її розбити...

Вона вийняла зі скриньки бамбукову колотівку і вийшла її помити.

Літнє сонце ще не зайшло.

– Наче в дорозі... – проказала Фуміко, збиваючи чай у маленькій чашці.

– Нехай у дорозі. А де ж ми тоді зупинимось? У готелі?

– Не обов'язково в готелі. Можна на березі річки або в горах. Треба було взяти холодної води, ніби з гірської річки...

Виймаючи колотівку, Фуміко глянула своїми чорними очима на Кікудзі, а потім звернула погляд на «карацу», яку подавала йому на долоні. (...)

Коли вона поставила перед собою мамину чашку й заходила розмішувати чай, бамбукова колотівка зашурхотіла об край, і Фуміко опустила руку.

– Важко!

– Мабуть, тому, що чашка маленька, – сказав Кікудзі.

Руки Фуміко тремтіли.

Вона випустила з пальців колотівку й більше за неї не бралася.

Фуміко похнюпилась.

– Мама не дає мішати...

– Що?...

Кікудзі миттю підвівся й схопив Фуміко за плечі, немов хотів її вивести з тенет заляття.

Фуміко не опиралася.

IV

Тієї ночі Кікудзі ніяк не міг заснути. Коли в щілинах віконниць замехтів світанок, він устав і подався у чайний павільйон.

У саду, на плиті перед кам'яним умивальником валялись уламки «сіно». Кікудзі склав до купи чотири великих черепки, і в його долоні з'явилася чашка. Лише на її вінцях бракувало шматочка.

Кікудзі взявся його шукати, але невдовзі облишив.

Підвів очі вгору. На сході, між віттям дерев, яскріла одна велика зірка.

«Скільки я вже не бачив вранішньої зорі!» – подумав Кікудзі, дивлячись на небо, яке поволі затилювали хмари.

Зірка блищала серед хмар і тому здавалася ще більшою, ніж була насправді. Ореол навколо неї був аж наче вологий.

«Безглуздо збирати черепки, коли на небі сяє зірка свіжим блиском», – майнуло в голові Кікудзі.

Він кинув уламки на землю.

Учора ввечері Фуміко шпурнула чашку на кам'яний умивальник. Кікудзі навіть не встиг її зупинити.

Він не помітив, як вона несподівано вискочила з чайного павільйону. В нього тільки вихопилось:

– О-о-о!

Кікудзі не кинувся шукати черепків у темряві, а підтримав Фуміко за плечі. Бо вона знеможено присіла на плиті й от-от ладна була повалитися на землю.

– У вас є гарніше «сіно»... – прошепотіла вона. Фуміко таки пережила, що Кікудзі порівняє її чашку з іншою, кращою...

Пізніше, коли він ніяк не міг заснути, ті слова пролунали в його душі сповненим болю прозорим тоном.

Дочекавшись світанку, Кікудзі вийшов у сад поглянути на розбиту чашку.

Однак угледів зірку і кинув черепки на землю...

Кікудзі знову підвів погляд угору й аж ойкнув.

Зірки вже не було. Поки він збирав черепки, ранкова зоря сховалася за хмарою.

Кікудзі, немов ошуканий, якийсь час дивився на схід.

Невже хмара заслонила зірку?.. Над дахами будівель, там, де обривалися хмари, рожево займався небосхил.

– Як же їх тут залишати... – промовив Кікудзі сам до себе. Знову підняв черепки й запхав за пазуху нічного кімоно.

Жаль було кидати розбиту чашку. Та й тут її могла побачити Тікако.

«Фуміко навмисне її розбила, тож навіщо зберігати черепки?» – вирішив, але передумав, загорнув їх у папір і, сховавши у стінну шафу, забрався під ковдру.

«Власне, чого Фуміко так боїться порівняння?.. З чим і коли міг би він порівняти це «сіно»?.. Звідки в неї той страх?» – мучився здогадами Кікудзі.

Після вчорашнього вечора Кікудзі й не думав порівнювати Фуміко з кимось. Для нього вона стала незрівнянною. Стала його долею.

Досі Кікудзі завжди пам'ятав, що Фуміко – донька пані Оота. Тепер він забув про це.

Раніше його чарувала схожість доньки й матері. Йому здавалося,

ніби пані Оота якось незбагненно перевтілилась у Фуміко. Тепер Фуміко була тільки Фуміко.

Нарешті Кікудзі вирвався з огидної чорної опони, що затуляла йому світ. (...)

Він побоювався, що цього разу прокляття ляже на серце важчим тягарем, а вийшло навпаки – душа мовби очистилась. Сталося чудо: отрута, ужита у великій кількості, вилікувала хворого.

З контори Кікудзі подзвонив у крамницю, де працювала Фуміко. Вона казала, що влаштувалась у крамниці оптового продажу вовняних тканин у районі Канда.

Але там її не було. Кікудзі прийшов на роботу невиспаний. (...)

Після роботи Кікудзі розшукав будинок за парком Уено, де Фуміко наймала кімнату. Вдома її теж не було.

На порозі Кікудзі зустріла дівчинка десь років дванадцяти, в матросці, – видно, ще не встигла переодягнутися після школи. Вислухавши Кікудзі, вона зникла в кімнаті, потім вийшла і сказала:

– Оота-сан нема вдома ще зранку. Вона сказала, що вирушає з подорожю в подорож...

– У подорож?.. – перепитав Кікудзі. – Вирушила в подорож? Вранці? О котрій годині? І не сказала куди?

Дівчинка зникла в кімнаті, та за хвилику з'явилася знову. Стала віддалік, наче побоювалась його, і сказала:

– Я точно не знаю. Бо і моєї мами ще нема вдома...

У дівчинки були ріденькі брови.

За ворітьми Кікудзі озирнувся. Шукав очима кімнату Фуміко, але так і не знайшов. Двоповерховий будинок був досить пристойний, з невеличким садком.

Кікудзі згадав слова Фуміко: «Смерть іде за нами по п'ятах», – і в нього задерев'яніли ноги.

Він вийняв хусточку й витер піт. Так несамовито тер обличчя, що кров, здавалось, відринула з голови. Хусточка потемнішала, стала вологою. Тепер холодний піт поповз по спині.

– Не можу повірити, що вона померла! – мовив він сам до себе.

Як же Фуміко могла померти, коли його самого повернула до життя?..

А чи не було її вчорашнє хвилине розслаблення провісником смерті?

А може, ту свою слабкість, як і мати, Фуміко вважала непоправним гріхом?

– Зосталася на мою голову тільки Курімото... – ніби випльовуючи злобу в обличчя уявному ворогові, проказав Кікудзі й поспішив у затінок дерев парку Уено.

(Переклад Івана Дзюба)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Дискусія на тему «Яких журавлів людина шукає все життя?»

Компетентності в природничих науках і технологіях. 2. Командна гра «Про що «розповіли» речі?». Команди виготовляють картки із зображенням предметів, що згадані в повісті «Тисяча журавлів». Потрібно описати їх та визначити їхню роль у житті персонажів або створенні характерів. Наприклад: *халат, перстень, чашка сіно, чашка карацу, чашка орібе, скринька для чайного приладдя, червона і біла троянди, глечик орібе, рожеве фуросікі, іпомея* тощо.

Уміння вчитися. 3. Які істини, на вашу думку, спочатку не розумів, а потім усвідомив Кікудзі?

Соціальна та громадянська компетентності. 4. Як ви розумієте поняття *вulgаризація традиції, забуття традиції, вірність традиції*? З якими персонажами повісті «Тисяча журавлів» вони пов'язані?

5. Які національні традиції існують у вашому краї? Розкрийте їх.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 6. Кікудзі побачив у чайному павільйоні мініатюру Содацу із зображенням поета Мунеюкі або Цураюкі. З допомогою Інтернету встановіть, чому саме ці митці згадані в повісті в той момент.

Екологічна грамотність і здорове життя. 7. Назвіть явища природи, пов'язані з образами Кікудзі та героїнь. Розкрийте значення символів природи у повісті.

Предметні

Знання. 8. Розкрийте сутність японських уявлень про прекрасне.

9. Які різновиди краси втілені в персонажах повісті «Тисяча журавлів»? Поясніть.

10. Розкажіть про зв'язок героїв і героїнь із минулим. Яку роль відіграє минуле в їхньому житті?

Діяльність. 11. Знайдіть у повісті епізоди, в які юний Кікудзі відчував:

- а) самотність;
- б) кохання;
- в) огиду;
- г) просвітлення;
- д) співчуття;
- е) невизначеність.

Прокоментуйте.

12. Фуміко порвала лист на очах у Кікудзі. Спираючись на подальший діалог героїв, напишіть той лист від імені дівчини.

Цінності. 13. Проти чого прагнув застерегти сучасників Я. Кавабата в повісті «Тисяча журавлів»? Чи актуальні ці застереження для нашого часу? **14.** Розкажіть про якусь стару і дорогу для вас (духовно) річ, яка має особливу «життєву історію», пов'язану з вашою родиною або близькими для вас людьми.

Швейцарія
Фрідріх Дюрренматт
1921–1990

Фрідріх Дюрренматт – швейцарський драматург і прозаїк. Він народився 5 січня 1921 р. у Конольфінгені (кантон Берн, Швейцарія). Творчу діяльність розпочав як художник-графік, але згодом став відомим драматургом, автором п'єс і кіносценаріїв. Широку популярність йому принесли трагікомедії, які водночас можна назвати й драмами-притчами (параболами). Разом зі своїм співвітчизником М. Фрішем сприяв виходу швейцарської драми на світову сцену. Становлення світовідчуття та поетики Ф. Дюрренматта відбувалося під впливом його знайомства з творчістю М. Гоголя, Ф. Достоевського, Ф. Кафки, письменників екзистенціалістів. Для творчості митця характерним є синтез різних традицій, у його творах можна знайти елементи античної драми, шекспірівської драми, класичного театру ХІХ ст. та ін. Однак геній Ф. Дюрренматта не вміщується в жоден із напрямів та течій. Письменник створив особливий тип драми, що походить передусім із особливостей його світосприйняття. Це драма гротескна, іронічна й повчальна водночас. Найбільш відомі драми Ф. Дюрренматта: «Гостина старої дами» (1956), «Фізики» (1962), «Ахтерлоо». У 1983 р. митцеві було присвоєно звання почесного доктора Цюрихського університету.

Гостина старої дами

Трагічна комедія

(Уривки)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Гості: КЛЕР ЦАХАНАСЯН, з дому Вешер,

мультимільйонерка

ІІ ЧОЛОВИКИ VII-IX

МАЖОРДОМ

ТОБІ, РОБІ – весь час жують гуму

КОБІ, ЛОБІ – сліпі

ГОСПОДАРИ:

ІЛЛЬ

ЙОГО ДРУЖИНА

ЙОГО ДОНЬКА

ЙОГО СИН

БУРГОМІСТЕР

УЧИТЕЛЬ

ПАРОХ

ЛІКАР

ПОЛІЦАЙ

ПЕРШИЙ

ДРУГИЙ

ТРЕТІЙ

ЧЕТВЕРТИЙ

Міщани:

МАЛЯР

ПЕРША ЖІНКА

ДРУГА ЖІНКА

ПАННА ЛУІЗА

Інші: НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ

НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА

КОНДУКТОР

ПОДАТКОВИЙ АГЕНТ

Влізливі:

ГАЗЕТЯР I

ГАЗЕТЯР II

РАДІОКОРЕСПОНДЕНТ

ОПЕРАТОР

МІСЦЕ: Г'ЮЛЛЕН

ЧАС: СУЧАСНІСТЬ

ДІЯ ПЕРША

Поки підійметься завіса – дзвінок станції. Потім напис: Гюллен. Очевидно, назва містечка, що ледь позначене в глибині: зруйноване, зниділе. Будинок станції також неохайний, залежно від країни – з рампою чи без рампи, напівздертий розклад потягів на мурі, заржавілий семафор, двері з написом "Вхід заборонено". Далі, посередині, нужденна дорога до станції. Вона також тільки позначена. Ліворуч – будка: гола, череп'яний дах, обшарпані плакати на безвіконнім мурі. Зліва табличка "Для жінок", справа "Для чоловіків". Все тоне в гарячому, осінньому сонці. Перед будкою – лавка, на лавці четверо чоловіків. П'ятий, неймовірно занедбаний, як і ті решта, малює транспарант червоною фарбою, немов на демонстрацію: "Ласкаво просимо, Клері". З гуркотом пролітає швидкий потяг. Начальник станції на пероні пропускає ешелон. Чоловіки на лавці повертають голови зліва направо – видно, проводжають очима експрес.

Перший. "Гудрун", Гамбург – Неаполь.

Другий. Об одинадцятій двадцять сім прибуде "Шалений Роланд", Венеція – Стокгольм.

Третій. Нам тільки й лишилося втіхи, що дивитися на потяги.

Четвертий. П'ять років тому "Гудрун" і "Шалений Роланд" зупинялись у Гюллені. І ще "Дипломат" і "Лорелея", – усі важливі потяги.

Перший. Світового значення.

Другий. А тепер навіть звичайні пасажирські потяги не зупиняються. Тільки два з Каффігену і о першій тринадцять з Кальберштадту.

Третій. Нам кінець.

Четвертий. Фабрика Ваґнера луснула.

Перший. Бокман збанкрутував.

Другий. Пансіонат "Місце-на-сонці" занепав.

Третій. Живемо з допомоги для безробітних.

Четвертий. Та з громадської юшки.

Перший. Живемо?

Другий. Животіємо.

Третій. Здихаємо.

Четвертий. Ціле містечко.

Дзвінок.

Другий. Давно пора вже приїхати мільярдерці. В Кальберштадті вона мала начебто побудувати лікарню.

Третій. У Каффігені – ясла, а в столиці – пропам'ятну церкву.

Маляр. Захотіла, щоб той партач Ціпт, натураліст, вималював їй портрет.

Перший. Капшук з грошима! Їй належать Armenian-Oil, Western Railways, North Broadcasting Company і квартал розпусти в Гонґ-Конґу.

Гуркіт потяга, начальник пропускає його. Чоловіки проводжають потяг рухом голови справа наліво.

Четвертий. "Дипломат".

Третій. До того ж ми були містом культури.

Другий. Одним з найпередовіших у країні.

Перший. В Європі.

Четвертий. Тут ночував Гете. В господі "Золотий Апостол".

Третій. Брамс тут скомпонував квартет.

Дзвінок.

Другий. Бертольд Шварц тут винайшов порох.

Маляр. А я блискуче навчався в Ecole des Beaux-Arts.

А що тепер роблю? Малюю транспаранти!

Гуркіт потяга. Ліворуч з'являється кондуктор, наче щойно зіскочив з потяга.

Кондуктор (протяжно гукає): Гюллен!

Перший. Пасажирський потяг із Каффігену.

Виходить один пасажир, мінає чоловіків на лавці ліворуч і зникає в дверях з написом "Для чоловіків".

Другий. Ліцитаційний інспектор.

Третій. Іде ліцитувати ратушу.

Четвертий. І з політичного погляду нам край.

Начальник (підносить жезл). Потяг рушає!

З містечка надходять БУРГОМІСТР, УЧИТЕЛЬ, ПАРОХ і майже шістдесят'ятирічний ІЛЛЬ, усі поганенько повдягані.

Бургомістр. Висока гостя приїде пасажирським потягом о першій тридцять, із Кальберштадту.

Учитель. Співає мішаний хор, молодіжна група.

Парох. Дзвонить пожежний дзвін. Його ще не віддали в заставу.

Бургомістр. На ринку грає міська оркестра, а гімнастичне об'єднання робить піраміду в честь мільярдерки. Потім обід у "Золотому Апостолі". На жаль, не вистачить коштів, щоб освітити ввечері собор і ратушу.

ЛІЦИТАЦІЙНИЙ ІНСПЕКТОР виходить із будки.

Ліцитаційний інспектор. Доброго ранку, пане бургомістре! Сердечно вітаю.

Бургомістр. Чого вам тут треба, інспекторе Глюце?

Ліцитаційний інспектор. Це вже ви знаєте, пане бургомістре. Передо мною стоїть велетенське завдання. Спробуйте взяти в заставу ціле місто.

Бургомістр. Крім старої друкарської машинки, ви в ратуші нічого не знайдете.

Ліцитаційний інспектор. Ви пане бургомістре, забуваєте про гюлленський краєзнавчий музей.

Бургомістр. Проданий три роки тому до Америки. Наші каси порожні. Ніхто не платить податків.

Ліцитаційний інспектор. Треба перевірити. Країна процвітає, а якраз Гюллен з пансіоном "Місце-під-сонцем" банкрутує.

Бургомістр. Для нас самих це економічна загадка.

Перший. Це все – витівки масонів.

Другий. Жидівська робота.

Третій. За цим стоїть великий капітал.

Четвертий. Міжнародний комунізм пряде своє павутиння.

Дзвінок.

Ліцитаційний інспектор. Я вже щось знайду. В мене очі, як у яструба. Піду глипну на міську касу.

Відходить.

Бургомістр. Краще, коли він нас пограбує тепер, ніж по візиті мільярдерки.

Маляр закінчив свій транспарант.

Іль. Так не годиться, пане бургомістре. Напис надто інтимний. Треба б написати "Ласкаво просимо, Клер Цаханасян".

Перший. Але ж вона – Клері.

Другий. Клері Вешер.

Третій. Тут виросла.

Четвертий. Її батько був будівничий.

Маляр. Тоді я зроблю просто: напишу "Ласкаво просимо, Клер Цаханасян" на зворотному боці. А як мільярдерка розчулиться, ми завжди зможемо обернути до неї ще й цей бік.

Другий. "Біржовик", Цюріх-Гамбург.

Ще один швидкий потяг проїздить справа наліво.

Третій. Завжди точний, хоч годинника по ньому наставляй.

Четвертий. Ото мудро! Ніби хтось тут ще має годинника!

Бургомістр. Панове, мільярдерка – наша єдина надія.

Парох. Крім Бога.

Бургомістр. Крім Бога.

Учитель. Але він грошей не платить.

Бургомістр. Ви, Іллю, дружили з нею; тепер усе від вас залежить.

Парох. Тоді ви розійшлися. Я чув якусь невиразну історію... Ви маєте що звірити своєму душпастиреві?

Іль. Ми були найкращі друзі... Молоді й палкі... З мене був таки добрий хлопець, панове, сорок п'ять років тому... А її, Кляру, я ще й досі немов бачу перед собою... Як вона світилася мені назустріч у п'яті Петрової стодоли чи босоніж ішла по моху й листю в Конрадсвайлерівському лісі, з розмаяним рудим волоссям, струнка, гнучка як лозина, ніжна, до біса гарна відьма. Нас розлучило життя, тільки життя, як то буває на світі.

Бургомістр. Для моєї невеличкої доповіді на бенкеті в "Золотому Апостолі" мені треба було б знати кілька подробиць про пані Цаханасян.

Витягає з кишені нотатника.

Учитель. Я перевірів давні шкільні документи. Оцінки Кляри Вешер, на превеликий жаль, дуже погані. Із поведінки також. Тільки з ботаніки й зоології "задовільно".

Бургомістр (записуючи): Добре. З ботаніки й зоології "задовільно". Це добре.

Ілля. Тут я можу пригодитися вам, пане бург'омістре.

Кляра любила справедливість. І то не абияк. Раз арештовували якогось волоцюгу, то вона закидала поліцає камінням.

Бург'омістр. Любов до справедливості. Не зле. Завжди робить враження. Але історію з поліцаєм краще не згадуймо.

Ілля. Вона була також милосердна. Що мала, те й роздавала. Крала картоплю для бідної вдови.

Бург'омістр. Почуття милосердя. Це, панове, конче треба відзначити. Це найважливіше. Чи хто пригадає собі, яку будову спорудив її батько? Було б добре згадати про неї в промові.

Всі. Ніхто не пригадає.

Бург'омістер згортає нотатника.

Бург'омістр. Ну, я готовий; решту мусить зробити Ілля.

Ілля. Я знаю. Цаханасян має труснути своїми мільйонами.

Бург'омістр. Мільйонами, це дуже добре сказане.

Учитель. Нам не допоможуть ясла для немовлят.

Бург'омістр. Дорогий Іллю, ви вже віддавна найпопулярніша постать у Гюллені. Я навесні залишаю свою посаду і вже порозумівся з опозицією. Ми домовилися, що запропонуємо обрати вас моїм наступником.

Ілля. Але ж, пане бург'омістре...

Бург'омістр. Я можу тільки підтвердити те, що сказав.

Ілля. Панове, до діла. Насамперед я поговорю з Клярою про нашу біду.

Бург'омістр. Але обережно... делікатно.

Ілля. Ми повинні діяти розумно, не забувати про психологію. Вже саме невдале вітання на станції може звести все нанівець. Міською оркестрою і мішаним хором ми нічого не досягнемо.

Бург'омістр. Ілля має рацію. Це ж бо надзвичайна хвилинка. Пані Цаханасян ступає на землю своїх предків, повертається додому і, зворушена, з очима повними сліз, бачить давні, любі картини. Я, звичайно, стоятиму не в самій сорочці, як оце тепер, а в святковому чорному вбранні і в циліндрі, коло мене дружина, а переді мною, у всьому білому, дві внучки з трояндами в руках. Господи, аби тільки все було готове вчасно!

Дзвінок.

Перший. "Шалений Роланд".

Другий. Венеція-Стокгольм, одинадцята двадцять сім.

Парох. Одинадцята двадцять сім! У нас є ще майже дві години, щоб причепуритись.

Бург'омістр. Транспарант "Ласкаво просимо, Клер Цаханасян" піднесуть угору Кюн і Гавзер (показує на ЧЕТВЕРТОГО). Решта всі найкраще – хай махають капелюхами. Тільки прошу вас, не горляйте, як торік під час відвідин урядової комісії; враження не було ніякого, ми ще й досі не дістали дотації. Тут личить не криклива зовнішня радість, а

внутрішня; майже хлипання співчуття до віднайденної дитини нашої батьківщини. Будьте невимушені, щирі, але все має котитися, мов по шнурочку, пожежний дзвін мусить озватися зараз після хору. Передовсім слід звернути увагу...

З гуркотом наближається потяг і заглушує його промову. Скрегочуть гальма. На всіх обличчях проступає страшенний подив. П'ятеро чоловіків на лавці схоплюється.

Маляр. Експрес!

Перший. Зупиняється!

Другий. У Гюллені!

Третій. В найзлиденнішому

Четвертий. Найжалюгіднішому

Перший. Наймізернішому закутку на лінії Венеція-Стокгольм!

Начальник станції. Диво предивне! "Шалений Роланд" має з'явитися на закруті біля Льюйтенау, промайнути і темною цяткою зникнути в Пюкенрідській долині.

Справа надходить Клер Цаханасян. шістдесяти двох років, руда, намисто з перлин, широченні золоті браслети, видженджурена далі нікуди неможлива, але якраз тому світова дама, з дивною грацією, попри всю свою сміховинність.

За нею почет, МАЖОРДОМ БОБІ, приблизно вісімдесяти років, у чорних окулярах, її ЧОЛОВІК VII (високий, стрункий, чорні вуса) з повним добором рибальського знаряддя. Роздратований НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА йде за ними; червоний кашкет, червона тека.

Клер Цаханасян. Це Гюллен?

Начальник потяга. Ви потягли за рятункове гальмо, мадам!

Клер Цаханасян. Я завжди тягну за рятункове гальмо.

Начальник потяга. Я протестую! Категорично! В цій країні ніхто не тягне за рятункове гальмо, навіть як треба рятунку. Точне дотримання розкладу їзди – найвищий наш принцип. Можу я попрохати у вас пояснення?

Клер Цаханасян. Ми таки в Гюллені, Мобі. Я пізнаю цей сумний закуток. Он там по той бік Конрадсвайлерський ліс із потоком, де ти можеш ловити собі пстругів і щук, а он праворуч дах Петрової стодоли.

Іль (наче прокидаючись): Кляра.

Учитель. Цаханасян.

Всі. Цаханасян.

Учитель. А тут не готовий мішаний хор, ні молодіжна група!

Бургомістр. Ні гімнасти, ні пожежники!

Парох. Ні паламар!

Бургомістр. Господи Боже, а я без убрання, без циліндра, без унучок!

Перший. Клері Вешер! Клері Вешер!

Схоплюється і біжить до містечка.

БУРГОМІСТР (гукає йому вслід): Не забудь про дружину!

Начальник потяга. Я чекаю на пояснення. Офіційно. Від імені дирекції залізниці.

Клер Цаханасян. Ви йолоп. Мені саме захотілося відвідати це містечко. То що, я мала вискочити з вагона?

Начальник потяга. Ви зупинили "Шаленого Роланда" тільки тому, що вам забажалося відвідати Гюллен?

Він насилу стримується.

Клер Цаханасян. Певне.

Начальник потяга. Мадам, якщо вам хочеться відвідати Гюллен, то прошу дуже, до ваших послуг є пасажирський потяг із Кальберштадту о дванадцятій сорок. Як і до послуг кожного. Прибуває до Гюллену о першій тринадцять.

Клер Цаханасян. Пасажирський потяг, що зупиняється в Локені, Брунгюбілі, Байзенбаху і Льюїтенау? Невже ви гадаєте, що буду півгоди паритися по цих околицях?

Начальник потяга. Мадам, це вам буде дорого коштувати!

Клер Цаханасян. Дай йому тисячу, Бобі.

Всі (мурмочуть). Тисячу.

Мажордом дає йому тисячу.

Начальник потяга (спантеличено): Мадам...

Клер Цаханасян. А три тисячі на фонд для вдів залізничників.

Всі (мурмочуть). Три тисячі.

Начальник потяга (збентежено): Такого фонду нема, мадам.

Клер Цаханасян. То будьте його фундатором.

БУРГОМІСТР шепче на вухо НАЧАЛЬНИКОВІ ПОТЯГА.

Начальник потяга (вражено). Достойна пані – Клер Цаханасян? О, прошу пробачення! Це, звичайно, зовсім інша справа. Якби в нас був хоч найменший здогад, що це ви, то ми, певна річ, затрималися б у Гюллені. Ось вам ваші гроші, шановна пані, чотири тисячі... Боже мій...

Всі (мурмочуть). Чотири тисячі.

Клер Цаханасян. Лишіть собі цю дрібничку.

Всі (мурмочуть). Лишіть собі...

Начальник потяга. Може, достойна пані, ви бажаєте, щоб "Шалений Роланд" зачекав, заки ви оглядатимете Гюллен? Дирекція залізниці радо схвалить нашу затримку. Портал собору, либонь, вартий уваги. Готичний. З зображенням Страшного Суду.

Клер Цаханасян. Забирайтеся геть зі своїм потягом.

Чоловік VII (плаксиво): А преса, мишко? Преса ще не висіла з потяга. Репортери обідають у вагоні-ресторані спереду і навіть гадки ні про що не мають.

Клер Цаханасян. Хай собі обідають, Мобі. Мені, поки що, не потрібна преса в Гюллені. А потім вона вже з'явиться.

Тим часом ДРУГИЙ приніс БУРГОМІСТРОВІ фрак. Бургомістр урочисто підступає до КЛЕР ЦАХАНАСЯН. МАЛЯР і ЧЕТВЕРТИЙ на лавці підносять вгору транспарант "Ласкаво просимо, Клер Цахана..." Маляр не встиг його домалювати.

Начальник станції (піднімає жезл). Потяг рушає!

Начальник потяга. Аби ви тільки, достойна пані, не поскаржилися в дирекцію залізниці. То було чисте непорозуміння.

Потяг рушає. НАЧАЛЬНИК ПОТЯГА вскакує у вагон.

Бургомістр. Шановна, ласкава, пані. Як бургомістр Гюллєну я маю честь привітати вас, ласкава, шановна пані, дитя нашого містечка...

Гуркіт потяга заглушає решту промови БУРГОМІСТРА, що невтомно говорить далі.

Клер Цаханасян. Дякую вам, пане бургомістре, за гарну промову. Вона підходить до ІЛЛЯ, що трохи збентежено рушає їй назустріч.

Іль. Кляра!

Клер Цаханасян. Альфред.

Іль. Гарно, що ти приїхала.

Клер Цаханасян. Я завжди хотіла приїхати. Ціле своє життя, відколи покинула Гюллєн.

Іль (непевно): Дуже мило з твого боку.

Клер Цаханасян. Ти також думав про мене?

Іль. Звичайно. Завжди. Ти й сама це знаєш, Кляро.

Клер Цаханасян. Чудові були ті дні, що їх ми провели разом.

Іль (гордо). Отож. (До ВЧИТЕЛЯ) Бачите, пане вчителю? Вважайте, що вона вже в мене в кулаці.

Клер Цаханасян. Називай мене так, як завжди звав.

Іль. Дика моя кіточко.

Клер Цаханасян (муркоче, наче стара кітка): А ще як?

Іль. Моя відьмочко.

Клер Цаханасян. А я тебе називала: "Мій чорний леопарде."

Іль. Я ще й далі чорний леопард.

Клер Цаханасян. Дурниці. Ти потовщав. І посивів, і розпився.

Іль. Але ти лишилася така, як була. Відьмочка!

Клер Цаханасян. Де там. Я постарілася і потовщала. Крім того, втратила ліву ногу. Автомобільний випадок. Я їжджу ще тільки швидкими потягами. Але протеза – чудова, правда? (Підносить спідницю і показує ліву ногу). Нею можна добре орудувати.

Іль (втирає піт з чола): Я ніколи не здогадався б, кіточко.

Клер Цаханасян. Чи можна познайомити тебе з моїм сьомим чоловіком? Він має плантації тютюну. Ми – щасливе подружжя.

Іль. Прошу дуже.

Клер Цаханасян. Ходи, Мобі, вклонися. Властиво, його ім'я Педро, але Мобі звучить краще. Та й краще римується з Бобі, так зветься мій мажордом. Зрештою, мажордом буває один на ціле життя, тож чоловіки мусять допасовуватися до його імені. ЧОЛОВІК VII вклоняється.

Клер Цаханасян. Правда ж, він гарний із своїми чорними вусами? Думай, Мобі.

ЧОЛОВІК VII думає.

Клер Цаханасян. Дужче.

ЧОЛОВІК VII думає дужче.

Клер Цаханасян. Ще дужче.

Чоловік VII. Я вже дужче не можу думати, мишко, справді не можу.

Клер Цаханасян. Певне, що можеш. Спробуй-но.

ЧОЛОВІК VII думає ще дужче.

Дзвінок.

Клер Цаханасян. А бачиш, зміг. Правда ж, Альфреде, він робив майже демонічне враження? Наче бразилець. Але це тільки здається так. Він православний. Його батько був росіянин. Нас вінчав піп. Незвичайно цікаво. А тепер я хочу оглянути Гюллен.

Вона дивиться крізь інкрустований самоцвітами лорнет на будку ліворуч.

Клер Цаханасян. Цю потрібну інституцію збудував мій батько, Мобі. Добра праця, ретельно виконана.

Дитиною я годинами сиділа на даху і спльовувала вниз. Але тільки на чоловіків.

У глибині сцени тепер зібралися МІШАНИЙ ХОР і МОЛОДІЖНА ГРУПА. УЧИТЕЛЬ в циліндрі виступає наперед.

Учитель. Шановна пані, дозвольте мені, як ректорові гюлленської гімназії і аматорові шляхетного музичного мистецтва, привітати вас простою народною піснею у виконанні мішаного хору і молодіжної групи.

Клер Цаханасян. Шкварте, вчителю, свою просту народну пісню!

УЧИТЕЛЬ дістає камертона, дає тон, і МІШАНИЙ ХОР та МОЛОДІЖНА ГРУПА починають урочисто співати, але саме тієї миті надїжджає новий потяг з лівого боку. НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ підіймає жезл. Хор мусить змагатися з грукотом потяга, вчитель у розпуці. Нарешті потяг проїздить.

Бургомістр (невтішно). А пожежний дзвін! Мав же задзвонити пожежний дзвін!

Клер Цаханасян. Ви гарно співали, гюлленці. Особливо своєрідний був той білявий бас ліворуч скраю, з великим борлаком.

Крізь мішаний хор проштовхується ПОЛІЦАЙ і стає струнко перед КЛЕР ЦАХАНАСЯН.

Поліцай. Поліцай Ганке, шановна пані. До ваших послуг.

Клер Цаханасян (оглядає його). Дякую. Я не маю на думці нікого заарештовувати. Але, може, ви ще будете потрібні Гюлленові. Чи ви часом заплющете одне око?

Поліцай. Авжеж, шановна пані. Бо як ні, то що б з мене було в Гюллені?

Клер Цаханасян. Заплющте краще обоє очей.

Поліцай стоїть трохи спантеличений.

Іль (сміється). Справжня Кляра! Справжня моя відьмочка!

Він задоволено плеще себе по стегнах. БУРГОМІСТР накладає собі на голову вчителевого циліндра і підводить до неї своїх онучок. Вони близнятка, семи років, з білявими косами.

Бургомістр. Мої внучки, шановна пані, Герміна й Адольфіна. Тільки дружини нема.

Він утирає піт з чола. Дівчатка присідають і дають пані Цаханасян червоні троянди.

Клер Цаханасян. Вітаю вас з цими дівулями, бургомістре. Натє!

Вона тицяє троянди в руки НАЧАЛЬНИКОВІ СТАНЦІЇ. БУРГОМІСТР тихенько передає циліндр ПАРОХОВІ, який накладає його собі на голову.

Бургомістр. Наш пан-отець, ласкава пані.

ПАРОХ знімає циліндра і кланяється.

Клер Цаханасян. Ага, пастор! Потішаєте людей на смертному ложі?

Парох (здивовано). Стараюся.

Клер Цаханасян. І тих, кого засуджено на смерть?

Парох (збентежено). У нашій країні скасовано смертну кару, шановна пані.

Клер Цаханасян. Може, її знову запровадять.

ПАРОХ, трохи спантеличений віддає циліндра БУРГОМІСТРОВІ, який знову накладає його на голову.

Іль (сміється). Дика моя кіточко! Що в тебе за дивні жарти!

Клер Цаханасян. Тепер я хочу в містечко.

Бургомістр подає їй руку.

Клер Цаханасян. Що вам спало на думку, пане бургомістре! Де я годна маршувати цілісінькі милі на протезі!

Бургомістр (перелякано). Зараз, зараз! Лікар має авто. Мерседеса з 32-го року.

Полицай (клацає за каблуками). Все буде зроблене, пане бургомістре! Я службово прижену сюди машину.

Клер Цаханасян. Не треба. Після нещасного випадку я пересуваюсь тільки в носильниці. Робі і Тобі, давайте носильницю!

Зліва надходить двоє геркулічної статури ПОЧВАР, що весь час жують Гуму. Вони з носильницею. В одного висить за плечима гітара.

Клер Цаханасян. Два гангстери з Мангетену. Засуджені в Сінг-Сінгу до електричного крісла. На моє прохання, звільнені носити мою носильницю. Кожне прохання коштувало мені по мільйонові доларів. Носильниця – з Лувру, дарунок французького президента. Чемний пан, виглядає зовсім як у газетах. Понесіть мене до міста, Робі й Тобі!

Обидва. Yes, Mam.

Клер Цаханасян. Але перше в Петрову stodолу, а потім до Конрад-свайлерського лісу. Я хочу відвідати з Альфредом місця, де ми колись любилися. Віднесіть речі й домовину до "Золотого Апостола".

Бургомістр (отетеріло): Домовину?

Клер Цаханасян. Я привезла її з собою. Може, пригодиться. Рушаймо, Робі і Тобі!

ПОЧВАРИ, жуючи суму, несуть КЛЕР ЦАХАНАСЯН до міста. БУРГОМІСТР дає знак, усі кричать "Слава", та вигуки затихають, коли двоє

СЛУЖНИКІВ з'являються з чорною, дорогою домовиною і рушають з нею до Гюллєну.

Тієї самої хвилини починає дзвонити ще не заставлений пожежний дзвін.

Бургомістр. Нарешті! Пожежний дзвін!

Люди йдуть за домовиною, ззаду видно покоївок Клер Цаханасян з вантажем. Гюллєнці допомагають їм нести незчисленні валізки. ПОЛІЦАЙ налагоджує рух і хоче й собі податись за поштою, але справа надходить двоє малих і товстих дідків з пискливими голосами. Вони тримаються за руки. Обидва чепурно повдягані.

Обидва. Ми в Гюллєні. Ми нюхаємо, нюхаємо, нюхаємо повітря, гюллєнське повітря.

Поліцай. Хто ви такі?

Обидва. Ми належимо старій дамі, ми належимо старій дамі. Вона зве нас Кобі й Лобі.

Поліцай. Пані Цаханасян поселилася в "Золотому Апостолі".

Обидва (весело). Ми сліпі, ми сліпі.

Поліцай. Сліпі? Тоді я вас проведу.

Обидва. Дякую, пане поліцаю, красно дякую.

Поліцай (здивовано). Як же ви знаєте, що я поліцай, коли ви сліпі?

Обидва. З інтонації, з інтонації, всі поліцаї мають однакову інтонацію.

Поліцай (недовірливо). Ви, либонь, мали досвід з поліцією, чоловіки?

Обидва (дивуючись). Чоловіки! Він нас уважає за чоловіків.

Поліцай. А хто ж ви, в біса, такі?

Обидва. Ще побачите, ще побачите!

Поліцай (збараніло). Принаймні, ви завжди веселі.

Обидва. Нас годують котлетами й шинкою. Щодня, щодня.

Поліцай. Так і я танцював би. Ходіть, дайте мені руку. Чудний гумор у чужинців.

Він веде їх до міста.

Обидва. До Бобі й Мобі, до Робі й Тобі!

Зміна сцени без завіси. Фасад залізничної станції і будки підноситься вгору. Середина "Золотого Апостола", можна навіть спустити вивіску господи, її емблему: позолочену, статечну фігуру апостола, що зависає посеред приміщення. Занепала розкіш. Усе вилиняле, запорошене, поламане, зігниле, струхлявіле, гіпс облущений. Безконечна процесія носіїв валіз. Спершу вони заносять клітку, потім вантаж. БУРГОМІСТР і ВЧИТЕЛЬ сидять праворуч при чарці.

Бургомістр. Валізи, самі валізи, цілі гори, а оце щойно внесли леопарда в клітці, чорного, страшного.

Учитель. Домовину вона веліла поставити в окрему кімнату. Дивно.

Бургомістр. Світові дами мають свої примхи.

Учитель. Здається, ніби вона бажає залишитися тут надовше.

Бургомістр. Ще краше. Вона вже в Ілля в кулаці. Він її зве "Дика моя кіточко", "Відьмочко". Видурить у неї мільйони. За ваше здоров'я, пане вчителю. За те, щоб Клер Цаханасян оживила Бокмана.

Учитель. І фабрику Вагнера.

Бургомістр. І пансіон "Місце-на-сонці". Коли він оживе, все оживе: суспільство, гімназія, громадський добробут.

Вони цокаються чарками.

Учитель. Я більш як двадцять років виправляю шкільні завдання з латини і греки Гюлленських учнів, але що таке страхіття я довідався щойно годину тому. Мені аж мороз пішов по спині, як та стара дама в чорнім платті вийшла з потяга. Наче Парка, грецька богиня долі. Вона повинна б зватися Кльоно, не Клер, бо якраз про неї ще можна подумати, що вона пряде нитку життя.

Надходить ПОЛІЦАЙ і вішає шолом на гачок.

Бургомістр. Сядьте до нас, вахмістре.

ПОЛІЦАЙ сідає.

Полицай. Немає ніякої приємності працювати в цьому закутку. Але тепер ця руїна розквітне. Я оце саме був з мільярдеркою та крамарем Іллем у Петровій stodолі. Зворушлива сцена. Обое були такі піднесені, наче в церкві. Мені було аж незручно, що я там стояв. Тому я забрався геть, коли вони пішли до Конрадсвайлерського лісу. Справжня процесія. Спереду носильниця, поруч Ілля, позаду мажордом і її сьомий чоловік з вудкою.

Учитель. Зуживання чоловіків. Друга Лаїса.

Полицай. А далі ще тих двоє огрядних чоловіків. Чорт зна, що воно означає.

Учитель. Щось моторошне. Привиди з Оркуса.

Бургомістр. Хотів би я знати, чого їм треба в Конрадсвайлерському лісі.

Полицай. Того самого, що і в Петровій stodолі, бургомістре. Вони відвідують ті місця, де колись, як то кажуть, палала їхня пристрасть.

Учитель. Яскравим полум'ям. Тут уже слід пригадати Шекспіра. Ромео і Джульєтту. Панове, я глибоко зворушений. Вперше відчуваю в Гюллені античну велич.

Бургомістр. Передусім випиймо за нашого дорогого Ілля, який завдає собі стільки труду, щоб поліпшити нашу долю. Панове: за найулюбленішого громадянина міста, за мого наступника!

Апостол, емблема готелю, зникає вгорі. Зліва надходить четверо МІЩАН з простою, дерев'яною лавкою без спинки і ставлять її ліворуч. Перший вилазить на лавку, тримаючи велике картонне серце, на якому вирізані літери А + К; решта стають півколом з галузками в руках, удаючи дерева.

Перший. Ми смереки, сосни, буки.

Другий. Ми ялиці темно-сизі.

Третій. Мох, лишай, сплетіння плюшу.

Четвертий. Тінь кущів і живоплоту.

Перший. Хмар мандрівка, крик пташиний.

Другий. Пранімецькі темні нетрі.

Третій. Мухомори, дикі лані.

Четвертий. Шепіт віття, давні мрії.

З глибини виходять, жуючи гуму, ПОЧВАРИ: в носильниці КЛЕР ЦАХАНАСЯН, поруч ІЛЛЬ. За ними ЧОЛОВІК VII, а геть позаду МАЖОРДОМ, який провадить за руку обох СЛІПЦІВ.

Клер Цаханасян. Це Конрадсвайлерський ліс. Робі й Тобі, зупиніться.

Сліпці. Зупиніться, Робі й Тобі, зупиніться. Робі й Тобі.

Клер ЦАХАНАСЯН сходить з носильниці й дивиться на ліс.

Клер Цаханасян. Ось серце з нашими іменами, Альфреде. Майже виляняло і розтяглося. Дерево виросло, його стовбур і конарі потовщали, як і ми самі. Вона йде до інших дерев.

Клер Цаханасян. Група німецьких дерев. Давно вже я не проходила лісом своєї молодости, довго вже не топтала листя і синього плющу. Ви, жувачі гуми, погуляйте трохи там за кущами, мені не хочеться завжди дивитися на ваші пики. А ти, Мобі, гайда до потоку, до своєї риби.

Двоє ПОЧВАР з носильницею відходить ліворуч,

ЧОЛОВІК VII – праворуч.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН сідає на лавку.

Клер Цаханасян. Дивися: лань!

ТРЕТІЙ підстрибом біжить геть.

Іль. Час парування.

Він присідає коло неї.

Клер Цаханасян. На цьому камені з льодовикової ери ми цілувалися. Більше ніж сорок п'ять років тому під цими буками, між мухоморами в моху. Мені було сімнадцять, а тобі не цілих двадцять. Потім ти одружився з Матільдою Блюмгард та з її галантерейною крамницею, а я зі старим Цаханасяном та з його мільярдами у Вірменії. Він знайшов мене в одному гамбурзькому борделі. Мої руді коси зачарували того старого, золотого хруща.

Іль. Кляро!

Клер Цаханасян. Одну Генрі Клей, Бобі!

Сліпці. Одну Генрі Клей, одну Генрі Клей!

З глибини виступає МАЖОРДОМ, подає їй сигару і припалює її.

Клер Цаханасян. Шаную сигари. Властиво, я могла б курити сигари свого чоловіка, але я їм не довіряю.

Іль. Я одружився з Матільдою Блюмгард задля тебе.

Клер Цаханасян. Вона мала гроші.

Іль. Ти була молода й гарна. Тобі належало прийдешне. Я хотів твого щастя. Того й мусив зректися свого.

Клер Цаханасян. Тепер настало те прийдешне.

Іль. Якби ти тут залишилася, то зійшла б ні на що, як і я.

Клер Цаханасян. Ти зійшов ні на що?

Іль. Занепалий крамар у занепалому містечку.

Клер Цаханасян. Тепер я маю гроші.

Іль. Я живу в пеклі, відколи ти пішла від мене.

Клер Цаханасян. А я сама стала пеклом.

Іль. Я викручуюся з родиною, як могу, і кожного дня вона докоряє мені за наші злидні.

Клер Цаханасян. Матільдочка не ущасливила тебе?

Іль. Найважливіше, що ти щаслива.

Клер Цаханасян. А твої діти?

Іль. Не мають ніяких ідеалів.

Клер Цаханасян. Ще матимуть.

Він мовчить. Обоє втупилися зором у ліс своєї молодости.

Іль. У мене смішне життя. Я властиво навіть не виїздив з містечка.

Раз був у Берліні, та раз у Тесіні, оце й усе.

Клер Цаханасян. І не треба. Я знаю світ.

Іль. Бо ти завжди могла їздити.

Клер Цаханасян. Бо він мені належить.

Він мовчить, вона курить.

Іль. Тепер усе зміниться.

Клер Цаханасян. Певне.

Іль (насторожено). Ти нам допоможеш?

Клер Цаханасян. Я не покину напризволяще містечка своєї молодости.

Іль. Нам треба мільйонів.

Клер Цаханасян. Мало.

Іль (захоплено). Дика моя кіточко!

Він радісно ляскає її по лівому стегні і, зойкнувши з болю, відсмикує руку.

Клер Цаханасян. Боляче. Ти ляснув по шарнірах моєї протези.

ПЕРШИЙ дістає з кишені штанів стару люльку та іржавого ключа й починає стукати ключем по люльці.

Клер Цаханасян. Дятел!

Іль. Як тоді, коли ми були молоді й відважні, коли ми гуляли в Конрадсвайлерському лісі в дні нашого кохання. Ясне кружало сонця над ялицями, далекі отари хмар і голос зозулідесь у нетрях.

Четвертий. Ку-ку! Ку-ку!

Іль намацує **ПЕРШОГО**.

Іль. Холодне дерево, і вітер у гіллі, шумить наче морський прибій. Як колись, усе як колись.

Троє **ЧОЛОВІКІВ**, що вдають дерева, дмуть і вимахують руками.

Іль. Ех. якби вернути той час, відьмочко. Якби нас життя було не розділило.

Клер Цаханасян. Ти бажав би цього?

Іль. Ще б пак! Я ж люблю тебе!

Він цілує її в правицю.

Ілль. Та сама біла холодна рука.

Клер Цаханасян. Помилка. Це також протеза. Слонова кістка.

Ілль, переляканий, пускає руку.

Ілль. Кляро, невже в тебе все протези?

Клер Цаханасян. Майже все. Після аварії літака в

Афганістані. Я єдина вилізла з-під уламків. Навіть залога загинула.

Я незнищима.

Сліпці. Незнищима, незнищима.

Лунає врочиста музика духових інструментів. Апостол, емблема готелю, знову спускається вниз. Гюлленці заносять столи; на них – нужденні, подерті обруси, посуд, страви. Столів три: посередині, ліворуч і праворуч, рівнобіжно до публіки. З глибини сцени надходить ПАРОХ. Напливають ГРОМАДЯНИ ГЮЛЛЕНУ, один у гімнастичному трико. З'являються також БУРГОМІСТР, УЧИТЕЛЬ, ПОЛІЦАЙ. Оплески. БУРГОМІСТР підходить до лавки, де сидить КЛЕР ЦАХАНАСЯН та ІЛЛЬ, ДЕРЕВА знову обернулися на людей і відступили назад.

Бургомістр. Це оплески вам, вельмишановна пані.

Клер Цаханасян. Це оплески музикам, бургомістре. Вони чудово дмуть, а перед тим гімнастичний гурток зробив прекрасну піраміду. Я люблю чоловіків у трико і в коротких штанцятах. Вони виглядають так природно.

Бургомістр. Дозвольте повести вас до столу? Він веде Клер Цаханасян до середнього столу і знайомить її зі своєю ЖІНКОЮ.

Бургомістр. Моя дружина.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН оглядає її крізь лорнет.

Клер Цаханасян. Ганночка Дурнолоб, наша відмінниця.

Він знайомить її з другою ЖІНКОЮ, виснаженою, як і його власна, з тим самим виразом гіркоти.

Бургомістр. Пані Ілль.

Клер Цаханасян. Матільдочка Блюмгард. Пригадую собі, як ти чигала на Альфреда за дверима крамниці. Ти змарніла й поблідла, моя голубко.

Справа вскакує ЛІКАР, п'ятдесятирічний, присадкуватий чоловік, з вусами, наїженим чорним чубом, близнами від шпаги на обличчі, в старому фракку.

Лікар. Я ще вчасно допхався на своєму старому Мерседесі.

Бургомістр. Доктор Ніслін, наш лікар.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН дивиться на ЛІКАРЯ крізь лорнет; він цілує їй руку.

Клер Цаханасян. Цікаво. Ви випикуєте посвідки смерті?

Лікар (збитий з пантелику). Посвідки смерті?

Клер Цаханасян. Хтось же у вас помирає.

Лікар. Звичайно, шановна пані. Це мій обов'язок. Наказ начальства.

Клер Цаханасян. У майбутньому посвідчите смерть з паралічу серця.

Ілль (сміється). Чудово, просто чудово!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН відвертається від ЛІКАРЯ, оглядає ГІМНАСТА в трико.

Клер Цаханасян. Зробіть свою вправу ще раз.

ГІМНАСТ присідає, махає руками.

Клер Цаханасян. Надзвичайні м'язи. Чи ви вже кого задушили ними?

Гімнаст (присідаючи, спанталичено). Задушив?

Клер Цаханасян. Закиньте ще раз руки на спину, пане гімнасте, а потім прогніться лежачи.

Іль (сміючись). У Кляри золотий гумор. Такі жарти, що можна зі сміху вмерти.

ЛІКАР ще й досі не отямився.

Лікар. Не знаю. Від таких жартів мені мороз іде поза шкірою.

Іль (таємниче). Вона обіцяла мільйони!

БУРГОМІСТР захлинається.

Бургомістр. Мільйони?

Іль. Мільйони.

Лікар. А бий тебе сила Божа!

МІЛЬЯРДЕРКА відвертається від ГІМНАСТА.

Клер Цаханасян. Тепер я голодна, бургомістре.

Бургомістр. Ми тільки чекаємо вашого чоловіка, шановна пані.

Клер Цаханасян. Не треба на нього чекати. Він ловить рибу, і я з ним розлучуся.

Бургомістр. Розлучитесь?

Клер Цаханасян. Мобі також здивується. Я одружуся з німецьким кіноактором.

Бургомістр. Але ж ви сказали, що ваше подружжя щасливе.

Клер Цаханасян. Кожне моє подружжя щасливе. Але мрія моєї молодості була одружитися в г'юлленському соборі. Треба здійснити свої молодечі мрії. То буде так урочисто!

Всі сідають. КЛЕР ЦАХАНАСЯН – між БУРГОМІСТРОМ та ІЛЛЕМ, поруч Ілля – ПАНІ ІЛЛЬ, а поруч БУРГОМІСТРА – його ДРУЖИНА. Праворуч, коло іншого столу, УЧИТЕЛЬ, ПАРОХ і ПОЛІЦАЙ. Ліворуч – чотири ЧОЛОВІКИ. Дальші гості з жінками – в глибині, де ясніє транспарант "Ласкаво просимо, Клер!" БУРГОМІСТР, сяючи з радості, підводиться вже з обв'язаною серветкою, і стукає в свою склянку.

Бургомістр. Шановна пані, дорогі мої г'юлленці. Минуло сорок п'ять років відтоді, як ви покинули наше містечко, що його збудував курфюрст Гассо Шляхетний і що так мирно розташувалось між Конрадсвайлерським лісом і Пюкенрідською долиною. Сорок п'ять років, понад чотири десятиріччя, шмат часу. Багато чого сталося від тієї пори, багато прикрого. Невесело було в світі, невесело в нас. Але все ж таки ми не забули вас, шановна пані, наша Клер. (Оплески). Ні вас, ні вашої родини. Ваша чудова, міцна мов горіх мати, (ІЛЛЬ шепче йому щось на вухо), що, на жаль, надто рано померла на сухоти, ваш популярний батько, що спорудив при залізничній станції будову, яку дуже часто відвідують (ІЛЛЬ

шепче йому щось на вухо), яку високо ставлять фахівці й аматори, ще живуть у наших споминах як найкращі, наймоторніші з нас. А особливо вас, шановна пані, коли ви білявим (ІЛЛЬ шепче йому щось на вухо) рудим, кучерявим дівчиськом гасали нашими, на жаль, занепалими тепер вулицями – хто вас не знав! Уже тоді кожний відчував чар вашої особистості, здогадувався про майбутній ваш злет до запоморочливих вершин суспільства. (Він достає нотатник). Ви лишилися в нашій пам'яті назавжди. До речі: ваші успіхи в школі ще й досі правлять учителям за приклад, бо ж вони були просто дивовижні якраз у найважливішому предметі: в ботаніці й зоології, що свідчить про ваше співчуття до всього живого, яке потребує охорони. Ваша любов до справедливості і ваша добротність уже тоді викликали подив широких кіл (Гучні оплески). Наша Клер добувала їжу для однієї вбогої вдови, купувала їй картоплю за свої гірко зароблені в сусідів гроші і тим рятувала її від голодної смерті, – це тільки один із її добродійних учинків. (Гучні оплески). Шановна пані, дорогі Гюлленці, ніжні паростки цих чудових нахилів вибуяли потім: руда вітрогонка стала дамою, що ущедряє світ своєю ласкою: варто тільки пригадати собі її громадські фонди, її санаторії для матерів, її харчувальні заклади, її допомоги мистцям, її дитячі ясла, тому я хочу гукнути тепер: хай живе наша краянка, що повернулася на батьківщину: Слава! Слава! (Оплески)

КЛЕР ЦАХАНАСЯН підводиться.

Клер Цаханасян. Бургомістре, гюлленці. Ваша безкорислива радість з приводу моєї гостини зворушила мене. Щоправда, я була дитиною трохи не така, як змалював бург'омістр у своїй промові: у школі мене періщили, а картоплю для вдови Боль я крапа, разом з Іллем, не на те, щоб врятувати стару звідницю від голодної смерті, а щоб раз полежати з Іллем у ліжку, де було приємніше, ніж у Конрадсвайлерському лісі чи у Петровій stodолі. Та, щоб додати вам ще більше радості, хочу зразу заявити, що я ладна подарувати Гюлленові один мільярд. П'ятсот мільйонів містові, а п'ятсот мільйонів розділити на кожную родину.

Мертва тиша.

Бургомістр (заїкуючись). Мільярд.

Всі ще зацікавлені з дива.

Клер Цаханасян. При одній умові.

Усі вибухають несамовитим радісним галасом: танцюють, вилазять на крісла, гімнаст робить фігури і т.д. Ілль захоплено барабанить собі в груди.

Ілль. Кляро! Золота! Чудова! Луснути можна! Чисто моя відьмочка!

Цілує її.

Бургомістр. Ви сказали, з однією умовою, шановна пані. Чи міг би я довідатись про цю умову?

Клер Цаханасян. Я її назву. Я даю вам один мільярд і купую собі за неї справедливість.

Мертва тиша.

Бургомістр. Як це розуміти, шановна пані?

Клер Цаханасян. Так, як я сказала.

Бургомістр. Але ж справедливість не можна купити.

Клер Цаханасян. Все можна купити.

Бургомістр. Я й досі вас не розумію.

Клер Цаханасян. Виходь, Бобі.

Справа між столи виходить МАЖОРДОМ і знімає окуляри.

Мажордом. Не знаю, чи хто з вас пізнає ще мене.

Учитель. Головний суддя Гофер.

Мажордом. Так. Головний суддя Гофер. Сорок п'ять років тому я був головний суддя у Гюллени, потім перейшов до кафеїгенського апеляційного суду, а двадцять п'ять років тому пані Цаханасян запропонувала мені працювати в неї мажордомом. Я погодився. Може, це трохи й дивна кар'єра для людини з вищою освітою, але платню запропоновано таку фантастичну...

Клер Цаханасян. Ближче до справи, Бобі.

Мажордом. Як ви почули, пані Клер Цаханасян дає мільярд і хоче за нього справедливости. Іншими словами: пані Клер Цаханасян дає мільярд, коли ви направите зло, яке їй заподіяв Гюллен. Прошу, пане Іллю.

ІЛЛЬ встає, зляканий і здивований водночас.

Іль. Чого ви хочете від мене?

Мажордом. Підійдіть сюди, пане Іллю.

Іль. Прошу.

Він підходить до столу праворуч. Збентежено всміхається.

Здвигає плечима.

Мажордом. Це було 1910 року. Я був головним суддею в Гюллени і мав розглядати позив про батьківство. Клер Цаханасян, тоді Кляра Вешер, позивала вас, пане Іллю, що ви були батьком її дитини.

ІЛЛЬ мовчить.

Мажордом. Ви тоді заперечили своє батьківство, пане Іллю. Ви привели двох свідків.

Іль. Давні історії. Я був молодий і легковажний.

Мажордом. Тобі й Робі, приведіть Кобі й Лобі.

Двоє ПОЧВАР, жуючи гуму, вводять на середину сцени сліпих ЄВНУ-ХІВ, що весело тримаються за руки.

Обидва. Ми тут, ми тут!

Мажордом. Ви пізнаєте їх, пане Іллю?

ІЛЛЬ мовчить.

Обидва. Ми – Кобі й Лобі, ми – Кобі й Лобі.

Іль. Я їх не знаю.

Обидва. Ми змінилися, ми змінилися.

Мажордом. Назвіть імена.

Перший. Якоб Гюнляйн. Якоб Гюнляйн.

Другий. Людвіг Шпарр. Людвіг Шпарр.

Мажордом. Ну, пане Іллю.

Ілль. Я нічого про них не знаю.

Мажордом. Якобе Гюнляйне, Людвігу Шпарре, ви знаєте пана Ілля?

Обидва. Ми сліпі, ми сліпі.

Мажордом. Пізнаєте його з голосу?

Обидва. З голосу, з голосу.

Мажордом. 1910 року я був суддею, а ви свідками. Що ви присягали перед гюлленським судом, Людвігу Шпарре і Якобе Гюнляйне?

Обидва. Що ми спали з Клярою, що ми спали з Клярою.

Мажордом. Ви так заприсяглись переді мною. Перед судом, перед Богом. Чи то була правда?

Обидва. Ми фальшиво присягали, ми фальшиво присягали.

Мажордом. Чому, Людвігу Шпарре і Якобе Гюнляйне?

Обидва. Ілль нас підкупив, Ілль нас підкупив.

Мажордом. Чим?

Обидва. Літром горілки, літром горілки.

Клер Цаханасян. Розкажіть тепер, що я з вами зробила, Кобі й Лобі.

Мажордом. Розкажіть.

Обидва. Пані веліла нас розшукати. Пані веліла нас розшукати.

Мажордом. Так, Клер Цаханасян веліла вас розшукати. Вас шукали по цілому світі. Якоб Гюнляйн емігрував до Канади, Людвіг Шпарр до Австралії. Але вона вас знайшла. Що вона з вами зробила?

Обидва. Вона віддала нас Тобі й Робі. Вона нас віддала Тобі й Робі.

Мажордом. А що зробили з вами Тобі й Робі?

Обидва. Осліпили й кастрували, осліпили й кастрували.

Мажордом. Ось і ціла історія: Суддя, оскаржений, два фальшиві свідки, фальшиве оскарження 1910 року. Правда, позивачко?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН встає.

Клер Цаханасян. Так.

Ілль (тупає ногою). Задавнене, все задавнене! Давня, дурна історія!

Мажордом. Що сталося з дитиною, позивачко?

Клер Цаханасян (тихо). Вона жила один рік.

Мажордом. Що сталося з вами?

Клер Цаханасян. Я зробилася повією.

Мажордом. Чому?

Клер Цаханасян. Мене зробив нею вирок суду.

Мажордом. А тепер ви хочете справедливості, Клер Цаханасян?

Клер Цаханасян. Я можу собі її дозволити. Один мільярд Гюлленові, коли хто вб'є Альфреда Ілля.

Мертва тиша. ПАНІ ІЛЛЬ кидається до ІЛЛЯ і обіймає його.

Пані Ілль. Фреді!

Ілль. Відьмочко! Ти не можеш вимагати цього! Життя давно йде далі.

Клер Цаханасян. Життя йде далі, але я нічого не забула, Іллю.

Ні Конрадсвайлерського лісу, ні Петрової стодоли, ні спочивальні вдови Боль, ні твоєї зради. Тепер ми обоє постарілися, ти скапцанів, мене пошматували ножами хірурги, час нам розрахуватися: ти вибрав своє життя і змусив мене вибрати моє. Ще недавно в лісі нашої молодості, повному спогадів про минуле, ти хотів стерти час. Тепер я його стерла і жадаю справедливості, справедливості за мільярд.

БУРГОМІСТР встає блідий, сповнений гідності.

Бургомістр. Пані Цаханасян: ми ще в Європі, ми ще не дикуни. Від імені міста Гюллена я відкидаю вашу пропозицію. В ім'я людяності. Краще ми залишимося бідні, ніж поплямлені кров'ю.

Гучні оплески.

Клер Цаханасян. Я почекаю.

ДІЯ ДРУГА

Містечко, тільки позначене. У глибині сцени готель "Золотий Апостол", зовні. Занедбаний фасад у югендстилі. Балкон. Праворуч напис: "Альфред Ілль, крамниця". Внизу брудний прилавок, за ним полиці з давнім крамом. Коли хтось задзвонить крізь уявні двері до крамниці, тоненько дзеленькає дзвінок. Ліворуч напис: "Поліція". Внизу дерев'яний стіл з телефоном. Два стільці.

Ранок. РОБІ й ТОБІ жують гуму, несуть через сцену до готелю вінки і квіти, наче на похорон. ІЛЛЬ дивиться на них у вікно. Його ДОНЬКА навколішки замітає підлогу. СИН бере цигарку в рот.

Ілль. Вінки.

Син. Щоранку їх приносять зі станції.

Ілль. На порожню домовину в "Золотому Апостолі".

Син. Цим нікого не залякає.

Ілль. Містечко заступилося за мене.

СИН запалює цигарку.

Ілль. Чи мама прийде снідати?

Донька. Ні, лишиться нагорі. Вона стомилася.

Ілль. Ви маєте добру матір, діти. Справді. Мушу вам це сказати. Добру матір. Хай залишається нагорі, хай спочине. Ми самі поснідаємо. Давно вже ми разом не снідали. Я даю яйця й американську консервовану шинку. Раз поснідаємо по-панському. Як за добрих часів, коли ще процвітав пансіон "Місце-на-сонці".

Син. Вибачай, тату.

Гасить цигарку.

Ілль. Ти не хочеш снідати з нами, Карле?

Син. Я йду на станцію. Там один робітник захворів.

Може, їм треба когось замість нього.

Ілль. Праця на станції на пекучому сонці не личить моему синові.

Син. Краще така, ніж жодна.

Іде. Донька встає.

Донька. І я піду, тату.

Ілль. Ти також. Он як. А куди, якщо можна спитати шановну панну?

Донька. На біржу праці. Може, де є місце.

Донька йде. Ілль, зворушений, чхає в хустинку.

Ілль. Добрі діти, щирі діти.

З балкона чути кілька тактів гітари.

ГОЛОС Клер Цаханасян. Подай мені мою ліву ногу, Бобі.

ГОЛОС Мажордома. Я не можу її знайти.

ГОЛОС Клер Цаханасян. Вона за букетом із заручин, на комоді.

До ІЛЛЯ приходить покупець. (ПЕРШИЙ).

Ілль. Добридень, пане Гофбауере.

Перший. Цигарки.

Ілль. Як кожного ранку.

Перший. Не ті. Я хотів би зелені.

Ілль. Вони дорожчі.

Перший. Запишіть набір.

Ілль. Тому, що це ви, Гофбауере, і тому, що нам треба триматися гуртом.

Перший. Хтось грає на гітарі.

Ілль. Один із тих почвар із Сінґ-Сінґу.

З готелю виходять СЛІПЦІ, з вудками й іншим приладдям до рибальства.

Обидва. Доброго ранку, Альфреде, доброго ранку.

Ілль. Ідіть до біса!

Обидва. Ми йдемо рибу ловити, ми йдемо рибу ловити.

Відходять ліворуч.

Перший. Пішли до ґюлленського потоку.

Ілль. З вудками її сьомого чоловіка.

Перший. Кажуть, що він утратив свої плантації тютюну.

Ілль. Вони також належать мільярдерці.

Перший. Зате відбудеться колосальне весілля з її восьмим. Вчора святкували заручини.

На балкон у глибині сцени виходить КЛЕР ЦАХАНАСЯН у халаті. Вона рухає правою рукою і лівою ногою. Цю сцену можуть супроводити поодинокі звуки гітари, десь так, як музика супроводить речитатив опери, залежно від змісту діалогів – часом вальс, часом уривки різних національних гімнів тощо.

Клер Цаханасян. Я знову змонтована. Вірменську народну мелодію, Робі.

Музика на гітарі.

Клер Цаханасян. Найулюбленіша пісня Цаханасяна. Він ладен був завжди її слухати. Кожного ранку. То був класичний чоловік, той старий крез із силою-силенною танкерів і стайнями верхових коней. Та ще мав мільярди. З таким варто було одружитися. Він був великий метр і великий балетмейстер, обізнаний у всякому чортovinні. Я підглядала в нього.

Приходять дві ЖІНКИ. Вони подають ІЛЛЕВІ свої молочники.

Перша жінка. Молока, пане Іллю.

Друга жінка. Мій молочник, пане Іллю.

Ілль. Доброго ранку, пані. По літрові молока кожній.

Він відкриває бідон і хоче зачерпнути молока.

Перша жінка. Незбираного молока, пане Іллю.

Друга жінка. Два літри незбираного молока, пане Іллю.

Ілль. Незбираного молока.

Він відкриває інший бідон і набирає молока.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН милується ранком крізь лорнет.

Клер Цаханасян. Гарний осінній ранок. Легенький туман на вуличках, срібляста імла, а над нею фіалкове небо, таке, як малював граф Гольк, мій третій чоловік, міністр закордонних справ. Він на дозвіллі бавився малярством. Потворним.

Церемонно сідає.

Клер Цаханасян. Граф весь був потворний.

Перша жінка. І масла. Двісті грамів.

Друга жінка. І білого хліба. Два кілограми.

Ілль. Ви, бачу, дістали добрий спадок, добрий спадок.

ОБИДВІ: Запишіть набір.

Ілль. Усі за одного, один за всіх.

Перша жінка. Ще шоколадку за дві двадцять.

Друга жінка. За чотири сорок.

Ілль. Також записати?

Перша жінка. Також.

Друга жінка. Ми з'їмо її тут, пане Іллю.

Перша жінка. У вас тут найкраще, пане Іллю.

Вони сідають у глибині крамниці і їдять шоколадку.

Клер Цаханасян. Одну сигару Вінстон. Тепер, коли ми розлучилися, я хочу покоштувати ще ґатунок мого сьомого чоловіка. Бідолашний Мобі з своєю пристрастю до рибальства. Сидить десь тепер сумний у потязі до Португалії.

МАЖОРДОМ подає сигару й припалює її.

Перший. Он вона на балконі, пахкає сигарою.

Ілль. Завжди непристойно дорогі ґатунки.

Перший. Марнотратниця. Хоч би сором мала перед зубожілим людством.

Клер Цаханасян (курячи). Дивно. Досить пристойна.

Ілль. Вона прогадала. Я старий грішник, Гофбауере, хто без гріха? Я їй у молодечі роки встругнув кепський жарт, та коли в "Золотому Апостолі" всі ґюлленці одностайно відкинули її пропозицію, то була найкраща година в моєму житті.

Клер Цаханасян. Віскі, Бобі. Чистого.

Приходить ДРУГИЙ покупець, збіднілий, обшарпаний, як і всі.

Другий. Доброго ранку. Сьогодні буде гаряче.

Перший. Добра погода, тримається.

Ілль. Скільки в мене покупців сьогодні! То було ніхто не приходив, а це декілька днів плавом пливуть.

Перший. Ми стоїмо за вас. За нашого Ілля. Непохитно.

Жінка (жуючи шоколадку). Непохитно, пане Іллю, непохитно.

Другий. Кінець-кінцем, ти – найпопулярніша людина в містечку.

Перший. Маєте найбільшу вагу в громаді.

Другий. Тебе на весну виберуть бургомістром.

Перший. Неодмінно.

Жінка (жуючи шоколадку). Неодмінно, пане Іллю, неодмінно.

Другий. Горілки.

ІЛЛЬ бере з полиці пляшку. МАЖОРДОМ наливає віскі.

Клер Цаханасян. Збуди нового. Я не люблю, коли мої чоловіки так довго сплять.

Ілль. Три десять.

Другий. Не тієї.

Ілль. Ти завжди пив цю.

Другий. Коньяку.

Ілль. Коньяк коштує двадцять тридцять п'ять. Ніхто не може собі такого дозволити.

Другий. Треба ж хоч раз собі розважити душу.

Сценою перебігає майже гола дівчина, за нею Тобі.

Перша жінка (жуючи шоколадку). Ганьба, як та Луїза поводитьсья.

Друга жінка (жуючи шоколадку). До того вона заручена з білявим музикантом, що живе на вулиці Бертольда Шварца.

Ілль дістає з полиці коньяк.

Ілль. Прошу.

Другий. І тютюну. До люльки.

Ілль. Гаразд.

Другий. Імпортованого.

ІЛЛЬ підраховує все.

На балкон виходить ЧОЛОВІК VIII, кіноактор, високий, стрункий, з рудими вусами, в халаті. Його може грати той самий артист, що грав чоловіка VII.

ЧОЛОВІК VIII: Гопсі, правда як чудово? Наш перший сніданок після заручин. Наче сон. Балкончик, шелестить липа, дзюркотить водограй біля ратуші, по бруку бігають декілька курок, десь жінки гомонять про свої малі турботи, а за дахами – вежі собору!

Клер Цаханасян. Сідай, Гобі, не говори. Краєвид я бачу сама, а думки – не твоя парафія.

Другий. Тепер і чоловік сидить з нею.

Перша жінка (жуючи шоколадку). Восьмий.

Друга жінка (жуючи шоколадку). Гарний мужчина, кіноактор. Моя донька бачила його в ролі конокрада в одному фільмі Ганггофера.

Перша жінка. А я в ролі священика в фільмі Грема Гріна.

ЧОЛОВІК VIII цілує Клер. Акорд гітари.

Другий. Все можна мати за гроші (спльовує).

Перший. Не в нас.

Він стукає кулаком по столу.

Ілля. Двадцять три вісімдесят.

Другий. Запиши.

Ілля. Цього тижня я зроблю виняток, але щоб ти мені заплатив на перше, коли дістанеш допомогу для безробітних.

ДРУГИЙ іде до дверей.

Ілля. Гельмесбергер!

Той стає. ІЛЛЬ підходить до нього.

Ілля. В тебе нові черевики. Жовті, нові черевики.

Другий. Ну і що?

ІЛЛЬ дивиться ПЕРШОМУ на ноги.

Ілля. Ви також, Гофбауере. Ви також маєте нові черевики.

Він переводить погляд на ЖІНОК і переляканий підходить до них.

Ілля. Ви також. Нові, жовті черевики. Нові, жовті черевики.

Перший. Не знаю, що ви бачите в цьому особливого.

Другий. Не можна ж вічно ходити в старих черевиках.

Ілля. Нові черевики. Як ви спромоглися на нові черевики?

ЖІНКИ: Ми сказали записати їх набір, пане Іллю, сказали записати набір.

Ілля. Ага, сказали записати їх набір. І мені сказали записати набір. Кращий тютюн, ліпше молоко, коньяк. Як це ви раптом здобули кредит по крамницях?

Другий. Адже ми в тебе також маємо кредит.

Ілля. А чим думаєте заплатити?

Мовчання. Він починає закидати покупців крамом. Усі втікають.

Ілля. А чим ви думаєте заплатити? Чим? Чим?

Біжить у глибину.

Чоловік VIII. Галас у містечку.

Клер Цаханасян. Дрібноміщанське життя.

Чоловік VIII. Здається, у тій крамниці внизу щось сталося.

Клер Цаханасян. Певно сваряться за ціни на рибу.

Гучний акорд гітари. ЧОЛОВІК VIII підскакує.

Чоловік VIII. Ради Бога, Гопсі! Ти чула?

Клер Цаханасян. Чорний леопард. Розлютився.

Чоловік VIII (здивовано): Чорний леопард?

Клер Цаханасян. Від мароканського паші. Подарунок. Бігає в салоні поруч. Великий, злий кіт з блискучими очима. Я його дуже люблю.

До столу ліворуч сідає ПОЛІЦАЙ. П'є пиво. Говорить повільно й розважно. Ззаду надходить ІЛЛЬ.

Клер Цаханасян. Можеш накривати стіл, Бобі.

Поліцай. Чого вам треба, Іллю? Сідайте.

ІЛЛЬ стоїть.

Поліцай. Ви тремтите.

Ілль. Я вимагаю заарештувати Клер Цаханасян.
ПОЛІЦАЙ натоптує свою люльку і повільно її запалює.

Полицай. Дивно. Дуже дивно.

МАЖОРДОМ слугує біля столу, приносить пошту.

Ілль. Я вимагаю цього як майбутній бургомістр.

Полицай (пускаючи хмари диму). Вибори ще не відбулися.

Ілль. Негайно заарештуйте ту даму.

Полицай. Себто, ви хочете подати позов на ту даму.

Чи її потім заарештують, вирішує поліція. Чи та дама зробила якийсь злочин?

Ілль. Вона вимагає від мешканців нашого міста, щоб вони мене вбили.

Полицай. І тому я маю її отак просто заарештувати?

Він наливає собі пива.

Клер Цаханасян. Пошта. Пише Аїк і Неру. Вітають мене.

Ілль. Це наш обов'язок.

Полицай. Дивно. Надзвичайно дивно.

П'є пиво.

Ілль. Нема нічогісенько дивного.

Полицай. Дорогий Іллю, це не така проста річ. Обміркуймо цю справу тверезо. Та дама зробила містові Гюллен пропозицію: за мільярд – вас... Ви знаєте, що я маю на гадці. Все – правда, я був присутній. Але це ще не причина, щоб поліція вживала якихось заходів проти пані Клер Цаханасян. Кінець-кінцем, ми зв'язані законами.

Ілль. Ідеться про намову на вбивство.

Полицай. Слушайте, Іллю. Про намову на вбивство йшлося б тільки тоді, коли б пропозиція вбити вас була зроблена поважно. Це ж ясно.

Ілль. Я теж так думаю.

Полицай. Отож.

А її не можна вважати за поважну, бо платня один мільярд – перебільшена, це ж самі мусите визнати. За таке дають тисячу або, може, дві, більше напевне ні, а то знов таки підтверджує, що пропозиція не була поважна, а навіть якби й була, то поліція не може взяти поважно слова тієї дами, бо тоді вийшло б, що вона здуріла, зрозуміло?

Ілль. Пропозиція загрожує мені, пане вахмістре, чи та дама здуріла, чи ні. Цілком логічно.

Полицай. Нелогічно. Вам може загрозувати не пропозиція, а тільки виконання пропозиції. Назвіть мені дійсну спробу виконати ту пропозицію, чи хоча б навіть людину, що цілиться на вас із рушниці, і я примчу, мов вітер. Але якраз тієї пропозиції ніхто не береться виконати, навпаки. Заява у "Золотому Апостолі" була надзвичайно зворушлива. Мушу вас, хоч і запізно, поздоровити.

П'є пиво.

Ілль. Я не такий певний, як ви, пане вахмістре.

Полицай. Не такий певний?

Іль. Мої клієнти купують краще молоко, кращий хліб, кращі цигарки.

Поліцай. Ну, то тіштеся! Ваше підприємство йде вгору.

П'є пиво.

Клер Цаханасян. Купи акції Дюпона, Бобі.

Іль. Гельмсбергер купив у мене коньяк. А він уже роками нічого не заробляє і живе на громадських харчах.

Поліцай. Я також спробую сьогодні ввечері коньяку. Мене запросили до Гельмсбергерів.

П'є пиво.

Іль. Всі носять жовті черевики. Нові жовті черевики.

Поліцай. Що ви маєте проти нових черевиків? Зрештою, в мене також нові черевики.

Показує ноги.

Іль. І у вас.

Поліцай. Гляньте.

Іль. Також жовті. І ви п'єте пільзенське пиво.

Поліцай. Воно смачне.

Іль. Раніше ви пили тутешнє.

Поліцай. Воно було гидке.

Грає радіо.

Іль. Чуєте?

Поліцай. Що таке?

Іль. Музика.

Поліцай. "Весела вдова".

Іль. Радіо.

Поліцай. Це в Гаггольцера, поруч. Він повинен був зачинити вікно.

Записує в нотатник.

Іль. А де в Гаггольцера взялося радіо?

Поліцай. То його справа.

Іль. А чим ви, пане вахмістре, заплатите за пільзенське пиво й за нові черевики?

Поліцай. Це моя справа.

Дзвонить телефон на столі. ПОЛІЦАЙ знімає трубку.

Поліцай. Гюлленський поліцейний пост.

Клер Цаханасян. Зателефонуй росіянам, Бобі, що я погоджуся на їхню пропозицію.

Поліцай. Буде зроблено.

Кладе трубку.

Іль. Чим мої клієнти платитимуть?

Поліцай. Це поліцію не обходить.

Він встає і знімає рушницю зі спинки крісла.

Іль. Але мене обходить. Бо вони платитимуть мною.

Поліцай. Вам ніхто не загрожує.

Він починає заряджати рушницю.

Ілль. Місто заборговується. Разом з боргами росте добробут. А з ростом добробуту росте потреба мене вбити. Отож, тій дамі вистачає просто сидіти на балконі, попивати каву, курити сигари й вичікувати. Тільки вичікувати.

Поліцай. Ви фантазуєте.

Ілль. Ви всі вичікуєте.

Він стукає по столу.

Поліцай. Ви перепилися.

Заходиться коло рушниць.

Поліцай. Ну от, тепер вона заряджена. Можете заспокоїтись. Поліція на те, щоб підтримувати пошану до законів, забезпечувати лад, охороняти громадян. Вона свідома свого обов'язку. Якби десь з якогось боку з'явився хоч найменший натяк на небезпеку, вона негайно вжила б заходів, пане Іллю, можете на неї покластися.

Ілль (тихо). Чому у вас золотий зуб у роті, вахмістре?

Поліцай. Га?

Ілль. Новий, блискучий золотий зуб.

Поліцай. Чи ви здуріли?

ІЛЛЬ бачить, що дуло рушниць звернене на нього і поволі підносить руки.

Поліцай. Я не маю часу сперечатись про ваші химери, чоловіче. Мушу йти. У дивакуватій мільярдерки втік кімнатний песик. Чорний леопард. Мушу полювати на нього.

Виходить задніми дверима.

Ілль. Ви на мене полюєте, на мене.

Клер Цаханасян (читає листа). Приїде творець моди. Мій п'ятий, мій найкращий чоловік. Це він робив моделі всіх моїх шлюбних сукенок. Робі, менуєт.

Звучить менуєт на гітарі.

Чоловік VIII. Але ж бо твій п'ятий був хірург.

Клер Цаханасян. То мій шостий.

Розпечатує наступного листа.

Клер Цаханасян. Від власника Western-Railway.

Чоловік VIII (здивовано). Про цього я нічого не знаю.

Клер Цаханасян. Мій четвертий. Зубожілий. Його акції перейшли на мене. Я його спокусила в Букінгемському палаці.

Чоловік VIII. То ж був лорд Ісмаель.

Клер Цаханасян. Справді. Ти маєш рацію, Гобі. Я його зовсім забула, і його замок у Йоркширі. Ну, то це пише мій другий. Я познайомилася з ним у Каїрі. Ми цілувалися під сфінксом. То був багатий на враження вечір.

Переміна з правого боку. Напис "Ратуша" спускається вниз. Приходить ТРЕТІЙ, забирає касу з прилавка, посуває його так, що він може правити за бюро. З'являється БУРГОМІСТР. Кладе револьвер на стіл, сідає. Зліва надходить ІЛЛЬ. На стіні висить план будови.

Ілль. Мені треба з вами поговорити, бургомістре.

Бургомістр. Сідайте.

Іль. Як чоловік з чоловіком. Як ваш наступник.

Бургомістр. Буть ласка.

ІЛЛЬ стоїть і дивиться на револьвера.

Бургомістр. Утік леопард пані Цаханасян. Лазить по собору. Доводиться носити зброю.

Іль. Певне.

Бургомістр. Я поскликав людей, які мають рушниці. Дітей затримують у школі.

Іль (з підозрою). Надто великі заходи.

Бургомістр. Полювання на дикого звіра.

Входить МАЖОРДОМ.

Мажордом. Президент міжнародного банку, шановна пані. Якраз прилетів із Нью-Йорку.

Клер Цаханасян. Я не маю часу. Хай летить назад.

Бургомістр. Що вас турбує? Скажіть щиро.

Іль (підозріло). Ви курите добрі цигарки.

Бургомістр. "Білястий Пегас".

Іль. Досить дорогі.

Бургомістр. Зате пристойні.

Іль. Раніше ви, пане бургомістре, курили щось інше.

Бургомістр. "Коник", ґатунок п'ятий.

Іль. Дешевші.

Бургомістр. Надто міцні.

Іль. Нова краватка?

Бургомістр. Шовк.

Іль. І черевики також, мабуть, купили?

Бургомістр. Замовив із Кальберштадту. Смішно. Звідки ви знаєте?

Іль. Тому я й прийшов.

Бургомістр. Що з вами? Ви такі бліді. Захворіли?

Іль. Я боюся.

Бургомістр. Боїтеся?

Іль. Добробут зростає.

Бургомістр. Це новина для мене. Добре було б.

Іль. Я вимагаю від влади охорони.

Бургомістр. Он як. Чому?

Іль. Це ви знаєте, пане бургомістре.

Бургомістр. Не довіряєте?

Іль. За мою голову обіцяно мільярд.

Бургомістр. Зверніться до поліції.

Іль. Я був у поліції.

Бургомістр. То мали б заспокоїтися.

Іль. В роті у вахмістра блищить новий золотий зуб.

Бургомістр. Не забувайте, що ви в Гюллені. В місті з гуманістичними традиціями. Тут ночував Ґете. Брамс скомпонував тут квартет. Це

до чогось зобов'язує.

Зліва надходить ЧОЛОВІК з друкарською машинкою. (ТРЕТІЙ).

Чоловік. Нова машинка, пане бургомістре. Ремінгтон.

Бургомістр. Несіть до канцелярії.

ЧОЛОВІК відходить праворуч.

Бургомістр. Ми не заслуговуємо на вашу невдячність. Якщо ви не можете довіряти нашій громаді, то мені вас тільки шкода. Я не сподівався від вас такого нігілізму. Кінець-кінцем ми живемо в правовій державі.

Ілль. Тоді заарештуйте ту даму.

Бургомістр. Дивно. Дуже дивно.

Ілль. Це саме казав і вахмістр.

Бургомістр. Поведінка тієї дами їй-богу не така вже й незрозуміла. Врешті ви намовили двох лобурів до кривоприсяги і штовхнули дівчину в безвихідь.

Ілль. Та безвихідь, все ж таки, обернулася кількома мільярдами, пане бургомістре.

Мовчанка.

Бургомістр. Поговорім відверто.

Ілль. Якраз цього я й хочу.

Бургомістр. Як чоловік із чоловіком, ви ж так бажали. У вас немає морального права вимагати арешту тієї дами, і на бургомістра ви також ніяк не надаєтеся. Мені прикро, що я мушу вам це сказати.

Ілль. Офіційно?

Бургомістр. З доручення наших партій.

Ілль. Розумію.

Він поволі підходить до вікна, повертається до БУРГОМІСТРА спиною, дивиться на двір.

Бургомістр. Коли ми засуджуємо пропозицію дами, то це ще не означає, що ми схвалюємо злочини, які довели до тієї пропозиції. До посади бургомістра ставляться деякі вимоги морального роду, яким ви вже не відповідаєте, ви ж це мусите самі визнати. А що ми до вас ставимось, як і досі, з тією самою пошаною і приязню, річ цілком певна.

Ліворуч РОБІ і ТОБІ знову проносять вінки і квіти через сцену і зникають у "Золотому Апостоли".

Бургомістр. Краще про все це мовчати. Я прохав також "Народного Вісника" не розголошувати цієї справи.

ІЛЛЬ обертається.

Ілль. Вони вже оздоблюють мою домовину, бургомістре! Мені здається, що мовчати тут небезпечно.

Бургомістр. Але ж чому, дорогий Іллю? Ви повинні бути вдячні, що ми огортаємо цю прикру справу покровою забуття.

Ілль. Поки я говорю, то ще маю якусь можливість урятуватися.

Бургомістр. Ну, це вже занадто! Хто ж вам загрожує?

Ілль. Один із вас.

БУРГОМІСТР підводиться.

Бургомістр. Кого ви підозріваєте? Назвіть ім'я, і я розслідую справу. Якнайсуворіше.

Іль. Кожного з вас.

Бургомістр. Проти цього наклепу я урочисто протестую від імені міста.

Іль. Ніхто не хоче сам мене вбити, кожний сподівається, що хтось це зробить, і колись таки хтось це зробить.

Бургомістр. Ви бачите примари.

Іль. Я бачу на стіні план. Нова ратуша?

Тицяє пальцем на план.

Бургомістр. О Господи, чейже дозволено ще планувати.

Іль. Ви вже спекулюєте моєю смертю!

Бургомістр. Чоловіче добрий, якби я, будши політиком, не мав уже права вірити в краще майбутнє, не подумавши зразу про злочин, то я відступив би, можете бути певні.

Іль. Ви вже прирекли мене на смерть!

Бургомістр. Пане Іллю!

Іль (тихо). План потверджує це! Потверджує!

Клер Цаханасян. Приїжджає Онасіс. І герцог з герцогинею. Аґа.

Чоловік VIII. Алі?

Клер Цаханасян. Ціла ватага з Рив'єри.

ЧОЛОВІК VIII. І журналісти?

Клер Цаханасян. З цілого світу. Де я одружуюся, там завжди преса. Їй потрібна я, а мені потрібна вона.

Розпечатує наступного листа.

Клер Цаханасян. Від графа Голька.

Чоловік VIII. Гопсі, невже тобі справді треба за нашим першим спільним сніданком читати листи своїх колишніх чоловіків?

Клер Цаханасян. Я не хочу втратити їм переліку.

Чоловік VIII (тужно). У мене ж також є проблеми. Встає і дивиться вниз на містечко.

Клер Цаханасян. Поламався твій "Порше"?

Чоловік VIII. Таке мале містечко мене пригнічує. Ну, добре: шумить липа, співають пташки, плюскотить водограй, але те саме вони робили й півгодини тому. Нічого не стається ні з природою, ні з мешканцями, всюди глибокий, безжурний спокій, ситість, затишок. Ніякої величі, ніякого трагізму. Бракує морального покликання великої доби.

Зліва надходить ПАРОХ з рушницею через плече. Він розстеляє на столі, біля якого перше сидів поліцай, білий обрус з чорним хрестом, ставить рушницю під стіною готелю. ПАЛАМАР помагає йому вдягнути реверенду. Темнота.

Парох. Заходьте до захристії, Іллю.

ІЛЛЬ надходить зліва.

Парох. Тут темно, зате прохолодно.

Іль. Я не хочу вам заважати, панотче.

Парох. Божий дім для кожного відчинений.

Він помічає Іллів погляд, спрямований на рушницю.

Парох. Хай вас не дивує зброя. Тут шастає чорний леопард пані Цаханасян. Щойно був тут на хорах, а тепер у Петровій stodолі.

Ілль. Я шукаю допомоги.

Парох. Від чого?

Ілль. Я боюсь.

Парох. Боїтесь? Кого?

Ілль. Людей.

Парох. Що люди вас уб'ють, Іллю?

Ілль. Вони полюють на мене як на дикого звіра.

Парох. Треба боятися не людей, але Бога, не загибелі плоті, але загибелі душі. Запни мені ззаду реверенду, паламарю.

Всюди попід стінами на сцені видно г'юлленців: перше ПОЛІЦАЯ, потім БУРГОМІСТРА, чотирьох ЧОЛОВІКІВ, МАЛЯРА, УЧИТЕЛЯ – всі скрадаються, вдивляються в темряву з націленими рушницями.

Ілль. Ідеться про моє життя.

Парох. Про ваше вічне життя.

Ілль. Добробут росте.

Парох. Це все тільки ввижається вашому сумлінню.

Ілль. Люди веселі. Дівчата завітчуються. Хлопці вбираються в барвисті сорочки. Місто готується до свята мого вбивства, і я гину з жаху.

Парох. Все на добре, все те, що ви переживаєте, на добре.

Ілль. Це пекло.

Парох. Пекло у вас самих. Ви старші за мене і думаєте, що знаєте людей, але людина знає тільки себе саму. Колись, багато років тому, ви зрадили одну дівчину задля грошей, і тепер думаєте, що люди вас також зрадять задля того самого. Свої вчинки накидаєте іншим. Це найприродніша річ. Причина нашого страху – в нашому серці, в нашому гріху: коли ви це зрозумієте, то переборете й те, що вас мучить, матимете чим подолати його.

Ілль. Зіметгофери купили собі пральну машину.

Парох. Хай це вас не обходить.

Ілль. Набір.

Парох. Хай вас обходить безсмертя вашої душі.

Ілль. А Штокери купили телевізор.

ПАЛАМАР обв'язує ПАРОХА коляреткою.

Парох. Дослідіть своє сумління. Ідіть дорогою покути, а ні, то світ щоразу наново розпалюватиме ваш жах. Це єдина дорога. Ми нічого іншого не можемо вдіяти.

Мовчання. ЧОЛОВІКИ з рушницями зникають. Тіні по краях сцени. Озивається пожежний дзвін.

Парох. Тепер я мушу виконувати свої обов'язки, Іллю, мушу хрестити. Паламарю, Біблію, святу літургію, книгу псалмів. Дитина захочеться плачем, треба їй забезпечити спасіння, дати те єдине світло, що опромінює наш світ.

Озивається другий дзвін.

Ілль. Другий дзвін?

Парох. А що? Звук пречудовий. Повний і дужий, на краще, тільки на краще.

Ілль (вигукує). І ви також, панотче, і ви також!

ПАРОХ кидається до ІЛЛЯ і судомно чіпляється за нього.

Парох. Втікай! Ми всі слабі, християни і нехристи! Втікай! Дзвін гуде в Гюллені, дзвін зради. Втікай, не веди нас у спокусу своєю присутністю.

Лунають два постріли. ІЛЛЬ спускається додолу, ПАРОХ присідає коло нього.

Парох. Втікай! Втікай!

Клер Цаханасян. Бобі, стріляють.

Мажордом. Авжеж, шановна пані.

Клер Цаханасян. А чому?

Мажордом. Леопард утік.

Клер Цаханасян. І його влучено?

Мажордом. Він лежить мертвий перед Іллевою крамницею.

Клер Цаханасян. Шкода тваринки. Жалобний марш, Робі.

Жалобний марш на гітарі. Балкон зникає. Гуде дзвін. Та сама сцена, що на початку першої дії. Тільки розпис руху потягів на стіні новий не подертий. В іншому місці наліплено великий плакат з променистим жовтим сонцем "Подорожуйте на південь". Далі. "Відвідайте Страсті Христові в Обераммергав". У глибині сцени можна помітити кілька кранів між будинками, а також декілька нових дахів. З важким суркотом пролітає швидкий потяг. Ззаду надходить ІЛЛЬ зі старою валізкою в руці й оглядається. Поволі, наче випадком, надходять з усіх боків гюлленці. ІЛЛЬ нерішуче зупиняється.

Бургомістр. Здорові були, Іллю.

Всі. Здорові були! Здорові були!

Ілль (нерішуче). Доброго здоров'я.

Учитель. Куди ви йдете з валізкою?

Всі. Куди ви йдете?

Ілль. До станції.

Бургомістр. Ми вас проведемо.

Всі. Ми вас проведемо! Ми вас проведемо!

Напливає щораз більше гюлленців.

Ілль. Не треба, справді. Не варто.

Бургомістр. Ви від'їжджаєте, Іллю?

Ілль. Від'їжджаю.

Полицай. Куди?

Ілль. Не знаю. До Кальберштадту, а потім далі.

Учитель. Он як. Потім далі.

Ілль. Найрадше до Австралії. Вже десь роздобуду грошей.

Він далі йде в напрямку станції.

Всі. До Австралії! До Австралії!

Бургомістр. А чого?

Ілль (збентежений). Врешті не можна цілий вік жити на тому самому місці, рік-у-рік...

Він пускається бігти й досягає станції. Решта всі рушають за ним і оточують його.

Бургомістр. То ж смішно виїздити до Австралії.

Лікар. І для вас – найризиковніше.

Учитель. Один із тих євнухів також виїхав був до Австралії.

Полицай. Тут вам найбезпечніше.

ІЛЛЬ оглядається, наче зацькований звір.

Ілль. Я написав до урядового представника в Каффігені.

Полицай. І що?

Ілль. Не отримав відповіді.

Учитель. Ваша недовірливість незрозуміла.

Бургомістр. Ніхто не думає вас убити.

Всі. Ніхто, ніхто.

Ілль. Пошта не відіслала листа.

Маляр. Не може цього бути.

Бургомістр. Начальник пошти – член міської ради.

Учитель. Людина честі.

Всі. Людина честі! Людина честі!

Ілль. Ось. Плакат "Подорожуйте на південь"!

Лікар. То що?

Ілль. "Відвідайте Страсті Христові в Обераммергав".

Учитель. То що?

Ілль. Будують!

Бургомістр. То що?

Ілль. Всі ви маєте нові штани.

Перший. То що?

Ілль. Ви щораз то багатші, щораз заможніші.

Всі. То що?

Гуде дзвін.

Учитель. Ви чейже бачите, як вас усі люблять.

Бургомістр. Ціле містечко вас проводить.

Всі. Ціле містечко! Ціле містечко!

Ілль. Я вас сюди не просив.

Другий. Ми маємо право попрощатися з тобою.

Бургомістр. Як з давнім приятелем.

Всі. Як з давнім приятелем, як з давнім приятелем.

Гуркіт потяга. НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ бере жезл. Ліворуч з'являється
КОНДУКТОР, наче якраз зіскочив з вагона.

Кондуктор (протяжно гукає). Гюллен!

Бургомістр. Це ваш потяг.

Всі. Ваш потяг! Ваш потяг!

Бургомістр. Ну, Іллю, бажаю вам щасливої дороги!

Всі. Щасливої дороги, щасливої дороги!

Лікар. Довгого, веселого життя!

Всі. Довгого, веселого життя!

Ґюлленці обступають ІЛЛЯ.

Бургомістр. Пора. Сідайте з Богом у пасажирський потяг до Кальберштадту.

Поліцай. І хай вам щастить в Австралії!

Всі. Хай вам щастить! Хай вам щастить!

ІЛЛЬ стоїть непорушно, дивиться на своїх співгромадян.

Іль (тихо). Чому ви всі тут?

Поліцай. Чого ви ще бажаєте?

Начальник станції. Сідайте!

Іль. Чому ви збилися довкола мене?

Бургомістр. Ми зовсім не збилися довкола вас.

Іль. Розступіться.

Учитель. Ми ж розступилися.

Всі. Ми ж розступилися, ми ж розступилися.

Іль. Хтось один мене затримає.

Поліцай. Нісенітниці. Досить вам сісти в потяг, і ви побачите, що все це нісенітниці.

Іль. Ідіть собі геть.

Ніхто не рухається. Дехто стоїть з руками в кишенях.

Бургомістр. Не знаю, чого ви хочете. Це вам треба йти. Сідайте у вагон.

Іль. Ідіть геть!

Учитель. Ваш страх просто смішний.

ІЛЛЬ падає навколішки.

Іль. Чому ви не відступаєте від мене?

Поліцай. Здурів чоловік та й годі.

Іль. Ви хочете мене затримати.

Бургомістр. Та сідайте ж!

Всі. Та сідайте ж! Сідайте ж!

Мовчанка.

Іль (тихо). Хтось один мене затримає, коли я сідатиму.

Всі (запевняючи). Ніхто не затримає! Ніхто!

Іль. Я знаю.

Поліцай. Давно пора!

Учитель. Сідайте ж нарешті у вагон, чоловіче добрий!

Іль. Я знаю! Хтось мене затримає! Хтось мене затримає.

Начальник станції. Потяг рушає!

Він піднімає жезл, КОНДУКТОР робить такий жест, ніби вскакує до вагона, а прибитий ІЛЛЬ прикриває лице руками.

Поліцай. Бачите! Потяг поїхав без вас!

Усі залишають схопленого розпачем ІЛЛЯ, поволі відходять, зникають.

Іль. Я пропав!

ДІЯ ТРЕТЯ

Петрова стодола. Ліворуч непорушно сидить КЛЕР ЦАХАНАСЯН у своїй носильниці, вдягнена в білу шлюбну сукню з серпанком і т.д. Ще далі ліворуч – драбина, драбинястий віз, стара бричка, солома, посередині невелика діжка. Згори звисає лахміття, зотлілі лантухи, велетенське павутиння. З глибини надходить МАЖОРДОМ.

Мажордом. Лікар і учитель.

Клер Цаханасян. Хай знайдуть.

З'являються ЛІКАР і УЧИТЕЛЬ, пробираються напوماцки в темряві, врешті знаходять мільярдерку, кланяються. Обидва вдягнені в добре, солідне, міщанське вбрання, вже майже елегантні.

Обидва. Шановна пані.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН оглядає обох крізь лорнет.

Клер Цаханасян. Ви припали пилом, панове.

Обидва струшують з себе порох.

Учитель. Пробачте. Нам довелося перелазити через старий віз.

Клер Цаханасян. Я спочиваю в Петровій столі. Мені треба спокою. Вінчання в гюлленському соборі мене втомило. Кінець-кінцем я не молоденька. Сідайте на діжку.

Учитель. Дякуємо.

Він сідає. ЛІКАР стоїть.

Клер Цаханасян. Тут парко. Можна задушитися. Але я люблю цю стодолу, запах сіна, соломи, дьогтю. Спомини. Весь цей реманент, вила, бричка, поломаний віз, стояли тут уже за часів моєї молодості.

Учитель. Затишне місце.

Втирає піт.

Клер Цаханасян. Казання було дуже врочисте.

Учитель. Перше послання до корфинян, глава тринадцята.

Клер Цаханасян. І ви також добре впорались з мішаним хором, пане вчителю. Спів звучав урочисто.

Учитель. Бах. Із Страстей Матея. Я ще цілком під тим враженням. Були присутні світ моди, фінансовий світ, світ кіно ...

Клер Цаханасян. Ті світи подалися на своїх каділаках до столиці. На весільний бенкет.

Учитель. Шановна пані. Ми не хочемо забирати більше ніж потрібно вашого дорогого часу. Ваш чоловік, мабуть, нетерпеливо чекає на вас.

Клер Цаханасян. Гобі? Я відіслала його назад до Гайзельгаштайгу з його порше.

Лікар (спантеличено). До Гайзельгаштайгу?

Клер Цаханасян. Мої адвокати подали вже клопотання про розлучення.

Учитель. А як же весільні гості, шановна пані?

Клер Цаханасян. Вони призвичаєні. Це – друге з моїх найкоротших одружень. Тільки з лордом Ізмаелем було ще коротше. Що вас привело до мене?

Учитель. Ми прийшли в справі пана Ілля.

Клер Цаханасян. О, хіба він помер?

Учитель. Шановна пані! Адже в нас існують наші західні принципи.

Клер Цаханасян. Чого ж ви хочете?

Учитель. Гюлленці, на жаль, на превеликий жаль, справили собі різні речі.

Лікар. Досить багато речей.

Обидва витирають піт.

Клер Цаханасян. Заборгувались?

Учитель. Безнадійно.

Клер Цаханасян. Попри свої принципи?

Учитель. Ми тільки люди.

Лікар. А тепер мусимо сплатити свої борги.

Клер Цаханасян. Ви знаєте, що вам треба зробити.

Учитель (відважно). Пані Цаханасян. Поговорім відверто. Уявіть себе в нашому тяжкому становищі. Я два десятиріччя плекаю в цій зубожілій громаді тендітні паростки гуманності, а лікар об'їздить на своєму старому мерседесі сухотників і рахітиків.

Навіщо ж ця нещасна жертва? Задля грошей? Навряд. Нам платять мізерно. Я рішуче відкинув запрошення на посаду лектора в кальберштадтському ліцеї, а лікар – в ерлангенському університеті. З самої любові до ближніх? І це було б перебільшення. Ні, ми терпляче очікували всі ці безконечні роки, а з нами й ціле містечко, бо мали надію, що колись воскресне давня велич Гюллена, знайде свій ужиток те багатство, що його в такій щедрій повняві ховає в собі наша матірня земля. Під Пюккенрідською долиною залягла нафта, під Конрадсвайлерівським лісом – руда. Ми не убогі, мадам, ми тільки забуті. Нам треба кредиту, довір'я, замовлень, і наше господарство і наша культура розквітнуть. Гюллен може дещо запропонувати: пансіон "Місце-на-сонці".

Лікар. Фабрику Бокмана.

Учитель. Фабрику Ваґнера. Купіть їх, оздоровіть їх, і Гюллен розквітне. Сто мільйонів досить, вони дадуть добрий зиск, не треба викидати намарне мільярд!

Клер Цаханасян. У мене є ще два мільярди.

Учитель. Не допустіть, щоб надія цілого нашого життя виявилась марною. Ми не прохаємо милостині, а пропонуємо вам угоду.

Клер Цаханасян. Справді. Угода була б непогана!

Учитель. Шановна пані! Я знав, що ви нас не покинете в біді!

Клер Цаханасян. Тільки, що її годі здійснити. Я не можу купити пансіон "Місце-на-сонці", бо він уже мій.

Учитель. Ваш?

Лікар. А фабрика Бокмана?

Учитель. А фабрика Ваґнера?

Клер Цаханасян. Також мої. І фабрики, і Пюккенрідська долина, і Петрова стодола, і містечко, кожна вулиця, кожний дім. Я веліла своїм

агентам скупити цей мотлох і не пускати в рух. Ваша надія була химерною, ваше очікування – безглуздям, ваша жертва – дурницею, ціле ваше життя пішло намарне.

Тиша.

Лікар. Це щось жахливе.

Клер Цаханасян. Була зима, як я залишала колись це містечко: в матроському вбранні, з рудими косами, на останніх днях вагітності, і мешканці з мене насміхалися. Я тряслася з холоду в швидкому потязі до Гамбургу, та коли за памороззю на вікнах зникли обриси Петрової стодоли, я заприсяглася, що колись повернуся. Тепер я тут. Тепер я ставляю умови, диктую угоди. (Голосно) Робі й Тобі, до "Золотого Апостола". Чоловік число дев'ять прибув зі своїми книжками й рукописами.

ПОЧВАРИ виходять з глибини сцени й підносять носильницю.

Учитель. Пані Цаханасян! Ви – ображена в своїй любові жінка. Ви домагаєтеся цілковитої справедливості. Ви ніби героїня з античної доби, наче Медея. Але тому, що ми розуміємо ваші найглибші почуття, дозвольте нам і вимагати від вас ще більшого: облиште страшну думку про помсту, не доводьте нас до крайності, допоможіть убогим, слабким, але чесним людям, щоб вони зажили достойнішим життям, спроможіться на чисту людяність!

Клер Цаханасян. Людяність, панове, створено для біржі мільйонерів; а з моєю фінансовою потугою можна дозволити собі міняти світовий лад. Світ зробив з мене повію, тепер я зроблю з нього бордель. Хто не може брязнути калиткою, мусить тупати під чужу музику, якщо йому забажалось танцювати. Вам хочеться танцювати. Порядний тільки той, хто платить, а я плачу. Гюллен за вбивство. Розквіт за трупа! Рушайте, Робі й Тобі!

ПОЧВАРИ її виносять заднім виходом.

Лікар. Господи, що ж нам робити?

Учитель. Те, що нам наказує сумління, докторе Нісліне.

Спереду праворуч видно Іллеву крамницю. Новий напис. Новий, блискучий прилавок, нова каса, дорогий крам. Коли хтось заходить в уявні двері, дзвонить помпезний дзвінок. За прилавком – ПАНІ ІЛЛЬ. Зліва надходить ПЕРШИЙ у новому різницькому фартусі, ледь забризканому кров'ю; видно, що йому добре ведеться.

Перший. Ото було свято. Цілий Гюллен зібрався на майдані перед собором.

Пані Ілль. Кларочка заслуговує на щастя після всіх тих злигоднів.

Перший. Кінозірки за дружок. З отакими грудьми.

Пані Ілль. Тепер така мода.

Перший. І журналісти. Вони й сюди зайдуть.

Пані Ілль. Ми собі прості люди, пане Гофбауере. У нас їм нічого шукати.

Перший. Вони всіх випитують. Дайте цигарок.

Пані Ілль. Зелені?

Перший. "Кемель". І "Сарідон". Цілу ніч святкував у Штокерів.

Пані Ілль. Записати?

Перший. Записати.

Пані Ілль. Як вам ведеться?

Перший. Гарзд.

Пані Ілль. Я також не можу нарікати.

Перший. Я взяв собі помічника.

Пані Ілль. Я також візьму з першого.

Проходить ПАННА ЛУЇЗА, елегантно вдягнена.

Перший. Що вона собі думає, що так убирається?

Мабуть, гадає, що ми вб'ємо Ілля.

Пані Ілль. Безсоромниця.

Перший. А де він? Я його давно не бачив.

Пані Ілль. Нагорі.

ПЕРШИЙ запалює цигарку і прислухається.

Перший. Кроки.

Пані Ілль. Ходить по кімнаті. День-у-день.

Перший. Сумління мучить. Кепсько він повівся з нещасною панею

Цаханасян.

Пані Ілль. І я через нього страждаю.

Перший. Кинути дівчину в біді. Ганьба! (Рішуче) Пані Ілль, сподіваюсь, що ваш чоловік не балакатиме зайвого, як прийдуть журналісти.

Пані Ілль. Та ні.

Перший. З його вдачею.

Пані Ілль. Мені важко давати з тим раду, пане Гофбауере.

Перший. Якщо він захоче ввести в неславу Клару, оповідатиме побрехеньки про те, як вона щось там обіцяла за його смерть, що було тільки виявом невимовних мук, то нам доведеться втрутитись. Не йдеться про мільярд. (Він спльовує). Ідеться про гнів народу. Добра пані Цаханасян уже Бог зна скільки настраждалася через нього. (Він озираться). До помешкання нагорі вхід звідси?

Пані Ілль. Та єдиний вхід. Непрактично. Але навесні ми перебудуємо його.

Перший. Я постою тут. Краще бути певному.

ПЕРШИЙ стає праворуч із самого краю, схрестивши руки, спокійно, наче вартовий. Заходить УЧИТЕЛЬ.

Учитель. Де Ілль?

Перший. Нагорі.

Учитель. Хоч це й не мій звичай, але мені треба випити чогось міцного.

Пані Ілль. Гарно, що й ви до нас заглянули, пане вчителю. Я маю свіжий штайнгеґер. Спробуйте?

Учитель. Чарочку.

Пані Ілль. І вам також, пане Гофбауере?

Перший. Ні, спасибі. Мені ще треба з'їздити фольксваґеном до Каффіґену. Купити поросят.

Пані ІЛЛЬ наливає.

Пані Ілль. Ви труситесь, пане вчителю.

Учитель. Надто багато п'ю останнім часом.

Пані Ілль. Ще одна чарка не завадить.

Учитель. Він ходить по кімнаті.

УЧИТЕЛЬ дослухується.

Пані Ілль. Цілими днями ходить з кутка в куток.

Перший. Бог його покарає.

Зліва надходить МАЛЯР з картиною під пахвою. В новому вельвет-ному вбранні, з барвистою хусткою на шиї, в чорному береті.

Маляр. Увага. Два журналісти питали мене про цю крамницю.

Перший. Підозріло.

Маляр. Я вдавав, що нічого не знаю.

Перший. Мудро зробили.

Маляр. Це для вас, пані Ілль. Щойно з мольберта. Ще вогкий.

Він показує портрет, УЧИТЕЛЬ сам собі наливає чарку.

Пані Ілль. Мій чоловік.

Маляр. У Гюллені починає розцвітати мистецтво. Справжнє малярство, га?

Пані Ілль. І схожий.

Маляр. Олія. Ніколи не вилиняє.

Пані Ілль. Можна б повісити картину в спочивальні. Над ліжком. Альфред старіється. Ніколи не знаєш, що може статися, і приємно, коли маєш якусь пам'ятку.

Надворі проходять елегантно повдягані дві ЖІНКИ з першої дії і розглядають крам в уявних вітринах.

Перший. Оті мені бабиська! Ідуть собі в нове кіно за білого дня. Поводяться так, наче ми справжні вбивці.

Пані Ілль. Скільки?

Маляр. Триста.

Пані Ілль. Я не можу тепер заплатити.

Маляр. Нічого. Я почекаю, пані Ілль, не турбуйтеся.

Учитель. Кроки, весь час кроки.

Зліва надходить ДРУГИЙ.

Другий. Преса.

Перший. Мовчімо. Нічирк.

Маляр. Глядіть, щоб він не зійшов додола.

Перший. Я вже про це подбаю.

Гюлленці стають праворуч. УЧИТЕЛЬ випив півпляшки і лишається біля прилавка. Два РЕПОРТЕРИ заходять з фотоапаратами.

Репортер І. Добровечір, люди добрі.

Гюлленці. Доброго здоров'я.

Репортер І. Перше питання: як ви взагалі себе почуваєте?

Перший (збентежено). Звісно, ми потішені гостиною пані Цаханасян.

Маляр. Зворушені.

Другий. Горді.

Репортер II. Друге запитання до пані за прилавком. Кажуть, що вам дано перевагу над пані Цаханасян.

Мовчанка. Гюлленці наявно перелякані.

Пані Ілль. Хто так каже?

Мовчанка. Обидва РЕПОРТЕРИ байдуже записують щось у нотатники.

Репортер I. Товсті малі дядечки пані Цаханасян.

Тиша.

Пані Ілль (нерішуче). Що ті дядечки розповіли?

Репортер II. Все.

Маляр. Отуди к бісу.

Тиша.

Репортер II. Клер Цаханасян і власник цієї крамниці мало не одружилися більш як сорок років тому. Це правда?

Тиша.

Пані Ілль. Правда.

Репортер II. Чи пан Ілль дома?

Пані Ілль. У Кальберштадті.

Всі. У Кальберштадті.

Репортер I. Ми можемо собі уявити той роман. Пан Ілль і Клер Цаханасян разом виростають, вони майже сусідські діти, ходять разом до школи, гуляють у лісі, перші невинні поцілунки, аж пан Ілль пізнає вас, добродійко, як щось нове, невідоме, як пристрасть.

Пані Ілль. Пристрасть. Саме так і сталося, як ви кажете.

Репортер I. Мудро, пані Ілль. Клер Цаханасян розуміє, у свій спосіб тихо й шляхетно зрікається щастя, і ви одружуєтесь...

Пані Ілль. З кохання.

Інші гюлленці (з пільгою). З кохання.

Репортер I. З кохання.

Справа надходять ЄВНУХИ; їх веде за вуха РОБІ.

Обидва (голосять). Ми нічого більш не будемо розказувати, ми нічого більш не будемо розказувати. РОБІ веде їх у глибину сцени, де на них чекає ТОБІ з батогом.

Репортер II. Чи ваш чоловік, пані Ілль, час від часу не... Я хотів сказати, що, зрештою, було б цілком гуманно, коли б його час від часу мучило сумління.

Пані Ілль. Самі гроші не роблять людину щасливою.

Репортер II. Не роблять.

Репортер I. Це правда, яку ми, сучасні люди, не досить часто мотаємо собі на вус.

Зліва надходить СИН. У замшевій куртці.

Пані Ілль. Наш син Карл.

Репортер I. Гарний юнак.

Репортер II. Чи він знає про стосунки...

Пані Ілля. У нашій родині немає таємниць. Ми завжди кажемо: що знає Бог, те можуть знати й наші діти.

Репортер II. Діти знають.

До крамниці входить ДОНЬКА в тенісному костюмі, з ракеткою в руці.

Пані Ілля. Наша донька Отілія.

Репортер II. Чарівна дівчина.

Тепер УЧИТЕЛЬ набирається духу.

Учитель. Гюлленці! Я ваш старий учитель. Я тихо пив свій штайнгер і тільки слухав. Але тепер скажу своє слово, розповім про гостину старої дами в Гюллені.

Він вилазить на бочівку, яка ще залишилася з Петрової стодоли.

Перший. Чи він здурів?

Другий. Ану цить!

Учитель. Гюлленці! Я хочу ознаймити правду, навіть якби наші злидні мали тривати вічно.

Пані Ілля. Ви перепилися, пане вчителю. Посоромтеся!

Учитель. Я? Це ти маєш соромитися, жінко, бо ти лагодишся зрадити свого чоловіка!

Син. Стуліть пельку!

Перший. Стягніть його!

Другий. Геть!

Учитель. Зло надто розбуяло в наших серцях!

Донька (благально). Пане вчителю!

Учитель. Ти розчаровуєш мене, доню. Ти мала б сама говорити, а так твій старий учитель мусить промовляти громовим голосом!

МАЛЯР перебиває картину на його голові.

Маляр. Ось тобі! Ти, бачу, хочеш відібрати в мене замовлення!

Учитель. Я протестую! Перед лицем світової громадськості. Жакливі речі готуються в Гюллені!

Гюлленці кидаються на нього, але тієї миті з правого боку входить у старому, зношеному вбранні ІЛЛЬ.

Ілля. Що тут діється в моїй крамниці?

Гюлленці покидають УЧИТЕЛЯ і перелякано витріщують очі на ІЛЛЯ. Мертва тиша.

Ілля. Що ви робите на діжці, пане вчителю?

Той радісно, полегшено усміхається до ІЛЛЯ.

Учитель. Кажу правду, Іллю. Оповідію панам з газети правду. Наче архангел провішую гучним голосом. (Заточується). Бож я – гуманіст, приятель стародавніх греків, поклонник Платона.

Ілля. Мовчіть.

Учитель. Та?

Ілля. Злізьте.

Учитель. Але людство...

Іль. Сядьте.

Тиша.

Учитель (протверезілий). Хай людство сяде. Прошу – коли навіть ви зраджуєте правду.

Він злізає з діжки й сідає з картиною на шії.

Іль. Пробачте, людина перепилася.

Репортер II. Пан Іль?

Іль. Чого ви хочете від мене?

Репортер I. Ми щасливі, що все таки побачили вас. Нам треба кілька знімків. Можна?

Озирається довкола.

Репортер I. Харчі, домашнє начиння, залізний товар – це вже маю. Відфотографуємо, як ви продаєте сокиру.

Іль (нерішуче). Сокиру?

Репортер I. Різникові. Тільки природне справляє враження. Подайте сюди ту смертоносну річ. Ваш клієнт бере сокиру, зважає її в руці, робить задумливу міну, а ви перехилияєтесь через прилавок і переконуєте його. Прошу.

Розставляє їх.

Репортер I. Природніше, панове, вільніше.

РЕПОРТЕРИ фотографують.

Репортер I. Гарно, дуже гарно.

Репортер II. Прошу, обійміть дружину за рамена. Син ліворуч, донька праворуч. А тепер, прошу, променійте, радісно променійте, променійте, вдоволено, щиро, втішено променійте.

Репортер I. Ви чудово променієте!

Ліворуч, через сцену в глибину пробігає кілька ФОТОГРАФІВ. Один гукає до крамниці:

Фотограф. Цаханасян знайшла собі нового! Вони саме гуляють у Конрадсвайлерському лісі!

Репортер II. Нового!

Репортер I. Буде обкладинка для "Лайфа".

Обидва РЕПОРТЕРИ вибігають з крамниці. Мовчання. ПЕРШИЙ усе ще тримає сокиру в руці.

Перший (полегшено). Пощастило.

Маляр. Даруй, бельфере. Якщо ми хочемо владнати цю справу по-доброму, то преса не повинна ні про що довідатись. Розчовпав?

Він виходить. ДРУГИЙ іде за ним, але на хвилинку зупиняється перед ІЛЛЕМ.

Другий. Мудро зробив, дуже мудро, не треба плескати дурниць. Хоч такому негідникові як ти, ніхто й не повірив би ні на крихту.

Виходить.

Перший. Тепер ми ще й попадемо до ілюстрованого журналу, Іллю.

Іль. Власне!

Перший. Прославимось.

Ілль. До певної міри.

Перший. Одну "Партагас".

Ілль. Прошу.

Перший. Запишіть.

Ілль. Звичайно.

Перший. Хоч, щиро казати, тільки падлюка може повестися, як ви повелись з Кларочкою.

Хоче йти.

Ілль. Залишіть сокиру, пане Гофбауере.

Перший вагається, та врешті віддає сокиру. Тиша в крамниці. УЧИТЕЛЬ і далі сидить на діжці.

Учитель. Пробачте мені. Я вихилив декілька чарок штайнгеру, дві чи три.

Ілль. Нічого.

Родина виходить праворуч.

Учитель. Я хотів вам допомогти. Але мені не дали, та й ви самі не схотіли моєї допомоги. (Стягає з голови картину). Ох, Іллю, що ми за люди! Ганебний мільярд пече нам серця. Візьміть себе в руки, боріться за своє життя, зв'яжіться з пресою, вам більше не можна гаяти часу.

Ілль. Я вже не борюся.

Учитель (здивовано). Послухайте, вас, либонь, так страх доконав, що ви зовсім з глузду з'їхали.

Ілль. Я зрозумів, що не маю вже права.

Учитель. Не маєте права? Перед тією проклятою бабою, тією шльондрою, що на наших очах міняє чоловіків, тією безсоромницею, що обплутує наші душі?

Ілль. Врешті, я сам винен.

Учитель. Винен?

Ілль. Я зробив з Клари те, чим вона є, а з себе самого те, чим я є, нікчемного гендляря, що докотився до ручки. Що ж я маю діяти, вчителю, га? Вдавати невинного? Все це моя робота: євнухи, мажордом, домовина, мільярд. Я не можу врятувати ані себе, ані вас.

Він бере роздерту картину й оглядає її.

Ілль. Мій портрет.

Учитель. Ваша дружина хотіла повісити його в спочивальні. Над ліжком.

Ілль. Кюн другого намалює.

ІЛЛЬ кладе картину на приволок. УЧИТЕЛЬ насилу встає, заточується.

Учитель. Я протверезів. В один мент.

Іде, заточуючись, до ІЛЛЯ.

Учитель. Ви маєте рацію. Цілковиту. Ви самі винні. В усьому. А тепер я вам щось скажу, Альфреде Іллю, скажу найважливіше.

Він стоїть перед ІЛЛЕМ рівно, як свічка, тільки ледь коливається.

Учитель. Вас уб'ють. Я знав це від самого початку, та й ви давно вже це знаєте, хоч більше ніхто в Гюллені не хоче цього признати. Спокуса

надто велика, а наша біда надто тяжка. І я знаю не тільки це. Я також підніму на вас руку. Я відчуваю, як поволі стаю вбивцею. Моя віра в гуманність – безсила. А тому, що я знаю це, я став п'яницею. Я боюсь, Іллю, так як боялися ви. Та ще я знаю, що колись і до нас прийде стара дама, і що тоді з нами станеться те, що оце з вами. Але скоро, може за декілька годин, я не буду вже цього знати. (Мовчання). Ще пляшку штайн-геґера.

ІЛЛЬ ставить йому пляшку, УЧИТЕЛЬ вагається, але потім рішуче бере її.

Учитель. Запишіть на борг.

Поволі виходить.

Знову з'являється родина. ІЛЛЬ, наче у сні, озирається по крамниці.

Іль. Усе нове. Все таке модерне. Чисто, привабливо. Я завжди мріяв про таку крамницю.

Він бере в доньки з рук тенісну ракетку.

Іль. Ти граєш у теніс?

Донька. Взяла кілька лекцій.

Іль. Рано вранці, правда? Замість іти на біржу праці?

Донька. Усі мої товаришки грають у теніс.

Мовчання.

Іль. Карле, я бачив з вікна, як ти їхав авто.

Син. То тільки опель "Олімпія". Не вельми дорогий.

Іль. Коли ти вчишся їздити?

Мовчання.

Іль. Замість шукати праці на станції, на пекучому сонці?

Син. Часом, так.

СИН, засоромлений, виносить праворуч діжку, на якій сидів п'яний.

Іль. Я шукав свого святкового вбрання й випадково трапив на хутро.

Пані Іль. Я його тільки взяла оглянути.

Мовчання.

Пані Іль. Усі купують на борг, Фреді. Тільки ти впадаєш в істерику. Твій страх просто смішний. Кожний розуміє, що справа залагодиться мирно і жоден волосок не впаде тобі з голови. Кларочка не піде на крайності, я її знаю, в неї надто добре серце.

Донька. Напевне, тату.

Син. Самі зрозумієте.

Мовчання.

Іль (поволі). Сьогодні субота. Я хотів би раз проїхатися твоїм авто, Карле, однісенький раз. Н а ш и м авто.

Син (непевно). Хотів би?

Іль. Уберіться по-святковому. Поїдемо всі.

Пані Іль (непевно). І я також? Наче не годиться.

Іль. Чому не годиться? Вдягай своє хутро. Якраз нагода оновити його. А я, тим часом, порашую касу.

ЖІНКА і ДОНЬКА виходять праворуч, СИН ліворуч. ІЛЛЬ сідає до каси. Зліва надходить БУРГОМІСТР з рушницею.

Бургомістр. Добрий вечір, Іллю. Рахуйте собі далі. Я тільки на хвилину.

Іль. Що ж, прошу.

Мовчання.

Бургомістр. Я приніс зброю.

Іль. Спасибі.

Бургомістр. Вона заряджена.

Іль. Мені її не потрібно.

БУРГОМІСТР ставить рушницю коло прилавка.

Бургомістр. Сьогодні ввечері міські збори. В "Золотому Апостолі".
В театральній залі.

Іль. Я прийду.

Бургомістр. Всі придуть. Будемо обговорювати вашу справу. Ми опинились в крайньому становищі.

Іль. Мені теж так здається.

Бургомістр. Пропозиція буде відхилена.

Іль. Можливо.

Бургомістр. Але, звичайно, можна й помилитися.

Іль. Певне.

Мовчання.

Бургомістр (обережно). Чи в такому випадку ви прийняли б вирок, Іллю? Буде присутня преса.

Іль. Преса?

Бургомістр. А також радіо, телевізія, кінохроніка. Незграбна ситуація не тільки для вас, але й для нас, повірте мені. Як родинне містечко дами, а також через її вінчання в соборі, ми стали такі відомі, що готується репортаж про наші давні демократичні установи.

ІЛЛЬ рахує касу.

Іль. Ви прилюдно оголосите пропозицію тієї дами?

Бургомістр. Не просто... Тільки втаємничені зрозуміють, про що йдеться.

Іль. Що йдеться про моє життя.

Мовчання.

Бургомістр. Я натякну пресі, що... можливо... пані Цаханасян захоче зробити пожертву, і то через вас, Іллю, через друга своєї молодості. Що ви були її другом, тепер усім відомо. Цим ви формально будете виправдані, хоч би що сталося.

Іль. Мило з вашого боку.

Бургомістр. Щиро сказати, я роблю це не задля вас, а задля вашої незвичайно порядної родини.

Іль. Розумію.

Бургомістр. Ми провадимо чесну гру, ви самі це мусите визнати. Досі ви мовчали. Гаразд. Але чи будете й далі мовчати? Якщо ви хочете говорити, тоді нам доведеться зробити все без міських зборів.

Ілля. Розумію.

Бургомістр. Отже?

Ілля. Я радий почути відверту погрозу.

Бургомістр. Я вам не погрожую, Іллю. Це ви нам погрожуєте. Якщо ви будете говорити, то ми змушені діяти. Заздалегідь.

Ілля. Я мовчатиму.

Бургомістр. Незалежно від того, що ухвалять збори?

Ілля. Я прийму ухвалу.

Бургомістр. Чудово.

Мовчання.

Бургомістр. Те, що ви скоряєтесь громадському судові, тішить мене, Іллю. У вашому серці ще жевріє якийсь почуття честі. Але хіба не краще було б, якби нам зовсім не доводилось скликати міських зборів?

Ілля. Що ви маєте на думці?

Бургомістр. Ви перед цим сказали, що вам не потрібна зброя. Може вона вам тепер усе ж таки потрібна?

Мовчання.

Бургомістр. Ми могли б тоді сказати дамі, що засудили вас, і отримали б і так гроші. Я не одну ніч провів без сну, поки наважився зробити вам таку пропозицію, повірте мені. Властиво це ваш обов'язок – відібрати собі життя, як людина з гонором узяти на себе консеквенції. Не думаєте? Вже хоч би з почуття солідарності, з любові до родинного міста. Ви бачите нашу гірку біду, злидні, голодних дітей.

Ілля. Вам тепер ведеться зовсім не зле.

Бургомістр. Іллю!

Ілля. Бургомістре! Я пройшов крізь пекло. Я бачив, як ви робите борги, відчував як із кожною ознакою добробуту до мене все ближче підкрадається смерть. Якби ви були не накинули мені того страху, того жорстокого жаху, все було б інакше, в нас могла б вийти не така розмова, я прийняв би зброю. З любові до вас. Та тепер я замкнувся, переміг свій ляк. Сам. Було важко, але все вже позаду. Вороття нема. Тепер ви мусите бути моїми суддями. Я скоряюсь вашій ухвалі, хоч би яка вона була. Для мене вона буде справедливістю; а чим буде для вас – не знаю. Дай Боже, щоб ви встояли перед вашим вироком. Ви можете мене вбити, я не нарікаю, не протестую, не боронюсь, але вашого вчинку не можу у вас відібрати.

БУРГОМІСТР забирає рушницю.

Бургомістр. Шкода. Ви втрачаєте нагоду очиститися, стати напівпорядною людиною. Але від вас цього й не можна вимагати.

Ілля. Натє вогню, пане бургомістре.

Запалює йому цигарку. Бургомістер виходить.

Заходить ПАНІ ІЛЛЬ у хутрі, ДОНЬКА в червоній сукенці.

Ілля. Чудово виглядаєш, Матільдо.

Пані Ілля. Каракуль.

Ілля. Як дама.

Пані Ілль. Трохи задороге.

Ілль. І в тебе гарна сукенка, Отіліє. Тільки екстравагантна, не думаєш?

Донька. Де там, тату! Якби ти бачив мою вечірню сукню!

Крамниця зникає. СИН над'їжджає авто.

Ілль. Гарне авто. Ціле життя я намагався здобутись на невеликий маєток, на крихту вигоди, на таке авто, наприклад. А тепер, коли воно є, я хотів би знати, як людина в ньому почуватися. Ти сядеш зі мною ззаду, Матільдо, а Отілія сяде поруч Карла. Вони сідають до авта.

Син. Я можу їхати сто двадцять на годину.

Ілль. Не треба так швидко. Я хочу бачити околицю, містечко, де я жив майже сімдесят років. Чисті старі вулички, багато вже полагоджено. Сірий дим над коминами, герань перед вікнами, соняшники, троянди в садах біля брами Гете, дитячий сміх, всюди пари закоханих. На майдані Брамса зводять модерну будову.

Син. Годель буде кав'ярню.

Донька. Ось лікар у своєму мерседесі 300.

Ілль. Долина, позаду горби, нині немов позолочені. Здоровенні тіні, в яких ми пірнаємо, а потім знову світло. Ті крани Ваґнерової фабрики і Бокманові комини – наче велети.

Син. Їх пускають у рух.

Ілль. Що?

Син (голосніше). Їх пускають у рух.

Трубить.

Пані Ілль. Смішні машини.

Син. Мессершмідти. Кожний челядник на виробництві мусить собі щось таке придбати.

Донька. C'est terrible.

Пані Ілль. Отілія записалася на курси, підвищує своє знання французької й англійської.

Ілль. Практично. Пансіон "Місце-на-сонці". Давно я не був за містом.

Син. Його мають розбудовувати.

Ілль. Кажі голосніше, така швидкість, що нічого не чути.

Син (голосніше). Його мають розбудовувати. Звісно, це Штокер. Усіх минає своїм б'юком.

Донька. Скоробагатько.

Ілль. Їдь тепер Пюккенрідською долиною. Повз трясовище, тополиною алеєю, довкола лісного замку курфюрста Гассо. Хмари купчаться на небі, наче влітку. Гарна країна, осяяна вечірнім світлом. Я сьогодні наче вперше бачу її.

Донька. Настрій ніби в Адальберта Штіфтера.

Ілль. Ніби в кого?

Пані Ілль. Отілія вивчає також літературу.

Ілль. Прекрасно.

Син. Гофбауер у своєму фольксвагені. Повертається з Каффігену.

Донька. З поросятами.

Пані Іль. Карл добре веде машину. Бач як елегантно бере закрут!
Можна нітрохи не боятися.

Син. Перша швидкість. Дорога йде вгору.

Іль. Я завжди засапувався, коли підіймався нею.

Пані Іль. Я рада, що взяла хутро. Холоднішає.

Іль. Ти не тудою поїхав. Це дорога на Байзенбах. Вернися назад,
потім ліворуч, у Конрадсвайлерський ліс.

Авто їде в глибину. Четверо ЧОЛОВІКІВ приходять з дерев'яною лавкою, тепер у фраках, і вдають дерева.

Перший. Знову ми – ялиці, буки.

Другий. Сарни, дятли і зозулі.

Третій. Романтична атмосфера.

Четвертий. Розпанахана гудками.

СИН трубить.

Син. Знову сарна. Клята звірина, стоїть посеред дороги і хоч би тобі що.
ТРЕТІЙ утікає підстрибком.

Донька. Довірлива. Браконьєрів уже немає.

Іль. Спили, під цими деревами.

Син. Прошу.

Пані Іль. Що ти хочеш?

Іль. Піду лісом. (Виходить). Гарно дзвонять у Г'юллені.

Кінець роботи.

Син. Чотири дзвони. Аж тепер звучить приємно.

Іль. Усе пожовкло. Справді надійшла осінь. Листя на землі наче купи золота.

Він тупає по листю.

Син. Ми почекаємо внизу коло Г'юлленського мосту.

Іль. Не треба. Я піду лісом до містечка. На міські збори.

Пані Іль. Тоді ми поїдемо до Кальберштадту в кіно, Фреді.

Донька. So long, Daddy.

Пані Іль. До скорого побачення!

Авто з родиною зникає, знов над'їздить задки. Родина махає руками. ІЛЬ дивиться за нею. Він сідає на дерев'яну лавку ліворуч.

Шум вітру. Справа надходять РОБІ й ТОБІ з носильницею, в якій сидить КЛЕР ЦАХАНАСЯН у своєму звичайному вбранні. Робі несе гітару на плечах. Збоку йде її ЧОЛОВІК ІХ, лауреат Нобеля, високий, стрункий, із сивизною в чубі й вусах. (Може бути той самий актор, що й попередні чоловіки). За ним МАЖОРДОМ.

Клер Цаханасян. Конрадсвайлерський ліс. Робі й Тобі, зупиніться.

Клер висідає з носильниці, розглядає ліс крізь лорнет, гладить ПЕРШОГО по спині.

Клер Цаханасян. Короїд. Дерево гние.

Помічає ІЛЛЯ.

Альфред! Гарно, що я тебе зустріла. Я гуляю в своєму лісі.

Іль. Хіба Конрадсвайлерський ліс також належить тобі?

Клер Цаханасян. Авжеж. Можна сісти коло тебе?

Іль. Буть ласка. Я саме попрощався з родиною. Поїхали в кіно. Карл купив собі авто.

Клер Цаханасян. Поступ.

Сідає коло ІЛЛЯ.

Іль. Отілія бере лекції з літератури. А також з французької і англійської.

Клер Цаханасян. Бачиш, у них таки з'явилися ідеали. Ходи, Зобі, привітайся. Це мій дев'ятий чоловік. Нобелівський лауреат.

Іль. Дуже приємно.

Клер Цаханасян. Особливо цікаво, як він не думає.

Не думай, Зобі.

Чоловік ІХ. Але ж золотко...

Клер Цаханасян. Ну, не маніжся.

Чоловік ІХ. Ну, гаразд.

Він не думає.

Клер Цаханасян. Бачиш, тепер він виглядає як дипломат. Нагадує мені графа Голька, тільки що той не писав книжок. Він хоче піти на пенсію, писати мемуари і давати лад моїм маєткам.

Іль. Вітаю.

Клер Цаханасян. Я маю погане передчуття. Чоловіка тримають на виставку, а не собі на користь. Іди досліджувати, Зобі; історична руїна міститься ліворуч.

ЧОЛОВІК ІХ іде досліджувати. ІЛЛЬ оглядається.

Іль. А де обидва євнухи?

Клер Цаханасян. Почали плескати язиком. Я наказала відвезти їх до Гонконгу, до одного мого кубла з опіумом. Хай собі там курять і мріють. Скоро за ними піде Мажордом. Він також буде мені зайвий. Одну Ромео і Джульетту, Бобі. МАЖОРДОМ виступає з глибини і подає їй коробку цигарок.

Клер Цаханасян. Може й ти одну візьмеш, Альфреде?

Іль. Залюбки.

Клер Цаханасян. На. Подай нам вогню, Бобі.

Курять.

Іль. Гарно пахне.

Клер Цаханасян. У цьому лісі ми часто разом курили, пригадуєш? Цигарки, що ти їх купував у Матільди. Або крав.

ПЕРШИЙ стукає ключем по люльці.

Клер Цаханасян. Знову дятел.

Четвертий. Куку! Куку!

Іль. І зозуля.

Клер Цаханасян. Може, хай Робі заграє на гітарі?

Іль. Прошу.

Клер Цаханасян. Цей помилуваний бандит добре грає, мені його треба в хвилини задуми. Я ненавиджу грамофони й радіо.

Іль. "В африканській долині маршує батальйон".

Клер Цаханасян. Твоя улюблена пісня. Я його навчила.

Мовчання. Вони курять. Зозуля і т. д. Шум лісу. РОБІ грає баладу.

Іль. У тебе... себто, в нас була дитина?

Клер Цаханасян. Авжеж.

Іль. Хлопчик, чи дівчинка?

Клер Цаханасян. Дівчинка.

Іль. Як ти її назвала?

Клер Цаханасян. Женев'євою.

Іль. Гарне ім'я.

Клер Цаханасян. Я бачила її тільки один раз. Під час пологів. Потім її забрали. Заклад християнської опіки.

Іль. Які в неї були очі?

Клер Цаханасян. Вони ще не були розплющені.

Іль. А яке волосся?

Клер Цаханасян. Начебто чорне, але воно часто буває таке в немовлят.

Іль. Мабуть, так.

Вони мовчки курять. Грає гітара.

Іль. У кого вона померла?

Клер Цаханасян. У чужих людей. Я позабувала імена.

Іль. Що в неї було?

Клер Цаханасян. Запалення мозку. Може, ще щось.

Я отримала картку від властей.

Іль. Коли йдеться про смерть, то їм можна вірити.

Мовчання.

Клер Цаханасян. Я розповіла тобі про нашу дівчинку.

Тепер рокажи про мене.

Іль. Про тебе?

Клер Цаханасян. Яка я була, коли мені було сімнадцять років, коли ти мене кохав.

Іль. Раз я мусив довго шукати тебе в Петровій stodолі і знайшов на бричці в самій сорочці, з довгою соломиною в зубах.

Клер Цаханасян. Ти був дужий і відважний. Ти бився з залізничником, що ходив за мною. Я витерла тобі кров з обличчя своєю червоною підтичкою.

Гітара замовкає.

Клер Цаханасян. Скінчилася балада.

Іль. Ще "О милий, рідний краю".

Клер Цаханасян. Робі її також уміє.

Знову гра на гітарі.

Іль. Дякую тобі за вінки, за хризантеми й троянди. Вони гарно виглядають на домовині в "Золотому Апостолі". Шляхетно. Ними вже наповнені дві зали. Тепер пора. Ми сидимо тут востаннє в старому лісі,

повному зозуль і шелестіння вітру. Сьогодні ввечері відбудуться міські збори. Мене засудять на смерть і хтось мене вб'є. Я не знаю, хто саме й де, знаю тільки, що моє безглузде життя доходить кінця.

Клер Цаханасян. А я заберу тебе в домовині до Капрі. Я веліла вибудувати в парку біля мого палацу мавзолей. Серед кипарисів. З краєвидом на Середземне море.

Ілль. Я його бачив тільки на репродукціях.

Клер Цаханасян. Темно-синє. Велична панорама. Там ти залишишся назавжди. Мертвий коло кам'яного ідола. Твоя любов померла багато років тому. Моя любов не могла вмерти. Але й жити не могла. З неї зробилося щось недобре, як і я сама, наче безбарвні гриби і сліпі обличчя з корневищ у цьому лісі, порослі моїми золотими мільярдами. Вони тебе зловили своїми мацаками і зазіхають на твоє життя. Бо воно належить мені. Назавжди. Тепер ти облутаний, тепер ти пропав. Незабаром нічого вже не залишиться, тільки мертвий коханий у моїм спомині, лагідний привид у зруйнованій шкаралупі.

Ілль. Ось уже й "О милий, рідний краю" закінчилась.

ЧОЛОВІК ІХ повертається.

Клер Цаханасян. Нобелівський лауреат. Іде від своєї руїни. Ну, що там, Зобі?

Чоловік ІХ. Раннє християнство. Зруйноване гунами.

Клер Цаханасян. Шкода. Дай руку. Носильницю, Робі й Тобі.

Сідає в носильницю.

Клер Цаханасян. Прощай, Альфреде.

Ілль. Прощай, Кларо.

Носильницю несуть у глибину, ІЛЛЬ лишається на лавці. Дерева скидають своє гілля. Згори спускається портал театру із звичайними завісами і лаштунками. Напис "Поважне життя, мистецтво ж веселе". З глибини надходить ПОЛІЦАЙ у новому, добротному мундирі, сідає коло Ілля. З'являється РАДІОРЕПОРТЕР і починає говорити в мікрофон. Тим часом гюлленці сходяться на збори. Всі в новому, святковому одязі, у фраках. Всюди ФОТОГРАФИ з газет, ЖУРНАЛІСТИ, КІНООПЕРАТОРИ.

Радіореporter. Пані і панове! Після передачі зпологового будинку і після розмови з парохом, ми прибули на міські збори. Наближаємося до найурочистішої хвилини у відвідинах пані Клер Цаханасян свого такого симпатичного як і привітного містечка. Щоправда, славетна пані Цаханасян тут не присутня, але бургомістер має зробити від її імені важливу заяву. Ми перебуваємо в театральній залі "Золотого Апостола", в тому готелі, де ночував Гете.

На сцені, де звичайно показують своє мистецтво і де дає гостинні виступи кальберштадтський театр, збираються чоловіки. За давньою традицією, як щойно пояснив бургомістр. Жінки сидять у залі – це також традиція. Урочистий настрій, надзвичайне напруження, приїхали оператори з кінохроніки, мої колеги з телевізії, репортери з цілого світу, а ось бургомістр починає промову.

РЕПОРТЕР іде з мікрофоном до БУРГОМІСТРА, він стоїть посеред сцени, а коло нього півколом чоловіки з Гюллenu.

Бургомістр. Вітаю вас, громадяни Гюллenu. Починаю збори. До вашої уваги одне єдине. Маю честь оголосити, що пані Клер Цаханасян, донька нашого видатного городянина архітектора Готфріда Вешера, має намір подарувати нам один мільярд. Гомін серед журналістів.

Бургомістр. П'ятсот мільйонів містові, п'ятсот мільйонів поділити на кожного мешканця.

Тиша.

Радіореporter (здавленим голосом). Дорогі слухачі! Колосальна сенсація. Фонд, що одним помахом робить з мешканців міста заможних людей і тим самим стає одним із найбільших соціальних експериментів нашої епохи. Громада теж приголомшена.

Мертва тиша. Хвилювання на всіх обличчях.

Бургомістр. Надаю слово вчителіві.

РАДІОРЕПОРТЕР наближається з мікрофоном до ВЧИТЕЛЯ.

Учитель. Гюллениці. Ми повинні усвідомити, що пані Клер Цаханасян цим дарунком бажає домогтись певних наслідків. Яких саме? Невже вона хоче ошчасливити нас грошима, обсіпати золотом, поставити на ноги фабрику Вагнера, пансіон "Місце-на-сонці", Бокмана? Ви знаєте, що воно не так. Пані Клер Цаханасян планує щось важливіше. Вона хоче за свій мільярд справедливості, тільки справедливості. Вона хоче, щоб наша громада перетворилася в справедливу. Ця вимога нас вражає. Хіба ми не були справедливою громадою?

Перший. Ніколи не були!

Другий. Ми потурали злочиніві!

Третій. Несправедливого присудові.

Четвертий. Кривоприсязі.

Жіночий голос. Негідникові!

ІНШІ ГОЛОСИ: Щира правда!

Учитель. Громадяни Гюллenu! Це гірка дійсність: ми потурали несправедливості. Я цілком визнаю матеріальну потугу, яку нам дає мільярд. Я зовсім не затуляю очей на те, що саме убогість породила стільки лиха й гіркоти, але все ж таки: йдеться не про гроші, (гучні оплески) йдеться не про добробут і безтурботне життя, не про розкіш, йдеться про те, чи ми хочемо здійснити справедливість, і не тільки її, але й усі ті ідеали, задля яких жили і за які боролися наші предки і задля яких загинули ті, що являють собою найбільшу вартість Західного світу. (Гучні оплески). Воля стає під загрозою, коли ми забуваємо про любов до ближнього, не виконуємо заповіді боронити німеччин, коли не шануємо подружжя, коли обдурюємо суд, а молоду матір штовхаємо в біду. (Обурені вигуки). В ім'я Господа Бога нам треба поважно, якнайповажніше ставитись до своїх ідеалів. (Гучні оплески). Багатство має тільки тоді сенс, коли з нього постає багатство на ласку: але тільки той буде уласкавлений, хто голодний на ласку. Чи ви відчуваєте той голод, гюллениці,

той голод духу, а не тільки звичайний голод тіла? Це питання я вам ставлю як ректор гімназії. Тільки як ви не здатні стерпіти зло, тільки як ви просто більше не годні жити в світі несправедливості, можете прийняти мільярд пані Цаханасян і виконати умову, пов'язану з цим фондом. Прошу, гюлленці, мати це на увазі.

Бурхливі оплески.

Радіореporter. Ви чуєте оплески, пані і панове. Я зворушений. Промова ректора довела моральну велич, яку ми нині, на жаль, не так часто надібаємо. Відважно вказано на всякі хиби, на несправедливість, що трапляється в кожній громаді, всюди, де живуть люди.

Бургомістр. Альфреде Іллю...

Радіореporter. Знову бере слово бургомістр.

Бургомістр. Альфреде Іллю, я мушу поставити вам кілька питань.

ПОЛІЦАЙ штовхає ІЛЛЯ. Той підводиться, РАДІОРЕПОРТЕР підходить до нього з мікрофоном.

Радіореporter. А ось голос чоловіка, на пропозицію якого створено фонд Цаханасян, голос Альфреда Ілля, давного, ще з молодих років приятеля шановної добродійки. Альфред Ілля, бадьорий чоловік приблизно сімдесяти років, правдивий гюлленець давнього гарту. Звичайно, зворушений, сповнений вдячності і тихого вдоволення.

Бургомістр. Нам через вас запропоновано фонд, Альфреде Іллю. Чи ви свідомі цього?

ІЛЛЬ щось тихо каже.

Радіореporter. Говоріть голосніше, дорогий дідуню, щоб наші слухачки і слухачі також щось зрозуміли.

Іль. Так.

Бургомістр. Чи ви будете поважати нашу ухвалу в справі прийняття чи відхилення фонду Клер Цаханасян?

Іль. Я поважатиму її.

Бургомістр. Чи хто хоче поставити Альфредові Іллеві якесь питання?

Мовчання.

Бургомістр. Чи хто бажає зробити яке зауваження щодо фонду пані Цаханасян?

Мовчання.

Бургомістр. Ви, панотче?

Мовчання.

Бургомістр. Ви, міський лікарю?

Мовчання.

Бургомістр. Ви, вахмістре?

Мовчання.

Бургомістр. Ви, політична опозиціє?

Мовчання.

Бургомістр. Я починаю голосування.

Тиша. Тільки шуркіт кінокамер і спалахи магнієвих ламп.

Бургомістр. Хто з чистим серцем хоче доконати справедливості, хай піднесе руку.

Всі, крім ІЛЛЯ, підносять руки.

Радіореporter. Зосереджена тиша в театральній залі. Суцільне море піднесених рук, наче могутня присяга змагатися за кращий, справедливіший світ. Тільки старий чоловік сидить непорушно, опанований радістю. Його мета досягнена, фонд створено, завдяки його щедрій приятельці з юнацьких років.

Бургомістр. Фонд Клер Цаханасян прийнято. Одноголосно. Не задля грошей.

Громада. Не задля грошей,

Бургомістр. А задля справедливості.

Громада. А задля справедливості.

Бургомістр. І через муки сумління.

Громада. І через муки сумління.

Бургомістр. Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство. **Громада.** Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

Бургомістр. Яке ми повинні викорчувати.

Громада. Яке ми повинні викорчувати.

Бургомістр. Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

Громада. Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

Бургомістр. І нашій найбільшій святині.

Громада. І нашій найбільшій святині.

Іль (скрикує). О Боже!

Всі стоять з урочисто піднесеними руками, але камера кінохроніки зіпсувалася.

Оператор. Шкода, пане бургомістре. Освітлення відмовило. Прошу ще раз проголосувати.

Бургомістр. Ще раз?

Оператор. Для кінохроніки.

Бургомістр. Ну, звичайно!

Оператор. З рефлексорами все гаразд?

ГОЛОС: Гаразд.

Оператор. Ану, давайте!

БУРГОМІСТР прибирає позу.

Бургомістр. Хто з чистим серцем хоче доконати справедливості, хай піднесе руку.

Всі підносять руки.

Бургомістр. Фонд Клер Цаханасян прийнято. Одноголосно. Не задля грошей.

Громада. Не задля грошей.

Бургомістр. Тільки задля справедливості.

Громада. Тільки задля справедливості.

Бургомістр. І через муки сумління. **Громада.** І через муки сумління.

Бургомістр. Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

Громада. Бо ми не можемо жити й дивитися, як між нами гніздиться злочинство.

Бургомістр. Яке ми повинні викорчувати.

Громада. Яке ми повинні викорчувати.

Бургомістр. Щоб воно не завдало шкоди нашим душам. Громада. Щоб воно не завдало шкоди нашим душам.

Бургомістр. І нашої найбільшій святині. Громада. І нашої найбільшій святині.

Мовчання.

Оператор (тихо). Іллю! Ну?

Мовчання.

Оператор (розчаровано). Як ні то ні. Шкода, що радісний вигук "О Боже!" не вийшов; він був особливо зворушливий.

Бургомістр. Представників преси, радіо й кінохроніки запрошено на перекуску. В ресторан. Найкраще вам буде вийти з театральної залі крізь двері за сценою. Для жінок приготовлено чай у садку "Золотого Апостола".

Представники преси, радіо і кінохроніки ідуть у глибину праворуч. Чоловіки непорушно стоять на сцені. ІЛЛЬ підводиться й хоче вийти.

Поліцай. Лишайся!

Силоміць садовить ІЛЛЯ назад на лавку.

Іль. Ви хочете зробити це сьогодні ж?

Поліцай. Певне.

Іль. Я гадав, що найкраще хай би це сталося в мене.

Поліцай. Це станеться тут.

Бургомістр. Чи є ще хтось у залі?

ТРЕТІЙ і ЧЕТВЕРТИЙ заглядають униз.

Третій. Нема нікого.

Бургомістр. На Галереї?

Четвертий. Порожньо.

Бургомістр. Замкніть двері, щоб ніхто більше не ввійшов.

Обидва сходять у залу.

Третій. Замкнено.

Четвертий. Замкнено.

Бургомістр. Згасить світло. Місяць світить у вікна галереї. Цього досить. Сцена темніє. В тьмяному місячному світлі ледь можна розрізнити людей.

Бургомістр. Зробіть коридор.

Гюлленці роблять коридор, на кінці якого стоїть ГІМНАСТ, тепер в елегантних білих штанах, з червоною хусткою на спортивній сорочці.

Бургомістр. Панотче, прошу вас.

ПАРОХ поволі підходить до ІЛЛЯ, сідає коло нього.

Парох. Ну, Іллю, настала ваша тяжка година.

Іль. Цигарку.

Парох. Цигарку, пане бургомістре.

Бургомістр (тепло). Звичайно. Якнайкращу.

Він подає ПАРОХОВІ коробку, той простягає її ІЛЛЕВІ.

Ілль бере цигарку, ПОЛІЦАЙ дає йому вогню, ПАРОХ повертає коробку БУРГОМІСТРОВІ.

Парох. Як казав уже пророк Амос....

Ілль. Прошу, не треба.

Куриць.

Парох. Ви не боїтесь?

Ілль. Уже не дуже.

Куриць.

Парох (безпорадно): Я буду молитися за вас.

Ілль. Моліться за Гюллен.

ІЛЛЬ куриць, ПАРОХ поволі встає.

Парох. Хай нас помилує Господь.

Поволі вертається до решти гюлленців, що стоять двома лавами.

Бургомістр. Підведіться, Альфреде Іллю.

ІЛЛЬ вагається.

Поліцай. Вставай, свиняко!

Тягне ІЛЛЯ вгору.

Бургомістр. Вахмістре, опануйте себе.

Поліцай. Пробачте я не витримав.

Бургомістр. Ходіть, Альфреде Іллю.

ІЛЛЬ гасить цигарку і роздушує ногою. Потім поволі рушає серединою сцени, спиною до публіки.

Бургомістр. Ідіть коридором.

ІЛЛЬ вагається.

Поліцай. Ну, гайда!

ІЛЛЬ поволі йде між двома рядами мовчазних чоловіків. На кінці проти нього виступає ГІМНАСТ. ІЛЛЬ пристає, обертається і бачить, як лави нещадно замикаються за ним. Він падає на коліна. Лави обертаються в беззвучний людський клубок, що поволі вклякає додолу. Тиша. З лівого боку, спереду, надходять

ГАЗЕТЯРІ. Ясніє.

Газетяр І. Що тут діється?

Людський клубок розсипається. Чоловіки мовчки збираються в глибині. Залишається тільки ЛІКАР, що стоїть навколішки перед трупом. На труп накинуто картатий обрус, такий як звичайно буває в заїздах. Лікар підводиться, відкладає стетоскоп.

Лікар. Параліч серця.

Бургомістр. Смерть з радості.

Газетяр І. Смерть з радості.

Газетяр ІІ. Життя пише найкращі історії.

Газетяр І. До праці.

ГАЗЕТЯРІ поспішають праворуч у глибину сцени. Зліва надходить КЛЕР ЦАХАНАСЯН, за нею МАЖОРДОМ.

Вона бачить мертвого, зупиняється, тоді поволі виходить на середину сцени, обертається до публіки.

Клер Цаханасян. Принесіть його сюди.

РОБІ й ТОБІ приходять з носилками, кладуть на них ІЛЛЯ і підносять до ніг КЛЕР ЦАХАНАСЯН.

Клер Цаханасян (непорушно). Відслони його, Бобі.

МАЖОРДОМ відкриває ІЛЛЕВЕ обличчя. Вона довго не зводить з нього очей.

Клер Цаханасян. Він знову такий, яким був колись давно, чорний леопард. Закрий його.

МАЖОРДОМ знов прикриває обличчя мертвого.

Клер Цаханасян. Покладіть його в домовину.

РОБІ й ТОБІ виносять небіжчика ліворуч.

Клер Цаханасян. Проведи мене до кімнати, Бобі.

Накажи пакувати валізи. Ми їдемо до Капрі.

МАЖОРДОМ підставляє їй плече, вона поволі рушає ліворуч.

Зупиняється.

Клер Цаханасян. Бургомістре.

Ззаду, з лав мовчазних чоловіків, повільно виходить наперед БУРГОМІСТР.

Клер Цаханасян. Чек.

Вона віддає йому папірець і виходить з МАЖОРДОМОМ.

Якщо в чимраз кращому вбранні тонко, ненастирливо, одначе все помітніше виявлявся ріст добробуту, якщо все, що видно було на сцені, ставало чимраз принадніше, змінювалось, свідчило про піднесення на соціальній драбині, наче б хто розбагатівшись непомітно переселився з бідного кварталу в модерне, добре устатковане місто, то це піднесення знаходить тепер свій апофеоз в кінцевій картині. Сірий колись світ перетворився в щось блискуче, технічно довершене, в багатство; все коронується в світовий "happy end". Прапори, гірлянди, плакати, неонове світло оточують відновлену станцію; на цьому тлі ґюлленці, жінки й чоловіки у вечірніх сукнях і фраках, творять два хори, подібні до хорів грецьких трагедій, не випадково, а так як вимагає місце дій, наче віднесений далеко в море корабель, що зазнав аварії, дає останні сигнали.

Хор I. Лиха на світі без ліку:

Страшні землетруси

Вогнисті вулкани, морські вали,

Війни, танків шугання

У житі,

Сліпучі гриби атомних бомб.

Хор II. Та немає на світі лиха

Над бідність.

Бідність не знає ніяких пригод,

В безнадію засотує людство,

Нанизує

День нудний до нудного дня.

ЖІНКИ: Тяжко бачити матерям

Скін найкоханіших.

ЧОЛОВІКИ: А чоловік

Чвари замислює,

Зраду плекає.

Перший. Він ходить у стоптаних черевиках.

Третій. Він курить дешевий смердючий тютюн.

Хор I. Бо всі ті місця,

Де він хліб заробляє,

Давно спорожніли.

Хор II. І потяг швидкий поминає той закуток.

Всі. Добре нам,

Пані Ілль. Кому доля ласкава

Всі. Все це змінила.

ЖІНКИ: Одяг зручний облягає тепер нам тіло струнке.

Син. Спортивну машину провадить юнак.

ЧОЛОВІКИ: А купець лімузину.

Донька. Дівча біжить за м'ячем по червоному полі.

Лікар. У новій, зеленій кахльованій залі

Оперує лікар веселий.

Всі. Пахне вечеря

В домівках. Люди вдоволені,

Взуті.

Кожний попахує краще зілля.

Учитель. Радо навчаються всі до науки охочі.

Другий. Скарби накопичують пильні

Меткі фабриканти.

Всі. Рембрандт на Рубенсі.

Маляр. Щедро годує мистецтво

Митця.

Парох. Великдень, Різдво, чи свята Зелені,

Вірних повна-повнісенька церква.

Всі. Потяг швидкий,

Величний гінець,

Що по рейках залізних

Єднає містечко з містечком,

Знов зупиняється в нас.

Зліва надходить КОНДУКТОР.

Кондуктор. Гюллен!

Начальник станції. Швидкий потяг Гюллен-Рим, прошу сідати.

Салонні вагони спереду.

З глибини між двома хорами з'являється КЛЕР ЦАХАНАСЯН у своїй носильниці, в супроводі пошту непорушна, наче стародавній кам'яний ідол.

Бургомістр. Від'їздить.

Всі. Доброчинниця наша.

Донька. Що дала нам багатство і щастя.

Всі. З почтом шляхетним своїм від'їздить!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН зникає праворуч. За нею служники через усю сцену проносять домовину.

Бургомістр. Хай їде здорова й щаслива.

Всі. Скарб дорогий довірений їй забирає з собою.

Начальник станції. Потяг рушає!

Всі. Хай береже нас

Парох. Господь

Всі. В непевні облудні часи

Бургомістр. Хай береже

Всі. Святі гаразди

Мир нам і волю

Хай ніч нас мине

Ніколи нехай не затьмарить нам міста

Що наново виросло пишне й чудове

Щоб ми в ньому вічно втішалися щастям.

(Переклад Віри Вовк та Євгена Поповича)

Компетентності

Ключові

Математична компетентність. 1. Відтворіть хронологію подій у п'єсі «Гостина старої дами» у вигляді схеми. Позначте на ній ключові епізоди, важливі для внутрішньої зміни персонажів.

Ініціативність і підприємливість. 2. Якими засобами мільйонерка Клер домагається своєї мети? Дайте оцінку її вчинкам.

Соціальна та громадянська компетентності. 3. Які явища (соціальні та психологічні) викриває автор? Якими засобами?

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 4. З допомогою Інтернету подивіться кінофільм «Візит дами» (СРСР, 1989, режисер Михайло Козаков) за п'єсою Ф. Дюрренматта «Гостина старої дами». Порівняйте художній твір та екранізацію.

Екологічна грамотність і здорове життя. 5. Поясніть причини, чому в місті Гюллені зникли людяність і милосердя.

Предметні

Знання. 6. Визначте елементи «театру абсурду» в п'єсі «Гостина старої дами». **7.** Як готуються гюленці до приїзду Клер? Чим обумовлені ці приготування? **8.** Чи досягла Клер «справедливості»?

Діяльність. 9. Порівняйте образи Ілля і Башмачкіна («Шинель» М. Гоголя). **10.** У п'єсі Ф. Дюрренматт використав символ із роману Ф. Достоєвського «Злочин і кара» – сокира. Простежте зміну змісту та функцій цього символу в п'єсі Ф. Дюрренматта. Які ще символи використані у творі? **Цінності. 11.** Що не розумів раніше і що усвідомив перед лицем смерті Ілля?

Сербія
Милорад Павич
1929–2009

Сербський поет, прозаїк, літературознавець, перекладач, фахівець з історії сербської літератури XVII-XIX століть, сербського бароко та поезії символізму. Розпочав свою літературну кар'єру з перекладацької діяльності, зокрема перекладав сербською мовою твори Джорджа Байрона, Олександра Пушкіна та ін. Першою книжкою М. Павича, що вийшла друком, була збірка поезій «Палімпсести» (1967), але справжня слава прийшла до нього після публікації «Хозарського словника» (1984). Читачів і літературознавців твір зачарував можливістю прочитання й перепрочитання роману, який не має ні початку, ні кінця. Його одразу визнали першим зразком нелінійної прози. У своїй творчості М. Павич розвивав нові романні піджанри: роман-лексикон, роман-кросворд, роман-клепсидра, роман-таро, роман-довідник та ін. Письменник закликав читачів до активного, творчого, вдумливого читання, до пошуку власних інтерпретацій мистецького твору. Окрім літературної діяльності, М. Павич викладав у багатьох європейських університетах (у Парижі, Відні, Фрайбурзі, Регенсбурзі, Белграді), був дійсним членом Сербської Академії наук і мистецтва. Він був номінований на Нобелівську премію в галузі літератури у 2004 р.

Скляний равлик

Передсвяткова історія
Перше перехрестя

Читач може сам обрати початок цього оповідання. Він може почати з розділу «Панна Хатчепсут» або з розділу «Пан Давид Сенмут, архітектор».

ПАННА ХАТЧЕПСУТ

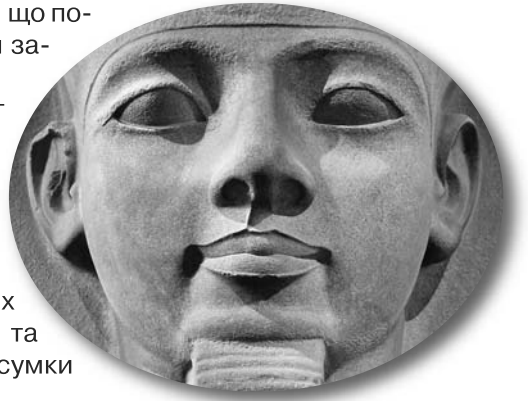
Панна Хатчепсут, продавщиця в магазині жіночої білизни, прокинулася знову досить пізно і з почуттям самотності. Їй наснився дзбан із двома шийками. Вві сні вино зв'язалося вузлом і двома струменями наповнило водночас два келихи.

Як завжди, коли почувалась самотньою, вона відразу здогадалася, що треба зробити. Насамперед поглянула на річки. Хмари були несилі накрити воду, пливли проти течії вздовж правого берега Дунаю й перепиняли вітри біля гирла Сави. Надвечір вона рушила на роботу. Працювала в другу зміну, до пізньої ночі. Цього дня біля газетного кіоску, що на розі, панна помітила вишуканого незнайомця в зимовому пальті кольору чорного лаку, стала поруч із ним, простягла однією рукою газетяреві гроші, а другою з панової лівої кишені поцупила річ, яку там намацала. Продавець дав їй газету, і панна зникла. Пан сів у машину кольору свого пальта й теж зник.

Зараз для панни Хатчепсут лишилася простіша частина роботи. На Теразіях вона витягла зі своєї сумочки малесеньке дзеркальце та

втупилась у нього. Своїм виглядом, що побачила в дзеркалі, вона лишилася задоволена:

Прикро, що це зображення тут не може лишитися. Та хто його знає, бува, й позостане? Зрештою, бодай розпишусь. І панна поцілувала дзеркальце, лишивши на ньому слід на помаджених губів. У підземному переході на Теразіях панна піднімалась ескалатором та нишком укинула дзеркало до сумки якоїсь перехожої.

Справу було успішно завершено, й панна Хатчепсут полегшено відітнула. В магазин жіночої білизни, де працювала, вона ввійшла, неначе відроджена, немов упродовж годин була на масажі, в сауні або ж попотіла на знаряддях спортзалу. Почуття самотності зникло, як і завжди, коли вона так діяла. Завжди однаково. Одну річ украсти в когось, іншу – комусь підсунути. Не вибираючи, ані що, ані кому. Інколи – залежно від обставин – вона змушена була змінювати послідовність дій і спочатку дарувати, а вже потім – красти. Та цього разу все було звичайно.

Вже пізніше, тільки-но на хвилинку лишившись сама в крамниці, панна Хатчепсут нарешті глянула, що ж то вона поцупила з кишені пана в чорно-лаковому пальті. Це була запальничка. Коштовна й нова-новісінька. З блискучого шкіряного футляра ще видніла гарантія. На рудій верблюдячій шкірі було витиснуто: MOZIS III. Щось, наче знак власника. А на кришці вигравіювано:

Якщо мною тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться.

Панна Хатчепсут не встигла докладніше розгледіти свою здобич, бо до крамниці зайшов покупець. Взявшись поза спиною лівою рукою за лікоть правої, вона подивилася на нього.

Це був молодик у джинсах, блакитній сорочці та темному піджаку, в чревіках із кошлатого хутра. У руці тримав дощовик та маленьку коробочку, загорнуту в золотий папір і зверху перев'язану стрічкою. Перше, на що панна поглянула, були його кишені. Вони виявились цілком відповідні, трохи зяяли. Тоді панна огледіла й того, кому ці кишені належали. Він на диво був із сивиною, дарма що молодий. На голові мав п'ять проділів упоперек голови, від вуха до вуха. Стрункий, із дивним поглядом.

«Цей і вві сні недобачає», – подумала Хатчепсут і спитала, чим може бути йому корисною.

Він поклав свій плащ та коробочку на столик біля її крісла й мовив сором'язливо:

– Я хотів би купити нічну сорочку. Як різдвяний подарунок дружині. Вона носить четвертий розмір.

«Тепло такого голосу можна відчути вночі між двома кроками самотньої жінки на пустій вулиці...» – так подумала панна Хатчепсут, а вголос сказала:

– Цей розмір угорі, на полиці. – Й присунула драбинку. Піднімаючись, вона відчула його погляд на собі. Тримала цей погляд на одному й тому ж місці, на рівні стегон, і коли спустилась, то, відсовуючи драбинку, непомітно підштовхнула нею золоту коробочку так, що та впала зі столу на крісло. Тепер ту штучку було ізольовано від плаща. Панна Хатчепсут сподівалася, що молодик нічого не помітить і забуде пакетик у крамниці.

Але тут він мовив щось таке, аж вона забула про драбинку й утупилася йому в очі. Молодик дивився на неї, наче крізь воду, крізь декілька тисяч років. Ці очі були блакитні від часу, крізь який дивилися.

– Можливо, моє прохання вам здасться недоречним, – промовив він, – та я не вмю купляти жіночу білизну. Чи не могли б ви вдягти сорочку? Так би я знав, чи пасуватиме вона дружині, чи ні. Моя жінка майже такої статури, як і ви...

Коли б на кріслі не лежала коробочка, панна Хатчепсут відразу б одкинула пропозицію, але тут відповіла:

– Не ви один про це просите. Вдягну її в кабінці, і ви потім подивитесь. Тільки спочатку приберу цю драбинку.

Знаючи, що жіночий зір завжди спритніший за чоловічий, панна Хатчепсут легенько штовхнула юнака драбинкою, тим самим знайшовши нагоду непомітно покласти в його кишеню запальничку.

Ввійшовши до залу в нічній сорочці четвертого розміру, панна Хатчепсут помітила, що йому заціпило. В короткозорих очах прочитала щось на зразок: «Ця ніч вагітна, важка новим, найдивовижнішим днем!»

Натомість він сумно проказав:

– Знаєте, тепер і з великим бажанням я не зможу купити цю сорочку. Вона вам так пасує, що я ввечері, кожного разу, коли моя дружина її вдягатиме, мусив би згадувати вас... А це негоже. Ви й самі розумієте, еге ж? Наразі дякую вам і добраніч...

З цими словами він вийшов з крамниці, на ходу вдягаючи свій плащ, а панна Хатчепсут, геть збентежена, провела його поглядом уздовж вулиці. Потім, і досі в нічній сорочці, вона тремкими пальцями розпакувала коробочку, про всяк випадок не пошкодивши золотий папір та стрічечку.

Всередині лежало щось чарівне, вона не відразу вгадала його призначення. Дивовижний скляний равлик, повний срібного пилу та заткнутий рожевим воском із ґнотом посередині. Це було щось на зразок декоративної свічки. Панна Хатчепсут хотіла була її запалити, та вгадала, що сама в нічній сорочці сидить посеред крамниці і вже не має запальнички.

(Якщо ви не прочитали розділ «Пан Давид Сенмут, архітектор», читайте цей розділ. Якщо ж прочитали, йдіть на середню клавішу, під заголовком «Дочка, яка могла зватися Ніферуре».)

ПАН ДАВИД СЕНМУТ, АРХІТЕКТОР

Саме того дня колишня дружина молодого архітектора Давида Сенмута відчула себе особливо самотньою. Вона відразу здогадалася, що треба зробити. Насамперед поглянула на річки. Хмари були несилі накрити воду, пливли проти течії вздовж правого берега Дунаю й перепиняли вітри біля гирла Сави. Колишня пані Сенмут тремкими пальцями розпакувала маленьку коробочку, загорнуту в золотавий папір. Всередині лежало щось чарівне, чому вона, днем раніше, там, у магазині кришталю, де купила цю штучку, відразу не могла вгадати призначення. Дивовижний скляний равлик, повний якогось рожевого пилу, заткнутий рожевим воском із ґнотом усередині. Це було щось на зразок декоративної свічки. Подарунок для колишнього чоловіка. В першу хвилину хотіла була написати якусь присвяту на прозорому панцирі равлика, та передумала. Вона не довіряла мові.

Пані знала: мова є лише мапою думок, почуттів та спогадів людини. Як і всі мапи, міркувала вона, мова є в сотні тисяч разів зменшеною картиною того, що намагається зобразити. В сотні тисяч разів звуженою картиною людських почуттів, думок та спогадів. На цій мапі моря не солоні, річки не течуть, гори рівні, а сніг на них не холодний. Замість ураганів та бур намальовано там лише малесеньку троянду вітрів...

Отак, замість того щоб щось написати, колишня пані Сенмут обережно вийняла воскове заткальце, висипала в умивальник рожевий порошок із скляної шкаралупи равлика й натомість із баночки, на якій було написано: «Вибухівка високої руйнівної сили. Вогненебезпечно!» – насипала сріблястого піску. Потім обережно знову вставила в скляний панцир воскову затичку з ґнотом усередині.

Коли равлик знову був у своїй коробочці, колишня пані Сенмут загорнула подарунок у золотий папір і перев'язала стрічкою.

– Перед цим Давид точно не зможе встояти, – пробурмотіла вона, поставила коробочку із стрічкою на креслярський стіл, що донедавна належав її чоловікові, й вийшла з квартири.

Молодий архітектор Давид Сенмут тут більше не мешкав. Після розлучення він винайняв інше помешкання, проте одна пара ключів від старої квартири, де жила зараз його колишня дружина, й надалі була в нього. Він мав право заходити коли завгодно, але за умови, що на той час колишньої пані Сенмут там не буде. Міг дивитися телевізор, щось випити, але нічого не виносити. Так було домовлено. Якщо ж ні, а його колишня дружина добре знала, чому так робить, замок тієї ж миті буде замінено, а поліції повідомлено, чоґо в квартирі бракує.

Цього дня архітектор Сенмут також заглянув сюди тоді, коли знав, що не застане тут свою колишню дружину. Він почистив зуби старою щіткою, випив віскі з содовою та й сів. Але йому не сиділося. Вже сутеніло, коли на своєму креслярському столі він помітив коробочку в золо-

тому папері, перев'язану стрічкою. Він спокусився, взяв її, хоча насправді таки вкрав. І вийшов на вулицю.

Давид Сенмут трохи потинявся містом, сподіваючись украсти ще щось у якому-небудь готелі та чекаючи нагоди роздивитися вже вкрадену річ у своєї колишньої дружини. Тоді у вітрині крамниці жіночої білизни помітив нічні сорочки. Не вагаючись, увійшов. Там була молода продавщиця, яка могла підійти його намірам. Він знав з досвіду – якщо крадеш, мусиш іншого ошукати раніше, ніж йому скажеш «добридень». Потім буде вже пізно. Тільки-но увійшов, він кинув оком на нічні сорочки, старанно складені на прилавку. Жодна з них не була четвертого розміру. Він привітався й поклав свої речі на стіл. Сказав, ніби хоче купити сорочку, для дружини.

– Вона носить четвертий розмір, – мовив він.

– Сорочки на прилавку третього розміру. Четвертий розмір на полиці, – відповіла дівчина. Вона взяла драбинку й піднялася, щоб дістати замовлений товар, а він спробував схопити з прилавка одну з нічних сорочок третього розміру. Та дівчина вже спустилася, тримаючи товар, у тісній крамниці складаючи драбинку, й трохи штовхонула його, обдавши запахом імпорتنих п'янкх парфумів. Це перебило його план, через те Сенмут сором'язливо мовив:

– Я не вмю купляти жіночу білизну. Чи не могли б ви вдягти сорочку?.. Моя дружина десь такої статури, як і ви... Ви мені дуже допомогли б...

Вона зміряла його поглядом, вагою щонайменше кіло й триста грамів. Але, на його подив, погодилася. Вона зайшла в кабінку вдягти нічку сорочку, а цей час пан архітектор Давид Сенмут не проґавив. Цього разу він запахав до кишені одну з нічних сорочок третього розміру, лишивши на прилавку акуратно загорнуту коробку, так що нічого не можна було запідозрити.

Коли дівчина вийшла з кабінки в нічній сорочці, він подумав, засліплений її виглядом: «Немов уперше її бачу. Завжди в таких випадках видається, наче зустрів знайомого з попереднього життя. Для такої варто будувати будинки, опікуватися нею, бути ким завгодно, доглядати дітей, стати палким коханцем або приятелем...»

Так він подумав. А вголос промовив:

– Знаєте, я не можу купити цю сорочку. Вона занадто дорога для мене.

Й вилетів з крамниці зі здобиччю в кишені. Ледеь устиг захопити свій дощовик.

Після відвідання кількох кав'ярень, щоб згаяти час, після двох чи трьох дрібних крадіжок сигарет, близько опівночі вдома, тобто – перед дверима винайнятої квартири, він побачив викинутий на східці свій телефон. Через несплачені рахунки його виставили з квартири. В сусідній кав'ярні він у розпачі на хвилинку ввімкнув автовідповідач і прослухав повідомлення. Було лише одне. Говорила його колишня дружина, голос був лагідний:

– Я знаю, що ти заходив. Знаю, й що вчинив. Знову ти щось украв: малу золоту коробочку зі стрічкою. Але не хвилюйся, я не заявила в поліцію. Поки що. Цього разу ти лише взяв подарунок, який я приготувала була тобі на Різдво...

На цьому місці він раптово урвав послання й почав нишпорити по кишенях. Але коробочки в золотому папері із стрічкою там не було. Давид Сенмут сушив голову, намагаючись пригадати, де міг її забути, та нічого не спадало на думку. Він ще раз пошукав по кишенях і намацав щось, форму чого не міг уявити навпомацки. Давид Сенмут дістав з кишені коштовну чоловічу запальничку в шкіряному футлярі, не відаючи, яким чином ця річ потрапила до його піджака та коли і в кого він її вкрав... На запальничці було вигравіювано:

Якщо мене тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться.

(Якщо ви не прочитали розділ «Панна Хатчепсут», прочитайте цей розділ. Якщо прочитали, йдіть на середню клавішу під заголовком «Дочка, яка могла зватися Ніферуре».)

Центральна клавіша

ДОЧКА, ЯКА МОГЛА ЗВАТИСЯ НІФЕРУРЕ

Переночував Давид Сенмут у найближчому готелі, вранці винайняв на віру нову квартиру й десь надвечір обійшов кав'ярні, в яких провів частину попередньої ночі. Ніде не було ані сліду від того подарунка, загорнутого в золотий папір. Тоді він згадав про дівчину в крамниці жіночої білизни. В першому-ліпшому магазині паперових виробів купив темно-синю торбинку, всипану зірками, і поклав туди вкрадену вчора ввечері нічну сорочку. Потім пішов до крамниці жіночої білизни та сказав дівчині, простягаючи паперовий кульок:

– Я прийшов, панно, щоб вибачитися. Вчора я вас обманув, а це негарно. Я не маю дружини й не збирався нікому купляти сорочку. Просто я хотів побачити вас у нічній сорочці. Вона вам так личила, що вночі я не міг заснути. Насилу діждався, поки відчиняться магазини, й купив вам у подарунок таку ж саму.

– Вона не така сама, – посміхнулась дівчина, – ця третього розміру.

Почувши, молодик упав у крісло. Він був збентежений. Нарешті мовив із відчаєм у голосі:

– До речі, я хотів у вас щось спитати... Чи не забув я тут учора пакуночка в золотому папері?

– Пакуночок у золотому папері? Переповитий стрічкою?

– Атож, атож!

– Тут ви його не забули, – рішуче відповіла дівчина, – я б його знайшла і могла б, як ми завжди робимо, коли покупці щось у нас забу-

вають, повернути... Та зараз я запитаю вас про інше. Що ви робите, коли ввечері перед Різдвом почуваетесь самотньо? Чи є спосіб непомітно щезнути з цього світу?

Давид Сенмут уражено дивився на неї. Її вії зачіпали брови і створювали там безлад. З її очей було видно, що вічність є несиметричною. Він спитав:

– Чи ви мали колись дочку? Багато, багато років тому.

– Гадаєте, чотири тисячі років тому? Може, й мала. Та зараз не маю. Й тому на свята я сама. Ви хотіли б прийти на Святвечір до мене доглянути її?

– Кого?

– Та ту дочку, якої не маю. Ось вам моя адреса.

– Охоче, – відказав молодик, поцілував продавщицю у вухо й пішов.

У дверях він зупинився й докинув:

– Я знаю її ім'я.

– Чиє?

– Та цієї дочки, якої не маєте. Вона звалася Ніферуре.

Друге перехрестя

Тут читач може знову вибрати свій шлях, щоб визначитися щодо двох результатів оповідання. Розділ «Декоративна свічка» подає трагічний кінець оповідання, а розділ «Запальничка» має happy end. Автор у будь-якому разі радить прочитати обидва закінчення, оскільки лише в оповіданнях можуть існувати дві різні кінцівки, не так як у житті.

ДЕКОРАТИВНА СВІЧКА

Панна Хатчепсут любила тварин, особливо котів, обожнювала імпортні парфуми та імпортні квіти. Проте для цих своїх уподобань не мала достатніх прибутків. У неї не було грошей навіть на поганеньке цуценя. До Святвечора вона ледь спромоглась на рибу та локшину, щоб приготувати її зі сливами. Про подарунки, звичайно, не могла й мріяти. Після того як приготувала вечерю, вона вдяглась, чорною фарбою низько опустила внутрішні кутики очей, віддаливши їх від носа, а зовнішні подовжила жирною лінією майже до вух. Чоло перев'язала стрічкою. Верхня губа була рівно підведена, а нижня – підкреслено вивернута. Їй стало добре, вона була задоволена своїм виглядом, наче завойовник перед походом. Вона підійшла до вікна, поглянула на річки й зробила висновок:

– Хмари перейшли воду.

Потім обережно розгорнула золотавий папір і вийняла скляного равлика, їй не подобався сріблястий пісок, яким було наповнено скляний панцир. Панна Хатчепсут обережно вийняла воскову затичку й висипала вміст равлика в умивальник. Після цього вимила панцир, висушила його

й наповнила своїм ароматним блакитним порошком для ванни. Потім поставила на місце воскову затичку з гнотом. Равлик знову став декоративною свічкою й дивно миготів блакитними нутрощами. Колір равлика зараз нагадував очі хлопця, приходу якого вона чекала.

– Атлантидно-блакитні, – мовила панна, й слова ці її саму здивували.

– Дурниці, – буркнула вона сама собі. – Звідки відомо, що це «атлантидно-блакитне»?

За кілька хвилин скляний равлик знову був у своїй коробочці, загорнутий золотим папером та перев'язаний стрічкою із бантиком. Готовий для вручення в дарунок.

Тут почувся дзвінок у двері. Відвідувач приніс вино. Й той лагідний голос. Вона посадила його за стіл і сіла поруч. Взяла чотири горіхи й кинула їх на чотири боки, хрестячи кімнату. Тоді з шухляди дістала коробочку зі скляним равликом і простягла йому.

– Це тобі різдвяний подарунок від мене, – мовила вона і поцілувала його.

Очі його засяяли, і він, наче дитина, затремтівши, розгорнув золотий папір і вийняв скляного равлика. На його обличчі закарбувалось приголомшення.

– Невже ти не знав, що у коробочці? – спитала панна Хатчепсут.

– Не знав, – відказав Давид Сенмут.

– Ти розчарований?

– Так.

– Так?

– Ні. Він чудовий. Дякую тобі!

Потім Давид обійняв її.

– Я теж маю для тебе подарунок, – докинув він із наміром трохи виправити справу, й поклав на стіл темно-синю торбинку, обсыпану крихітними дзеркальцями. Панна Хатчепсут розгорнула подарунок і дістала звідти вже знайому їй запальничку з вигравіюваним написом про здійснення бажань. Панна Хатчепсут була трохи збентежена перебігом цього вечора, навіть розчарована. Тож, аби зі свого боку трохи залагодити справу, заявила:

– Я знаю, як тебе звати.

– Звідки?

– Не знаю звідки, але знаю. До того ж давно. Може, вгадала по запаху. Тебе звати Сенмут.

– Уперше чую. Що за ідея! – Він поставив равлика на срібне блюдце, щоб вечеряти при запаленій свічці.

– Як гарно! – вигукнула панна Хатчепсут, простягнувши йому запальничку: – Будь ласка, запали скляного равлика, поки я принесу вечерю.

Архітектор Сенмут узяв запальничку й голосно прочитав напис на ній: «Якщо мене тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться».

– І таки здійсниться, щоб ти знав! Ще сьогодні ввечері, – додала вона, посміхаючись.

Тут він креснув раз запальничкою. Дівчина заплескала в долоні. Він підніс племінчик до ґноту равлика й запалив його. Скляний равлик заблищав на столі й перетворився в найпрекраснішу декоративну свічку. Кімната, наче відділившись од підлоги, занурилась у м'яку кулю світла.

– Що ти робиш?! – вигукнула панна. – Треба креснути тричі!

– Навіщо кресати тричі, якщо я запалив свічку з першого разу?

– Але там так написано! Хіба не знаєш? Кожна річ, щоб бути раз по-чутю, має бути тричі сказаною.

Тоді він креснув удруге, й із запальнички вигнався зелений племінчик, який вона зустріла голосним «Браво!» Коли запальничка спалахнула і втретє, сильний вибух розтрощив помешкання і їх обох у ньому. Лишилися тільки імена, їх можна знайти у будь-якому підручнику з історії Єгипту (XVIII династія).

(Якщо ви не прочитали розділ «Запальничка», то прочитайте. Якщо ж прочитали, то це вам кінець оповідання.)

ЗАПАЛЬНИЧКА

Напередодні Різдва архітектор Давид Сенмут знову навідався у помешкання своєї колишньої дружини, яка на той час була у від'їзді. Він помився, почистив зуби, гладенько зачесав волосся й сів, обхопивши руками коліна так, що став схожим на якийсь гральний кубик. Зо дві хвилини Давид Сенмут відпочивав у цьому положенні. Раптом йому запраглося потримати в руках якесь маленьке створіння, може, дівчинку, захищати її й боронити... Потому він вийняв з кишені оту запальничку й поклав її в темно-синю торбинку, всипану друзками крихітних дзеркалець. Він випив віскі й дістав із жінчиного бару пляшку білого італійського шигучого вина. Давид Сенмут надавав перевагу білому жіночому шампанському «блу», отому більш солодкому, із написом «muscadet», а не чоловічому, з написом «brut». Загортаючи пляшку у білий папір, він подумав, що вино – то вічний хворий, як і жінка, однак помирає як чоловік, і лише рідко яке вино переживе людський вік...

У записці продавщиці жіночої білизни він прочитав, де вона мешкає, й рушив туди, з шампанським. Вона зустріла його серед соломи, якою було посипано підлогу квартири, й обійняла, простягнувши йому коробочку в золотому папері з бантиком.

– Це неможливо! – вигукнув він.

– Мій різдвяний подарунок для тебе, – мовила вона.

Вражений, Давид подивився на неї, і йому спало на думку, що темрява зійшла з неба до її очей, щоб тут заночувати. Самий лише брязкіт її дешевих браслетів із бубонцями був коштовніший за найдорожчого пса.

Давид розгорнув золотавий папір і на свій подив побачив усередині тільки особливу свічку для разового застосування, у вигляді равлика, наповненого блакитним пилом.

«Моя колишня дружина таки справді вміє образити чоловіка. І це подарунок?» – подумав він.

– Ти розчарований? – запитала продавщиця жіночої білизни.

– Ні. Навпаки, – відказав він, вийняв з кишені темно-синю торбинку й простяг дівчині:

– Я теж приніс тобі подарунок.

З торбинки вона витягла вже знайому їй запальничку, яку зо два дні тому вкрала в пана в чорно-лакованому пальті.

– Чудово, мені якраз бракувало запальнички!

Вона обійняла, поцілувала архітектора Давида Сенмута й додала:

– Запали скляного равлика, поки я принесу вечерю.

– Що на ній написано? – докинула вона йому, пораючись біля їжі.

– На чому?

– На запальничці.

– Маєш на увазі інструкцію для користування? Не знаю. Я її викинув.

Навіщо тобі інструкція?

– Та ні, я питаю, що написано на самій запальничці!

– Не пригадую, зараз подивлюся...

Тут панна Хатчепсут випередила його й продекламувала напам'ять:

– «Якщо мене тричі поспіль креснеш, твоє бажання здійсниться!»

Хіба не це там написано?

Архітектор Давид Сенмут ще раз упродовж цього вечора був приголомшений. Він ніяк не міг пригадати, коли в продавщиці жіночої білизни вкрав ще й запальничку. Проте, якщо ця штукавина не була її, звідки дівчина знала навіть те, що на ній вигравіювано. Про нічну сорочку третього розміру він знав, але про те, що вкрав у неї ще й запальничку, не мав і гадки.

Безперечно, справи із подарунками пішли шкереберть. Треба було щось зробити, щоб не зіпсувати вечір. І він бовкнув перше, що спало йому на думку:

– Я знаю, як тебе звати!

– Невже? – відповіла продавщиця жіночої білизни. – Звідки знаєш?

– Не знаю звідки, але знаю. Тебе звати Хатчепсут.

– Уперше чую, – відказала вона і поставила скляного равлика на срібне блюдце, що стояло посередині столу.

Тут архітектор Давид Сенмут креснув запальничкою. Перший раз вона висікла гарний, блакитнуватий пломінчик. І пан Сенмут засвітив скляного равлика. Світло розлилося по столі, осяяло кімнату. Золоте сяйво було всюди, навіть на їхніх вустах. Це було видно кожного разу, коли вони щось промовляли.

– Кресни ще раз, – мовила вона, – треба тричі!

І вдруге запальничка спрацювала добре. Але на третій раз ні. Дала осічку.

– Дарма! – мовив архітектор Сенмут панні Хатчепсут. – Не здійсниться моє бажання.

– Здійсниться, ще й як здійсниться, – сказала вона й поцілувала свого архітектора так, як його ніхто досі не цілував.

Під тим довгим поцілунком лежала на підлозі, в тіні столу, викинута інструкція щодо поводження із запальничкою:

УВАГА! НЕБЕЗПЕЧНО ДЛЯ ЖИТТЯ!

Тримати подалі від вогню. Це не проста запальничка.

Це зброя особливого призначення.

*Динамітний набій у ній активується після
третього послідовного загоряння приладу.*

(Якщо ви не прочитали розділ «Декоративна свічка», прочитайте його. Якщо прочитали, це вже кінець оповідання.)

(Переклад Оксани Микитенко)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Напишіть теги до символу скляний равлик.

2. Прокоментуйте афоризм М. Павича: «Мова є лише мапою думок, почуттів та спогадів людини...». Знайдіть у тексті твору його продовження.

Математична компетентність. 3. Намалюйте схему «Лабіринти самотності», яка відобразатиме спосіб життя й шукання персонажів.

Компетентності в природничих науках і технологіях. 4. Робота в групах. Напишіть (стисло) коментарі до історичних та географічних назв, що використані в оповіданні «Скляний равлик».

Інформаційно-цифрова компетентність. 5. Знайдіть в оповіданні «Скляний равлик» елементи комп'ютерних технологій.

Уміння вчитися. 6. Напишіть лист героєві або героїні твору, дайте йому або їй поради.

Соціальна та громадянська компетентності. 7. Які аспекти сучасного суспільства відображені у творі?

Екологічна грамотність і здорове життя. 8. Знайдіть в оповіданні явища природи. Розкрийте їхню роль у тексті.

Предметні

Знання. 9. Які риси постмодернізму знайшли втілення в оповіданні «Скляний равлик»?

10. Розкрийте сутність літературної гри письменника з читачами.

Діяльність. 11. Знайдіть в оповіданні портрети героїв. Прокоментуйте.

12. Визначте ключові моменти, які змінюють життя Хатчепсут і Сенмута.

13. Розкрийте сенс підзаголовку твору.

14. Запропонуйте (усно або письмово) власний фінал оповідання.

Цінності. 15. Чого не вистачало в житті героям твору? Як кожен із них переживав і долав самотність?

Аргентина
Хуліо Кортасар
1914–1984

Хуліо Флоренсіо Кортасар – представник «магічного реалізму» і постмодернізму. У дитинстві захоплювався творами О. Дюма, Жуля Верна, Е. По, а свій перший роман написав у дев'ятирічному віці. У 1936 р. вступив до університету м. Буенос-Айреса на літературно-філософський факультет, згодом працював сільським учителем, викладав в університеті м. Мендоса. У 1938 р. невеликим накладом вийшла його символістська збірка сонетів «Присутність» під псевдонімом Хуліо Денис. Не підтримавши військового перевороту Хуана Перона в Аргентині, Х. Кортасар узяв активну участь в антидиктаторських виступах і згодом відмовився від усіх педагогічних посад. Митець отримав літературну стипендію французького уряду й оселився в Парижі. У французькій столиці Х. Кортасар вступив на службу в ЮНЕСКО, де працював синхронним перекладачем. Його найвідомішими творами стали: збірки оповідань «Бестіарій» (1951), «Кінець гри» (1956), «Таємна зброя» (1959), романи «Виграші» (1960), «Гра в класики» (1963), «62. Модель для складання» (1968), «Книга Мануеля» (1973) та ін.

Менади
Оповідання
(*Скорочено*)

Поклавши мені надруковану на кремовому папері програму, дон Перес провів мене на моє місце. Дев'ятий ряд, трохи праворуч: ну що ж, чудова акустична рівновага. Театр Корона я знаю: примх у нього більше, ніж у жінки-істерички. Скільки разів попереджав я приятелів – не беріть квитків у тринадцятий ряд, там ніби повітряний колодязь, і туди не долинає музика. Не сідайте з лівого боку в бельетажі, бо буде достоту як у флорентійському Театрокомунале: деякі інструменти ніби віддаляться від решти оркестру і поплинуть у повітрі. Скажімо, флейта може залунати за три метри від нас, а весь оркестр, як і годиться, залишиться на сцені. Все це потішно, але приємного мало.

Я зазирнув у програму – «Сон літньої ночі», «Дон-Жуан», «Море» і «П'ята симфонія». Ну як тут не усміхнутися. Ах, Маєстро, старий лис, знову у вашій програмі концерту безсоромна естетична сваволя, але... вона прикриває чудове психологічне чуття, спільну рису всіх режисерів, концертних знаменитостей та організаторів вільної боротьби. Тільки з нудьги можна припхатися на концерт, де після Штрауса дають Дебюссі і тут же, слідом, – Бетховена, від такого аж голова тріщить. Проте Маєстро знав свою публіку. Репертуар був розрахований на завсідників театру Корона, а вони – люди без претензій і віддають перевагу перед гарним, але новим, поганому та звичному й знайомому. Нічого нестравного і такого, що порушує їхній спокій. З Мендельсоном їм буде легко і просто, потім «Дон-Жуан», такий щедрий, округлий, усі мелодії – в

пам'яті, можна наспівати будь-яку. Дебюссі – інша річ, з Дебюссі вони відчують себе людьми мистецтва: не кожен розуміє його музику. А потім головна страва – Бетховен, добрячий звуковий масаж, ось так доля стукає в двері, ах, цей глухий геній, перемога і її символ – літера «V». А далі – далі бігом додому, завтра справ сила-силенна.

Я справді відчував велику симпатію до Маестро за те, що він припас гарну музику до нашого незнайомого з мистецтвом міста, де якихось десять років тому не йшли далі «Травіати» та увертюри до «Гуарані»²⁵. Маестро потрапив до нас по контракту, укладеному одним метким імпресаріо, і от створив оркестр, який по праву може вважатися першорядним. Помалу в його репертуарі з'явилися Брамс, Малер, імпресіоністи, за ними Штраус, Мусоргський... Попервах власники лож невдоволено бурчали, і Маестро врешті згорнув вітрила, розбавивши концертні програми уривками з опер. З часом навіть Бетховена, котрого він спершу підносив обачно, винагородили тривалими оплесками; ну і скінчилося тим, що Маестро аплодували за все поспіль, то й просто за вихід на сцену, ось як зараз, коли його поява викликала небачений вибух захвату. Взагалі на початку концертного сезону слухачі щедрі на оплески і долоней не шкодують, ляпають з особливим смаком, а до того ж – всі до єдиного обожнювали Маестро, котрий, як завжди недбало, навіть сухувато вклонився публіці, швидко відвернувся до оркестрантів і зразу став чимось подібний до піратського ватажка. Ліворуч від мене сиділа сеньйора Джонатан, з якою мало був знайомий, але чув, що вона меломанка. Зашарівшись, вона звернулась до мене;

– Ось! Ось людина, котра досягла того, чого мало хто досягає! Він створив не тільки оркестр, але й нас, публіку! Хіба це не чудово?

– Авжеж, – погодився я, як завжди готовий погодитися.

– Іноді мені здається, що він повинен диригувати обличчям до публіки, адже ми до певної міри теж його музиканти.

– Мене, мабуть, не враховуйте, – сказав я. – Хоч як сумно, але в моїй голові вельми невиразні уявлення про музику. Ця програма, наприклад, мені здається просто жахливою. А втім я, напевне, помиляюся...

Сеньйора Джонатан глянула на мене осудливо і відразу ж відвернулася, але її природна люб'язність узяла гору, і мені довелося вислухати розлоге пояснення.

– До цієї програми включені справжні шедеври, і вона, між іншим, складена за листами його шанувальників. Хіба ви не знаєте, що сьогодні у Маестро срібне весілля з музикою? А те, що оркестрові минає п'ять років? Зазирніть у програму, там на звороті дуже точна стаття професора Паласіна.

Прочитав статтю професора Паласіна в антракті, після Мендельсона і Штрауса, що викликали бурю овацій на честь Маестро. Прогулюючись по фойє, я кілька разів задумався над питанням: чи заслуговує вико-

²⁵« Гуарані » – опера-балет бразильського композитора Карлоса Антоніо Гомеса (1836-1896).

нання обох речей такого виплеску бурхливих почуттів і чому сьогодні так шаленіє публіка, яка взагалі, за моїми спостереженнями, не вирізняється особливою великодушністю? Але кожен ювілей – це брама, розкрита для людської глупоти, і сьогодні приборчники Маестро зовсім втратили над собою владу. В барі я зіткнувся з доктором Епіфанією та його родиною – довелося змарнувати на них кілька хвилин. Дочки Епіфанії – зашарілі, збуджені – оточили мене і наввипередки закудкудакали (вони взагалі скидалися на пернатих різної породи). Мендельсон був просто божественний, не музика, а оксамит, найтонший шовк, і в кожній ноті – неземний романтизм. Ноктюрн? Ноктюрн можна слухати до кінця життя, а скерцо – зіграно руками феї. Бебі більше подобався Штраус – у ньому справжня сила, це істинно німецький Дон-Жуан, а від тромбонів і валторн у неї бігали мурашки по тілу – я чомусь сприйняв ці слова в їхньому буквальному значенні. Доктор, поблажливо посміхаючись, слухав нас.

– Ох, молодь, молодь! Зразу видно, що ви не чули французького піаніста Ріслера і не знаєте, як диригував німецький композитор фон Бюлов... То був час!

Дівчата розсердилися. Росаріо сказала, що нинішні оркестри куди ліпші, ніж п'ятдесят років тому, а Беба рішуче перепинила батькову спробу засумніватися у виняткових якостях Маестро.

– Авжеж, авжеж, – погодився доктор Епіфанія. – Я й сам вважаю, що сьогодні він геніальний. Скільки вогню, яке піднесення! Мені давно не траплялося так плескати в долоні...

Доктор Епіфанія з гордістю простягнув мені долоні, дивлячись на які, подумаєш, що він щойно витискав ними цукор з буряків. Дивно, але в мене склалося інше враження – мені навіть здавалося, що Маестро не в ударі, що у нього, мабуть, поболіє печінка, що він, як кажуть, не викладається, а стриманий і нуднуватий. Певне, я був єдиним у театрі Корона, хто так думав, бо Кайо Родрігес, наздогнавши мене, мало не збив мене з ніг.

– «Дон-Жуан» – блиск! А Маестро – дивовижний диригент, – заволав він. – Ти пам'ятаєш те місце в скерцо Мендельсона, ну, просто справжній перегук гномів, а не оркестр!

– Знаєш, – сказав я, – почути б спершу цей перегук гномів!

– Не клей дурня, – огризнувся Кайо, і я бачив, що він щиро обурений. – Невже ти не спроможний вловити це?! Наш Маестро – геній, і сьогодні він перевершив самого себе, ясно? По-моєму, ти даремно прикидаєшся.

У цю хвилину нас наздогнала Гільєрміна Фонтан, яка слово в слово повторила те, що наплели доньки Епіфанії, а потім вони з Кайо проникливо дивилися одне на одного зі слізьми на очах, розчулені співзвучністю своїх захватів, стихійним братством, від якого добрішають на якусь хвилину людські душі. Я дивився на них, нічого не розуміючи, силкуючись осмислити причини цього захвату. Ну, припустімо, я не щовечора

ходжу на концерти і на відміну від них можу іноді плутати Брамса з Брукнером або навпаки, що в їхньому колі розцінять як невибачне невігластво. І все ж ці запалені обличчя, ці спітнілі шиї, готовність аплодувати де завгодно – в фойє чи посеред вулиці, – все це наводило мене на думку про атмосферні впливи, про вологість повітря, про сонячні плями, одне слово, про ті речі, що відбиваються, безперечно, на поведінці людини. Пригадується, я навіть подумав, чи немає, бува, в залі якогось дотепника, який вирішив повторити знаменитий дослід доктора Окса, щоб розпалити всю цю публіку. Гільєрміна урвала мої роздуми, сіпнувши мене за руку (ми були мало знайомі).

– А зараз – Дебюссі, – прошепотіла вона, дуже збуджена. – Мереживна гра води, «La mer»²⁶.

– Щасливий буду це почути, – сказав я.

– Уявляєте собі, як пролунає «Море» у нашого Маестро!

– Бездоганно, – зронив я, дивлячись на неї пильно, щоб простежити, як вона поставиться до мого зауваження.

Ошукавшись у мені, Гільєрміна одразу ж повернулася до Кайо, який ковтав содову, ніби спраглий верблюд, і обоє побожно заглибились у передчування того, якою буде друга частина «Моря» і якої нечуваної сили сягне Маестро у третій частині. Я вирішив прогулятися по коридорах, а потім вийшов у фойє. Мене зворушував і водночас дратував цей несамовитий захват усієї публіки після першого відділення... Гучне дзижчання розворушеного вулика било по моїх нервах – я сам раптом розхвилювався і навіть подвоїв свою звичайну порцію содової води. До деякої міри мені було прикро, що я не беру участі в цьому дійстві, а натомість, на манір ученого-ентомолога, спостерігаю за всім збоку. Але що вдієш! Таке трапляється зі мною скрізь і всюди, і я навіть користаюся цією здатністю, щоб не зв'язуватися всерйоз ні з чим у житті.

Коли я вернувся в партер, усі вже сиділи по своїх місцях, і мені довелося підняти весь ряд, щоб дістатися до мого крісла. Щось було смішне в тому, що нетерпляча публіка розсілася по своїх місцях раніше, ніж оркестранти, які зараз стурбовано, ніби знехотя, виходили на сцену. Я глянув па гальорку і на балкони – суцільна чорна маса, ніби мухи в банці від чогось солодкого. В партері то тут, то там спалахували і гасли вогники – то меломани, що принесли з собою партитури, перевіряли свої ліхтарики. Коли величезна центральна люстра почала поволи тьмяніти в чимраз густішу п'тьму, назустріч Маестро, який вийшов на сцену, покотилися оплески. Я подумав, що ці звуки, які дедалі сильнішали, ніби відтісняючи світло, і змусили включитися одне з моїх п'яти почуттів, тоді як інше дістало змогу перепочити. Ліворуч від мене завзято плескала в долоні сеньйора Джонатан. І не одна вона – весь ряд поспіль. Але попереду, навкис, я помітив чоловічка, який сидів зовсім нерухомо, ледь схиливши голову. Сліпий? Авжеж, сліпий, я навіть уявив відблиски світла

²⁶«Море» (франц.).

на його білому полірованому ціпку і ще ці непотрібні окуляри. Лише ми удвох у цілій залі не аплодували, і, зрозуміло, мене зацікавив цей сліпий чоловік. Мені нестримно хотілося підсісти до нього, заговорити. Адже той, хто не аплодував цього вечора Маестро, справді був вартий уваги. Попереду несамовито відбивали собі долоні доньки Епіфанії, та й він сам не відставав від них. Маестро недбало кивнув публіці, звів очі вгору, звідки, немов на величезних роликах, скочувався гуркіт, врізаючись в оплески партеру і лож. Мені здалося, що в Маестро чи то допитливий, чи то стурбований вигляд обличчя, – його досвідчений слух, мабуть, уловив, що сьогодні на його ювілейному концерті публіка поводить ся якомсь незвично. «Море» також викликало овацію, і не менш захоплену, ніж Ріхард Штраус, що цілком зрозуміло. Я й сам не встояв перед звуковими розкочами фіналу та оплесками і ляпав до болю в долонях. Сеньйора Джонатан плакала.

– Грандіозно! – прошепотіла вона, повернувши до мене зовсім мокре обличчя, ніби в рясних краплях дощу. – Ну просто незбагненно!

Маестро то зникав, то з'являвся, був, як завжди, елегантний і злітав на диригентську підставку з легкістю, що нагадувала рухи розпорядників на аукціонах. Він підняв своїх музикантів, і у відповідь з подвоєною силою прокотилися нові оплески і нові «браво!» Сліпий, що сидів праворуч від мене, теж аплодував, але дуже скупю, бережучи долоні, – мені було дуже приємно спостерігати, з якою стриманістю він, увесь підібраний, навіть відсторонений (голова похнюплена), підтримує цей вибух ентузіазму. Безконечні «браво!» – звичайно вони лунають вряди-годи як вираз чиєїсь особистої думки, – неслися звідусіль. Спершу оплески не були такі бурхливі, як у першому відділенні концерту, але тепер музика ніби відійшла набік, тепер плескали не «Дон-Жуанові» і не «Морю», а самому Маестро і ще, мабуть, тій солідарності почуттів, яка об'єднала всіх поціновувачів музики. І овація, що оновлювалась сама від себе, наростала і хвилинами робилася до болю нестерпною. Я роздратовано роззирався навкруги і раптом ліворуч від себе помітив жінку в червоному – вона побігла проходом і зупинилася поряд зі сценою, біля самих ніг Маестро. Коли Маестро знову схилився перед публікою, він сахнувся, побачивши просто перед собою сеньйору в червоному, й відразу ж випростався. Але згори, з гальорки, нісся такий погрозливий гул, що йому довелося знову вклонитися і вітати публіку – він це робив дуже рідко – скинутою вгору рукою, що негайно викликало новий вибух захвату, і до несамовитих аплодисментів приєдналися тупіт ніг у ложах та бельєтажі. І це вже було занадто.

Хоча й не було перерви, Маестро пішов геть на кілька хвилин, і я навіть трохи підвівся з крісла, щоб ліпше роздивитися залу. Вогка, в'язка задуха і збудження обернули більшість людей на якусь подобу жалюгідних, мокрих креветок. Сотні бганих хусточок колихалися, мов хвилі нового моря, що виникло наче для глуму враз, тільки-но стихло «Ла мер». Багато хто притьмом кинувся в фойє, щоб нашвидку вихилити склянку

лимонаду чи пива, і, побоюючись пропустити щось важливе, значне, бігом летіли до зали, натикаючись на зустрічних. Біля головного входу в партер утворилася безладна тиснява. Але не було й натяку на якусь невдоволення, люди сповнилися безконечною добротою одне до одного, точніше, настало якесь загальне зворушення, в якому вони розуміли і відчували одне одного. Сеньйора Джонатан, а вона ледве вмщалася у вузькому кріслі, звела на мене очі, – я все ще стояв, – і лице її напрочуд нагадувало спілу ріпу. «Грандіозно! – зойкнула вона. – Просто грандіозно!»

Я майже зрадів, побачивши, як на сцену виходить Маестро. Ця юрба, до якої я – на жаль – належав, навіювала мені жаль і огиду. З усіх у залі, мабуть, один Маестро та його музиканти зберігали людську гідність.

Та ще й цей сліпець, там, праворуч, що не аплодував, і сидів, рівний, як струна – сама стриманість, сама увага.

– П'ята! – видихнула мені у вухо сеньйора Джонатан. – Екстаз трагедії!

Я зразу подумав, що це непогана назва для фільму, і приплющив очі. Певне, мені хотілося уподібнитися до сліпого, єдиної людської істоти серед цього драглистого місива, в якому я так безнадійно загруз. І коли побачив зелені вогники, що майнули переді мною, ніби ластівки, перша фраза бетховенівської симфонії звалилася на мене як пневматичний молот і змусила дивитися на сцену. Маестро був майже прекрасний – тонке, проникливе обличчя і руки, до них прикутий оркестр, що гудів усіма своїми моторами у великій тиші, яка враз заступила гуркіт нестримних оплесків. Але, щиро кажучи, мені здалося, що Маестро пустив у хід свою машину ледь раніше, ніж запала ця тиша. Перша тема пройшла десь над нашими головами, і з нею її символи, вогні спогадів, її звичне, зовсім просте: та-та-та-та. Друга, окреслена диригентською паличкою, розлилася по залі, і мені привиділося, що повітря зайнялося полум'ям. Але полум'я було холодне, невидиме, воно палило зсередини. Певне, ніхто, крім мене, не звернув уваги на перший крик, надривно короткий, притлумлений. В акорді дерева й металу я розчув його, бо дівчина, яка забилася в корчах, сиділа просто переді мною. Крик був сухий, недовгий, ніби в нападі істерики чи любовному екстазі. Дівчина відхилила голову, торкаючись потилицею різьбленого єдинорога, яким увінчані крісла в партері, і з такою силою біла ногами по підлозі, що її ледве утримували сусіди. Згори, з першого яруса, донісся ще один крик і ще завзятіший тупіт ніг. Щойно закінчилася друга частина, як Маестро відразу, без паузи, перейшов до третьої. Мене раптом узяла цікавість, чи може диригент чути ці крики залу, чи він весь у полоні звукової стихії оркестру. А дівчина з переднього ряду хилилася тепер все нижче й нижче, і якась жінка (очевидно, мати) обіймала її за плечі. Я хотів був допомогти їм, але спробуй зробити щось під час концерту, якщо вони сидять у іншому ряду і докола незнайомі люди. У мене навіть майнула думка попросити допомоги у сеньйори Джонатан, адже жінки меткіші і знають, що треба робити у таких випадках.

Проте сеньйора Джонатан не відривала очей від спиною Маестро – вона вся поринула в музику. Мені здалося, що в неї на підборідді, прямо під нижньою губою, щось блищить. Зненацька попереду нас устав на весь зріст якийсь сеньйор у смокінгу, і його могутня спина заступила Маестро. Так дивно, що хтось устав посеред концерту. Але хіба не дивно, що публіка взагалі не помічає цих криків, не бачить, що в дівчини справжній істеричний напад? Мої очі несподівано вихопили розпливчасту пляму в центрі партеру. Ну, звісно, це та сама жінка, що в антракті бігала до сцени! Тепер вона повільно йшла до сцени, і, хоч трималася дуже прямо, я б сказав – не йшла, а підкрадалася, її зраджувала хода: кроки повільні, як у зачарованої людини, – ось-ось налаштується і стрибне. Вона невідривно дивилася на Маестро, мені навіть привидівся шалений блиск її очей. Якийсь чоловік, вибравшись зі свого ряду, метнувся слідом за нею – ось вони вже десть у п'ятому ряду чи ближче, а біля них ще троє. Зараз буде фінал, і за велінням Маестро уже вривалися до залу перші могутні й широкі акорди фіналу, напрочуд чіткі, досконалі скульптурні форми, високі колони, білі й зелені, Карнак²⁷ звуків, по нефу якого обережно просувалася жінка в червоному та її проводжати.

Між двома вибухами оркестру я знову почув крик, точніше, репет в ложі праворуч. І разом з ним прямо в музику ввірвалися оплески, неспроможні більше втриматися й на мить, ніби в огнищі любовних обіймів оркестру вся зала, ця величезна задихана самиця, не дочекалася чоловічого тріумфу оркестру і з безтямними криками, вже не стримуючи себе у пристрасті, віддалася власній насолоді. Незручне крісло заважало мені обернутися назад, де – я це відчував – щось наростало, насувалося, вторуючи жінці в червоному та її супутникам, які підбігли до сцени саме тієї хвилини, коли Маестро, достоту як матадор, що спритно вгороджує шпагу в карк бикові, ввігнав диригентську паличку в останню стіну звуку і подався вперед, пониклий, ніби його ударило пружкою хвилею, повітря. Коли Маестро випростався, вся зала стояла, і я, зрозуміло, також. А простір став склом, в яке цілим лісом гострих списів вгатилися оплески й крики, обертаючи його на нестерпно грубу, пітну і сповнену водночас особливої величі масу, в чомусь схожу на череду ошалілих буйволів. Звідусіль у партер набивалися люди, і мене навіть не дуже здивували двоє чоловіків, що скочили в прохід прямо з ложі. Вискнувши, ніби придавлений щур, сеньйора Джонатан вирвала на решті свої тілеса з крісла і, простягнувши руки до сцени, уже не кричала, а ревіла від захвату. Весь цей час Маестро стояв спиною до публіки, ніби виражаючи до неї презирство, і, мабуть, схвально дивився на музикантів. Але ось він неквапливо обернувся, вперше удостоївши публіку легкого нахилу голови. Обличчя його було зовсім біле, ніби його доконала втома, і я навіть устиг подумати (в плутанині відчуттів, обривків думок, миттєвих спалахів усього того, що оточувало мене в цьому пеклі за-

²⁷Карнак – тут: найбільший в Стародавньому Єгипті храмовий ансамбль.

хвату), що він ось-ось зомліє. Маестро нахилився вдруге і, подивившись праворуч, побачив, як на сцену видирається той самий сеньйор, білявий, у смокінгу, а за ним ще двоє. Мені здалося, ще Маестро зробив якийсь невизначений рух, ніби надумав зійти з помосту, і тут я помітив, що рух цей – судомний, що він хоче від чогось звільнитися. Ну, так і є: жінка в червоному вчепилася в його ногу. Вона вся тяглася до Маестро і при цьому кричала, я принаймні бачив її широко роззявлений рот. Думаю, що вона кричала, як усі, мабуть, як я сам. Маестро впустив паличку і розпачливо шарпнувся вбік. Він явно щось казав, але що – годі було розібрати. Один з супутників жінки обхопив руками другу ногу Маестро, і той повернувся до музикантів, ніби волаючи до них про допомогу. Музиканти, що посхоплювалися з місць, натикалися під сліпучим світлом софітів на покинуті інструменти. На сцену, юрмлячись біля сходенок, лізли й лізли нові люди. Їх набралось стільки, що в тисняві важко було розрізнити оркестрантів. Пюпітри полягли на підлогу, як зім'яте колосся. Блідий Маестро, силкуючись випрочати ногу, ухопився за якогось чоловіка, котрий вискочив просто на підставку, але, побачивши, що цей чоловік зовсім не музикант, він різко шарпнувся назад. Тієї миті ще одні руки обвилися круг його стану. Потім я побачив, як жінка в червоному, ніби у мольбі, розгорнула йому обійми, і несподівано Маестро зник – юрма очамрілих шанувальників понесла його зі сцени і потягла кудись у глиб партеру. Досі я стежив за цим масовим шалінням з якимось захватом і жахом ясновидця. Все мені відкривалося з особливої висоти, а може, навпаки – звідкись ізнизу. І ось зненацька пролунав цей пронизливий, гострий крик. Кричав сліпець – він звівся на весь зріст і, розмахуючи руками, немов крилами вітряка, щось випрохував, благав, молив. Це було понад усяку міру – я вже не міг лишатися байдужим присутнім у залі, я відчув себе справжнім учасником цього буяння захватів і, зірвавшись з місця, понісся до сцени. Одним стрибком я опинився на сцені, де збезумілі чоловіки і жінки з завиванням виривали у скрипалів скрипки (які хрустіли і лопали, ніби величезні руді таргани), потім стали кидати в залу всіх музикантів поспіль, і там навалювалися на них інші шаленці. Цікаво, що я не відчував ані найменшого бажання хоч якось сприяти цьому розгулу пристрастей. Мені лише хотілося бути поряд з усіма, бачити на власні очі все, що відбувається і відбудеться на цьому неймовірному ювілеї. У мене ще залишились якісь пробліски здорового глузду, щоб подумати, чому це музиканти не намагаються втекти за лаштунки. Але я одразу ж збагнув, що це неможливо, – легіон слухачів заблокував обидва крила сцени, утворивши кордон, який випліскувався вперед, підминаючи під себе інструменти, підкидаючи вгору пюпітри, аплодуючи, надриваючи горлянки несамовитим ревінням. У залі стояв такий страшенний гуркіт, що він уже сприймався як тиша. Просто на мене з кларнетом у руці біг якийсь гладун, і я мало не схопив його, мало не підставив йому ногу, щоб і він дістався розлюченій публіці. Але, зрозуміло, я злегковажив, і жовтолиця сеньйора з глибоким декольте на

грудях, по яких стрибали перлисті розсипи величезного намиста, подавала мені погляд, сповнений ненависті й виклику. Вона вчепилась у кларнетиста, який щось кричав, прикриваючи свій інструмент, якихось двоє чоловіків потягли його – уже притихлого – до лож, де загальне збудження досягло вищої межі.

Оплески ледве пробивалися крізь крики, та й хто міг аплодувати, якщо всі як одержимі ловили музикантів, щоб схопити їх у свої обійми. Зала ревіла все пронизливіше й гостріше, то тут, то там серед реву, що наростав, вибухали моторошні зойки, поміж якими – як мені здалося – вирізнялися особливі, викликані фізичним болем, що взагалі-то не дивина – в такому шарварку, в такому сум'ятті і біганині можна було переламати руки й ноги. Але я все ж таки сміливо кинувся у партер зі спорожнілої сцени, туди, до музикантів, яких розтягували в різні боки – кого до лож, де було якесь незрозуміле вовтузіння, кого до вузьких бічних проходів, які вели до фойє. Із лож бенуару неслося розпачливе завивання. Мабуть, це музиканти, задихаючись від нескінченних обіймів, благали відпустити їх. Ті, хто сидів у партері, юрмилися тепер біля входів у ложі, куди поривався і я, продираючись крізь ліс різьблених крісел. Хвилювання в залі помітно посилилося, світло почало швидко слабнути, в червоноястому жеврінні лампочок обличчя були ледве видні, і постаті людей нагадували якісь дриготливі тіні, нагромадження безформних об'єктів, які то наближались, то віддалялися один від одного. Мені здалося, що я розрізнув срібну голову Маестро у другій ложі, зовсім поряд зі мною. Але Маестро зразу зник, кудись провалився, ніби його змусили стати навколішки. Біля мене пролунав різкий, короткий крик, і я побачив сеньйору Джонатан, вона бігла, а трохи позаду – молодшу з дочок Епіфанії. Обидві полізли в юрбу біля другої ложі. Тепер я вже не сумнівався, що саме в цій ложі опинилися і Маестро, і жінка в червоному зі своїми супутниками. Докторова донька підставила сеньйорі Джонатан сплетені пальці рук, і та, ніби хвацька наїзниця, уперлася в них ногою, як у стремено, а потім пірнула в ложу. Впізнавши мене, дочка Епіфанії щось крикнула, мабуть, просила допомогти і їй, але я підвів очі вбік і зупинився, не бажаючи долучатися до цих зовсім збезумілих від захвату людей, ладних битися одне з одним. Я бачив, як тромбоном розквасили носа Кайо Родрігесу, – ось хто відзначився, коли в партер зі сцени скидали оркестрантів! Закривавлене лице Кайо не викликало в мене співчуття, мені навіть не було шкода сліпця, який плазував рачки і натикався на крісла, заблуdivшись у цьому симетричному лісі, позбавленому прикмет. Мене вже ніщо не хвилювало. Хіба що хотілося знати, чи змовкнуть колись у ложах ці крики, які підхоплювалися в партері, звідки, як і раніше, лізли до лож очманілі люди, відштовхуючи одне одного. Найвідчайдушніші, бачачи, що їм не пробитися в ложі крізь натовп, що юрмився біля дверей, стрибали туди так, як це зробила сеньйора Джонатан. Я все це бачив, не втрачав, однак, здорового глузду, і в мене й далі не було ані найменшого бажання поділяти це загальне навіженство. Напевно, власна байдужість

пробуджувала в мені дивне почуття вини, ніби моє поведження було в чомусь ганебніше, особливо скандальне серед цього загального неподобства. Я вже кілька хвилин сидів один у порожньому ряду партеру і десь за межами моєї байдужості вловив початок спаду напруження в усе ще нестримному і відчайдушному ревінні юрби. Крики дійсно стали вщухати, швидко припинилися зовсім. І все заповнилося невиразними шерехами відступу. Коли, як мені здалося, можна було йти, я швидко подався до бічного проходу і без перешкод потрапив у фойє. Самотні постаті рухалися, ніби п'яні. Хтось витирав рота хусточкою, хтось обсмикував піджак чи поправляв комірцець. У фойє я примітив жінок, які порпалися в своїх торбинках в пошуках дзеркальця. Одна з жінок бгала в руці скривавлену хустинку – мабуть, поранилася. Потім я побачив обох дочок доктора Епіфанії. Вони бігли понурі, розізнилися, мабуть, через те, що не зуміли потрапити в ложу. Кожна з них подарувала мені такий погляд, ніби я був у всьому винний. Я почекав, поки вони, за моїми підрахунками, опинилися надворі, і рушив до головних сходів, які вели до виходу. І ось тут у фойє появилася жінка в червоному зі своїми неодмінними супутницями. Чоловіки йшли назирці, збившись в купку, ніби соромилися пожмаканих і подертих костюмів. Але жінка в червоному рухалася мені назустріч, гордо дивлячись уперед. Я побачив, що вона раз-другий провела язиком по губах. Повільно, ніби облизуючись, провела язиком по губах, які розтягувалися в усмішці.

(Переклад Юрія Покальчука)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. З'ясуйте пряме й переносне значення слова *менади*. Доберіть синоніми.

2. Знайдіть у тексті порівняння. Яку функцію виконують порівняння у створенні загального портрету натовпу?

Уміння вчитися. 3. Запропонуйте власну програму концерту музичних творів, які б мали облагородити людську душу.

Соціальна та громадянська компетентності. 4. Які негативні суспільні явища знайшли відбиток в оповіданні?

5. Висловіть думку про те, чи може особистість протистояти силі несамотивного натовпу.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. 6. З допомогою Інтернету знайдіть зображення Орфея, менад у світовому мистецтві. Підготуйте презентацію. **7.** Проект «Музика в тексті і музика тексту». Використовуючи Інтернет, прослухайте і проаналізуйте музичні твори:

«Сон літньої ночі» Ф. Мендельсона, «Дон Жуан» Р. Штрауса, «Море» К. Дебюссі і «П'ята симфонія» Л. ван Бетховена. Охарактеризуйте їхній сюжети та особливості втілення. На підставі тексту оповідання Х. Кортасара зробіть припущення, які саме музичні фрагменти цих творів (адже деякі з них значні за обсягом, складаються з кількох частин) вплинули на слухачів. Чому вони викликали неочікувану реакцію?

Екологічна грамотність і здорове життя. 8. Чи міг Маестро передбачити поведінку публіки? Поясніть.

Предметні

Знання. 9. Як втілені міфологічні образи й сюжети в персонажах і подіях оповідання Х. Кортасара?

Діяльність. 10. Охарактеризуйте місцевих поціновувачів музики. Визначте ставлення розповідача до них.

11. Розкрийте вплив музичних творів на слухачів. Наведіть цитати.

12. Висловіть гіпотезу, що сталося з Маестро після концерту.

13. Напишіть твір на тему «Митець – Орфей чи матадор?».

Цінності. 14. Дайте оцінку вчинкам натовпу, розповідача, сліпого.

15. У чому, на вашу думку, полягає цінність мистецтва?

Україна
Таїр Халілов
(Нар. 1940)

Один із найяскравіших представників сучасної кримськотатарської літератури. Разом зі співвітчизниками був депортований у 1944 р., деякий час проживав разом із родиною в Костромській області, пізніше – в Узбекистані. Після закінчення середньої школи й служби в армії Таїр Халілов вступає до Ташкентського сільськогосподарського інституту й 1969 р. отримує диплом вченого-агронома. Спробував повернутися в Крим, але привітний прийом на батьківщині змінився роздратуванням, щойно стала відома національність митця. Працював агрономом, кореспондентом газети, але повернутися на рідну землю зміг лише в 1990 р. Таїр Халілов – член Національної спілки письменників України, автор книг «Моя доля – ХХ століття», «Коли прилітають лелеки», «Перший сніг» та ін. Його стилю притаманне поглиблення національних традицій, яскраве зображення теми депортації, заглиблення у внутрішній світ героїв. Невпинний духовний пошук письменника пройнятий пристрасним переживанням за людину, яка опинилася віч-на-віч із небезпекою.

До останнього подиху

Повість

Людина не для того створена, щоб терпіти поразку. Людину можна знищити, але не можна перемогти.

Ернест Хемінгвей

Він був старий і тяжко хворий. Тягнулася вже четверта доба, відколи в роті не було ні краплини води, ні крихти хліба. Про хліб він не думав, йому дуже хотілося пити. У роті пересохло, язик став як дряпучий наждачний папір. Наче висохли нутрощі. Насилу роздирав злиплі, запечені і потріскані губи. Він не відчував голоду, тільки нестерпна, виснажлива спрага доводила до запаморочення. Спрага пересилювала усі страждання й хвороби.

– Води, води... – шепотіли його губи.

А вода була поруч. Варто було встати, зайти до кухні, пустити з крана воду і пити, скільки влізе. Та як же встати, коли немічне тіло, виснажене старістю й хворобами, відмовляється слухатись, коли руки й ноги не рухаються. Сталося найстрашніше, те, чого він найбільше боявся, – хвороба міцно прикувала його до ліжка і зробила нерухомим. (...) Та він не втрачає ясного розуму. Він міг думати і пливати безмежним океаном уяви і пам'яті, міг відволіктись і забутись.

«Ти гірший за дощового черв'яка, якого наживлюють на гачок, – знущався з себе, – бо не можеш навіть звиватись... За що ж така кара? За які гріхи? Чим завинив я перед тобою, Аллах? Кепські, кепські справи, діду... Невже таке чекає усіх самотніх старих людей?..»

Спочатку, коли він остаточно захворів і зліг, його мучило безсоння. Він не міг ночами стулити очей і ще більше страждав від самотності. Особливо гостро це переживалося вночі. Здавалось, що у всьому світі ти один. Єдиною втіхою були спогади, приємні спогади. Згодом від слабкості, втрати сил він почав засинати, і безконечні сновидіння, одні химерніші за інші, роїлися в його зворохобленому мозку, а в останні дні доймали видіння. Він то впадав у забуття, то приходив до тями, і тоді з невимовною тугою думав: «Як погано на старості лишатись на самоті, особливо, коли ти смертельно хворий і немає кому подати навіть склянку води...»

– Есфете, хлопчику мій, де ти? – кликав сина. – Хто відчинить двері і подасть мені води?

Він помітив, що почав розмовляти сам із собою.

Він уперше в житті був такий самотній. Дуже самотній. Правда, коли захворів два тижні тому, його провідувала сусідська дівчинка, яка приносила з крамниці хлібину, пляшку кефіру чи ще щось їстівне. Але тоді він і сам ще пересувався з кімнати в кімнату і не потребував сторонньої допомоги. «Мабуть, Мерієм відпочиває чи з батьками поїхала до моря. У неї ж літні канікули...» – думав він. Добре, що через цю дівчинку ще встиг дати телеграму єдиній рідній людині, дорослому сину, що живе далеко на півночі, працює інженером на гірничорудному комбінаті.

Старий чекав. Терпляче чекав. Йому лишалося тільки чекати. Він чекав, коли хтось постукає, зайде до нього і дасть досхочу напиться. Він знав, що вмирає, та перш, ніж попрощатись із життям, стулити назавжди очі, піти в небуття, йому хотілось уволю напиться, вгамувати пекельну спрагу. І ще він боявся померти в порожній миській квартирі. «Собаке це діло – гнити, як стерво, у себе в ліжку... Людина мусить померти гідно, і її тіло має бути поховане в землі», – думав старий. Він чекав хоч когось, хто б напоїв його, а потім уже можна й помирати. Та найбільше він хотів побачити сина.

Я не помру, доки тебе не побачу, мій хлопчику, – шепотів сам до себе.

«Невже телеграма так довго йде? – хвилювався старий – А може, Мерієм забула її дати? Що мелеш, старий дурню, хіба забув, як дівчинка принесла тобі поштову квитанцію? Але чому тоді не їде Есфет? Він мав би вже давно одержати телеграму. Мабуть, не спішить. Делікатно, щоб не налякати сина, підібрав він слова, мовляв, дуже хочу побачитись, приїжджай. А треба було, певно, написати більш категорично: «Дуже хворий, негайно приїжджай». Не подумав добре, поспішив, – дорікав собі і відразу ж перед собою виправдовувався: – Я ж тоді був ще на ногах, не думав, що зляжу. Може, сам здогадається і приїде, відкладе усі справи, – втішав себе старий. – Якщо батько просить, син має здогадатись, що батьку погано. Тим більше, якщо це старий батько... Невже так важко здогадатись?»

Чому ти не їдеш? Чому так довго тебе нема, сину, я вмираю, і мені немає кому перед смертю подати навіть води і закрити очі... – сказав уголос. (...)

І раптом... пролунав дзвінок! Може, причулося? Чи не марить він? Дзвінок повторився, йому вчувся мелодійний передзвін. Він ще ніколи не чув кращої музики, ніж оцей дзвінок. Як він ожив!

– Есфете! Сину мій! – закричав він. – Йому здалося, що від крику задрижали стіни будинку, а насправді з його горла вирвалося лише кволе хрипіння. – Я зараз! Ось тільки підійду до дверей і відчиню. Ти тільки не йди! Будь ласка, не йди.

Зробив неймовірне зусилля, щоб поворухнутись. Гострий біль пронизав тіло, та він зумів повернутись набік і, не втримавшись на краю ліжка, впав на підлогу і знепритомнів.

Він повільно приходив до тями. Йому здавалося, що йде безкрайньою розпеченою пустелею, по коліна вгрузаючи в гарячий пісок, а над головою немилосердно пече яскраве і палюче сонце. Ледь пересуває важкі ноги і весь час повторює: «Пити! Пити! Пити!» Несподівано попереду заблищало водяне плесо. Мабуть, це марево? Після війни йому довелося побувати у геологорозвідувальній експедиції і не раз перетнути сипучі піски барханів. Що таке для людини вода, дізнався на фронті, у катівнях МДБ і в пустелі. Крапля води дорожча за золото, коли її нема.

Водяна смуга виблискувала і вабила до себе, він кинувся до неї і незабаром опинився біля озера з чистою прохолодною водою. Припав до води, як у дитинстві біля річки, і почав жадібно пити. Але чому вода не вгамовує спрагу? Чому всередині все горить? Марево? Омана? Побрів далі, почав підійматися на бархан, але зірвався і скотився вниз. Тоді став повзти. Сипучі піски під долонями раптом перетворились на дзюркотливі струмки. Із насолодою підставив рота під цівку прохолодної вологи і з головою занурився у потоки води, на які перетворився пісок. Уже й бархани хвилями накочувались на нього. Та це ж солоня вода! Це море! Він добре пам'ятає смак морської води. Гірко-солонюю водою не нап'єшся. А ось і чайки, білокрилі прожерливі птиці з тужливим криком, що роз'ятрює душу. Він безпомилково знає, що коли зараз впливе на берег, то побачить рідне село он за тою горою. А там під горою стоїть маленький низький будинок із червоною черепицею, оточений гостроверхими тополями і в'юнким виноградом. Морською водою, звісно, не нап'єшся. Треба бігти додому. Мати, певно, з долини принесла джерельної води. Він вплив на берег, і, не озираючись, подався додому. Із заплущеними очима може знайти дорогу додому. Тут йому знайомі кожен камінь, кожен кущ, кожна стежинка. Босоногим шибайголовою сходить їх уздовж і впоперек. Позаду хлюпоче море, над головою – голубінь неба і сліпуча жовть сонця. Легко підстрибуючи, здіймається на крем'янисту, зрізану колесами гірську дорогу. «Скільки ж років цій дорозі, – подумав він, – тисяча, а може, більше?» Так зрізати міцну гранітну

породу колеса могли тільки за багато століть... Ця дорога завжди хвилювала його уяву й тривожила душу. Століття викарбувалися на її поверхні. Хто тільки нею не їздив і не ходив: від давніх завойовників, що забирали в рабство жінок і дітей, до німців у двадцятому столітті, що вели на розстріл партизанів і мирних людей, а в кінці війни ще й енкавееєсвіці гнали все село... Скільки ця дорога бачила сліз... У наші дні її розширили, вирівняли і вкрили асфальтом, а перед війною дорога мала ще свій первісний вигляд. Не збереглася вона, як не збереглося багато історичних пам'яток, пов'язаних із долею народу, їх нищили так само, як і народ. Опустив голову, постояв у роздумах, повернув ліворуч, обійшов гору, на яку не раз піднімався, і побачив батьківську хату, а в дворі – матір. Як давно не бачив матері! Як він скучив за нею. У нього солодко защеміло в серці. «Дивно, – подумав він, – я ж старий, а почуваю себе дитиною, наче мені одинадцять років...» (...)

Хтось знову натис на кнопку дзвінка і прислухався.

– Есфете! Хлопчику мій! Я знаю, це ти. Крім тебе, у мене нікого немає! – захрипів і зробив ще одну спробу, повернувся обличчям униз.

Намагався повзти. І це йому вдалося. Повз, наче полоз, доки нестерпний біль не пронизав усе тіло до кісток.

Шарпнувся й обм'як. І провалився у прірву. Довго лежав нерухомо: ні почуттів, ні думок. Нарешті вдалині заблимав кволий вогник. Він то гас, то загорався, наче маяк на високому скелястому березі. Придивився і впізнав світло у своєму вікні... Тої ночі вони з батьком їхали з весілля зі Старого Криму від дядька, що видавав дочку заміж. Мати не поїхала, залишилась удома з сестрою.

Ніч була глупа, безмісячна, беззоряна. Гори огортав морок. Було дивно, як це коні, яких ніхто не поганяє, в п'ятьмі знаходили дорогу і навіть не спотикались. Йому здавалося, що за кожним поворотом на них чигає смерть, а в силуеті кожного придорожнього куща чи каменя йому ввижався розбійник чи шайтан, про витівки якого чув, відколи себе пам'ятає. Солодка дрімота томила його всю дорогу, іноді холодний трем пробігав по шкірі, та він притискався до батька, і йому було вже не так страшно. У дитинстві він дуже боявся темряви. Вночі іноді стукне віконниця чи вітер завіє за вікном, тоді він затремтить, залізе під ковдру і трусується, потіє, задихається, та голову з-під ковдри не висуне... Удома всі сплять, лише йому не спиться, вловлює кожне шарудіння, кожен звук уночі, і ввижаються йому страшні видива... Згодом уява у важкі хвилини його не раз виручала. Можливо, лише завдяки ній і дожив до глибокої старості. «Уява, як сонце, освітлювала мені дорогу», – думав старий. (...)

Хлюпоче море. Один за одним набігають буруни, шурхотять галькою і з шипінням захлинаються. Над ними літають чайки. Він зриває із себе одяг, пірнає в зелену безодню. Із розплющеними очима пливе, хапаючись за підводні камені. Зовсім близько плавають риби, він пробує їх упіймати, але вони втікають. Ось уже тисне на вушні перетинки, стискує

в грудях, він вискакує на поверхню. Мружиться від яскравого сонця і пливе до берега.

Він навчився плавати давно. Йому здавалося, що може перепливти море. І за цю зухвалість одного разу воно ледь його не проковтнуло.

Море штормило. Він із хлопчачками стояв на березі. Хвилі народжувалися десь вдалині, у череві моря, а потім росли, надувалися, набирали силу і хижо наближались до берега. Велетенські вали води накочувались і розбивались уцент об прибережні скелі. Стояв несамопитий гуркіт. І кому спало на думку покупатись? Але ніхто не наважився ступити в розбурхане море. А він наваживсь. Скинув із себе одяг і бездумно кинувся в обійми розгніваного моря. А коли опам'ятався, берег невпинно віддалявся від нього. Він із відчаю загриб руками й ногами, та хвилі своїх крутих спинах відносили його все далі в море. Ось тоді він уперше розгубився й запанікував. Але саме в останню мить, коли, здавалось, він вже приречений, його осяйнула рятівна думка. Він вирішив не витратити марно сили на опір хвилям, а, пірнаючи під воду, помаленьку став просуватись до берега. І коли нарешті, знесилений, тремтячими руками вхопився за камінь і відчув під ногами твердь, раптом заплакав. Ніколи ще не любив він так життя, як у той момент. Він був за крок від смерті, та знову бачить сонце і своїх розгублених друзів. Пізніше він багато разів дивився в очі смерті, та цей випадок із морем запам'ятав назавжди. «Море, як і життя, не прощає легковажності й помилок», – подумав тоді. Я перемиг смерть, бо дуже хотів жити. Коли я був хлопчиком, то боровся з морем, а зараз не можу зробити цих кілька кроків до дверей. Людська слабкість, як злидні і підлість, однаково принижують людину. Тоді я міг втопитись, та все одно вигріб на берег. І зараз я доповзу і відчиню двері, хай там що. Ти тільки не йди, синку. Я обов'язково дійду і відчиню тобі двері. Я ніколи не мав богатирської сили, але завжди відзначався впертістю характеру, а сила волі, мій хлопчику, щось таки важить...»

Він весь напружився, простягнув тремтячі руки вперед, обдираючи нігті, судомно вчепився всіма пальцями в підлогу, відштовхнувся ногами і знепритомнів.

Довго приходив до тями. І знову перед ним постав босоногий хлопчик–примара. Він наче виник із сонячного світла, що проникало крізь гардини і віконне скло. Він дивився на себе збоку, з вершини життя, з вершини прожитих років. Ось він кароокий і білозубий шибайголова і водночас сором'язливий перед людьми. Над правою скронею стирчить вихор, якого не можна вкласти ні слиною, ні водою. Засмаглий, бадьорий і невтомний, влітку він ходив у коротких штанах нижче колін і у вицвілій ситцевій сорочці, пошитій руками матері. Він нічим не виділявся серед своїх ровесників: ні високим зростом, ні струнким тілом, ні фізичною вадою, якщо не зважати на два вихори на тім'ї. За це з ним дражнилися, що в нього буде дві дружини, на що він ніколи не ображався. А ще в нього була на інтимному місці велика родимка, схожа на метелика.

Хлопчик стояв і дивився на нього. Йому захотілось погладити його по голові, як колись гладив батько. Він кликав, просив хлопчика підійти ближче, але той стояв у струменях тремтливого світла, де клубочились золоті пилинки...

Ти хочеш мені щось сказати? – запитав хлопчика.

Що, не впізнав? – посміхнувся хлопчик.

Як не впізнати? Впізнав, звичайно. Ти зовсім не змінився.

– Якщо впізнав, то давай поговоримо. Все одно нас ніхто не почує. Іноді дорослим людям корисно зустрітись із своїм минулим. Людина не повинна забувати свого дитинства.

Певно, що так. Зустріч з минулим іноді дарує хвилини щастя.

Здається, ти багато страждав і багато бачив усього на віку, – співчутливо мовив хлопчик.

Краще не питай... Одному Аллаху відомо, що довелося пережити.

Вибач, я не хотів тобі робити боляче. Мені здається, коли ми були разом, ти був щасливий.

Певно, що так.

Ти на мене не сердись? – запитав хлопчик.

Що ти! Я б з радістю повернувся до тебе, якби це було можливо...

Не журись... У тебе ж лишилася пам'ять.

Хлопчик усміхався і затулював час.

– Але ж який ти нестримний, – мовив лагідно, розглядаючи хлопчика. – І звідки в тебе стільки енергії? Тобі так добре. У тебе нічого не болить. Але ж усі хлопчики колись стають старими, якщо доживають... Подивись на мене. Я – твоя старість, хлопчику. Ну що, подобаюсь я тобі таким?

Та хлопчик раптово зник, як і з'явився. Розчинився в промінні сонця. «О, Аллах, що лишилося від того хлопчика у цьому помираючому немичному старці?! – усміхнувся він. – Нічого, крім родимки на потайному місці. Навіть вихор витерла стареча лисина...»

Якби він глянув зараз на себе в дзеркало, то замість обличчя побачив би згусток оголених почуттів: біль, страждання, відчай, напругу, рішучість, впертість, виснаженість і надію. І очі, на все обличчя лише очі... Втомлені й печальні очі старого чоловіка.

Як він змінюється з роками! Скільки метаморфоз перетерпіла його зовнішність. Із року в рік природа міняла маски на його обличчі. Іноді, дивлячись у дзеркало під час гоління, він ловив себе на думці, що вже далеко не той, ким був. Колись густе каштанове волосся побіліло, порідшало і стало м'яким, наче шовк. Красиво окреслені брови стали кущистими і теж посивіли. Очі запали глибше, наче відсторонились від зовнішнього світу. Колись веселий і допитливий погляд згас і набув стражденного виразу. Та ж колись він був бравим молодиком, не обділеним мужністю й благородством, і навіть подобався жінкам.

«Що виробляє з людиною час? – подумав він. – Іноді після довгої розлуки людину рідну не впізнаєш...»

Спочатку він болісно звивав до змін своєї зовнішності. Та згодом махнув рукою на свою колишню привабливість. Який уже є! Не робити ж із цього трагедії. Але гідності людської він ніколи не втрачав.

«Якби я був негарним, Еміне мене б не покохала. Значить, було в мені щось таке, що полонило її серце, – вдоволено подумав і тут же себе осмикнув: – Не втішай себе, старий. Усе вже в минулому. Ну й що? Все, зрештою, минає. Так і проходить життя. І немає чого себе мучити...»

Знову перед внутрішнім зором постало його село і скелястий берег моря. Йому ввижались гори, біля підніжжя однієї з них у міжгір'ї жебонів струмок, струмок його юності, його кохання.

Еміне ще дівчиною разом із подругами і великим мідним дзбаном на плечі ходила по воду, а він зачаровано дивився їй услід... І перше освічення відбулося теж біля джерела. Тож у його пам'яті кохання й джерело – єдині. Тут, біля джерела, вони розлучилися на довгі роки.

Він згадував її щодня. Та що згадував? Жив нею! Він слухав її дихання, биття її серця, відчував запах її волосся, що пахло сонцем і морем, гвоздикою і васильками, яких багато росло у їхньому дворі. Коси до пояса, гаряча, чиста і юна, вона запам'яталася такою на все життя. Були хвилини, коли вони забували усе на світі і кидалися в обійми одне одному. Коли переверталися земля і небо, гори і моря, зорі і місяць. Коли твердь утікала з-під ніг і вони ставали невагомими й безтілесними, з'єднавшись в одне ціле, пливли у небесному просторі... Коли захоплювало дух і він не пам'ятав – минула вічність чи одна мить...

У його житті було багато такого, що він хотів би забути, викреслити із пам'яті. Але що було, то було. Людська пам'ять не магнітофонна плівка, з якої можна стерти непотрібний запис...

– Я ніколи тебе не зраджував, – шепотів пошерхлими губами: – Я пройшов усю війну, умирав і воскресав. Твоя любов була моїм оберегом, давала мені сили вижити. Але хіба я винен, що так трапилось?..

Наступного дня після війни його викликала в Особливий відділ.

– Поїдете в Середню Азію, – сказали йому, вручаючи демобілізаційний квиток на безкоштовний проїзд і сухий пайок на дорогу.

Але чому я мушу їхати в Середню Азію? – запитав він. – Моя сім'я чекає мене в Криму.

Питання не задавати! Дізнаєтеся після прибуття. Їхати за вказаною адресою. Це наказ. Питання є?

Питань немає!

Почалися погрози. Він не міг зрозуміти, чому має їхати в Середню Азію, а не додому. Плювати він хотів на їхній наказ! Хай розстрілюють!

Додому добирався у пультманах, просякнутих вугільним пилом, попутними машинами і просто пішки. Те, що він побачив, перевершило найстрашніші сни. Село війнуло на нього пустокою. Навколо снували якісь підозрілі люди. Жодного односельця.

Він ішов кам'янистою дорогою до села і не впізнавав його. Перед ним розбігалися здичавілі собаки й коти. Він підійшов до свого будинку, але покинута домівка мовчала, як могила.

Він обійшов будинок і обережно притиснувся лобом до холодного брудного і каламутного скла: він побачив тільки вичахла домашнє вогнище, ні батька, ні матері, ні сестер... Біля порога наткнувся на розбитого глиняного глека, яким носили воду. Він нагнувся, аби підняти черепка, коли на даху з'явився незнайомий чоловік і сердито крикнув:

Ти що тут ошиваєшся, гад?

Це мій дім, – сказав він, тримаючи в руках черепка.

– Ти сво-л-лоч, зр-р-р-адник! Геть звідси! – зашипів, загарчав незнайомиць і підійшов до нього.

Він ухопив незнайомця за коміра, той крутнувся, вивернувся із його рук і відбіг на безпечну відстань. Тоді він витягнув кілка із перехнябленої загорожі і кинувся за незнайомцем, але за тим тільки залопотіло.

Вернувшись у двір, він побачив, що хлів провалився і все подвір'я заросло бур'яном. Хлів і курник були порожні. Всюди пуста. Навіть собаки не було. Невже всіх розстріляли німці? Чи, може, правду казав однополчанин, що весь його народ насильно вивезли із Криму? О, Аллах! Куди ти дивився? Чому не покарав цих мерзенних шакалів?

Велика лють закипіла в ньому. В очах потемніло. Він помститься за матір, батька, сестер, за свою наречену, за односельців, за всіх-всіх! (...) Саме в цей момент знову з'явився той, хто господарював у його обійсті.

– Ах, сучий сину! – вхопив кілка і знову погнався за ним, але звідкись узялося двоє здоровенних хлопців, які накинулися на нього, скрутили за спину руки, зв'язали шкіряним ремінцем і, впершись колінами в його спину, переможно позирали на міліціонера, що стояв збоку і вдоволено покректував.

Хто такий? – запитав міліціонер. – Нащо вдарив хазяїна дому?

Це мій дім, – виплюнув із рота землю і кров. – Тут жили мої батьки. Я повернувся з фронту.

Жили колись, – реготнув міліціонер, – але більше не будуть. Ведіть його в контору, там поговоримо.

Його штовхали в спину і вели до сільради. У сільраді за столом сидів чоловік середнього віку. Його правий рукав був порожній. Відчувалося, що він фронтовик. Чоловік без руки наказав його розв'язати і запропонував сісти. Здоровенні хлопці вийшли, залишився тільки міліціонер. Чоловік без руки уважно перевірів і повернув усі документи.

– Сьогодні можете переночувати, а завтра їдьте, куди направили, – сказав чоловік без руки. – Вам тут жити заборонено.

Де мої батьки?

– Шукайте своїх родичів у Середній Азії серед спецпереселенців, – сказав чоловік без руки. – Мені немає що вам сказати. Самі бачите, – непомітно для міліціонера кивнув головою на портрет генералісимуса.

Довелося підкоритись наказу. Він не став чекати наступного дня, закинув речового мішка за спину і поплентався на залізничну станцію. Віднині він не воїн– переможець, а спецпереселенець. У ті роки префікс «спец» був доволі популярний: спецвідділ, спецоблік, спецпайок, спецпереселенець, спецкоманда, спецрозподільник.

«Чому я не вбив тоді нового господаря, тих двох здорованів, що скрутили мені руки, і не покінчив із собою? – думав, залишаючи свою землю. – Бо в тобі жевріла надія застати живими своїх рідних і наречену, – відповів на своє запитання. – Ти їхав до останньої надії, а приїхав до свого мучителя Гюрзи...»

Різкий протяжний дзвінок повернув до дійсності.

– Йду, йду, – прохрипів він. – Зараз, зараз... Ану покажи, на що ти ще здатний, – підбадьорював себе. – Ти ж повзав на фронті попластунськи. І ти вже половину проповз. Лишилося ще якихось п'ять кроків. А ну-но... Один, два, тр-рр... – він весь напружився і пересунувся на один крок.

І знову занурився у спогади. Він блукав у надрах своєї пам'яті, витягував звідти все нові й нові деталі.

... У Середній Азії він довго переховувався від коменданта, ризикуючи бути схопленим енкавеєсівцями, і все розшукував своїх. У ті роки за таке можна було одержати двадцять п'ять років каторги. Випадково у кишлаку, загубленому в солончаковому степу, він зустрів свого односельця, від якого про все дізнався.

Його колишній сусід Абляким-ага розповів йому, як усе відбувалося. Вони сиділи у темній і присадкуватій узбецькій мазанці, куди ледь просочувалось денне світло крізь припасований у стіні шматок брудного жовтого скла. Двоє осиротілих чоловіків сиділи один навпроти одного. Посивілий і згорблений Абляким-ага не розповідав, а повільно, крапля за краплею, видушував із себе біль і образу.

Удосвіта грубо постукали, – почав Абляким-ага. – Хто там? – запитав я.

Відчиніть! Зараз же відчиніть! – почувся сердитий голос.

Відсовую засув – на порозі озброєні люди. Двоє солдатів і офіцер.

Іменем советского государства за измену родины...– зачитав офіцер і на збір дав десять хвилин.

Коли ми вийшли, то я побачив, що всіх селян під дулами автоматів зганяють в одну кучу. Чому вони тут, а не на фронті? Ще ж ішла війна! Хтось вигукнув, що нас усіх розстріляють. Що тут почалося! Плач, крик, лайка... Серед нас були тільки старі, жінки і діти. Спросоння я не міг дотелемпати, що робиться. Солдати начебто свої, із зірками на кашкетах, говорять російською мовою...

Зібрали усіх біля сільради. Втікати нема куди. Та куди втечеш? Все село оточили з кулеметами. До вечора тримали просто неба, а на ніч зачинили всіх у хліві, де влітку сушили тютюн «Дюбек».

Село спорожніло, наче вимерло. Тільки недоєні корови ревуть та собаки гавкають...

Вранці понаїжджали «студебекери», «ЗіСи», «полуторки». Загнали нас на машини і повезли на залізничну станцію. Там битком набили у вагони і повезли: кого на Урал, а кого в Середню Азію. Довгі ешелони один за одним, натопані людьми... Чи варто знати тобі, як разом із конвоєм за нас взялася дизентерія, моровиця, і щодоби на ходу ешелона конвоїри, розгойдавши за руки й ноги, викидали мертвих старих і дітей? Лише одному Аллаху відомо, скільки в дорозі вимерло людей. Під кінець нашої мандрівки порідшало у вагонах.

Так ми потрапили до Середньої Азії. А там нас зустрічали, як ворогів. Та, слава Аллаху, світ не без добрих людей. Тому й вижило трохи наших.

Везли нас місяць. А потім тих, що лишилися живими, вигнали на перон і розвезли по запущених кишлаках. Ні їжі, ні одягу. Закип'ятити окропу нема як. На голодний шлунок з'їси два-три урюки, нап'єшся сирої води з арика – і вважай, що ти вже покійник. Смерть так розперезалася – сім'ями вимирали. Не встигали ховати мерців. Та й ховати не було кому. Не було чоловіків. Померлих ховали матері. Розгребуть руками землю, вириють яму, закопають, а вночі шакали виривали мертвих дітей і роздирали на шматки...

Через день після того, як усіх розквартирували тих, хто міг ще триматися на ногах, погнали на бавовняні поля. Стоїть неймовірна спека, дихати нічим, а нас, майже голих, німічних, змушували працювати під нестерпним сонцем з ранку до вечора. Місцеве населення обзивало нас продажними татарами, вас сюди, кажуть, на роботу вбивать привезли. Пускали чутки, що ми кровожерні, що на потилицях у нас третє око, а на голові – роги. Простий люд вірив цьому і цурався нас. Наче ми могли нашкодити їм. Було дуже погано. На моїх очах віддали душі Аллаху твої і мої. Сам їх ховав. Як батьку ховати своїх дітей, Бекире?.. За що вони нас так? Кому це треба? У чому наша провина? А ми думали: війна закінчується, почнемо добре жити. Люди раділи, із квітами вибігали назустріч своїм танкам. Краще б їх ще тоді подушили тими танками... Все інше ти знаєш сам, – понурих голову Абляким-ага і додав: – Наречена твоя Еміне під час окупації потрапила в руки німцям. Забрали її до Німеччини. Що з нею – не знаю. Твій батько не повернувся з трудармії. Мабуть, пропав там. (...)

Слово за словом згадали довоєнне життя, як їм добре тоді жилося.

– Всі наші лиха он від кого, – кивнув на портрет вождя за спиною проворного бармена і міцно вилаяв його вуса.

Ти чиї лаєш вуса? – зблід приятель.

Та не твої, а он того придурка.

Як ти смієш так про велику людину?! – затіпався приятель.

Збав газ, – посміхнувся.

– Не дозволю! – заверещав приятель, привертаючи до себе увагу в пивниці. – Ти ще в інституті поводився, як ворог.

– Не верещи, – процідив крізь зуби. – Досі ми поводилися з тобою, як друзі.

Не називай мене своїм другом! Я зараз же заявлю, куди треба!

Він знав, чим закінчуються доноси в таємні служби, тому умовляв, принижувався, казав, що пожартував, але той і слухати не хотів.

По нього прийшли вночі. Він саме повернувся із нічної зміни і ліг відпочивати. Двоє в цивільному показали ордер на обшук і арешт. Коменданта взяли в поняті.

– Будете понятим. Може, захочемо щось собі присвоїти, – недолуго пожартували.

Але що в нього було присвоювати? Крім потертої фанерної валізи і просякнутої мазутою куфайки, у нього нічого не було. Після обшуку дозволили взяти з собою найнеобхідніше.

За що тебе, Бекире? – захвилювалися хлопці.

–Якесь непорозуміння, – забубонів він. – Мене відпустять.

Двоє в цивільному вивели його на вулицю, наказали сісти в «Победу» на заднє сидіння, дивитися під ноги і не крутить головою.

Місто спало. Його везли тьмяно освітленими вулицями.

Незабаром він опинивсь у підвалі держбезпеки. Там його догола роздягнули і ще раз піддали принизливій процедурі обшуку. Обрізали всі гудзики, крім одного, і зачинили у камері підземної в'язниці...

На першому допиті він зрозумів, що його заарештували за доносом приятеля, який на листках із шкільного зошита описав, як усе відбувалось у пивниці, і додав дещо від себе.

Він заперечував, казав, що його шантажують і вимагав очної ставки, все ще вірячи, що приятель передумає його закладати. Але той підтвердив свої свідчення.

– Ви вчинили, як справжній патріот, – сказав слідчий. – Ви вільні, товаришу.

Допити відбувалися вдень і вночі. Одного слідчого змінював другий. Його брали на змор. Від нього вимагали зізнань – змушували покаятися в тому, чого він не робив. Правда, не били. Культурно поводитися. Могли три доби морити голодом, а потім раптом нагодувати оселедцями і не давати води. Але найгірше було переживати безсоння. Йому по багато діб не давали спати. Вдень спати забороняли, а вночі водили на допити. Тьмяну лампочку в камері замінили на сліпучо-яскраву і змушували дивитися на світло. Варто було відвернутись або заплющити очі, відчинялося вічко і як лунала команда:

Не спать!

А вночі той же голос гарчав:

На допит!

У його свідомості весь час звучало:

Не спать! На допит! Не спать! На допит!

Йому пригадали все: і відступ, і оточення, і полон, і те, що ледь не через нього Німеччина окупувала Крим. Його звинувачували у зраді, в шпигунстві, антирадянській агітації. Особливо старався старший

слідчий на кличку Гюрза, з надзвичайно довгою шиєю і маленькою голівкою. Його живі зелені очиці впивалися в свою жертву. (...)

– На кого працюєш, гад? – наливав із графина склянку води Гюрза і, смакуючи, демонстративно пив перед ним.

Від одного вигляду води він непритомнів. Тоді Гюрза наливав повну склянку води і тонкою цівкою лив йому на голову. Вода розтікалася по брудному обличчю. Він приходив до тями, облизував мокрі губи і ще гостріше відчував спрагу.

Дайте води, виродки...

– Ти знову за своє, гад! – оскаженіло чухався Гюрза. – В карцер його! В карцер!

Від постійних допитів у нього паморочилося в голові. Він боявся збожеволіти і молив Аллаха, аби до його заґратованого віконечка підсіла якась пташечка, щоб він хоч трохи забув про свої тілесні й душевні страждання.

«Що відчуває кат, знущаючись із своєї жертви? – подумав він. – Свою перевагу, безкарність, фізичне задоволення? Певно, перше, друге і третє».

Він мучився і страждав від безсилля. Терпів, аби витримати тортури.

Того дня його напівживого притягнули з карцеру в кабінет слідчого і посадили на пригвинчену до підлоги табуретку. Він не міг сидіти і падав. Його підтримував охоронець.

Гюрза був зібраний і рішучий. Очевидно, його доймали начальство і відведений йому час.

– Ти будеш харкати кров'ю, якщо не підпишеш зараз же звинувачення. Я задушу тебе ось цими руками, – простягував перед ним свої короткі гачкуваті пальці. – І ніхто нічого не буде знати.

Я нічого не підпишу, бо я нічого поганого не робив.

– Гаразд, – раптово обм'як Гюрза, підійшов до нього і зазирнув в очі. – Ти виявився міцним горішком. Витримав усе. Молодець! Ми вважали тебе ворогом, а ти – своя людина. Лишилася формальність, підписати ось цього папірця. Не протокол зізнання, ні, а спростування.

Гюрза взяв зі столу листок паперу, зачитав, що він, обвинувачений Керимов Бекир Асанович, 1918 року народження, уродженець Криму, виходець із селянської сім'ї, викладач історії, капітан запасу, кавалер кількох урядових нагород, у жодних зв'язках з іноземною розвідкою не перебував і не вів антирадянської агітації.

Підпиши, – сказав він і поклав папір на край столу.

Охоронець допоміг піднятися з табуретки і підійти до стола. Засліплений світлом яскравої лампочки, у камері він нічого не бачив, літери зливались у суцільні чорні рядки.

– Ось тут, – підказав Гюрза, вмочив перо в чорнило і застромив ручку йому між пальці. – І ще ось тут. Молодець! Чудесно! Вибач за незручності. Робота така. Сам розумієш. А зараз іди, відпочивай, – і зразу наказав, щоб його нагодували.

Дайте пити, – попросив він.

Гюрза охоче налив із карафки повну склянку води і підхлібно подав йому.

О Аллах! Невже ковток звичайної прісної води, якої цілі ріки й озера, може бути таким нестерпно жаданим?!.. (...)

Наступного ранку його делікатно розбудили, завели до лазні, поголили й одягли у свіжу робу. Прокурор зустрів його усміхнено, навіть підвівся, наче перед якоюсь поважною персоною. Привітавшись за руку, прокурор запросив сідати.

– Даремно впирався. Себе мучив та й іншим не давав спокою. Треба було одразу підписати. Даремно тягнув. Тепер усе буде добре. Будеш у таборі жити й працювати, як у себе вдома.

По цих словах прокурор монотонним голосом зачитав йому протокол допиту, звідки випливало, що він повністю визнає свою вину і згоден нести покарання згідно із радянським законом.

– Не може бути! – з відчаю вигукнув він. – Я підписав зовсім інший документ, а не протокол допиту.

– Твоя рука? – запитав прокурор і обережно, щоб він не зміг видерти листка з його руки, показав йому підпис.

– Бузувірі! Кати! Обдурили, – застогнав він, ухопив стільця, на якому сидів, і запустив у вікно.

Його вхопили, завели в камеру. Три доби не чіпали. На четверту знову привели до слідчого.

– Ти нащо відмовляєшся від своїх слів? – надувся Гюрза. – Зробив злочин, то май мужність визнати свою провину. Думаєш, ти тут один і нам більше немає роботи, як із тобою панькатися? Що мовчиш?

Катюги, як вас тільки земля носить... (...)

Через день він постав перед трибуналом. Викликали його колишнього приятеля. Той виступив. Виступив і прокурор. У своїй короткій обвинувачувальній промові він заявив, що ознайомився з матеріалами слідства і що підсудний сам визнав себе винним у скоєнні злочину, що він агент іноземної розвідки, вів підривну роботу, займався шпигуванням на користь ворожих держав, готував терористичні акти і, як державний обвинувачувач, вимагав засудити його до вищої міри – розстрілу.

Йому надали останнє слово. Він стояв на своєму, повторив, що винуватим себе не визнає, що він не шпигун і не диверсант, (...) що не готував жодного терористичного акту і не вів підривної роботи серед населення, а слідство недозволеними методами змусило його підписати лжесвідчення на самого себе.

Але ніхто, ні слідчі, ні прокурор, ні суддя навіть не натякнули, що він принизив честь і гідність великого вождя.

Із судової зали його завели в камеру смертників, яка була без вікон і нагадувала склеп. Було безглуздо марно вмирати. Якщо вже вмирати, то хоча б за велику ідею чи благородний вчинок. А вмирати за те, що вилаяв вуса тирану... У свій смертний час, як не дивно, він почував себе розкуто і без істерики. Ні на кого не тримав зла. (...) Усю ніч він не спав.

Вранці, коли прийшли по нього, подумки попросився з життям. Та, видно, у книзі долі йому ще було відведене життя. Він так і не зрозумів, за що його помилювали. Можливо, надто білими нитками була шита його справа, а, можливо, зважили на його бойові заслуги, що було малоімовірно. Очевидно, потрібна була дармова, налякана до смерті, покірنا рабсила. Як би там не було, із камери смертників його знову повели до судової зали, де смертну кару замінили на двадцять п'ять років каторжної роботи і на п'ять років позбавлення громадянських прав.

Етапом він потрапив на Колиму. І пробув би там усі двадцять років, якби не помер Сталін, але в цій країні все спізнюється... Його звільнили тільки в 1956 році. Та ще довго не відпускали страшні нічні видива: табір, собаки, бараки, наглядачі будили серед ночі і до ранку не давали заснути.

Після звільнення йому захотілося в Крим, але порадили там не з'являтися. Він не став бунтувати, як тоді, коли повернувся з фронту. Тоді він був з орденами і медалями, і то йому заломали за спину руки, а зараз же він – достроково випущений на волю в'язень. Тож знову повернувся в Середню Азію. (...)

Якось він побачив на вулиці колишнього приятеля, за доносом якого відсидів десять років. Той ішов безтурботною ходою, в костюмі й краватці, і розглядав вітрини крамниць. Зіткнувшись із ним ніс у ніс, він злякано забелькотів:

Ти живий?..

– Як бачиш... А ти вже поховав мене? Думав, що мене розстріляли? За скільки ти мене продав? За квартиру, посаду, машину? Я спочатку думав, що ти тоді в пивниці дурня клеїв. Але ти не з таких, сучий сину! Тебе завербували, ти свідомо поступив до них на службу і відпрацьовував за хліб із маслом. І твій перший вибір випав на мене. Ти правильно подумав: щоб увійти в довіру, треба закласти близьку тобі людину. І ти зробив це без найменших докорів сумління. А скількох ти ще занастив, юдо?! – ухопив його за горлянку і став душити і, певно, задушив би, якби не наспів міліціонер.

– Він псих. Відправте його в психушку, – закашлявся сексот і кинувся навтьоки.

Що тут таке? – суворо запитав старший сержант.

Він чіплявся до жінки... Ні сорому, ні совісті, – збрехав міліціонеру.

До якої жінки?

Та ось тут була... Уся в сльозах. Пішла вже...

– Не робіть мені тут концерти на вулицях, – підозріло обмацав його поглядом міліціонер. – Ідіть! (...)

Влаштуватися на постійну роботу не спішив. Та й ким? Учителем історії? Що він може розповісти дітям? Історія була злочинною ареною тиранів.

Якось, проходячи повз дошку оголошень, він звернув увагу на віддрукований на друкарській машинці свіжий папірець. Терміново потрібні були люди для геолого-розвідувальної експедиції. Щось

знайома ожило в ньому. Відразу ж пішов за вказаною адресою і влаштувався на роботу. Навіть не чекав, що іноді може пощастити і йому. Що не кажи, а сонце світить для всіх.

Другого дня вони їхали звивистою гірською дорогою, обабіч якої цвів барвистий мак, їхали на відкритій бортовій машині, завантаженій продуктами і спорядженням. Він напівлежав у кузові, а в кабіні біля шофера сиділа маленька проворна жінка – начальниця геологічної пошукової партії. (...) У загін приїхали під вечір. Табір розкинувся біля підніжжя гір на березі швидкоплинної гірської річечки під гіллястими волоськими горіхами. Відразу ж стали розвантажувати машину. Подавали коробки, вузли, матраци і байкові ковдри через борт, і раптом він відчув на собі чийсь уважний погляд і озирнувся. За кілька кроків від нього стояла до болю знайома жінка і пильно розглядала його.

Бекире! – почув її вимучений голос.

Еміне!

Стрибнув із машини і ледь встиг підхопити її на руки.

Що трапилось? – заметушилася начальник партії.

Наречена знайшлась.

Чия наречена?

Моя наречена, моя...

Так у долині Тянь-Шанських гір відбулося їхнє запізніле побачення. (...) Бідна Еміне за ці роки пережила не менше за нього. Спочатку вона потрапила до рук німців під час облави і опинилася в німецькій неволі, а потім після війни як «добровольця і помічника» фашистської Німеччини її пропустили через усі кола пекла сталінських концтаборів. Усю ніч він слухав її розповідь, проклинав землю і небо, плакав, а на ранок запропонував їй вийти за нього заміж.

Для чого тобі така жінка? – запитала вона. – Шукай собі іншу.

Почнемо все спочатку, – відповів їй.

Вона працювала кухаркою у їхньому загоні. Жили в похідному наметі, а коли повернулися в місто, зняли квартиру і розписалися в загсі.

Через два роки їм виділили двокімнатну квартиру, в якій вони виростили свого єдиного сина, де постаріла й померла Еміне і в якій він лишився самотнім і німечим.

Він лежав обличчям униз, поклав голову на схрещені руки, і його змучений погляд блукав на запиленому вікні, пожовклій тюлі, вицвілих гардинах, на дешевій пластмасовій люстрі, густо вкритій пилом, на стіні, де висів їхній з Еміне портрет, зроблений ще в молоді роки після народження сина. (...) Якимось на вихідні вони лишили свого хлопчика хазяйці, в якій знімали квартиру, і пішли погуляти в місто. Коли проходили повз фотостудію, Еміне запропонувала:

– Давай сфотографуємося. Як виросте син, то хай бачить, які ми в нього молоді, – а то може подумати, що в нього завжди були старі батьки.

«У той день у тебе був гарний святковий настрій, і в мене теж, – сказав він. – Після фотостудії я купив тобі червоні і білі троянди, і ти була

дуже радісна. Чому ти вмерла раніше за мене? – докоряв її. – Ти ж бачиш, як мені самотньо й погано. А з тобою мені завжди було добре. Навіть у старості. (...)

«Сьогодні рівно три роки, сім місяців і чотирнадцять днів, як не стало тебе, – звернувся до Еміне. – Незабаром прийду до тебе. Вже лишилось недовго. Ти не уявляєш, як нестерпно боляче бачити твій одяг у шафі. Іноді здається, що ти поїхала до сина і маєш повернутися разом із ним».

Різкий дзвінок змусив його здригнутись. Він підняв голову і тужливо глянув на двері. Хто там? Невже син? А хіба чужа людина стала б так довго добиватись до нього? Він звернув увагу на сонце, воно вже опустилося за дах будинку. Коли він починав повзти до дверей, сонце світило у вікно. «Виходить, я повз кілька годин, – подумав він. – Хто ж все-таки за дверима? Але хто б ти не був, хай благословить Аллах твоє терпіння, – скорчився від болю, зробив ще один ривок і вперся головою у двері. – Таки доповз». Йому здавалося, що він чує дихання того, хто стоїть за дверима. І раптом той, хто терпляче дзвонив і сопів за дверима, пішов. Він чітко почув, як зашаркали підошви залізобетонними сходами, а потім і зовсім затихли. З відчаю гукнув що є сили услід людині, та лише прохрипів. Людина забрала з собою його останню надію. І тоді він уткнувся обличчям у руки і гірко-гірко заплакав. Він ридав, судомно схлипуючи і здригаючись усім тілом, як осиротілий, убитий раптовим горем хлопчик.

– Сину мій, – повторював він крізь сльози. – Як же так?!..

Він почував себе на скелі серед безмежного моря, повз яку проплив рятувальний корабель і його не помітив. Він знав, що приречений і приготувався зустріти смерть. Навіть перестав думати про воду. Повністю віддався на волю обставин. Мабуть, так судилося йому померти. Він перестав боротись і сподіватися, тому що боротьба лише тоді має сенс, коли є надія. Він просто лежав і розмовляв сам із собою.

– Есфете, хлопчику мій, – сказав він, – знай, якщо тебе хтось і любить до останнього подиху, так це твої батьки, тому що в цьому великому багатолюдному світі ми всі дуже самотні. (...)

Дивлячись на тебе, новонародженого, я відчув досі незнайому гордість і впевненість у завтрашньому дні. Я відчував, що доки ти є, я не помру. Буду жити й тоді, коли зникну, перетворюсь у прах, тому що моє продовження – в тобі. Можливо, через це я найбільше боявся тебе втратити. Я молив Аллаха, щоб ти пережив мене. Людині вмерти легко. Протягом життя її загрожує небезпека бути знищеною. Тисячі смертей чигають на неї від дня народження. Як я хотів, хлопчику, вберегти тебе. Як мені хотілося завжди бути поруч з тобою і вберегти тебе від всього поганого. І тому, хлопчику мій, до останнього подиху буде боліти моє серце за тобою...»

Він знову побачив перед собою море. Несподівано на безлюдному березі, наче з морських хвиль, з'явилася дівчина. Він пильно вдивлявся в неї. Вона бігла до нього, залита сонцем, і хвилі зализували сліди її босих ніг. Це була Еміне, така, яку він зустрів біля джерела своєї юності. Вона кликала його. (...)

Йому пригадалось, як через багато років по війні, коли дозволили відвідувати рідні краї як туристу, але все ще забороняли там жити, він знову приїхав додому. Батьківську хату знесли, а на їхньому обійсті стояв стандартний казенний будинок і жили чужі люди. Село було вже не те, яке він пам'ятає з дитинства. Відчувалося втручання бездушної державної машини. Він приїхав із семилітнім сином. Зійшовши з автобуса, вони перетнули шкільний двір і зупинилися біля старої гіллястої шовковиці, всіяної великими чорними смачними ягодами.

– Ось тут стояв наш будинок, колись ми в ньому жили, – сумно сказав сину. – А ось цю шовковицю посадив твій дід. Я пам'ятаю, як він її садив. Був тоді такий, як ти, ще зовсім маленький.

Він підняв сина і посадив собі на плечі, а той потягнувся до шовковиць. У цей час біля хвіртки з'явилася господиня, певно, вона спостерігала за ними з вікна.

– Нащо рвете шовковиці? – закричала вона. – Ідіть, куди йшли... Немає чого ласитися на чуже добро.

Він хотів посваритися з нею, сказати, що це дерево посадив його батько і що вони мають моральне право поласувати його ягодами. Але стримався від скандалу. Присутність сина остужувала збурене почуття несправедливості. Вибачившись, вони, пригнічені, пішли далі.

Тату, а чому та тьотя на нас сварилася. Це ж наша шовковиця?

Що він міг відповісти?

– Виростеш – сам дізнаєшся. Ходімо нап'ємося джерельної води.

Вони спустилися ледь помітною стежкою в улоговину, зарослу ожиною. І довго шукали джерело. На його подив, джерело, що поїло колись усе село, висохло. Від нього лишився ледь помітний слід.

Вони пішли шукати кладовище, але не знайшли і його. Там, де були поховані предки, розбили колгоспний сад. Він зірвав одне яблуко, але не зміг його їсти. Йому здавалося, що яблуко налите не соком, а людською кров'ю і сльозами. Він кинув його під дерево, взяв сина за руку, і вони поспішили на дорогу.

Попутною машиною добралися до пристані, де пересіли на катер і через кілька годин вже були в Ялті.

Ялта їх зустріла теплом, затишком, музикою, безпечністю та запахом магнолій і олеандрів.

Місцем відпочинку вони вибрали Місхор, цей благословенний куточок землі. Щоранку вони спускалися до моря, неквапливо брели кипарисовою алеєю і виходили на пляж. Перед тим як роздягнутись і зайняти місце під сонцем на чистій ріні, вони зупинялися біля довоєнного бронзового скульптурного ансамблю «Алі-баба і Арзи-киз» і уважно розглядали роботу доброго скульптора. А син разом з іншими хлопчачками залазив на плечі старого розбійника Алі-баби. Бідна Арзи-киз, поглинута своїми дівочими мріями, і не підозрювала, що її вистежують, як дичину. Вона чекає, коли наповниться її глек водою, не здогадуючись, що на неї чекає небезпека...

Якось навколо цієї скульптури зібралася група екскурсантів. Дівчина-гід розповідала групі красиву й сумну легенду про викрадену і продану в рабство красуню Арзи. Невільниця не витримала туги на чужині і через рік разом із сином кинулася в море, а море перетворило її на русалку. І от з того часу щоночі у рік її викрадення вона припливає до свого берега, дивиться на джерело, плаче і знову пливе в море. А джерело в цю ніч оживає, хлюпоче і починає текти з новою силою.

Один чоловік із групи несподівано запитав:

А де ж місцеве населення?

І дівчина-гід тут же відповіла:

Вони пустили німців у Крим, за це їх і вислали.

Вона, звісно, мала на увазі кримських татар, на що він із гіркотою зауважив.

Люба дівчино, а хто ж, по вашому, пустив німців в Україну, Білорусь і аж до Москви?

Дівчина зашарілася і не знала, що відповісти.

Годинами він сидів на березі моря, слухав шум хвиль і тужливий крик чайок, а в думках мандрував у далеке дитинство. Бачив батька, матір, сестер.

«О Аллах, – думав із болем і тугою, – за що?.. За що така кара?»

А син радісно бігав на березі, збирав відшліфовані водою камінчики і кидав їх у збурунене море.

«Я не Мцирі, любий хлопчику, та моя любов до землі своїх предків незнищенна, – подумки звернувся до сина. – Я страшенно люблю її степ і гори, її небо, схід і захід сонця, пил її доріг. І буду любити до останнього подиху. І хотів би, щоб моє змучене тіло було поховане в рідній землі».

Чи знав я щастя? Важко сказати. Та й хто може похвалитися своїм щастям? У житті стільки всього намішано: і радості, і печалі. Живеш – то вже щасливий. Жити варто хоча б для того, щоб розплющити вранці очі, побачити, як сходить сонце, як до тебе підбігає твоя дитина, цілує в неголену щоку і говорить:

Доброго ранку, тату!

Ти спочатку не розумієш, з чим тебе вітає дитина, а потім пригадуєш, що сьогодні у тебе день народження.

І знову він почув кроки. Рішучі кроки. Ось вони швидко підходять до дверей, кілька разів лунає дзвінок. Такий жаданий дзвінок у двері. Згасла надія знову запалює його. Це додає сил. Він підняв голову і рішуче подивився на двері. Залишалось найважче – встати й відчинити двері.

– Сину мій, – кволо вигукнув він. – Я зараз, зараз... Пересилиючи дикий біль у поясниці, він зібрав рештки сили, останнім зусиллям волі дрижачими руками судомно вчепився за косяк дверей, дотягнувся до засуви замка і зрушив його з місця. Двері посунулись і, непритомніючи, він побачив, як в очі вдарило яскраве світло...

(Переклад із кримськотатарської Лідії Любимової)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте зміст понять *депортація кримських татар; геноцид народу; окупація*. Наведіть приклади з історії. **2.** Поясніть пряме і переносне значення назви повісті «До останнього подиху».

Математична компетентність. 3. На підставі тексту повісті «До останнього подиху» відтворіть хронологічний порядок подій у житті головного героя (фабула) і художній порядок подій (сюжет). Намалюйте схеми, порівняйте. Поясніть, чому фабула і сюжет не збігаються у творі. У чому, на вашу думку, полягає задум автора?

Компетентності в природничих науках і технологіях. 4. Виразно прочитайте описи природи у творі. Яку роль вони виконують у розкритті життєвої долі Бекира та його внутрішніх станів? **5.** Які явища природи у повісті «До останнього подиху» суголосні мотиву боротьби?

Інформаційно-цифрова компетентність. 6. Випишіть із тексту повісті слова й вирази, які свідчать про переслідування кримських татар. Із допомогою Інтернету встановіть їх значення. Спираючись на історичні джерела, ЗМІ знайдіть документальні приклади тих фактів, про які йдеться в повісті. **7.** Знайдіть в Інтернеті інтерв'ю Таїра Халілова. Які події із життя митця знайшли відбиток у повісті «До останнього подиху»?

Уміння навчатися. 8. Чого навчило життя головного героя твору? Чи схилився Бекир перед трагічними обставинами й несправедливістю?

9. Чого навчила вас його життєва історія?

Соціальна та громадянська компетентності. 10. У спогадах Бекира вимальовується реалістична картина радянського післявоєнного суспільства. Схарактеризуйте його. Які люди були потрібні тодішньому суспільству? Чи відповідав тим запитам Бекир?

11. Спробуйте уявити долю Бекира в наш час. Створіть (усно або письмово) сюжет оповідання про сучасний Крим і життя кримських татар.

Предметні

Знання. 12. Які ознаки екзистенціалізму виявилися в повісті «До останнього подиху»? Наведіть цитати.

Діяльність. 13. Порівняйте образи Сантьяго із повісті «Старий і море» Е. Хемінгуея і Бекира із повісті «До останнього подиху» Т. Халілова.

14. Розкрийте роль епіграфа до твору Т. Халілова.

Цінності. 15. Як головному герою вдалося зберегти кращі людські якості в умовах зла й несправедливості? Що допомогло йому вистояти?

16. У повісті йдеться про сина Бекира. Батько його чекає і покладає на нього великі надії. Але образ сина головного героя постає лише крізь уяву старого. Спробуйте описати сина Бекира і охарактеризувати його людські якості. Як ви вважаєте, чи є він гідним свого батька? Поясніть позицію.

17. Поясніть слова із повісті Т. Халілова: «Море, як і життя, не прощає легковажності й помилок». Які помилки не прощає життя?

Австралія
Маркус Френк Зузак
(Нар. 1975 р.)

З моменту першої публікації роману «The Underdog» в 1999 році Маркус Френк Зузак став одним із найпопулярніших молодих авторів не тільки Австралії, а й усього сучасного світу. Найбільш популярним серед творів Маркуса Зузака є роман «Крадійка книжок», перекладений десятками мов світу. Маркус Зузак – лауреат міжнародних літературних нагород: 2014 – нагорода імені Маргарет А. Едвардс (Margaret A. Edwards Award), заснована Американською бібліотечною асоціацією (American Library Association (ALA)), яка щорічно вшановує сучасних авторів за їхній «важливий внесок у молодіжну літературу»; 2006 – Sydney Morning Herald’s Young Australian Novelist of the Year Award. А роман «Крадійка книжок» із моменту виходу отримав такі винагороди: 2006 – Commonwealth Writers’ Prize for Best Book (South East Asia & South Pacific); 2006 – School Library Journal Best Book of the Year; 2006 – Daniel Elliott Peace Award; 2006 – Publishers Weekly Best Children’s Book of the Year; 2006 – Bulletin Blue Ribbon Book; 2007 – Michael L. Printz Honor Book (нагорода імені Майкла Принтца, заснована Американською бібліотечною асоціацією, яку автори щорічно одержують за «найкращу книгу для підлітків, визначену єдино на підставі її літературної вартості»); 2007 – Book Sense Book of the Year та багато інших.

Крадійка книжок

Роман
(Уривки)

(...)

Стовідсотковий чистий німецький піт

Люди вишикувалися на вулицях, а німецька молодь марширувала до ратуші і міської площі. Декілька разів Лізель забувала про свою маму та інші проблеми, які вона тоді мала. Коли люди плескали їм, у неї в грудях щось наростало. Деякі діти махали своїм батькам, але швиденько – у них були чіткі вказівки марширувати прямо, *не озиратися і не махати* юрбі.

Коли підрозділ Руді зайшов на площу й отримав наказ зупинитися, щось пішло не так. Томмі Мюллер. Усі вже зупинилися, і Томмі наштовхнувся на хлопчика, що стояв перед ним.

– *Dummkopf!* – сплюнув хлопець перед тим, як обернутися.

– Вибач, – промовив Томмі і ніяково здвигнув плечима. Його обличчя несамовито пересмикувалося. – Я не чув. – Лише мить, що була провісницею майбутніх прикросців. Для Томмі. Для Руді.

Коли марш закінчився, підрозділам «Гітлер’югенд» дозволили розійтись. Втримати усіх вкупі, коли в їхніх очах уже палає багаття, коли воно так п’янить, було майже неможливо. Усі разом діти дружно вигук-

нули «*heil Hitler*» і отримали дозвіл розійтися хто куди. Лізель шукала Руді, та щойно дитяча юрба розпорошилась, її оточила мішанина бурих форм і гучних вигуків. Діти перегукувалися між собою.

О пів на п'яту повітря відчутно похолоднішало.

Люди жартували, що їм треба зігрітися.

– З того непотребу і так жодної користі.

Усе це звозили тачками. Складали на купу посеред площі і поливали чимось солодким. Книжки, газети та інші речі сповзали або падали додолу, а їх підбирали і знову кидали на купу. Здалеку вона нагадувала щось вулканічне. Або щось вигадливе і позаземне, що, якимось дивом, опинилося посеред міста і його треба негайно і швиденько позбутися.

Вилитий згори запах навалювався на юрбу, яку тримали на чималій відстані від багаття. Кількість глядачів добряче перевалила за тисячу – вони були на вулицях, на східцях ратуші, на дахах будинків, що оточували площу.

Коли Лізель спробувала протиснутися крізь натовп, тріскучий звук наштотхнув її на думку, що ту купу уже підпалили. Але ні. Так звучала жвава юрба, бурхлива і бадьора.

Почали без мене!

Хоча всередині щось підказувало їй, що це злочин, – зрештою, три книжки були найціннішим з усього, що у неї було, – дівчинці кортіло побачити, як підпалять ту купу. І вона не могла нічого з собою вдіяти. Гадаю, люди полюбляють споглядати невеликі руйнації. Піщані замки, карткові будинки – з цього все й починається. Велике вміння людини – це здатність рости.

Тривога, що вона усе проґавила, трохи відпустила Лізель, коли вона виявила просвіт між тілами і змогла розгледіти той гріховний курган, досі ніким не торкнутий. Його штурхали, обливали, навіть плювали на нього. Він нагадував дівчинці маленького невдачу, самотнього і спантеленого, безсилового змінити свою долю. Він нікому не подобався. Похнюплений. Руки в кишенях. Навіки. Амінь.

Дрібки і крихти опускалися обабіч його схилів, а Лізель шукала Руді. Куди ж подівся той *Saukerl*?

Кола вона підняла голову, небо зіщулилось.

Обрій затягнули нацистські прапори, довкола височіли брунатні однострої, які заступали їй огляд щоразу, коли вона намагалася розгледіти бодай щось понад головою нижчої дитини. Усе марно. Юрба поводитася як завжди. Вам її не розштотхати, не протиснутися поміж нею, не переконати. Ви дихаєте з нею і співаєте її пісні. Ви очікуєте її багаття.

Чоловік на трибуні вимагав тиші. Його бура форма аж вилискувала. Здавалося, що від неї ще не відірвали праску. Усе стихло.

Його перші слова:

– *Heil Hitler!*

Його перша дія: салютування *фюреру*.

– Сьогодні чудовий день, – продовжив він. – Це не лише день народження нашого великого вождя, й день, коли ми зупинили наших ворогів, знову. Ми не дозволили їм проникнути в нашу свідомість...

Лізель, як і раніше, намагалася вибратися з натовпу.

– Ми покінчили із напастю, що ширилася Німеччиною останні двадцять років, якщо не більше! – Тепер він вдався до прийому, що називався *Schreierei*, – віртуозної демонстрації запальних вигуків, – застерігаючи людей бути пильними, бути насторожі, вишукувати і присікати усі підступні інтриги, що мають на меті заразити Батьківщину своїми мерзенними ідеями.

– Негідники! *Kommunisten!* – Знову це слово. Старе знайоме слово. Темні кімнати. Люди у костюмах. – *Die Juden* – євреї!

(...) Досі на зустрічах БДМ їм вбивали в голову, що німці – це вища раса, проте інших рас конкретно не називали. Звісно ж, усі знали про євреїв і про те, що вони найбільше *шкодили* Німеччині й оскверняли ідеали нацистів. (...) Їй необхідно вибратися.

Перед нею голова з проділом посередині і двома коротенькими косичками непорушно трималася на плечах. Лізель вдивлялася в неї і знову перенеслася до темних кімнат свого минулого, до своєї мами, що відповідала на запитання з одного слова.

Перед Лізель постала чітка картина.

Її виснажена голодом мама, її тато, який зник безвісти. Її мертвий братик.

– А зараз ми розпрощаємося з цим непотребом, з цією отрутою.

Якраз перед тим, як Лізель з огидою відвернулася, щоб протиснутись крізь юрбу, лискуча буросорочкова істота зійшла з трибуни. Він взяв у підлеглого факела і підпалив курган, що навис над ним усією своєю провиною.

– *Heil Hitler!*

Юрба відповіла:

– *Heil Hitler!*

Згряя чоловіків зійшла з підвищення і оточила купу, теж її підпалюючи, – усе на потіху глядачів. Голоси видиралися на плечі, і запах чистого німецького поту, що спершу ледь пробивався, тепер розлився навколо. Він ширився, ріг за рогом затоплюючи все місто. Усі плавали в ньому. Слова, піт. Усмішки. Не варто забувати про усмішки.

Далі прозвучали безліч веселих коментарів і ще один залп «*heil Hitler*». Знаєте, мені іноді дуже цікаво, чи усе це, бува, не вибрало комусь око, не поранило руку чи зап'ястя. Вам треба, всього-на-всього, опинитися не в тому місці не в той час, або, щонайменше, стати занадто близько біля іншої людини. Хтозна, може когось це й поранило. Від себе можу запевнити, що від цього ніхто не помер, ну, принаймні фізично. Окрім сорока мільйонів душ, які я зібрав, доки уся ця колотнеча скінчилася, але це уже метафори. Однак пропоную повернутися до багаття.

Жовтогаряче полум'я махало юрбі, поки у ньому розчинялися папір і літери. Охоплені вогнем літери виривало з речень.

По інший бік, поміж розмитого жару, можна було розгледіти брунатні сорочки і свастики, що взялися за руки. Не було видно людей. Лише однострої і емблеми.

Птахи кружляли над головами.

Вони облітали площу, їх притягувала заграва – доки не підлітали надто близько до вогню. А може, це були люди? Жар, звичайно ж, ні до чого.

Дівчинка намагалася вибратись з натовпу, коли її настиг голос.

– Лізель!

Він продерся до неї, і вона впізнала його. Це був не Руді, але вона знала його.

Вона вивернулася з юрби і побачила обличчя, якому належав голос. О ні. Людвіг Шмайкль. Проте він, попри її очікування, не став глузувати і жартувати чи бодай щось говорити. Він лише спромігся притягнути її до себе і вказати на свою щиколотку. Її розтовкли в загальному сум'ятті, і тепер рана лиховісно плямувала темною кров'ю шарпетку. На його обличчі, під плутаним білявим волоссям, застиг безпорадний вираз. Тварина. Не олень, засліплений фарами. Нічого типового чи характерного. Він нагадував звичайну тварину, що поранилася в загальній колотнечі таких, як він сам, і вони от-от його затопчуть.

Лізель так-сяк допомогла йому піднятися і потягла у кінець юрби. На свіже повітря.

Обоє, похитуючись, поплентались до східців обабіч церкви. Знайшли вільне місце і примостилися там з полегшенням.

Зі Шмайклевого рота виривався подих. Ковзав донизу, у горло. Нарешті він заговорив.

Опустившись на сходинку, він вхопив свою щиколотку і поглядом знайшов обличчя Лізель Мемінґер.

– Дякую, – промовив він, звертаючись радше до її губ, аніж до очей. Вдихнув ще декілька шматків повітря. – І... – Перед ними постали картини глузувань на шкільному дворі, що закінчилися бійкою – теж на шкільному дворі. – Вибач – ну, ти знаєш.

Лізель знову почувала те слово.

Kommunisten.

Вона, проте, повернулася до Людвіґа Шмайкля.

– І ти мене.

Тоді обоє зосередились на диханні, бо більше не знали, що сказати. Їхні справи закінчилися.

Кров розтеклася по щиколотці хлопця.

На дівчинку навалювалося одне-єдине слово.

А ліворуч від них юрба вітала багаття і палаючі книжки, немов героїв.

Хвіртка до крадіжок

Лізель залишилася на сходах в очікуванні тата і дивилася на ширяння попелу і трупи нагромаджених книжок. Видовище було невтішне. Жовтогарячі й багряні жарини скидалися на викинуті льодяники. Більшість людей уже розійшлися. Вона бачила, як ішли пані Діллер (вельми задоволена) і Пфіффікус (біле волосся, нацистська форма, ті самі розлізлі черевики і триумфальний свист). Залишилося тільки прибрати, і незабаром нікому й на думку не спаде, що тут щось відбувалося.

Але запах нікуди не зникне.

– Що ти тут робиш?

Ганс Губерманн підійшов до церковних східців.

– Привіт, тату.

– Ти мала бути біля ратуші.

– Вибач, тату.

Він опустився на східці біля неї, зігнувши свій зріст навпіл на бетоні, і взяв пасмо її волосся. Лагідними пальцями він обережно заправив його дівчинці за вухо.

– Лізель, що сталося?

Деякий час вона мовчала. Вона підраховувала, хоча й знала відповідь. Про одинадцятирічну дівчинку можна сказати багато, але дурною вона аж ніяк не була.

НЕВЕЛИЧКЕ ДОДАВАННЯ

Слово комуніст + велике багаття + колекція мертвих листів + страждання її мами + смерть її братика = фюрер.

Фюрер

Це він – ті *вони*, про яких говорили Ганс з Розою того вечора, коли Лізель написала першого листа до мами. Вона знала, але мусила запитати. (...)

– Її забрав *фюрер*?

Запитання спантеличило обох, а тато навіть підвівся. Він глянув на буросорочкових чоловіків, що з лопатами підступали до купи попелу. Він чув, як лопати врзалися в неї. Нова брехня уже крутилася йому на язичі, але він не зміг її озвучити.

– Так, думаю, він міг.

– Я так і знала.

Слова полетіли на східці, і Лізель відчула, як у животі гаряче завирувала калюжа гніву. – Я ненавиджу *фюрера*. – сказала вона. – Я *ненавиджу* його.

А що Ганс Губерманн?

Що він зробив?

Що він відповів?

Схилювся й обійняв свою прийомну дочку, як і хотів? Чи сказав, що йому дуже шкода дівчинку, її маму і братика?

Не зовсім.

Він зажмурився. Розплющив очі. І дав Лізель Мемінґер нічогенького ляпаса.

– Більше *ніколи* такого не говори! – Його голос був тихим, але суворим.

Дівчинка похитнулася й осіла на сходах, а Ганс сидів біля неї, затуливши обличчя долонями. Комусь могло здатися, що на церковних східцях примостився собі якийсь високий, зсутулений і обтяжений проблемами чоловік, але це було не так. За той час Лізель і гадки не мала, що її прийомний тато, Ганс Губерманн, ламав собі голову над однією з найнебезпечніших для німця дилем. Більше того, ця дилема займала його думки ось уже майже рік.

– Тату?

Здивування, що звучало у її голосі, напливло на дівчинку і скувало. Вона хотіла втекти, але не могла. *Watschen* від черниць і Рози вона ще могла стерпіти, але татова прочуханка нестерпно їй боліла. Руки відірвалися від татового обличчя, і він знайшов у собі сили знову заговорити:

– Ти можеш казати це вдома, – промовив він, сумовито оглядаючи щоку Лізель. – Але ніколи не говори такого на вулиці, в школі, в БДМ – ніколи! – Він став перед нею і підняв за плечі. Потрусив. – Ти чуєш мене?

З широко розплющеними очима, ніби вона потрапила у капкан, Лізель покірно кивнула.

Правду кажучи, це була репетиція майбутньої лекції, коли найгірші страхи Ганса Губерманна, трохи пізніше того ж року, раннього листопадового ранку прибудуть на Небесну вулицю.

– От і добре. – Він опустил її на місце. – А тепер давай-но спробуємо... – Біля підніжжя східців тато виструнчився і витягнув руку. Сорок п'ять градусів. – «*Heil Hitler*».

Лізель підвелася і теж витягнула руку. З великою мукою вона повторила за татом «*Heil Hitler*». Це було неабияке видовище – одинадцятирічна дівчинка на східцях церкви, з усіх сил намагаючись не заплакати, салютує *фюреру*, а голоси у тата за плечима кришать і шматують темну купу на задньому плані.

– Ми все ще друзі?

Десь за чверть години тато, на знак примирення, простягнув дівчинці руку з папером і тютюном, який нещодавно отримав. Не промовивши й слова, Лізель понуро простягнула свою і взялася скручувати цигарки.

Вони просиділи там ще якийсь час, разом.

Дим звивався татові поза плечі.

Через якихось десять хвилин хвіртка до крадіжок ледь-ледь прочиниться, а Лізель Мемінгер ще трохи її відхилить і прослизне досередини.

ДВА ПИТАННЯ

Чи хвіртка зачиниться за нею?

Чи, може, буде такою люб'язною, що дозволить їй вийти?

Як згодом довідається Лізель, гарній крадіяці потрібно багато вмінь. Вправність. Рішучість. Швидкість.

Проте куди важливішою за попередні була ще одна, остання вимога.
Удача.
А втім.
Забудьте про десять хвилин.
Хвіртка уже прочиняється.

Книжка з вогню

Темрява опустилася шматками, і, щойно догоріла цигарка, Лізель і Ганс Губерманн підвелися, щоб іти додому. Аби покинути площу, їм слід було оминати згарище і маленьким бічним провулком вийти на Мюнхенську вулицю. Вони туди не дійшли.

Їх покликав підстаркуватий тесля на ім'я Вольфганг Едель. Він зводив трибуну, на якій стояли і милувалися багаттям великі цабе з Нацистської партії, а тепер він її розбирав.

– Ганс Губерманн? – У нього були довгі бакенбарди, що тягнулися до самого рота, і темний голос. – Гансі!

– Здоров, Вольфгангу, – відповів Ганс. Далі було знайомство з дівчинкою і «*heil Hitler*» . – Молодчинка, Лізель.

Перших декілька хвилин Лізель була у радіусі п'яти метрів від розмови. Повз неї пролітали якісь уривки, але вона не звертала на них жодної уваги.

– Маєш багато роботи?

– Та де там, нині скрутні часи. Знаєш, як воно, особливо якщо ти не в партії.

– Ти ж казав, що вступаєш, Гансі.

– Я спробував, але зробив помилку – мабуть, вони досі роздумують.

Лізель побрела до гори попелу. Вона стояла там як магніт, як посміховисько. Притягувала погляд, як і вулиця жовтих зірок.

Як раніше їй кортіло побачити займання кургану, так і зараз вона не могла відірвати від нього погляду. Лізель залишилася з ним наодинці, і їй забракло сили волі, щоб триматися віддалік. Курган вабив її, і дівчинка почала його обходити.

Небо у неї над головою майже повністю зафарбувалося темрявою, але вдалині, за плечима гори, ще не зникли бліді рештки світла.

– *Pass auf, Kind*, – зненацька кинув їй однострій. – Обережно, дитино, – насипаючи ще одну лопату попелу у тачку.

Недалеко від ратуші під ліхтарем стояли якісь тіні і розмовляли – напевне, потішалися удатним багаттям. До Лізель долинали лише звуки. Жодних слів.

Декілька хвилин вона спостерігала, як чоловіки згрібають купу, підкопуючи з боків, щоб більше обсіпалося згори. Вони ходили туди-сюди, від купи до вантажівки, і, після трьох таких мандрівок, коли на споді поменшало попелу, звідти висунулося щось вціліле.

(...) Можливо, вони були вогкі. Можливо, багаття горіло недостатньо довго, і полум'я не проникло у той закуток, де вони лежали. Та, хоч як би там було, вони збилися до купи серед попелу і тремтіли. Вцілілі.

– Три книжки, – тихесенько промовила Лізель і глянула на спину чоловіків.

– Ну ж бо, – сказав один з них. – Рухайтесь там. Я помираю з голоду. Вони підійшли до вантажівки.

Трійко книжок вистромили з попелу свої носи.

Лізель наблизилась.

Жар досі парував і грів дівчинку, яка стояла біля підніжжя попільної купи. Простягнула руку – і її вжалило, та за другим разом вона постаралася зробити усе якомога швидше. Лізель вчепилася в найближчу книжку. Та була гарячою, а також вогкою. Обгоріли лише краї, досередини полум'я не дісталось.

Книжка була блакитного кольору.

На дотик обкладинка була немов сплетена з сотень туго натягнутих і спресованих ниток. Поверх ниток було викарбувано червоні літери. Єдине слово, яке Лізель встигла прочитати – *«плечима»*. На інші слова не було часу, до того ж виникла проблема. Дим.

Обкладинка диміла, поки Лізель, перекидаючи її в руках, квапилася геть. Вона опустила голову, а хвороблива привабливість адреналіну з кожним кроком ставала небезпечнішою. Дівчинка встигла зробити чотирнадцять кроків, коли пролунав голос.

Він гримнув позаду.

– Агов!

Вона вже хотіла побігти назад і кинути книжку на купу, але не змогла. Єдине, на що вона спромоглася, – озирнутися.

– Тут ще не все згоріло! – це озвався один з прибиральників. Він не дивився на дівчинку, його погляд, радше, був звернений до людей біля ратуші.

– То ще раз підпали! – пролунало у відповідь. – І *простеж*, щоб цього разу згоріло все.

– Здається, воно відсиріло.

– Ісус, Марія і Йосип, невже мені доведеться все робити самому? – Поряд пролунали кроки. Це був мер, у чорному плащі поверх нацистської форми. Він не помітив дівчинки, яка застигла неподалік.

УЯВЛЕННЯ

На площі стояла статуя крадійки книжок...

Рідкісне явище, хіба ні, щоб статуя з'явилася ще до того, як прославилась її натхненниця.

Їй відлягло від серця.

Захват від того, що її не помітили!

Книжка трохи охолола, і її вже можна заховати під форму. Спершу на грудях було тепло і приємно. Та щойно дівчинка зробила декілька кроків, книжка почала знову нагріватися.

Поки Лізель дійшла до тата і Вольфганга Еделя, книжка почала її обпалювати. Здавалося, що вона спалахнула.

Двоє чоловіків глянули на дівчинку.

Вона усміхнулась.

Тієї миті, коли усмішка сповзла з її губ, Лізель відчула ще щось. Вірніше – *когось*. Вона не могла помилитися – за нею стежили. Відчуття оповило її, а всі тривоги підтвердилися, коли дівчинка насмілилась глянути на тіні біля ратуші. Біля зграйки силуетів, збоку, трохи віддалік, стояв ще один, і Лізель усвідомила дві речі.

ДЕКІЛЬКА ШМАТОЧКІВ УСВІДОМЛЕННЯ

1. Власник тіні.

2. Той факт, що він усе бачив.

Тінь сховала руки в кишенях пальта.

У неї було пухнасте волосся.

Якби було обличчя, воно б виражало біль.

– *Gottverdamm!*, – промовила Лізель так, щоб ніхто, крім неї, не почув. – Прокляття.

– Можемо йти?

В мить найбільшої небезпеки тато розпрощався з Вольфгангом Еделем і приготувався відвести дівчинку додому.

– Можемо, – відповів тато.

Вони почали віддалятися від місця злочину, а книжка уже посправжньому, добряче обпікала її. «Знизування плечима» припеклася до її ребер.

Вони минали лиховісні тіні біля ратуші, і крадійка книжок стрепенулася.

– Що сталося? – запитав тато.

– Нічого.

Втім, дещо було не так.

З-під коміра Лізель просочувався дим.

Крапельки поту намистом проступили на шиї.

Під сорочкою книжка пожирала її. (...)

(Переклад Наталії Гоїн)

Компетентності

Ключові

Спілкування державною мовою. 1. Розкрийте значення понять *расизм* і *ксенофобія*. Поясніть, чому ці явища є небезпечними.

2. Як у романі М. Зузака «Крадійка книжок» утілено проблему боротьби з ними?

Інформаційно-цифрова компетентність. 3. З допомогою Інтернету з'ясуйте, які книжки спалювали у фашистській Німеччині, й поясніть, чому.

Уміння вчитися. 4. Робота в парах. Спробуйте скласти список книжок (3-4), які читала Лізель або які їй би сподобалися. Поясніть.

Ініціативність і підприємливість. 5. На підставі тексту роману Маркуса Зузака з'ясуйте, як виживали й зберігали милосердя мешканці Німеччини в період Другої світової війни. Наведіть приклади з роману.

Предметні

Знання. 6. Які проблеми порушуються у романі «Крадійка книжок»?

7. У чому полягає незвичайність розповідача у творі?

Діяльність. 8. Розкажіть про випробування, які випали на долю Лізель.

9. Опишіть соціально-політичну ситуацію в Німеччині часів Другої світової війни (за романом «Крадійка книжок»). Які порядки панували в школі, в молодіжному середовищі?

10. Хто і як допоміг Лізель подолати труднощі?

Цінності. 11. Напишіть твір на тему «Культура проти війни».